

<http://dx.doi.org/10.18778/7525-657-4>

GEOGRAFIA WSI W POLSCE

**Studium zmiany podstaw
teoretyczno-metodologicznych**

Mojej żonie Marcie

Marcin Wójcik

GEOGRAFIA WSI W POLSCE

**Studium zmiany podstaw
teoretyczno-metodologicznych**

Łódź 2012

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

RECENZENT

Eugeniusz Rydz

SKŁAD I REDAKCJA

Anna Araszkiewicz

OPRACOWANIE GRAFICZNE

Anna Wosiak

PROJEKT OKŁADKI

Andrzej Frydel

Wydrukowano z dostarczonych Wydawnictwu UŁ gotowych materiałów

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2012

ISBN 978-83-7525-657-4

SPIS TREŚCI

1. Wprowadzenie	7
1.1. Paradygmatyczne ujęcie rozwoju geograficznych badań wsi	7
1.2. Geneza dualizmu przedmiotowego w geograficznych badaniach wsi	16
1.3. Przedmiot i cele pracy	28
2. Wieś w klasycznym wzorcu badawczym geografii	33
2.1. Klasyczny wzorec badawczy geografii	33
2.2. Środowiskowe uwarunkowania lokalizacji i rozprzestrzeniania się osiedli wiejskich	46
2.3. Ewolucja krajobrazu rolniczego	54
2.4. Morfogeneza osiedla wiejskiego i rozłogu	59
2.5. Podsumowanie	76
3. Wieś w scjentystycznym wzorcu badawczym geografii	79
3.1. Scjentystyczny wzorec badawczy geografii	79
3.2. Morfologia wiejskiej sieci osadniczej	96
3.3. Dynamika struktur osadniczych wsi	103
3.4. Funkcje osiedli wiejskich	108
3.5. Kierunki użytkowania ziemi na obszarach wiejskich i typy rolnictwa	132
3.6. Wielofunkcyjny obszar wiejski	142
3.7. Modernizacja obszarów wiejskich	156
3.8. Urbanizacja obszarów wiejskich	172
3.9. Podsumowanie	185
4. Wieś w postscjentystycznych wzorcach badawczych geografii	189
4.1. Nowe podejścia w geograficznych badaniach wsi (perspektywa geografii anglosaskiej)	189
4.2. Ewolucja geograficznych badań wsi w Polsce	204
4.3. Geografia wsi – komplementarny program badań	217
5. Uwagi końcowe	237
Literatura	240
Od Redakcji	273

1. WPROWADZENIE

1.1. Paradygmatyczne ujęcie rozwoju geograficznych badań wsi

Badania wsi w geografii społeczno-ekonomicznej mają ugruntowaną pozycję, chociaż w okresach zmieniającej się struktury organizacyjno-instytucjonalnej i przemian otoczenia społeczno-politycznego prowadzone są z różnym nasileniem oraz zaangażowaniem badaczy. Geograficzne zainteresowanie procesami i strukturami kształtującymi środowisko wsi (przestrzeń, krajobrazy, społeczności) zależne jest od wielu przyczyn. Charakter studiów nad wsią wynika z przyjęcia określonych ujęć teoretyczno-metodologicznych w naukach społecznych, rozwoju instytucjonalno-kadrowego oraz praktycznego zapotrzebowania na pewien rodzaj wiedzy. W historii geograficznych badań wsi można wyróżnić okresy, kiedy były one bardziej eksponowane na tle innych problemów badań geograficznych, oraz takie, w których odchodzono od nich na rzecz innych tematów badawczych, bardziej atrakcyjnych z jakiegoś punktu widzenia. Nasileniu badań wsi towarzyszył rozwój instytucjonalnych form ich organizacji (szkoły naukowe, grupy zainteresowanych, sposoby organizacji pracy naukowej i dydaktycznej, fora dyskusyjne, cykle konferencji itd.).

Badania wsi w polskiej geografii prowadzone były, i są również dzisiaj, przez różne grupy zainteresowanych tą problematyką. Środowisko geografów przedstawia specyfikę wsi przede wszystkim z punktu widzenia wybranego aspektu (aspektów) jej życia społeczno-gospodarczego. Wynika on najczęściej z branżowego (specjalizacyjnego) podziału geografii społeczno-ekonomicznej, w której problematyka wsi rozpatrywana jest przez: geografie rolnictwa, geografie osadnictwa, geografie turystyki, geografie usług i inne subdyscypliny geograficzne. Równocześnie sposób podejścia do problemów wiejskich był pochodną zmieniających się wzorców teoretyczno-metodologicznych, zastępowania jednych modeli badań innymi, a często współistnienia ich w tym samym czasie.

Zróżnicowanie przedmiotowe prac geograficznych opisujących wieś, zwłaszcza studiów empirycznych, jest ogromne. Współczesne zróżnicowanie zainteresowania

sowań polskich geografów wsią wynika z długiej już tradycji prowadzonych badań i nakładania się różnych ujęć teoretycznych oraz związanych z nimi metod, kształtowania i zaniku szkół naukowych, występowania określonych mód, a także zapotrzebowania na badania naukowe.

W opracowaniu podjęto próbę całościowej oceny dotychczasowego geograficznego dorobku dotyczącego polskich badań wsi. Polega ona na uporządkowaniu przedmiotowym badań według kryterium branżowego i określonych koncepcji oraz na klasyfikacji i interpretacji istotnych prac z punktu widzenia przyjętych wzorców wyjaśniania.

Ujęcie rozwoju nauki w kontekście zmienności paradygmatycznej, konkurencji określonych wzorców badawczym, jest jednym z najlepszych sposobów oceny kondycji dyscypliny, określania mechanizmów jej rozkwitu, upadku, a także rekonstrukcji i korekty pól badawczych. Istnieje wiele koncepcji analizy rozwoju nauki, z których największy rozgłos uzyskały prace T. Kuhna nt. struktury rewolucji naukowych¹ oraz, w ostatnich latach, tezy P. Bourdieu nt. habitusu naukowego. Różnice zdań interpretacji rozwoju nauk dotyczą trzech zasadniczych kwestii, tzn.:

1) ciągłość (ewolucja, kumulatorywizm) vs. nieciągłość (rewolucja, antykumulatorywizm) rozwoju wiedzy naukowej;

2) internalizm (wewnętrznych determinant rozwoju) vs. eksternalizm (zewnętrznych determinant rozwoju);

3) racjonalne vs. nieracjonalne modele wyjaśniania zmian w rozwoju wiedzy (Maik 1992a, s. 232).

Począwszy od lat 80. XX w., w geografii społeczno-ekonomicznej koncepcja paradygmatu naukowego jest wykorzystywana do analizy zmienności teoretyczno-metodologicznej, jej uwarunkowań, mechanizmów i konsekwencji (por. np. Chojnicki 1985, 2001, Rykiel 1988, 1991, Maik 1992a, Jędrzejczyk 2001). W polskiej geografii społeczno-ekonomicznej dyskusja nad paradygmatami i wzorcami badawczymi toczy się od ponad 30 lat i jest spowodowana istotą samej dyscypliny oraz zmieniającą się rzeczywistością społeczno-gospodarczą, w tym następstwem systemów społeczno-politycznych.

Różnice interpretacyjne spowodowane są odmiennością metodologiczną dwóch tradycji wyjaśniania zmian. W. Maik (1992a, s. 232) upatruje ich w charakterze systemów wyjaśnień ukształtowanych w obrębie dwóch dyscyplin; filozofii nauki i socjologii wiedzy. W klasycznym trzonie filozofii nauki dominuje podejście strukturalno-statyczne oraz dążenie do ustalenia stałych norm i dyrektyw działalności naukowej (Chojnicki 2000, s. 110). Z. Chojnicki

¹ Pierwsze polskie wydanie w 1968 r.

(2000, s. 6) uważa jednak, że filozofia nauki zawiera w sobie bardzo różne poglądy, które określa pojęciem orientacji.

Współcześnie nurt analityczny filozofii nauki został poszerzony, m.in. o orientację socjologiczno-historyczną, gdzie rozważania nad nauką prowadzone są w kontekście społecznym i kulturowym. Uwagę kieruje się tu w większym stopniu na uwarunkowania zewnętrzne (Chojnicki 2000, s. 111). Z. Chojnicki (2000, s. 111) opisał to w następujący sposób:

Tak rozumiany zakres filozofii nauki wychodzi poza (1) problematykę filozoficzną *sensu stricto*, tj. epistemologiczną, ontologiczną i logiczną, oraz obejmuje (2) rozważania kulturowe, socjologiczne, ekonomiczne oraz historyczne nad nauką, nie negując znaczenia i potrzeby problematyki, (3) trudno ją nazwać filozofią nauki, gdyż wchodzi w skład bądź tzw. filozofii kultury, bądź naukoznawstwa w postaci socjologii, ekonomii czy historii nauki. Wytyczenie granicy między tymi problematykami jest trudne m.in. na skutek wzajemnego uwikłania obu grup problematyk.

Orientacja socjologiczno-historyczna (historyczny relatywizm) jest zbiorem różnych stanowisk, które łączy pogląd o historycznym charakterze modeli metodologicznych nauki (Chojnicki 2000, s. 40). Determinanty rozwojowe wiedzy sytuowane są w otoczeniu kulturowym i społecznym nauki. Jednym z charakterystycznych poglądów na rozwój wiedzy w obrębie takiej orientacji filozofii nauki jest socjologia wiedzy, która operuje pojęciem paradygmatu nauki. Socjologia nauki opisuje mechanizm rozwoju wiedzy z punktu widzenia społeczności uczonych, którzy nie żyją wyłącznie w świecie teorii tworzonych przez nich samych, ale funkcjonują w określonych warunkach politycznych, społecznych, działają pod wpływem różnych skomplikowanych uwarunkowań, mają własną tożsamość społeczno-kulturową, określone zasady etyczne oraz toczą spory o słuszność swych poglądów na różnych frontach aktywności naukowej, organizacyjnej, a często i osobistej. Odkrywanie mechanizmów przemiany naukowej obejmuje nie tylko śledzenie postępu (kumulacji) wiedzy, zmian teoretycznych, ale również analizę życiorysów, środowiska naukowego, społecznego, próbę wczucia się w tzw. „ducha epoki”. Teksty naukowe, zwłaszcza nauk społecznych, są swoistym odbiciem idei społecznych, a co za tym idzie, wyrażają stosunek badacza do formowanych w danym okresie wizji rozwoju społecznego i różnych funkcji nauki, które ją realizują. Na dorobek badaczy, szkół naukowych, dyscyplin naukowych należy patrzeć w szerokim kontekście rzeczywistości społeczno-kulturowej.

Interpretacja rozwoju nauki z punktu widzenia paradygmatu jest związana z przekonaniem, że ma on charakter niekumulatywny i odbywa się na drodze rewolucji naukowych. T. Kuhn (2009, s. 195) uważał, że istota rewolucji naukowej polega na zmianie sposobu patrzenia na rzeczywistość. **Paradygmat,**

czyli inaczej pewien przyjęty powszechnie sposób ujęcia i rozwiązywania problemów badawczych, jest efektem działań zbiorowych, tzn. opiera się na grupie uczonych, którzy go podzielają. Grupy te wytwarzają i uprawomocniają wiedzę naukową określonego rodzaju. Paradygmaty opierają się na pewnych zachowaniach naukowców, które tylko w pewnej części mają charakter racjonalny. Sposób myślenia o problemie badawczym („łamigłówka” według T. Kuhna) jest nie tylko długim procesem nabywania przekonań, kształtowania światopoglądu, ale również wynika z polityki naukowej, gry interesów i szeregu innych uwarunkowań społecznych, jednostkowych i zbiorowych. Istotną rolę w kształtowaniu paradygmatów odgrywają szkoły naukowe, które funkcjonują w obrębie społeczności uczonych uprawiających określoną specjalność naukową (Kuhn 2009, s. 300). Przedstawiciele szkół naukowych prezentują odmienne, niezgodne ze sobą ujęcie tego samego przedmiotu badań. Współzawodnictwo to prowadzi do uzyskania przewagi przez jedną ze szkół i przyspieszenia rozwoju prac naukowych. T. Kuhn (2009, s. 305) uważał, że paradygmat w pierwszej kolejności rządzi grupą praktykujących uczonych, a nie dziedziną przedmiotową. Zmiana paradygmatu i rewolucja naukowa wynika ze zmiany przekonań grupy i zaistnienia mechanizmu autokorektywnego. Rewolucja w sposobie widzenia rzeczywistości, jak twierdzi T. Kuhn (2009, s. 306), przez daną społeczność uczonych ma często charakter mikroskalowy, tzn. może być niedostrzegalna na zewnątrz, przez co rzadko jest polem dyskusji dla klasycznych ujęć filozofii nauki. Kryzys wiedzy paradygmatu jest wstępem do rewolucji, tzn. uruchamia mechanizm gwarantujący przewyższenie dotychczasowej „sztywnej” wizji nauki określonej grupy naukowej. Zmienność paradygmatyczna jest odbiciem społecznych potrzeb polepszania (modernizacji) rzeczywistości, niezależnie od tego czy ze współczesnej perspektywy, zmiany, które już zaszły, oceniamy pozytywnie czy negatywnie. Nowy paradygmat jest często wyrazem zwątpienia we wcześniejszy schemat teoretyczny (Szacki 1983, s. 817). Stąd też kryzys wiedzy idzie często z kryzysem osobowości badacza, a głębokość i świadomość tego stanu może działać, zależnie od predyspozycji psychicznych, niszcząco lub budująco.

Przyjęcie diachronicznej koncepcji rozwoju geografii, opisywanej przez pryzmat zmieniających się paradygmatów, implikuje zastosowanie interpretacji mechanizmów tworzenia wiedzy według socjologii wiedzy (por. Rykiel 1988), a także epistemologii historycznej (por. Maik 1992a). Każda dyscyplina, w tym również geografia, ma własne uwarunkowania przemian teoretyczno-metodologicznych, co wynika z jednej strony ze specyfiki przedmiotowej ujęcia problemów badawczych, z drugiej zaś sformalizowanej struktury instytucjonalnej. Zdaniem Z. Rykla (1991, s. 10), jednego z głównych orędowników parady-

gmatycznej koncepcji rozwoju geografii w ujęciu socjologii wiedzy, należy rozróżnić pojęcie wzorca wyjaśniania i paradygmatu. **Wzorzec wyjaśniania jest pewnym idealnym typem sposobu uprawiania nauki przez grupy naukowców w określonym czasie.** Wzorce wyjaśniania istnieją często obok siebie i wchodzą w relację (np. konfliktu), gdyż mogą pochodzić od prowadzących badania o różnych przekonaniach. **Wzorzec wyjaśniania jest tożsamy z paradygmatem, jeśli stosuje go grupa badaczy-decydentów zajmująca pozycję uprzywilejowaną, zbudowaną na relacji władzy** (Rykiel 1991, s. 10). Paradygmaty mają zatem określone wzorce badawcze, które uznawane są przez sprawujących władzę w nauce za obowiązujące. Obok nich istnieją inne wzorce wyjaśniania, które mogą być pozostałościami po poprzednim paradygmacie (paradygmatach) lub są zapowiedzią (prekursorem) kolejnych rewolucji, jeśli zdobywają stopniowo zwolenników. Z. Rykiel (1994, s. 251), powołując się na prace T. Kuhna i D. Harveya, uważa, że paradygmat to

[...] zespół norm postępowania naukowego zaakceptowanych w danym czasie przez decydentów danej dyscypliny naukowej, którzy przesądzą o stylu uprawiania tej dyscypliny i konstruuja naukę instytucjonalną. W danym czasie może istnieć tylko jeden paradygmat. Legitymizuje on przywództwo aktualnych decydentów i może być zmieniony tylko z naruszeniem ich interesów na drodze tak czy inaczej definiowanej rewolucji naukowej.

Wzorce wyjaśniania są strukturami długiego trwania, tzn. podlegają raczej prawom ewolucji niż rewolucji. Rewolucja naukowa zachodzi, kiedy jeden ze wzorców zdobywa instytucjonalno-autorytatywną przewagę. W. Maik (1992a, s. 234, za Kmitą 1980) uważa, że paradygmat obejmuje dwa zbiory przekonań, tzn. zaakceptowane ustalenia badawcze (teorie, twierdzenia, modele pojęciowe) oraz normy poznawcze wyznaczające hierarchię wartości i dyrektywy metodologiczne. Autor ten, w analizie przemian geografii społeczno-ekonomicznej w świetle paradygmatycznych modeli pojęciowych, podkreślał, że wzrost zainteresowania problematyką uwarunkowań przemian dyscypliny zależy od dwóch czynników (Maik 1992a, s. 233). Pierwszy czynnik związany jest z bieżącymi procesami społecznymi i reakcją na nie środowiska naukowego. Przełom w sposobie naukowego ujęcia problemu badawczego i jego opisu jest często pochodną przemiany w systemie wartości społecznych, organizacji społeczno-gospodarczej, upadku zaufania do dotychczasowej władzy itp. Drugim czynnikiem jest przemiana pokoleniowa, której objawem jest narastający konflikt pomiędzy zwolennikami „starego” i „nowego” wzorca badawczego (por. Maik 1992a, Rykiel 2011).

Próby identyfikacji i interpretacji przemian geografii społeczno-ekonomicznej w ujęciu paradygmatycznym były przedmiotem opisu z perspektywy

różnych autorów (por. Kukliński 1983a, Chojnicki 1985, Maik 1988a, 1992a, 1998, Rykiel 1988, 1991, 1994, 2011, Jędrzejczyk 2001, 2004). Interpretacje te mają często konkurencyjny względem siebie charakter, co wynika z opozycji reprezentowanych orientacji filozoficznych (por. np. Chojnicki 1999, Jędrzejczyk 2001) lub konfliktu pokoleniowego powstającego na tle oceny i wizji przemian geografii społeczno-ekonomicznej (por. Kukliński 1983a, Rykiel 1988). Zdaniem W. Maika (1992a, s. 233), przyjęcie tezy o niekumulatywnym rozwoju wiedzy naukowej prowadzi do przekonania, że istnieją mechanizmy socjologiczne, które decydują o wyborze pomiędzy starym i nowym paradygmatem. Z. Rykiel (2011) nazywa ten mechanizm socjologią geografii. Jego cechą jest nie tyle badanie logicznych związków teorii naukowych i rekonstrukcje obiektywnych standardów działania naukowego (analityczna filozofia nauki, por. Chojnicki 2000), ile analiza socjologicznych uwarunkowań wpływających na zachowania i relacje w społeczności naukowej (Maik 1992a, s. 234).

Złożoność problemu przejścia paradygmatycznego w polskiej geografii oraz wzorców wyjaśniania, którymi się posługują została opisana m.in. przez W. Maika (1992a) na podstawie założeń epistemologii historycznej (por. Kmita 1980). Pozwoliło to na rozszerzenie interpretacji, przede wszystkim o socjologiczną analizę przemian środowiska naukowego. **Obowiązujący dla danego paradygmatu wzorec wyjaśniania może być wyrażany przez pewne modele pojęciowe, na które składają się modele heurystyczne (dostarczają odpowiednich analogii i metafor w celu rozwiązania problemu) oraz ontologiczne (określające strukturę i mechanizm rzeczywistości)** (Maik 1992a, s. 234). Modele pojęciowe pełnią ważną funkcję względem analizy określonych części rzeczywistości. Implikują konstrukcję pewnego obrazu myślowego, abstrakcyjnego uproszczenia rzeczywistości, na który składa się określony zespół kategorii analitycznych (twierdzenia empiryczne).

Analiza rozwoju geografii społeczno-ekonomicznej na podstawie koncepcji paradygmatów i wzorców wyjaśniania jest sama w sobie interesującą perspektywą badań dla geografa. Refleksja historyczna nad charakterem teoretyczno-metodologicznym wiedzy naukowej, mechanizmach, które ją kształtują, może być inspirującym przedmiotem analizy całej dyscypliny naukowej lub jej części. Dychotomia przedmiotowa geografii, jako przejaw rozdzwienku teoretyczno-metodologicznego pomiędzy geografią fizyczną oraz społeczno-ekonomiczną, sprawia, że refleksja nad mechanizmami rozwoju nauki jest prowadzona odrębnie. Nie jest to jednak tylko specyfika polskiej geografii (por. np. Holloway, Rice, Valentine 2003). W geografii społeczno-ekonomicznej ścieżki przemian teoretyczno-metodologicznych opisywane i oceniane są zarówno dla całości tej dyscypliny (por. Kukliński 1983a, Chojnicki 1985, Rykiel 1988, Maik 1992a),

jak i poszczególnych subdyscyplin (Rykiel 1991, 1994), a w niektórych przypadkach dla specyficznych podejść, np. geografia humanistyczna (Jędrzejczyk 2001). Najwięcej analiz odnoszących się do interpretacji rozwoju wiedzy naukowej zostało wykonanych w obrębie geografii osadnictwa (por. np. Rykiel 1994, Liszewski, Maik 2005), co niewątpliwie miało związek z możliwością ukazania przejścia od klasycznego paradygmatu antropogeografii, w której osadnictwo (rozpatrywane na tle warunków przyrodniczych) było kluczowym elementem badań, do paradygmatu scjentyistycznego geografii ekonomicznej (przestrzennej), w tym subdyscypliny geografii osadnictwa i ludności.

Dyskusja nad przemianami teoretyczno-metodologicznymi w geografii jest wielowymiarowa i dotyczy różnych aspektów działań naukowych, a także rzeczywistości społeczno-gospodarczej. Jednym z najtrudniejszych elementów praktyki naukowej jest przełożenie określonych założeń interpretacji z poziomu metateoretycznego na poziom obiektów geograficznego poznania. Największym doświadczeniem w tym zakresie dysponuje geografia osadnictwa, w obrębie której, na podstawie koncepcji przemian wzorców teoretyczno-metodologicznych, dokonano interesujących interpretacji teorii układów osadniczych (por. Maik 1988a, Jędrzejczyk 1989) i zmienności koncepcyjno-przedmiotowej geografii osadnictwa (np. Rykiel 1994, Liszewski, Maik 2005). Studia geograficzno-osadnicze były w dużym stopniu płaszczyzną odniesienia dla opracowania w naszym kraju podstaw geografii społecznej (por. np. Rykiel 1991, 1994, Węclawowicz 2007). W polskiej geografii miast rozwój świadomości teoretyczno-metodologicznej zaowocował konstruktywną krytyką paradygmatu scjentyistycznego i rozwojem konkurencyjnych orientacji badawczych (por. np. Maik 1992a, Sagan 2000, Jędrzejczyk 2004, Kotus 2007, Suliborski 2010).

W przypadku geograficznych badań wsi problem ten jest bardziej złożony, bo oprócz ujęcia diachronicznego, kiedy rozpatruje się zmienność wzorca wyjaśniania w czasie, trzeba przeprowadzić analizę synchroniczną, która odnosi się do porównania modeli pojęciowych opracowanych w ramach różnych ujęć teoretycznych w obrębie subdyscyplin. Różnice te są wynikiem branżowego podziału geografii ekonomicznej po rewolucji naukowej konferencji w Osiecznej (1955 r.) i umiejscowienia badań wsi przede wszystkim w geografii rolnictwa i geografii osadnictwa.

Geograficzne badania wsi są dziś zbiorem różnych, nawarstwiających się, koncepcji teoretyczno-metodologicznych i ich empirycznych weryfikacji, od okresu dominacji paradygmatu klasycznego, aż po współczesne wzorce badań. **Jednym z celów pracy jest ukazanie, jaki model pojęciowy przyjmowała wieś w różnych wzorcach wyjaśniania (np. układ morfologiczny, krajobraz rolniczy, obszar rolniczy, zaplecze miasta, ośrodek więzi itd.), i które**

aspekty rzeczywistości wiejskiej były uwydatniane, a które, z mniejszą lub większą premedytacją, były pomijane. Od czasu wyodrębnienia się antropogeografii, jako samodzielnej gałęzi wiedzy geograficznej, zawsze prowadzono badania nad wsią, choć charakter (zawartość) modeli pojęciowych opisujących przedmiot geograficznego poznania (wieś) zależał od przyjętego w danym paradygmacie wzorca wyjaśniania oraz form organizacyjno-instytucjonalnych powołanych do koncentracji badań (subdyscypliny, jednostki oraz zespoły naukowo-badawcze).

W ostatnich latach używana jest nazwa „geografia wsi”, która pojawiła się w polskiej literaturze geograficznej stosunkowo niedawno (lata 80. XX w.) i jest tłumaczeniem anglojęzycznej nazwy subdyscypliny geograficznej *rural geography*. W polskiej geografii próbę określenia przedmiotu zainteresowania geografii wsi (w relacji do subdyscypliny geografii rolnictwa) podjął W. Rozłucki (1991). W pracy tej przedstawiono zmianę teoretyczno-metodologiczną geografii wsi spowodowaną rozwojem podejścia behawioralnego i radykalnego (powstanie geografii społecznej). Formalne usankcjonowanie nazwy „geografia wsi” nastąpiło dopiero w 2002 r. po opublikowaniu przez J. Bańskiego artykułu pt. *Geografia wsi – nową dyscypliną badawczą w polskiej geografii* oraz podręcznika pt. *Geografia polskiej wsi* (2006). Autor ten twierdzi, że geografia wsi jest stosunkowo młodą dziedziną geografii, która ukształtowała się w Europie Zachodniej w pierwszej połowie lat 80. XX w., a w Polsce w okresie transformacji lat 90. XX w. Geografia wsi w Wielkiej Brytanii powstała w okresie przemian teoretyczno-metodologicznych, kiedy została zakwestionowana pracomocność paradygmatu scjentyistycznego. W brytyjskiej geografii wsi lat 80. i 90. XX w. nastąpił „zwrot kulturowy” oraz rozwój studiów krytycznych, głównie podejść bazujących na marksistowskiej teorii ekonomii politycznej². Świadomość różnic pomiędzy genezą geografii wsi w Wielkiej Brytanii czy Stanach Zjednoczonych a genezą takich studiów w Polsce jest stosunkowo mała, a w ogóle nie rozpatruje się jej w kontekście różnic wzorca wyjaśniania i modeli pojęciowych. Brak określenia geografii wsi do lat 90. XX w. był przejawem redukcji rzeczywistości wiejskiej do jej wybranych aspektów oraz wynikających z tego uproszczeń, zwłaszcza w okresie realizacji strategii rozwoju geografii przez specjalizację (geografia rolnictwa, geografia osadnictwa i ludności). Suma różnych częściowych studiów prowadzonych nad wsią w geografii daje dopiero szersze wyobrażenie o zakresie i celach prowadzonych badań oraz wpływie od-

² Problemy rozwoju geografii wsi w Polsce i w kręgu anglo-amerykańskim oraz różnic teoretyczno-metodologicznych były już przedmiotem zainteresowania autora w kilku publikacjach, np. M. Wójcik (2008b, 2011a, 2011c).

powiedniego (dominującego) wzorca wyjaśniania na kształtowanie naukowego obrazu wsi. W większości przypadków, każda subdyscyplina dokonywała swoich ocen dorobku naukowego i rzadko wychodzono poza kryterium kierunków (działów) badań naukowych i ośrodków badawczych (szkół naukowych). W przeglądach dorobku dominowało ujęcie hagiograficzne niż refleksji teoretyczno-metodologicznej, co niewątpliwie wiązało się z prezentacją historii i dorobku badawczego przez decydentów określających kształt paradygmatu.

Określenie „geografia wsi” zawarte w tytule pracy obejmuje zbiór różnych geograficznych koncepcji badań oraz ich empirycznych weryfikacji od okresu dominacji paradygmatu klasycznego aż po współczesne wzorce badawcze, w których podejmowano problem opisu struktur i procesów kształtujących obszary i osadnictwo wiejskie.

Dużą uwagę w opracowaniu przywiązano do wskazania odczuwalnych do dzisiaj konsekwencji wymuszonego przełomu w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej, związanego z rozwojem paradygmatu scjentyistycznego. Nastąpił on po konferencji metodologicznej w Osiecznej (1955 r.), choć symptomy rewolucji paradygmatycznej były widoczne na przełomie lat 40. i 50. XX w. (Zjazd Geografów w Gdańsku, I Kongres Nauki Polskiej). Wprowadzona w geografii zmiana, zwłaszcza koncepcja specjalistycznego rozwoju geografii ekonomicznej, polegała na podziale branżowym i przypisaniu subdyscyplinom określonego pola badań naukowych (redukcjonizm). Jednocześnie każda z branż uzasadniła kierunek przemian w odniesieniu do zakwestionowanego paradygmatu klasycznego (por. Leszczycki 1953, 1956). Opóźnienie przez „geograficzny establishment” wprowadzenia innych, konkurencyjnych wzorców badawczych (konferencja w Rydzynie, 1983 r.), spowodowało, że zmiany teoretyczno-metodologiczne i instytucjonalne zachodziły (i zachodzą) z przesunięciem czasowym, głównie na drodze wymiany pokoleniowej, choć nowe idee nie zawsze są akceptowane również w kolejnym pokoleniu geografów mających wpływ na politykę rozwoju nauki. Współczesne zmiany teoretyczno-metodologiczne nie zawsze są uświadomione przez środowisko geografów i często mają charakter naśladowczy, zwłaszcza kiedy nowe problemy badawcze i sposoby ich rozwiązywania są przyjmowane na zasadzie mody. Sytuacja taka była zawsze charakterystyczna dla geografii, niezależnie od dominującego wzorca wyjaśniania, co wynikało głównie z braku refleksji teoretycznej dotyczącej kierunków rozwoju nauk społecznych. Nie we wszystkich subdyscyplinach geografii zmiany zachodzą z taką samą intensywnością, a otwartość grup geografów o określonych zainteresowaniach na nowe sposoby myślenia o problemach naukowych jest zróżnicowana (por. np. Liszewski, Łoboda, Maik 2008). Sytuacja ta jest złożona, gdyż układ branżowy stanowi obecnie tylko jedno z możliwych kry-

teriów podziału badań w geografii społeczno-ekonomicznej, wobec np. propozycji nowych podejść (społeczno-kulturowego, humanistycznego) oraz rozszerzających swe zainteresowania niektórych subdyscyplin, np. geografia miast (por. Liszewski, Maik 2005).

1.2. Geneza dualizmu przedmiotowego w geograficznych badaniach wsi

Pluralizm teoretyczno-metodologiczny połączony z osłabieniem tożsamości geografii (geografów) i otwartości środowiska naukowego na podobny pluralizm płynący z geografii światowej, o nieuświadomionych w wielu przypadkach źródłach i kontekstach kulturowych, politycznych, metodologicznych, powoduje, że podjęcie się uporządkowania prac geograficznych w choćby jednej subdyscyplinie oraz interpretacji ich z punktu widzenia wzorców wyjaśniania jest zadaniem skomplikowanym i dyskusyjnym niezależnie od przyjętych założeń oraz kryteriów. W przypadku próby oceny koncepcji badań wsi w geografii zadanie jest podwójnie złożone, gdyż obejmuje analizę dokonań zarówno geografii rolnictwa, jak i geografii osadnictwa wiejskiego, która sama w sobie była zróżnicowana (ujęcia funkcjonalne, krajobrazowe, morfogenetyczne). Brak całościowej oceny prac dotyczących struktur i procesów wiejskich w dotychczasowych przeglądach dorobku geografii jest często przyczyną nieporozumień. Dotyczącą one głównie źródeł pochodzenia niektórych modeli pojęciowych (koncepcji badawczych) i ich klasyfikacji. Najbardziej dobitnym tego przykładem jest zaliczanie koncepcji wielofunkcyjnego obszaru wiejskiego, wywodzącej się z tradycji badań geograficzno-rolniczych (Kostrowicki 1976, Stola 1987), do badań z zakresu geografii osadnictwa (por. np. Rajman 1994, Rykiel 1994, Szymańska 2009).

Jednym z wzorcowych sposobów naświetlenia problemu przemian teoretyczno-metodologicznych geografii osadnictwa (głównie geografii miast) jest analiza W. Maika (np. 2005). Sformułowane przez autora założenia są na tyle uniwersalne, że można je odnieść do przedstawienia istoty kształtowania się i przemian teoretyczno-metodologicznych zarówno geografii osadnictwa wiejskiego, jak i geografii rolnictwa. Najważniejsze problemy w ocenie tych przemian dotyczą:

- wyodrębnienia się geografii osadnictwa i geografii rolnictwa jako samodzielnych dyscyplin geografii społeczno-ekonomicznej i relacji spajających je z innymi subdyscyplinami geograficznymi;

– metodologii polskiej geografii osadnictwa oraz geografii rolnictwa, w tym współistnienie w ich obrębie starych i nowych wzorców wyjaśniania.

Geneza dezintegracji geograficznych badań wsi wiąże się z określeniem celów geografii ekonomicznej i jej podziału w dekadzie lat 50. XX w. Od końca lat 40. i całą dekadę lat 50. XX w. reorientacji teoretyczno-metodologicznej podlegała geografia, zwłaszcza geografia człowieka, dla której wprowadzono nową, obowiązującą nazwę – geografia ekonomiczna. Z. Rykiel (2011) całością kształt przemian dokonanych w tym czasie, w myśl paradygmatycznej koncepcji rozwoju nauki T. Kuhna, nazywa jedyną w pełni udaną rewolucją naukową w geografii, niezależnie od oceny charakteru zmian.

Istotne znaczenie dla uformowania się wzorca badawczego powojennej geografii, w tym również dla geografii rolnictwa oraz geografii osadnictwa wiejskiego, miały dwa wydarzenia, tj. zjazd geografów w Gdańsku (1949 r.) i konferencja metodologiczna w Osiecznej (1955 r.). Nie bez wpływu na zmiany pozostały również publikacje najważniejszych ówczesnych postaci środowiska geograficznego, np. S. Leszczyckiego (np. 1956) i J. Kostrowickiego (np. 1954). Pomiędzy latami 1949 a 1955 przygotowano grunt do zmiany paradygmatu geografii człowieka, który usankcjonowano w wymiarze naukowym i dydaktycznym na konferencji w Osiecznej (1955 r.). Opóźnienie rozwoju nowego paradygmatu w stosunku do pierwszych lat powojennych tłumaczono najczęściej realizacją przez geografów licznych zadań związanych z opisem Ziem Odzyskanych, ich udziałem w kształtowaniu koncepcji organizacji terytorialno-osadniczej kraju oraz uzasadnieniem i spopularyzowaniem nowego kształtu państwa (Kostrowicki 1954, s. 53). Geografia ekonomiczna, oprócz funkcji poznawczych i praktycznych, pełniła wówczas funkcje ideologiczno-polityczne, podobnie jak cała nauka. Problematyka geograficzno-rolnicza była początkowo zagadnieniem marginalnym, jednym z wielu w ogólnym opisie regionów Polski, zwłaszcza Ziem Odzyskanych (por. Wrzosek 1945, Dylik 1946). Lepiej funkcję tę spełniała geografia osadnictwa, która przyjmując jeszcze wzorzec klasyczny (antropogeografia), koncentrowała się na opisie zewnętrznych wymiarów form zagospodarowania przestrzeni (sieć osadnicza, geneza miast i wsi, walory kultury materialnej itp.).

Branżowy podział geografii ekonomicznej służył dwóm celom naukowemu, tzn. zwiększeniu dynamiki przyrostu wiedzy specjalistycznej oraz nawiązaniu relacji przez subdyscypliny z innymi dziedzinami wiedzy (Leszczycki 1956, s. 464). Celem praktycznym, wiążącym się z wytycznymi politycznymi, było wykorzystanie wiedzy geograficznej do konstrukcji i uzasadnienia planów rozwoju gospodarczego. I tak S. Leszczycki (1956, s. 464) pisał:

Chodzi bowiem o pogłębienie naukowych podstaw geograficznych badań do tego stopnia, aby one nie były tylko opisem stanu faktycznego, rozmieszczenia produkcji czy jej regionalizacji, lecz aby dokładnie **wyjaśniały** przyczyny powstawania i **rozwoju produkcji** oraz dawały wyjaśnienie przyczyn i wszechstronną **ocenę jej rozmieszczenia** ze szczególnym uwzględnieniem wpływu i znaczenia środowiska geograficznego [przyrodniczego – przypis i podkreślenia M.W.].

Brak specjalizacji w geografii ekonomicznej oraz uniwersalizm naukowo-dydaktyczny, zwłaszcza geografów-przyrodników podejmujących badania z zakresu gospodarki, S. Leszczycki (1956) i J. Kostrowicki (1954) uznali za anachronizm antropogeografii. J. Kostrowicki (1954, s. 53) uważał, że niewyspecjalizowani geografowie spylcali wyniki badań oraz koncentrowali się na formach – zewnętrznym wyrazie zjawisk. J. Kostrowicki (1954 s. 56) tak opisał zachodzącą zmianę:

[...] istniejący dorobek geografii ekonomicznej – odmiennie niż geografii fizycznej – związany silniej z warunkami i potrzebami ustroju kapitalistycznego w małym stopniu służyć mógł jako podstawa wyjściowa w nowych warunkach społeczno-gospodarczych. Również dotychczasowi pracownicy naukowci w dziedzinie geografii ekonomicznej, niedostatecznie zapoznani z zagadnieniami ekonomicznymi w ogóle, a ekonomii marksistowskiej w szczególności, z trudem tylko pojmowali ogrom i kierunek zmian w metodologii geografii ekonomicznej [...].

Specjalizację w obrębie geografii ekonomicznej wprowadzono w zakresie czterech głównych subdyscyplin, tj. geografii przemysłu, geografii rolnictwa, geografii transportu oraz geografii osadnictwa i zaludnienia. Nieprzypadkowo na pierwszym miejscu znalazły się subdyscypliny zajmujące się sferą produkcji, a na końcu zagadnienia bliższe sferze życia ludzi (społeczne) oraz znajdujące się w centrum zainteresowań przedwojennej antropogeografii. W. Wilczyński (2011, s. 28) zauważył, że przesunięcie to, jako wyraz panowania ideologii marksizmu-leninizmu w naukach i dominacji scjentyzmu, nie tylko wyrugowało z geografii człowieka jako jej podmiot, ale doprowadziło do jednostronnego rozwoju myśli geograficznej w rozumieniu radzieckiej odmiany marksizmu. W efekcie z geografii zniknął ogląd humanistyczny, historyczny czy filozoficzny (por. np. Jędrzejczyk 2001, Rembowska 2006, Suliborski 2008b). Antropogeograficzne idee, podkreślające np. wyjątkowość geografii jako nauki syntetyzującej, odwołującej się w niektórych przypadkach do metafizyki (por. Jędrzejczyk 1997) zostały przez S. Leszczyckiego (1956, s. 466–467) uznane jako bliżej niesprecyzowane i niedoskonałe. S. Leszczycki (1956, s. 467) w następujący sposób wyraził pogląd na temat przemiany metodologicznej:

Dlatego też należy unikać tego rodzaju ujęć, a badania rozmieszczenia produkcji prowadzić nie tylko od strony związków ze środowiskiem geograficznym [przyrodni-

czym – przypis M.W.] oraz oceny wykorzystania możliwości, jakie ono daje gospodarce społecznej, lecz także **od strony sposobów produkcji**, a więc panujących stosunków własnościowych i **rozwoju sił wytwórczych** (decydujących o procesach technologicznych produkcji), posługując się prawami rządzącymi rozwojem społeczeństwa [podkreślenia M.W.].

Konsekwencją przyjęcia produktywistycznego spojrzenia na struktury i procesy społeczno-gospodarcze było rozdzielenie zadań w układzie branżowym (subdyscyplin). Zagadnieniem produkcji przemysłowej zajęła się geografia przemysłu, zagadnieniem produkcji rolnej – geografia rolnictwa. Wydzielona na konferencji w Osiecznej (1955 r.) geografia zaludnienia i osadnictwa miała wśród innych subdyscyplin największy dorobek badawczy i teoretyczno-metodologiczny (Leszczycki 1956, s. 466). Połączenie geografii ludności i osadnictwa miało m.in. na celu sformułowanie nowego zadania, którym było określenie charakteru funkcjonalnego osiedli jako wyrazu struktury społeczno-zawodowej ludności. Jak pisze K. Dziewoński (1990a, s. 268), za integracją przemawiała potrzeba pogłębiania analizy geograficznej osiedli o aspekty identyfikacji zróżnicowania rozmieszczenia i struktury ludności w przestrzeni osiedli. Zdaniem tego autora, analiza ludnościowa bez związków z formami osadnictwa nie różniłaby się od jednego z działów demografii. Oparcie się na modelu pojęciowym „funkcji osiedla” czyniło geografię osadnictwa pełnoprawnym członkiem zespołu subdyscyplin o wspólnej nazwie „geografia ekonomiczna”. Program funkcjonalny, ściśle związany z głównym celem geografii ekonomicznej, czyli analizą rozmieszczenia produkcji wraz z określeniem prawidłowości w jej rozwoju, odpowiadał na postulaty nowego, scjentystycznego paradygmatu geografii (ekonomizacja, pragmatyzacja i kwantyfikacja badań). Geografia osadnictwa i ludności ewoluowała w kierunku analiz struktur ludności, a zwłaszcza struktury zawodowej, na których w konsekwencji zbudowano program badań funkcji wyspecjalizowanych – „oryginalne osiągnięcie polskiej geografii” (Dziewoński 1990a, s. 270).

Czym zatem mieli zająć się geografowie w studiach nad osadnictwem wiejskim? W wyniku wprowadzenia specjalizacji dokonała się dezintegracja przedmiotowa jednego z najważniejszych kierunków badawczych polskiej myśli geograficznej okresu międzywojennego (por. Jędrzejczyk 1997, Liszewski 2008a).

Społeczno-kulturowa odmienność wsi, opierająca się zasadom gospodarki uspołecznionej, zwłaszcza na tzw. ziemiach dawnych, stanowiła w latach 50. XX w. niewygodny przedmiot dla badań w obrębie nowego paradygmatu geografii. Badania geograficzno-osadnicze wsi, bez poruszania problematyki rolnictwa, bo ta znalazła się w przedmiocie zainteresowań innej subdyscypliny, bez uwzględniania treści historycznych, gdyż w tych odbijała się tożsamość zie-

miańska i włościańska, zostały zepchnięte w narożnik „bezpiecznych” ideologicznie prac morfogenetycznych. Studia z zakresu morfogenezy osiedli wiejskich rozwijały się na uboczu głównych prądów powojennej geografii ekonomicznej. Badania te zostały włączone w obręb geografii historycznej, a ta z kolei uważana była często za naukę pomocniczą historii bądź geografii (por. Labuda 1953). Część geografów wykształconych przed wojną sprzeciwiała się takiemu statusowi badań geograficzno-historycznych (por. Dobrowolska 1953). K. Dziewoński (1983, s. 555) w opisie mechanizmów rozwoju polskiej geografii osadnictwa dostrzega rozwój badań nad funkcjami osiedli wiejskich i funkcjonalnym zróżnicowaniem sieci osadniczej, natomiast studia z zakresu morfogenezy wsi sytuuje poza obrębem tej subdyscypliny, wewnątrz geografii historycznej. Poglądy K. Dziewońskiego (1983) nie znajdowały w ogóle odbicia w najważniejszym powojennym podręczniku do geografii osadnictwa, w którym marginalizowano problem funkcji osiedli wiejskich, a rozbudowano część dotyczącą typów układów przestrzennych osiedli i rozłogu w ujęciu genetycznym (por. Kiełczewska-Zaleska 1972). Oczywisty wpływ na zawartość treści miały zainteresowania autorki – M. Kiełczewskiej-Zaleskiej, specjalistki w zakresie geografii historycznej wsi. Schemat ten został powtórzony w podręczniku D. Szymańskiej (2009). Geografia osadnictwa wiejskiego przez bardzo długi okres nie mogła wyjść poza tradycyjne ramy przedmiotu badań, którym był przede wszystkim problem wyjaśnienia zróżnicowania położenia topograficznego, fizjonomii i układów przestrzennych siedlisk wsi. W opublikowanym przez M. Kiełczewską-Zaleską (1964) artykule pt. *Rozwój badań geograficznych osadnictwa wiejskiego* przedstawione zostały przede wszystkim tradycyjne tematy badawcze, których geneza sięgała międzywojennej antropogeografii.

Geografia osadnictwa wiejskiego rozwijała się w Polsce, w okresie powojennym, policentrycznie, tzn. problematyka morfologiczna i funkcjonalna wsi wzbudzała zainteresowanie w wielu ośrodkach naukowych, co jednocześnie też prowadziło do pluralizmu w podejściach i koncepcjach badawczych. Policentryzm badań, a przede wszystkim pluralizm badawczy geografii osadnictwa wiejskiego, odróżniał tę dyscyplinę nauk geograficznych od rozwijanej centralistycznie w okresie powojennym polskiej geografii rolnictwa.

Naukowe zagospodarowanie przez geografów problemów społeczno-gospodarczych (funkcjonalnych) wsi w okresie przedwojennym przebiegało często w sposób mało zorganizowany (spontaniczny). Cechą koncepcji funkcjonalnych w badaniach osadnictwa wiejskiego było ich duże zróżnicowanie pod względem sposobów interpretacji przemian społeczno-gospodarczych oraz stosowanych metod (pluralizm badawczy). Kierunek funkcjonalny badań osiedli wiejskich rozwinął się w Polsce na szerszą skalę dopiero po II wojnie światowej, z opóź-

nieniem w stosunku do badań morfogenetycznych wsi, a także studiów funkcjonalnych miast. Opóźnienie to i koncepcyjna zależność badań funkcjonalnych wsi od dużo bardziej teoretycznie zaawansowanej w tym względzie geografii miast, sprawiły, że problematyka ta znajdowała się na marginesie badań geografii ekonomicznej.

Geograficzne studia funkcji osadnictwa wiejskiego były oparte w dużej mierze na dorobku teoretycznym i praktyce badawczej planistów wsi (ruralistyka) i ekonomistów rolnych. Przegląd pojęć, terminologii i podejść badawczych z zakresu funkcji osadnictwa wiejskiego autorstwa J. Tkocza (1998) wskazuje na wyraźną przewagę prac powstałych poza środowiskiem geografów, choć ich przedmiotem były zagadnienia, które należały do kanonu badań geografii osadnictwa, jak np. ośrodki lokalne, funkcje osiedli wiejskich, struktura funkcjonalno-przestrzenna. Geografowie zainteresowani problemem przemiany funkcjonalnej osiedli wiejskich mieli z jednej strony „niezagospodarowane pole” badań, z drugiej strony stawali przed problemem określenia specyfiki geograficznej prowadzonych studiów i stworzenia autonomii poznawczej wobec badań funkcjonalnych w geografii miast. Studia funkcjonalne osadnictwa wiejskiego najbardziej prężnie rozwijały się w dziesięcioleciu 1965–1975, w dużej autonomii od wiodącego w większości subdyscyplin geograficznych Instytutu Geografii (i Przestrzennego Zagospodarowania) Polskiej Akademii Nauk, co miało istotny wpływ na mechanizm rozwoju geografii polskiej po 1945 r. W nurcie funkcjonalnym badań geograficzno-osadniczych inspirujące badania prowadzono w zespołach geograficznych w Krakowie (M. Dobrowolska), Łodzi (L. Straszewicz), Poznaniu (S. Zajchowska), Wrocławiu (S. Gołachowski), Toruniu (E. Kwiatkowska). Ze względu na pogłębiony zakres merytoryczny i konsekwencję badawczą oraz długi czas prac, studia M. Dobrowolskiej (WSP Kraków) i zespołu zasługują na miano szkoły naukowej w zakresie badań nad zróżnicowaniem społeczno-gospodarczym (funkcjonalnym) wsi. W innych ośrodkach prace nad osadnictwem wiejskim prowadziły pojedyncze osoby, których zainteresowania ewoluowały często w kierunku badań regionalnych i miejskich.

Dziedzictwem zaniedbań w zakresie uporządkowania koncepcji badań funkcjonalnych wsi oraz ich oceny i interpretacji jest niedostrzeganie jej rangi we współczesnych pracach syntetyzujących dorobek geografii społeczno-ekonomicznej, zwłaszcza ich specyfiki badawczej oraz dużej różnorodności koncepcyjnej. W podręczniku M. Kiełczewskiej-Zaleskiej (1972) przemianom społeczno-gospodarczym i typologii funkcjonalnej osiedli wiejskich poświęcono tylko 10 stron na ponad 70 stron dotyczących osadnictwa wiejskiego. Podobnie

sytuacja przedstawia się w podręczniku D. Szymańskiej (2009)³. Większą uwagę do tradycji badań funkcjonalnych osadnictwa wiejskiego przywiązali np. S. Liszewski i W. Maik (2000).

Dużo mniej dylematów w określeniu celu i specyfiki badawczej miała geografia rolnictwa. Geografia rolnictwa, jako jedna z najważniejszych subdyscyplin geografii ekonomicznej, została powołana do życia na fali krytyki przedwojennej antropogeografii (lata 50. XX w.). Uzasadniano wówczas, że jedną z najbardziej zaniedbanych subdyscyplin geograficznych była po wojnie geografia rolnictwa, która do połowy lat 50. XX w. nie miała większego dorobku naukowego (Kostrowicki 1954, s. 62). Geografia rolnictwa do lat 50. XX w. była przedmiotem zainteresowania przede wszystkim ekonomistów rolnych. Ekonomisci, podobnie jak przedstawiciele wielu innych nauk społecznych (np. historii, etnografii), geograficzny wymiar badań sprowadzali do zastosowania metody „geograficznej”, czyli użycia sytemu wyjaśnień przestrzennych w naświetleniu wybranego problemu. Utrwalało to stereotyp widzenia geografii jako dyscypliny zajmującej się rozkładem przestrzennym zjawisk oraz jej pomocniczego charakteru względem bardziej dojrzałych metodologicznie nauk (historii, ekonomii). Geografia rolnictwa była wówczas synonimem ekonomiki porównawczej państw (Kostrowicki 1954, s. 56). W okresie tworzenia podstaw geografii rolnictwa w obrębie paradygmatu scjentyistycznego, ekonomista rolny A. Żabko-Potopowicz (por. 1956, 1957) przedstawił osiągnięcia geografii rolnictwa, dając jednocześnie wykładnię interpretacji literatury i stosowanych metod dla dalszych studiów geograficzno-rolniczych. Podkreślono w ten sposób brak przygotowania przedwojennych antropogeografów do pracy w zakresie badań nad rolnictwem po wprowadzeniu nowego wzorca wyjaśnień (Osieczna).

Twórca zasad geografii rolnictwa w Polsce – J. Kostrowicki – znany był wcześniej głównie z prac dotyczących przemian funkcjonalnych miast i problemów aktywizacji małych ośrodków miejskich (por. Kostrowicki 1957a). Przez 40 lat pracy w zakresie geografii rolnictwa, J. Kostrowicki stał się niekwestionowanym autorytetem w zakresie studiów geograficzno-rolniczych w Polsce oraz za granicą (zwłaszcza w krajach tzw. demokracji ludowych i rozwijających się), który wyznaczył bezpośrednio lub pośrednio (przez prowadzone przewody doktorskie i habilitacyjne) wszystkie główne ścieżki badań tej subdyscypliny geografii (por. Dziewoński 1977, Leszczycki 1987, Stola 2005).

³ Bardziej rozbudowane pod tym względem jest podsumowanie autorstwa J. Rajmana (1994), w którym dokonano przeglądu osiągnięć nurtu badań przemian społeczno-gospodarczych osadnictwa wiejskiego, oraz przegląd studiów z zakresu organizacji przestrzennej wsi J. Tkocza (1998).

Sformułowanie podstawowych zasad, problemów oraz charakteru metodycznego geografii rolnictwa zostało określone w drugiej połowie lat 50. XX w. Odbyło się to w ścisłym związku z celami, jakie postawiono całej geografii ekonomicznej, tym bardziej że J. Kostrowicki (1954, s. 66–67) był jednym z tych geografów, którzy ustalali reguły i wyznaczali jej dyrektywy rozwojowe. Wśród czterech głównych problemów do rozwiązania przez geografę ekonomiczną, dwa bezpośrednio i jeden pośrednio odnosiły się do geografii rolnictwa. J. Kostrowicki za priorytety uznał opracowanie mapy użytkowania ziemi (szczegółowej) i rozwój geografii rolnictwa oraz rozpoznanie warunków aktywizacji obszarów problemowych, w tym rolniczych.

Twórca polskiej geografii rolnictwa odrzucał podejścia opisowe, które interpretowały geografę rolnictwa jako naukę o handlu produktami rolnictwa i jego uwarunkowaniach (geografia handlowa lub *business geography*) oraz jako wiedzę o rolnictwie państw ujętą w formie faktów i informacji (Kostrowicki 1957c, s. 4–6). Najistotniejszą zmianą metodologiczną była negacja francuskiej tradycji geografii człowieka i jej interpretacji relacji człowiek–środowisko. J. Kostrowicki nie poświęcił wiele miejsca na konstruktywne wyjaśnienie podstawy swoich poglądów o mało istotnej roli tych opracowań dla geografii rolnictwa, twierdząc, że szkoła francuska zajmowała się rolnictwem od strony wyżywienia i jego zróżnicowania na kuli ziemskiej, a nie od strony produkcji (Kostrowicki 1957c, s. 7). Interpretacja taka zawężała złożony wywód P. Vidala de la Blache’a (1922) z zakresu geografii cywilizacji i rolniczych sposobów życia. Warto zauważyć, że w 1959 r. wydano polskie tłumaczenie pracy P. George’a pt. *Wieś. Problemy rolnictwa światowego* utrzymanej w duchu francuskiej geografii regionalnej. Geografowie polscy, krytykujący idee Vidalowskie, pracę tę uznawali za dzieło popularnonaukowe, mimo że we wstępie P. George określał ją jako „naukową o walorach metodologicznych i opisowo-informacyjnych” (George 1959). Francuska geografia człowieka i jej silny związek z historią i naukami o kulturze (por. Braudel 1971) nie pasowały do scjentystycznej wizji rozwoju geografii ekonomicznej, opartej na badaniach produkcji. J. Kostrowicki (1957c, s. 7) uważał, że „właściwy kierunek” rozwoju geografii jako odrębnej subdyscypliny geografii ekonomicznej stanowią prace o charakterze typologicznym, a geografia rolnictwa jest geografą typów gospodarki rolnej. Związanie geografii rolnictwa z ekonomiką rolnictwa i planowaniem gospodarczym, przy zastosowaniu metod matematyczno-statystycznych, pchnęło tę subdyscyplinę geografii ekonomicznej w kierunku badań ilościowych.

Podsumowania dorobku dyscypliny dokonywano stosunkowo często przy różnych okazjach, głównie jubileuszy J. Kostrowickiego lub Zakładu Geografii Rolnictwa (i Obszarów Wiejskich) Polskiej Akademii Nauk (por. np. Dziewoń-

ski 1977, Leszczycki 1987, Szczęsny 1996a). Geografia rolnictwa była wówczas uznawana wśród subdyscyplin geograficznych za bieguna wzrostu, obok geomorfologii i geografii miast (Kukliński 1983a). A. Kukliński (1983a) w ocenie dorobku powojennej geografii polskiej twierdził, że niehagiograficzny sposób opisu działalności naukowej, szczególnie silnych szkół naukowych opartych na uznanych autorytetach, należały do rzadkości. Dotyczy to również geografii rolnictwa, której rozwój przedstawia się zazwyczaj z wewnętrznego punktu widzenia (por. np. Kulikowski 2005, Stola 2005). Samokrytykę, z perspektywy własnej długoletniej pracy, przedstawił J. Kostrowicki (1983, s. 616–618) w próbie określenia mechanizmów rozwoju geografii rolnictwa. Sukces szkoły geografii rolnictwa, zdaniem jej twórcy, wynikał z jasno określonych celów strategicznych, czyli wyboru kilku problemów badawczych i konsekwentnej ich realizacji wysiłkiem całego zespołu badawczego. J. Kostrowicki (1983, s. 616) tak ujął tę myśl:

Towarzyszyły temu duża ambicja, aby czegoś znacznego dokonać, dobra atmosfera pracy i *last but not least*, duży wkład pracy członków zespołu. Ci, którzy nie mieli dość ambicji, chęci lub sił – odchodzili, ich miejsce zajmowali inni, młodszy, którzy, o ile się do trybu i tempa pracy Zakładu przystosowali – w Zakładzie pozostali, jeśli nie – również odchodzili.

Jednomyślność i podporządkowanie celom badawczym, kreowanym i realizowanym w Zakładzie Geografii Rolnictwa, doprowadziły jednak do wytworzenia się, jak to określił J. Kostrowicki (1983, s. 617), „zakłętego kręgu” paradygmatu typologii rolnictwa, który powielał ciągle ten sam wzorzec organizacji i prowadzenia metodyki badań. Zdaniem J. Kostrowickiego (1983, s. 617), analiza obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej nie była niczym innym jak tylko poszerzeniem pola badań o inne funkcje niż rolnictwo, natomiast nie zapewniała wyjścia poza utarte, zrutynizowane schematy myślowe. Jedną z przyczyn był brak konkurencji ze strony innych dużych ośrodków badawczych („quasi-monopol metodyczny”), a zwłaszcza odmiennie myślących młodych adeptów nauki. Obawy dotyczące przyszłości geografii rolnictwa J. Kostrowicki (1983, s. 617–618) wyraził w następujący sposób:

Osobiście marzy mi się geografia rolnictwa w pełni kompleksowa, która w ujęciu przestrzennym, czasowym i porównawczym zajęłaby się zarówno potencjalnymi warunkami rozwoju rolnictwa, przyrodniczymi i pozaprzyrodniczymi, wszystkimi istotnymi aspektami społecznymi, technicznymi, ekonomicznymi i kulturowymi, jak wreszcie zewnętrznymi powiązaniami i sprzężeniami zwrotnymi rolnictwa, rynkiem i przetwórczością. Nie byłaby to już ani geografia ekonomiczna, ani fizyczna, ani jakaś inna, byłaby wszystkimi nimi równocześnie. Tego rodzaju szerokie i bardziej problemowe ujęcie geografii łamie dotychczasowe, zbyt schematycznie podziały

ustalone u nas przed blisko 30 laty, które być może już się przeżyły. Nie specjalizacja bowiem, moim zdaniem, przeżyła się – przeżyły się tylko schematy, w które weszło wiele badań geograficznych, odchodząc od właściwej dawnej geografii, szerokiej problematyki, skupiając się na szczegółach i technikach, a zapominając, że są to tylko narzędzia, bezużyteczne, jeśli nie służą rozwiązywaniu ważnych problemów naukowych.

Szkoła geografii rolnictwa, która w połowie lat 80. XX w. postrzegana była jako jeden z biegunów wzrostu (Kukliński 1983a), szybko weszła w fazę schyłkową, czego przejawem było rozwiązanie w 2001 r. Zakładu Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich. Dawni pracownicy tej jednostki argumentują, że głównym powodem był brak nowej, młodej kadry, zainteresowanej problemami rozwoju wsi i rolnictwa, ogólne zmniejszenie zainteresowania geografiami rolnictwa (m.in. na skutek obniżenia się znaczenia rolnictwa w gospodarce) oraz trudna sytuacja materialna Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (por. Bański 2002a, Kulikowski 2005). Historia szkół naukowych i socjologia nauki wskazują, że główną przyczyną upadku jest często odejście silnego autorytetu, który nie wykształcił równie silnych następców, lub brak krytycznych rekonstrukcji sposobów myślenia o problemach badawczych (Sztandar-Sztanderska 2010, s. 66–75 za Bourdieu 2001).

W przeprowadzonej próbie nakreślenia genezy dualizmu przedmiotowego w geograficznych badaniach wsi widoczna jest duża odmiennność tradycji badań wsi pomiędzy specjalizacją geografii rolnictwa i geografii osadnictwa wiejskiego. Biorąc pod uwagę, że większość powojennych badań przyjęło scjentyistyczny wzorzec wyjaśniania, istnieje potrzeba określenia specyfiki wzorca klasycznego, tym bardziej, że w wielu pracach wydanych tuż po 1945 r. widoczny jest eklektyzm metodologiczny lub petryfikacja tego wzorca na uboczu głównych trendów powstającego paradygmatu scjentyistycznego. W samym scjentyistycznym paradygmacie badań geografii rolnictwa i osadnictwa wiejskiego istniały (istnieją) różne modele pojęciowe, które są efektem oddziaływania różnorodnych koncepcji teoretycznych, w tym odmiennych dla obu subdyscyplin koncepcji badań bazujących na metodologii (metodyce) funkcjonalno-strukturalnej.

Ważną kwestią poruszaną w tej pracy jest również analiza współczesnej kondycji badań wsi w geografii społeczno-ekonomicznej oraz wyjaśnienie opóźnienia w rozwoju nowych wzorców teoretyczno-metodologicznych (np. antyscjentyistycznych) w porównaniu z transformacją badań wsi w geografii światowej oraz przemianami metodologicznymi w polskiej geografii miast. Kryzys geograficznych badań wsi po wejściu w okres transformacji (po 1990 r.) był zauważalny zarówno dla geografii rolnictwa, jak i geografii osadnictwa wiejskiego. Wykształcenie się szkoły naukowej geografii rolnictwa o dużym dorobku i so-

lidnych podstawach organizacyjno-instytucjonalnych (Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN) spowodowało, że geografowie rolnictwa zainicjowali rekonstrukcję studiów geograficzno-rolniczych i w konsekwencji określili kierunek ich ewolucji ku geografii wsi. Współczesna marginalizacja studiów z zakresu geografii osadnictwa wiejskiego prowadzi do stopniowego zacierania się pamięci o tradycji badań, szczególnie w przypadkach braku ciągłości szkół naukowych (np. morfogenezy osiedli wiejskich, funkcji osiedli wiejskich). Programy badań osadnictwa wiejskiego były często częścią ogólnych badań geografii osadnictwa, która z biegiem czasu coraz bardziej koncentrowała się na problemach organizacji miejskiej sieci osadniczej i strukturach wewnętrznych miast (por. Liszewski, Maik 2005). Policentryzm badań w geografii osadnictwa wiejskiego, który decydował niegdyś o dużym i zróżnicowanym potencjale koncepcyjnym, był jednocześnie źródłem jej słabości. Brak ciągłości pokoleniowej badań wsi w szkołach geografii osadnictwa, a tym samym promocji wizji geografii wsi, widzianej z perspektywy osadniczej, prowadzi do przewagi poglądów wywodzących się z tradycji badań geografii rolnictwa, a tym samym do osłabienia przemiany teoretyczno-metodologicznej geografii osiedli wiejskich. Patrząc na postępy w tym zakresie geografii miast, zwłaszcza na rozwój ujęć społecznych i kulturowych, w tym również wzorców antyscjentystycznych, można postawić tezę, że geografia osadnictwa wiejskiego jest również predysponowana do odgrywania ważnej roli w przemianach paradygmatu badań i w konstrukcji pola badań geografii wsi, podobnie jak miało to miejsce w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. Geografia osadnictwa w Polsce, w porównaniu z innymi subdyscyplinami geografii społeczno-ekonomicznej, charakteryzowała się zawsze relatywnie wysoką świadomością teoretyczno-metodologiczną (por. np. Maik 1988a, 1998, Liszewski, Maik 2005, Suliborski 2010), co oddziaływało korzystnie na formułowanie programów badań społecznych (warunków i jakości życia, ekologii ludzkiej i innych).

Dynamiczny rozwój geograficznych studiów miast doprowadził do wyodrębnienia się rozbudowanej dziedziny – geografii miast (Maik 2005; Liszewski 2008a). Rdzeniem tej dziedziny są tradycyjne koncepcje badawcze – morfologiczne, funkcjonalne i społeczno-ekologiczne, jednak zasadniczy postęp teoretyczny i analityczny wiąże się z ich krytyką i nowymi propozycjami społecznej i kulturowej interpretacji form miejskich oraz życia ludzi w ich obrębie.

Historia badań wsi w geografii pokazuje, że sytuacja w tym przypadku jest bardziej skomplikowana. W 2002 r., w artykule zamieszczonym w *Przeglądzie Geograficznym* J. Bański uważa, że zmiany, które zachodzą w zakresie geograficznych badań nad przemianami obszarów wiejskich w Polsce, upoważniają do rozpoczęcia studiów w ramach nowej dyscypliny badawczej, a mianowicie geo-

grafii wsi. J. Bański (2002a) twierdzi, że „geografia wsi to dyscyplina badająca wszelkie przejawy działalności człowieka zachodzące na obszarach wiejskich.”

Namysł nad tą propozycją powinien m.in. koncentrować się na kwestii, czy wskazany zakres przedmiotowy dyscypliny odpowiada geografii wsi czy geografii obszarów wiejskich, a tym samym dotyczy on różnicy pomiędzy pojęciem wsi i obszaru wiejskiego. We współczesnej literaturze geograficznej pojęcia te używane są wymiennie. W socjologii różnicę pomiędzy pojęciem wsi a pojęciem obszaru wiejskiego zarysowano w kontekście przemiany teoretycznej badań (Gorlach 2004). Klasyczna koncepcja badań wsi w socjologii, wywodząca się m.in. z prac F. Tönnisa, M. Webera, interpretowała ją jako spójny układ społeczno-zawodowy i przestrzenny. Włączanie tradycyjnych (rolniczych) społeczności wiejskich w obręb społeczeństwa masowego doprowadziło do rozkładu tej spójności i jej znacznego zróżnicowania kulturowego, społeczno-zawodowego, a co za tym idzie również i przestrzennego (Starosta 1995). Zdaniem K. Gorlacha (2004), pojęcie „obszar wiejski” narzuca inny obraz rzeczywistości społecznej. W odróżnieniu od wsi, w przypadku badań obszaru wiejskiego badacze przestają posługiwać się pojęciem całości. Obszar jest przestrzenią wyodrębnioną ze względu na pewną cechę lub cechy (redukcja).

M. Woods (2011, s. 4–5), dowodzi, że użycie słów „wieś”, „wiejski” (*country/countryside*) ma w naukach społecznych inny kontekst niż sformułowanie „obszar wiejski” (*rural/rural areas*). Drugie ujęcie jest bardziej preferowane w dyskusji akademickiej, ze względu na bardziej obiektywny i kulturowo neutralny charakter. Słowo „wieś” zarówno w języku polskim, jak i w języku angielskim (*country*) ma określony kontekst kulturowy. Mówiąc o wsi, częściej wyobrażamy sobie siedlisko, zamieszkującą w nich społeczność, charakterystyczne dla życia i pracy na wsi obrazy. Koncepcja obszaru wiejskiego ma głównie charakter analityczny, przyjęty określony model badań naukowych.

We współczesnej polskiej geografii społeczno-ekonomicznej różnica między geografią wsi a geografią obszarów wiejskich wynika z odmiennie określonych modeli pojęciowych i bazujących na nich programach badawczych opracowanych osobno w geografii osadnictwa i w geografii rolnictwa. Geografia osadnictwa definiuje tradycyjnie wieś jako siedlisko wraz z rozłogiem (układ przestrzenny, fizjonomia, funkcje). W geografii rolnictwa operowano natomiast pojęciem obszaru rolniczego, a później obszaru wiejskiego, który opisywany jest na podstawie układu cech ekonomicznych. W pracy używane jest sformułowanie „geograficzne badania wsi” jako szerokie określenie różnych koncepcji studiów wsi, tj. osadniczych (w tym krajobrazowych) i rolniczych. W większości przypadków, tradycyjne rozumienie wsi w geografii można zawrzeć w dwóch znaczeniach, tzn.:

- wieś *sensu largo*, czyli jako obszar wiejski;
- wieś *sensu stricto*, czyli jako siedlisko i rozłóg wiejski.

W większości koncepcji badawczych rozróżnienie interpretacji wsi z perspektywy geograficzno-osadniczej oraz geograficzno-rolniczej jest stosunkowo proste, co zawarte jest również w nazwach poszczególnych opisywanych koncepcji badawczych. Większa trudność pojawia się w przypadku badań nad modernizacją i urbanizacją znajdujących się w zainteresowaniach obu subdyscyplin. W tych przypadkach przyjęto rozumienie *sensu largo*, czyli modernizacja i urbanizacja obszarów wiejskich.

1.3. Przedmiot i cele pracy

Przemiany w geograficznych badaniach wsi w długim czasie oraz w zróżnicowanym zakresie problemowo-przedmiotowym przedstawiono, przyjmując za podstawę analizy „koncepcję paradygmatów” oraz odpowiadających im modeli pojęciowych. Daje to możliwość spojrzenia na geograficzne badania wsi całościowo, tzn. w perspektywie historycznej (zmiany paradygmatycznej) i problemowej, przez ukazanie różnic w modelach pojęciowych wypracowanych w obrębie tego samego wzorca wyjaśniania.

Rola i miejsce określonej subdyscypliny geografii lub podejścia do problemu badań zależy w dużej mierze od świadomości (refleksji) teoretyczno-metodologicznej badacza lub grupy badaczy. Różnorodność geograficznych badań wsi, zarówno problemowa, jak i coraz częściej także wzorca wyjaśnień, wymaga uporządkowania prowadzonych do tej pory studiów, tych utrzymanych w głównych nurtach badawczych, powszechnie kojarzonych z geografiami wsi (geografia rolnictwa, geografia osadnictwa) i tych prowadzonych w ramach innych subdyscyplin lub podejść (np. geografii społecznej, geografii kultury, geografii krajobrazu), podejmujących zagadnienia przemian środowiska wiejskiego. Badania wsi w geografii są jednymi z wielu prowadzonych w obrębie geografii społeczno-ekonomicznej, stąd też ocena zachodzących przemian teoretyczno-metodologicznych jest w pewnym stopniu zbieżna z ogólnymi kierunkami rozwoju tej dyscypliny badań. Zamierzeniem autora jest ukazanie szerokiego zakresu problemów, które były podejmowane przez geografów w studiach na wsią oraz przedstawienie ich w kategoriach geograficznych przełomów teoretyczno-metodologicznych.

Praca ma charakter teoretyczno-metodologiczny, a prowadzone badania koncentrują się na analizie myśli twórców (badaczy), geografów, którzy

przedmiotem swych badań uczynili wieś. Przyjęto, że przedmiotem badania są prace geograficzne, czyli takie, które wyszły spod ręki uczonych świadomych swej tożsamości geograficznej lub badaczy bardzo bliskich geografii, tzn. osób, które nie były z wykształcenia geografami, ale pracując z nimi (zazwyczaj w geograficznych jednostkach naukowych) przyjęły charakterystyczne dla geografii ujęcia teoretyczne i sposoby postępowania badawczego. Prace naukowe z tego zakresu poddano subiektywnej ocenie i wpisano je do dorobku geograficznych badań wsi, niezależnie czy ich autorzy byliby tego samego zdania.

Najważniejszymi celami rozprawy są:

1) **identyfikacja genezy badań wsi w geografii oraz ich teoretyczno-metodologicznych zmian w kontekście przełomów paradygmatycznych w geografii społeczno-ekonomicznej;**

2) **określenie i przypisanie głównych modeli pojęciowych wsi do odpowiednich wzorców wyjaśniania (paradygmatów) oraz określenie ich głównych założeń teoretyczno-metodologicznych;**

3) **próba odpowiedzi na pytanie, czym ma być geografia wsi i jaki wzorzec badawczy powinna przyjąć? w świetle krytyki paradygmatu scjentyistycznego oraz w dobie rozwoju pluralizmu teoretyczno-metodologicznego dyscypliny.**

Próba całościowej oceny dorobku polskich geograficznych badań wsi w kontekście przemian teoretyczno-metodologicznych wymagała dokonania szerokiego przeglądu literatury. Nie sposób przedstawić wszystkie prace, zwłaszcza te, których celem były jedynie analizy empiryczne. Skoncentrowano się przede wszystkim na dorobku, który zawierał przemyślenia i założenia teoretyczne oraz metodologiczne. Wybrano prace kluczowe z punktu widzenia promocji określonej wizji geograficznych badań wsi, wprowadzania nowości teoretycznych, pojęć i metod, pokazujących problem w nowym świetle, a także prace podejmujące dyskusję z istotnymi koncepcjami studiów oraz oceniające dorobek subdyscypliny, zespołu lub uczonego.

Dyskusyjną kwestią jest wyróżnienie paradygmatów oraz ich czasowa identyfikacja. Najbardziej znany podział pochodzi z prac Z. Rykla (1988, 1991, 1994), choć i tu istnieją rozbieżności co do ich liczby i nazwy, tym bardziej, że były one formułowane w ramach różnych subdyscyplin, ujęć i koncepcji badawczych (*human geography*, geografii społecznej, geografii osadnictwa, teorii regionu społeczno-ekonomicznego)⁴. W pracy przyjęto podział za W. Maikiem (1992a, s. 236), który opiera się na kryterium akceptowania określonych modeli

⁴ Z. Rykiel (1991) w koncepcjach geografii społecznej wyróżnia pięć wzorców wyjaśniania, tzn. klasyczny, dogmatyczny, pozytywistyczny, dialektyczny i personalistyczny.

pojęciowych dotyczących mechanizmu organizacji przestrzeni⁵. Na modelach tych opierają się odpowiednie teorie i koncepcje. Przyjmując ten punkt widzenia historii polskiej geografii społeczno-ekonomicznej, można wyróżnić trzy okresy paradygmatyczne, tzn.:

- 1) paradygmat klasyczny (1918–1948);
- 2) paradygmat scjentyistyczny (1955–1980)⁶;
- 3) paradygmat postscjentyistyczny (kształtujący się od 1981 r.).

Zdaniem W. Maika (1992a, s. 236), poszczególnym paradygmatom można przyporządkować ciągi różnych programów badawczych, które obejmują rozwój i modyfikację poszczególnych ujęć teoretycznych, a także konkurencyjne względem nich nowe wzorce wyjaśnień⁷.

W przyjętym podziale historii geografii społeczno-ekonomicznej, kluczową rolę odgrywa ocena paradygmatu scjentyistycznego, który jest płaszczyzną odniesienia dla modelu badań przedwojennych (paradygmat klasyczny) wraz z wyjaśnieniem mechanizmu zmiany (rewolucji naukowej) oraz dla kształtujących się w opozycji do niego nowych modeli pojęciowych związanych z odpowiednim wzorcem wyjaśniania. Okres trzeci – postscjentyistyczny – ma w rzeczywistości charakter wielowzorcowy, tzn. istnieją obok siebie zarówno modele teoretyczne kontynuujące scjentyizm, i często podejmujące jego konstruktywną krytykę (por. Maik 1988a, Suliborski 2010), jak i orientacje krytyczne (por. Rykiel 1991, Jędrzejczyk 2001). Zdaniem W. Maika (1992a, s. 237), pluralizm teoretyczno-metodologiczny został nie tyle zahamowany w latach 80. XX w., co z różnych powodów (konserwatyzmu metodologicznego władz geografii, otoczenia społeczno-politycznego) opóźniony o kilka lat. Wówczas zaczęto wprowadzać nowe wzorce, nie zawsze wywodzące się z samej geografii społeczno-ekonomicznej (np. socjologia przestrzeni), oparte głównie na innowacyjnym podejściu geografii społecznej. Współczesny postęp metodologiczny odbywa się nie tyle przez zastępowanie jednego paradygmatu drugim, co przez nakładanie się na siebie kolejnych rozwiązań (Maik 1998). Zdaniem m.in. W. Maika, kluczową rolę w przemianach paradygmatycznych geografii społeczno-ekono-

⁵ W. Maik (1992a) podział ten przyjął zgodnie z propozycją A. Kuklińskiego (1983a).

⁶ Zdaniem W. Maika (1992a), przełom lat 40. i 50. XX w. oraz lata 50. XX w. były okresem przejściowym, natomiast Z. Rykiel (1991, 1994) uważa, że był to okres panowania wzorca dogmatycznego (ekonomicznego).

⁷ W jednej z pierwszych prób ukazania zmienności paradygmatycznej w geografii wsi, autorstwa W. Rożuckiego (1991), wyróżniono podejścia klasyczne i scjentyistyczne. W obrębie ujęć postscjentyistycznych uwzględniono wówczas podejście behawioralne i radykalne (por. również M. Jerczyński i in. 1991).

micznej odgrywały szkoły naukowe (Dziwowski 1983, Maik 1998). Celom związanym z identyfikacją najważniejszych założeń teoretyczno-metodologicznych w geograficznych badaniach wsi towarzyszy również próba odpowiedzi na pytanie, czy oprócz szkoły J. Kostrowickiego (geografii rolnictwa), najbardziej czytelnej i ekspansywnej specjalizacji studiów wiejskich, istniały inne wyraźne programy badań wsi i jaka była ich ewolucja teoretyczna i metodologiczna.

Podział na okresy paradygmatyczne według W. Maika (1992a), a wcześniej przez A. Kuklińskiego (1983a), jest dyskusyjny i nie przez wszystkich akceptowany (Rykiel 1988). Został on wprowadzony w dyskusji na temat całego dorobku geografii społeczno-ekonomicznej. Główny zarzut, jaki mu stawiano, dotyczy np. braku wydzielenia okresu przejściowego, który Z. Rykiel (1991, 1994) nazywa okresem panowania paradygmatu dogmatycznego lub ekonomicznego. W geograficznych badaniach wsi paradygmat ten nie odgrywał znaczącej roli. Studia wiejskie miały swą własną specyfikę teoretyczno-metodologiczną, a charakterystyczną cechą ich rozwoju jest w większości przypadków opóźnienie reakcji na ogólne przemiany wzorców badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej. W badaniach wsi okres klasyczny, choć w niektórych przypadkach już z wpływami ideologii marksistowsko-leninowskiej, trwał do początku lat 50. XX w. i wiele ważnych prac w obrębie tego paradygmatu powstało dopiero po II wojnie światowej (np. Dobrowolska 1948, Dylik 1948a, Świdorski 1948).

Rozwój badań nad osadnictwem wiejskim w obrębie geografii historycznej w większości przypadków odbywał się poza wpływami polityczno-ideologicznymi. Jeśli nawet niektóre prace formułowały problem przemiany paradygmatu (por. Kiełczewska-Zaleska 1956) w kontekście wzorca dogmatycznego, to założenia te miały bardziej charakter deklaracyjny niż realny. Badania funkcjonalne sieci osadnictwa wiejskiego zaczęły rozwijać się bardziej intensywnie dopiero od połowy lat 60. XX w. w obrębie subdyscypliny geografii osadnictwa i ludności, a największe zainteresowanie tym problemem przypadło na lata 70. XX w., tzn. na okres, który Z. Rykiel nazywa paradygmatem pozytywistycznym (rozwój geografii ilościowej). Geografia rolnictwa sformułowała natomiast cele w obrębie branżowego podziału geografii ekonomicznej pod koniec lat 50. XX w., a główne prace dotyczyły mało zaangażowanego politycznie problemu zmian w rolniczym użytkowaniu ziemi. Koncentrowano się tu przede wszystkim na metodyce badań. Bardziej rozbudowany program badawczy, tzn. typologii rolnictwa, rozpoczyna się w drugiej połowie lat 60. XX w., a jego szybki wzrost (typologia i organizacja przestrzenna rolnictwa) przypada na lata 70. i 80. XX w. Intensywny rozwój badań ilościowych, głównie geografii rolnictwa (lata 80.

XX w.), przypada na okres, kiedy doszło do kontestacji geograficznego scjentyzmu i pierwszego zwrotu w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej (Rydzyna 1983 r.). Żadne ze źródeł relacjonujących konflikt metodologiczny (pokoleniowy) w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej z pierwszej połowy lat 80. nie wskazuje na istotny udział geografów rolnictwa czy geografów osadnictwa wiejskiego (np. geografów historycznych) w nieudanej rewolucji paradygmatycznej. Jednym z niewielu jego przejawów w badaniach wsi było poszerzenie koncepcji lokalnych systemów osadniczych opartej na modelach pojęciowych funkcji i struktury funkcjonalnej, co nastąpiło dopiero na przełomie lat 80. i 90. XX w. (por. Maik 1993). Pewnym przejawem deklaracji zmiany metodologicznej był artykuł J. Kostrowickiego (1983) podejmujący problem „skostnienia” metodologicznego geografii rolnictwa. Późniejszy kryzys geografii rolnictwa i zanik badań geografii osadnictwa wiejskiego spowodowały zupełny brak refleksji teoretyczno-metodologicznej nad nowymi wzorcami badań, np. strukturalistycznym, dialektycznym, personalistycznym (według Rykla 1991). Innowacje teoretyczno-metodologiczne w badaniach wsi pojawiały się często w obrębie innych subdyscyplin, głównie w geografii społecznej, których przedstawiciele prowadzili badania w środowisku wiejskim (por. np. Rembowska 1990, Sagan 1992). Pomimo odbywających się cyklicznie spotkań badaczy wsi (seminaria geograficzno-rolnicze) problematyka teoretyczno-metodologiczna takich badań, poza próbami określenia założeń nowej subdyscypliny przez W. Rozłuckiego (1991) i J. Bańskiego (2002a), pozostaje terenem niezagospodarowanym.

Próba całościowej oceny dorobku geograficznych badań wsi, synteza ujęć badawczych i wskazanie otwartych pól dla nowych koncepcji badań zawsze może być dyskusyjne, zwłaszcza przyporządkowanie określonych prac do wyróżnionych modeli pojęciowych. Analiza jest o tyle trudna, że mimo mało eksponowanego statusu badań wsi w geografii, studia te są bardzo zróżnicowane pod względem problemowymi i metodologicznym. Mimo wszystkich tych trudności, warto podjąć próbę oceny dotychczasowych badań wsi. Dyskusja i refleksja zawarta w pracy może przyczynić się do ukształtowania zintegrowanego programu badań „geografii wsi” w Polsce.

2. WIEŚ W KLASYCZNYM WZORCU BADAWCZYM GEOGRAFII

2.1. Klasyczny wzorzec badawczy geografii

Geografia wywodzi się z europejskiej myśli filozoficznej i od początku jej istnienia geografowie zadają kluczowe pytania o istotę świata, jego budowę, funkcjonowanie oraz rolę, jaką odgrywa w nim człowiek jako byt biologiczny i społeczny (Jędrzejczyk 1997, s. 11).

Geografia jest „nauką zapożyczeń”, a idee, które realizuje, mają wiele źródeł filozoficznych. Dualizm teoretyczno-metodologiczny geografii, rozdzieranie pomiędzy różnymi wzorcami interpretacji świata i człowieka (przyrodniczym i społecznym) sprawiały, i nadal sprawiają, że targana jest ona wewnętrznymi sporami o podstawy ontologiczne i epistemologiczne¹. Zdaniem D. Jędrzejczyka (1997, s. 11), w tworzeniu fundamentów geografii człowieka (antropogeografii) oraz w jej dalszych przemianach ważną rolę odegrały dwie koncepcje, tzn. uniwersalistyczna i przestrzenna (chorologiczna). Każda z nich na swój sposób ujmuje istotę kluczowej kwestii dla badań geograficznych, tzn. relacji człowiek–środowisko przyrodnicze. Uniwersalizm odnosi się bowiem do postrzegania świata jako pewnej całości, opisywanej w kategoriach jedności, harmonii, natomiast w koncepcji chorologicznej podkreśla się kluczową rolę przestrzennych aspektów relacji ludzi i przyrody.

Współczesna myśl geograficzna sięga korzeniami do oświecenia. W epoce tej sformułowano m.in. koncepcje postępu społecznego (J. Cordorcet i A. Turgot). Wiara w prawa natury i możliwości umysłu człowieka do przekształcania rzeczywistości zgodnie z określoną wizją były fundamentem myślenia o nowym społeczeństwie oraz kierunku, w którym powinno ono podążać. Założenia teorii postępu opierały się na przekonaniu, że historią rządzą uniwersalne prawa

¹ Patrz materiały z konferencji teoretyczno-metodologicznych i inne opracowania, np.: W. Wilczyński (1996), H. Rogacki (2001), A. Lisowski A. (2003), Z. Chojnicki (2004), W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (2005, 2006, 2008), S. Liszewski, J. Łoboda, W. Maik (2008).

decydujące o kierunku zmian i kolejności faz (por. Szacki 1983, s. 114). Idea postępu wywarła olbrzymi wpływ na wszystkie wielkie teorie nauk społecznych zrodzone w XIX w. – ewolucjonizm społeczny, socjologizm, materializm historyczny i inne.

Oświeceniowe ideały nie pozostały bez znaczenia dla klasyków geografii przełomu XVIII i XIX w. oraz późniejszych (XIX w.). Intelktualny dyskurs filozofii oświecenia był dla geografów znaczącym okresem w adaptacji różnych jej elementów, szczególnie tych, które dotyczyły ujęcia wzajemnych związków człowieka i przyrody (por. Wilczyński 1996, Jędrzejczyk 1997). W okresie tym ujawniły się pierwsze różnice pomiędzy geografiami niemiecką a francuską, co było przyczyną odmiennych wizji filozofów oświeceniowych dotyczących miejsca i roli człowieka w przyrodzie (por. Jędrzejczyk 1997, s. 14). Niedługo później, bo w połowie XIX w. powstały dwa wielkie systemy geograficzne (A. Humboldt, K. Ritter), które dla ówczesnych geografów stanowiły ważne wykładnie interpretacji relacji ludzi i przyrody. Według niektórych historyków myśli geograficznej, system A. Humboldta („Kosmos”) jest uważany za fundamentalne dzieło dla późniejszego rozwoju geografii fizycznej, natomiast system K. Rittera („Erdkunde”) dla wykształcenia się antropogeografii (por. Nowakowski 1934–1935, s. 10, Staszewski 1966, s. 301–306). Próba narzucenia takiej klasyfikacji dzieł niemieckich geografów jest dużym uproszczeniem, gdyż oba systemy były całościowymi (holistycznymi) opisami ziemi, w których odbijały się różne idee filozoficzne, społeczno-polityczne epok oświecenia i romantyzmu (por. Martin, James 1993, s. 112–132). Dzięki opracowaniom A. Humboldta i K. Rittera stworzono nowe podstawy geografii, a w konsekwencji również płaszczyznę dla przemysłów odnoszących się do specyficznego kierunku badań, czyli antropogeografii. Przyrodoznawczy wzorzec badań A. Humboldta i historyczno-teleologiczny K. Rittera były nowatorskimi spojrzeniami na „ziemską całość” oraz prawa, które nią rządzą (prawa przyrody u A. Humboldta i prawa boskie u K. Rittera).

Idee Humboldtowskie i Ritteriańskie znalazły odbicie w geografii polskiej. Dla późniejszej antropogeografii większe znaczenie miały myśli zawarte w „Erdkunde”, które znalazły propagatorów w osobie np. J. Kotkowskiego, S. Stojnowskiego (por. Jędrzejczyk 1997, s. 46–47). Wpływy twórczości K. Rittera można odnaleźć również w dziełach założyciela pierwszej katedry geografii na ziemiach polskich, tzn. u Wincentego Pola (por. Nowakowski 1934–1935, Jędrzejczyk 1997).

Szybki rozwój geografii po śmierci A. Humboldta i K. Rittera był uwarunkowany nie tylko rozwojem nauk społecznych i przyrodniczych, ale również wynikał z roli geografów w systematyzowaniu wiedzy o świecie. Z jednej strony

geografowie dostarczali informacji o ziemi (metody empiryczne), zwłaszcza o terenach kolonizowanych przez Europejczyków, z drugiej strony, zgodnie z intelektualnym „duchem” drugiej połowy XIX w., próbowali formułować prawa rządzące współwystępowaniem zjawisk przyrodniczych i antropogenicznych, zapożyczając różne idee z prężnie rozwijających się nauk społecznych i przyrodniczych (por. Heffernan 2003). Przełom XIX i XX w. był okresem usamodzielnienia się nowej dyscypliny geograficznej – antropogeografii, która stała się wówczas dominującym działem geografii. Jej szczególny charakter polegał na tym, jak pisze D. Jędrzejczyk (1997, s. 9), że

antropogeografia stała na stanowisku, że wiedza o Ziemi, jej siłach oraz ich wzajemnych oddziaływaniu nie postąpi kroku naprzód, jeśli nie określi się sposobu działania tych sił na człowieka lub sposobu, w jaki je człowiek zużytkowuje.

Antropogeografia koncentrowała się zatem na odkrywaniu praw wynikających z relacji człowieka i przyrody (oddziaływania czynników przyrodniczych).

Wielcy klasycy antropogeografii (geografii człowieka) – F. Ratzel, P. Vidal de la Blache – kształtowali swoje poglądy m.in. pod wpływem myśli przedstawicieli nauk społecznych, zwłaszcza socjologii. Szczególną rolę w krystalizacji idei antropogeograficznych odgrywał pozytywizm oraz ewolucjonizm społeczny. Prace A. Comte’a i K. Darwina dawały zupełnie inną perspektywę oceny miejsca i roli człowieka (społeczeństwa) w przyrodzie. W antropogeografii, niezwykłą karierę zrobiły próby opisu zjawisk społecznych w kategoriach biologicznych, głównie organizmu i wzrostu. Zainteresowanie biologią organizmów przez badaczy organizacji społecznej było jedną z najważniejszych przyczyn ukształtowania się wielkiego paradygmatu nauk społecznych, w tym również geografii człowieka, nazwanego naturalizmem lub naturalistycznym pozytywizmem. Najważniejszą jego cechą było przełożenie praw rządzących przyrodą na zjawiska i procesy społeczne (por. Rembowska 2006). **Społeczny ewolucjonizm odegrał ogromną rolę w kształtowaniu się geografii człowieka okresu klasycznego, która koncentrowała się na studiach relacji człowiek–przyroda** (por. Jędrzejczyk 1997). Badania związku materialnych form zamieszkiwania i gospodarowania, ich rozwoju i zmienności, ze strukturami środowiska przyrodniczego, zwłaszcza w kontekście idei determinizmu przyrodniczego, legły u podstaw organicystycznej interpretacji instytucji społecznych i politycznych (np. państwo, naród, region, wspólnoty regionalne i lokalne). Pojęcia komórek, tkanek, organów i narządów miały swoje analogie społeczne (Sztompka 2005, s. 103–104). Funkcjonowanie społeczeństwa, a także form organizacji społecznej (miasto, państwo) porównywano do funkcjonowania organizmu, którego różne elementy były nieodzowne dla integracji struktury, jej rozwoju i ciągłości.

Rozwój socjologii wpłynął znacząco na wyodrębnienie się antropogeografii, w której centralne miejsce zajął człowiek, jego działalność. Specyfika ujęcia tej gałęzi geografii polegała na wykazaniu zależności ludzi od środowiska przyrodniczego w różnych wymiarach ich działalności społecznej, politycznej i gospodarczej. F. Ratzel (1889–1991) uważał, że warunki przyrodnicze wytwarzają różne typy organizmów społeczno-gospodarczych, politycznych, determinują ludzkie zachowania, psychikę i zdolności. Geograf z Lipska, z pierwszego wykształcenia biolog i znawca biogeografii, uważał że zadaniem antropogeografii jest formułowanie praw geograficznych, czyli takich, które ukazują formy zależności ludzi od przyrody. Antropogeografia przyjęła wzorzec ścisłego wyrażania zjawisk tymi samymi metodami co biogeografia. F. Ratzel uważał w istocie, że antropogeografia jest nauką przyrodniczą – specyficzną odmianą biogeografii (por. Babicz 1965, s. 56–58).

Antropogeografia wpisywała się w społeczno-intelektualny „klimat” drugiej połowy XIX w., który wynikał z zafascynowania badaczy społecznych naukami przyrodniczymi, zwłaszcza zmieniającymi wówczas sposób patrzenia na ludzi jako istoty biologiczne. Źródłem fascynacji geografów pozytywizmem i ewolucjonizmem społecznym były prace założycieli socjologii, tzn. A. Comte’a, H. Spencera, E. Durkheima, F. Tönniesa i innych. A. Comte nie tylko jako jeden z pierwszych sformułował założenia socjologicznego ewolucjonizmu, ale także określił paradygmat badań socjologii – nauki o prawach rządzących zorganizowanymi strukturami społecznymi. Zainteresowania A. Comte’a postęпами biologii, zwłaszcza w zakresie genetyki (G. Mendel) oraz doboru naturalnego (K. Darwin), przyczyniły się do wysunięcia postulatu wiedzy wolnej od wartości, gromadzonej na drodze szczegółowych badań zdarzeń empirycznych (Szacki 1983, s. 297). Nauka, zwłaszcza nauka o społeczeństwie, w myśl założeń A. Comte’a, jest trzecim stadium rozwoju wiedzy, tzn. stadium pozytywnym, po okresie interpretacji rzeczywistości przez religię oraz logikę (Turner 2004, s. 3–4).

Klasyczne prace ewolucjonistów społecznych **koncentrowały się na przedstawieniu wizji rozwoju społecznego, ewolucji pewnych typów wspólnot społecznych od prostych, mniej zorganizowanych, do bardziej złożonych i zróżnicowanych.** H. Spencer, formułując naturalistyczne pojęcie ewolucji, zawęził ją do sfery materii, która ewoluje od chaotycznej i jednorodnej struktury do porządku opartego na zróżnicowaniu (Sztompka 2005). Powszechną zasadą, według H. Spencera, jest ewolucja każdej sfery środowiska przyrodniczego i społecznego, od układów prostych do złożonych. W ten sam sposób autor przedstawiał historię społeczeństwa, gdzie pierwotna homogeniczna organizacja społeczna różnicuje się pod względem budowy i pełnionych funkcji.

Interpretacja taka miała wyraźne zabarwienie moralne, a wynikało ono z wiary w postęp, czyli ukierunkowanej zmiany społecznej, w wyniku której poprawiają się warunki funkcjonowania ludzi w środowisku (Turner 2004, s. 91). Wzrost złożoności w różnych aspektach życia społecznego wpływa na lepszą adaptację ludzi do środowiska, a to z kolei warunkuje możliwości przeżycia jednych oraz dyskryminację lub usunięcie innych (dobór naturalny).

Wpływ koncepcji K. Darwina i H. Spencera na sformułowanie zasad antropogeografii przez F. Ratzla jest niepodważalny (por. Jędrzejczyk 1997). Wkład geografii (antropogeografii) do nauk społecznych polegał na uwzględnieniu roli środowiska (otoczenia) jako czynnika determinującego społeczno-przestrzenne formy życia zbiorowego (miasto, wieś, region, państwo). Geografowie odwoływali się zatem do „determinizmu środowiskowego”, który zakładał, że rozwój form życia społecznego zależy od warunków stwarzanych przez przyrodę. Różnice kulturowe i społeczne tłumaczono odmiennością środowiska przyrodniczego, co znalazło odbicie np. w pracy T.H. Buckle’a (1862) o historii cywilizacji w Anglii. Intelktualny dyskurs o typach warunków przyrodniczych, które powodują przewagę jednych cywilizacji nad innymi, wywarł ogromny wpływ na późniejsze prace antropogeograficzne (Jędrzejczyk 1997, s. 22). Formułowanie praw rozwoju społecznego jako skutku oddziaływania praw przyrody stało się osnową determinizmu środowiskowego, który w geografii został rozwinięty, nawiązując do jednego z aspektów życia i działalności ludzi, tzn. terytorializmu.

F. Ratzel uważał, że celem badań antropogeografii jest z jednej strony określenie wpływu czynników przyrodniczych na rozwój narodów, grup ludzkich, łącznie z ich np. kulturą, wiedzą, z drugiej zaś poznanie praw rządzących rozprzestrzenianiem się populacji ludzkiej (Jędrzejczyk 1997, s. 26). Człowiek, grupy ludzkie były przez F. Ratzla traktowane jako część przyrody, tj. finalny efekt ewolucji rządzącej się prawami doboru naturalnego, które dotyczą również przystosowania się organizmów do warunków środowiska przyrodniczego (Rembowska 2002a, s. 37). Sformułowane przez F. Ratzla prawa rozwoju historycznego wynikają z przestrzennej ruchliwości, a siłą napędową dziejów jest rozwój biologiczny wyrażający się we wzroście masy organicznej, populacji, zajmowaniu nowych przestrzeni (Babic 1965, s. 57, Jędrzejczyk 1997, s. 27). Państwo, jego wzrost, wewnętrzną złożoność traktowano w myśl założeń ewolucjonizmu. Narody walczą o przestrzeń życiową, wypełniają ekumenę narodową, a wielkość terytorium, rozległość granic wyraża siłę państwa-organizmu politycznego. Ratzlowska koncepcja ewolucjonizmu geograficznego odkrywała jednak swoistość warunków przyrodniczych dla życia ludzi na poszczególnych częściach ziemi (Rembowska 2002a, s. 37), co podważało w pewnym stopniu uniwersalizm praw naturalnych (adaptacyjna funkcja kultury). Organiczna teoria

państwa i społeczeństwa w wydaniu geograficznym bazowała w dużej mierze na różnych formach przedstawień przestrzennych, tzn. map ukazujących związek pomiędzy kształtem terytoriów politycznych, cywilizacji a zróżnicowaniem przyrodniczym. Niewątpliwy wpływ na absolutystyczne podejście do przestrzeni miała koncepcja A. Hettnera, który wprowadził pojęcie przestrzeni geograficznej odwołujące się do filozofii Kantowskiej (Jędrzejczyk 2008, s. 21). Istota geografii, w rozumieniu A. Hettnera, polegała na uwzględnianiu tych faktów, które decydowały o przestrzennym zróżnicowaniu. Przestrzeń dla tego klasyka geografii miała zatem charakter substancjalno-atrybutywistyczny, a ostateczny jej kształt wynikał ze wzajemnych relacji ludzi i przyrody (Jędrzejczyk 2008, s. 21).

Ewolucjonizm zarówno w naukach społecznych, jak i w geografii, niezależnie od podejść poszczególnych badaczy tworzył stosunkowo prosty system wyjaśniania rzeczywistości. Zdaniem P. Sztompki (2005, s. 110), celem tego ujęcia była rekonstrukcja unikalnej formy dziejów ludzkości. Ewolucja społeczeństwa – całości organicznej, w obrębie której funkcjonuje hierarchiczny układ elementów (poziomy integracji systemu) – jest kierunkowa, progresywna, kumulatywna i celowa (Szacki 1983). Klasyczny ewolucjonizm społeczny był doktryną naturalistyczną w sensie ontologicznym oraz metodologicznym, tzn. formułowano tezę o jedności świata i rządzących nim reguł (praw), a metody badania zjawisk społecznych są takie same jak metody badania nauk przyrodniczych (Szacki 1983, s. 299). Pomimo że w koncepcji ewolucji społecznej jako kierunkowego procesu wzrostu (heterogeniczności), postępu (ulepszenia), odwoływano się do dziejów cywilizacji, to ujęcie problemu było w dużej mierze antyhistoryczne. Ewolucjoniści społeczni podchodzili bowiem do zjawisk historycznych selektywnie, wybierając te, które pasowały do nadania zmienności społecznej charakteru powszechnego. Sądzieli bowiem, że istnieją ogólne prawidłowości wzrostu od zjawisk społecznie prostych i jednorodnych do złożonych i heterogenicznych.

Wpływ idei F. Ratzla na polską myśl antropogeograficzną był pod koniec XIX w. duży. Od czasu publikacji P. Vidala de la Blache'a (początek XX w.) bardzo szybko wrastało również zainteresowanie koncepcjami podmiotowej roli człowieka w kształtowaniu środowiska geograficznego (Jędrzejczyk 1997, s. 33). W kontekście adaptacji myśli Ratzlowskiej, cechą polskiej antropogeografii było wprowadzenie wzorca pozytywistycznego, co przełożyło się przede wszystkim na rozwój oryginalnych koncepcji badawczych. Teoretyczny impuls w polskiej antropogeografii tuż przed wybuchem I wojny światowej i w okresie międzywojennym pochodził przede wszystkim z prac W. Nałkowskiego (por. np. 1911), który tłumaczył istotę zjawisk ludzkich w związku z prawami

ewolucjonizmu oraz zachodzącymi w przyrodzie. Biologiczne podejście do działalności ludzkiej odrzucało jednak pejoratywne wartościowanie pierwotnych stadiów rozwoju społecznego, co w tradycyjnych nurtach ewolucjonizmu (H. Spencer, L. Morgan) sprowadzało myśl socjologów na manowce „rasizmu”, a geografów pchnęło ku geopolityce. Znaczący polskiej myśli antropogeograficznej (Jędrzejczyk 1997, s. 50) dowodzą, że polscy geografowie nie przyjmowali wprost wzorca F. Ratzla, który stanowił dla nich bardziej punkt odniesienia niż model do adaptacji założeń na rodzimy grunt badań naukowych. Refleksja ta w dużej mierze rodziła na tle ówczesnych antagonizmów narodowych (polsko-niemieckich). Ewolucjonizm, upraszczający rzeczywistość do modelu kierunkowego wzrostu (postępu) społecznego, przedstawiał państwa zachodnioeuropejskie jako uprzywilejowane w procesie rozwoju wobec słabszych gospodarczo i militarnie sąsiadów. W polskiej geografii bardziej atrakcyjny był zatem humanizm analitycznej szkoły geografii człowieka P. Vidala de la Blache’a (1922), choć Ratzlowski punkt widzenia na relacje człowiek–środowisko przyrodnicze, po wprowadzeniu pewnych modyfikacji wynikających z własnych przemyśleń, również miał duże znaczenie (por. Zaborski, Wrzosek 1937–1939).

Ogromne zasługi dla rozwoju myśli geograficznej miał socjologizm E. Durkheima. Jedną z przewodnich cech francuskiego funkcjonalizmu było teoretyczne i empiryczne określenie relacji jednostki ze społeczeństwem. E. Durkheim zauważał rosnący indywidualizm potrzeb społecznych ludzi, co było przyczyną próby określenia relacji między jednostką a potrzebami społeczeństwa jako całości. Organizacja społeczna, cele i potrzeby społeczeństwa leżały w centrum zainteresowań tego autora (Szacki 1983, s. 414). Specyfika podejścia E. Durkheima polegała na przyjęciu założenia, że nauka nie zajmuje się ideologią, ale rzeczami. Fakty społeczne traktował zatem jak „rzeczy”, bez emocji, dogmatów filozoficznych i potocznego wyobrażenia o nich. Świat społeczny ujęty był abstrakcyjnie, w sposób wyodrębniony z pierwotnych sądów i sprowadzony do najbardziej zewnętrznych, sprawdzalnych zjawisk (Szacki 1983, s. 418). Fakty społeczne są „faktami *sui generis*, z samej swej istoty niesprowadzalnymi do faktów życia jednostkowego; należy je badać od zewnątrz, ponieważ rzeczywistość są zewnętrzne w stosunku do jednostek ludzkich” (Szacki 1983, s. 419).

E. Durkheim rozwinął pojęcie ewolucji społecznej, przedstawiając swe poglądy dotyczące społecznego podziału pracy. Ewolucja społeczna polega według francuskiego socjologa na coraz większej dyferencjacji ról zawodowych jako pochodnej m.in. zmian demograficzno- i gospodarczo-przestrzennych (koncentracja ludności związana z industrializacją). Wygodnym narzędziem analizy ewolucyjnej E. Durkheima stała się opozycja typów społeczeństwa skonstruowanych według kryterium dominacji rodzajów więzi społecznej, które

autor nazwał „solidarnością mechaniczną” (homogeniczność funkcjonalna) oraz „solidarnością organiczną” (heterogeniczność funkcjonalna). Typologia ta opisuje początkowy i końcowy etap ewolucji społecznej. Rozmyślenia te stały się również inspiracją dla teorii funkcjonalistycznej. W przypadku wkładu E. Durkheima w myśl nauk społecznych, w tym również geografii człowieka, ważna była nowatorska interpretacja formowania się społecznego podziału pracy jako pewnego układu ekologicznego. Autor uznał, że czynnikiem ewolucji społecznego podziału pracy jest współzawodnictwo, które w efekcie zwiększa zróżnicowanie i złożoność społeczeństwa (Turner 2004, s. 94)².

Myśl E. Durkheima była niezwykle nośna dla założeń badań wielu nauk społecznych, w tym również dla klasycznego wzorca badań geografii człowieka. Model społeczeństwa zarysowany przez francuskiego socjologa stał się podstawą nowego sposobu wyjaśniania człowieka przez geografów. Szczególnie atrakcyjne dla nowego wzorca metodologicznego geografii było zwrócenie uwagi na systemową całość społeczeństwa (Jędrzejczyk 1997, s. 30). Geografia francuska, obserwując intelektualne próby opisu przez socjologów całości społecznej, podeszła krytycznie do naturalizmu F. Ratzla (determinizm środowiskowy). Twórcy francuskiej szkoły geografii człowieka stworzyli podstawy teoretyczne do opisu człowieka jako istoty historycznej, społecznej i kulturowej. Opozycja wobec Ratzlowskiego determinizmu środowiskowego została zbudowana na „idei jedności materialnej wszystkich form życia wspólnoty przestrzeni oraz organicznej interpretacji wspólnot ludzkich” (Jędrzejczyk 1997, s. 31). P. Vidal de la Blache – „ojciec” geografii człowieka – uznawany jest za twórcę posybilizmu geograficznego, czyli dialektyki relacji człowiek–przyroda. Funkcjonalny zwrot geografii francuskiej, jak pisze K. Rembowska (2002a, s. 58), inspirowany socjologizmem i analizą funkcjonalną E. Durkheima, spowodował poszukiwanie nowych, bardziej skomplikowanych, sposobów badania relacji człowiek–przyroda. Miejsce analogii organizmu zajęły metody porównawcze i analityczne, a pojęcie ludności (ludzkości) zostało zhumanizowane do postaci społeczeństwa (wspólnot lokalnych, regionalnych). Geografia człowieka była geografią całości, a całość w pojęciu P. Vidala de la Blache’a była z kolei emanacją obopólnego związku człowieka ze środowiskiem, który odzwierciedla się w krajobrazie (por. Rembowska 2002a, s. 60). D. Jędrzejczyk (1997, s. 33) wskazuje, że francuscy geografowie koncentrowali się przede wszystkim na

² Ewolucję społeczną, jako wzrost złożoności społecznej, wprowadził również do nauk społecznych F. Tönnies, który zarysował dualną typologię społeczną w podziale na *Gemeinschaft* (wspólnota) i *Gesellschaft* (społeczeństwo). W przeciwieństwie do E. Durkheima autor ten krytycznie oceniał kierunek ewolucji, który jego zdaniem prowadził do zaniku wspólnoty społecznej (Sztompka 2005, s. 109).

materialnych wytworach działalności człowieka w krajobrazie kulturowym. Formy (wytwory materialne) traktowane były jako wynik równowagi w przyrodzie, stopniowo osławianej przez ludzi za pomocą narzędzi i technik gospodarowania. Analiza krajobrazów rolniczych, a takie głównie badał P. Vidal de la Blache (1922), obejmowała identyfikację relacji, dla których sformułowano model pojęciowy „stylu życia” (*genres de vie*). W stylach życia, uwarunkowanych historycznie, społecznie, przyrodniczo, odzwierciadlała się kultura lokalnych wspólnot – produkt relacji społeczeństwo–środowisko (*milieu*). Poglądy te zostały rozwinięte przez uczniów i współpracowników P. Vidala de la Blache’a, np. M. Sorre’a, J. Brunhesa, A. Demangeona i innych (por. Jędrzejczyk 1997, s. 32), którzy z kolei przez publikacje oraz kontakty (konferencje) wpływali na polskich geografów okresu międzywojennego (por. np. Pawłowski 1918a, Kiełczewska 1934).

Antropogeografia polska do wybuchu II wojny światowej charakteryzowała się, jak pisze D. Jędrzejczyk (1997, s. 53), polifonicznością wyrażającą się w pluralizmie postaw i orientacji badawczych. W większym stopniu była przywiązana jednak do pozytywistycznego realizmu niż np. sądów o charakterze metafizycznym, czego przejawem była koncentracja na aspektach materialnych działalności człowieka w środowisku, w tym przede wszystkim na osadnictwie grup ludzkich rozpatrywanym na tle uwarunkowań przyrodniczych (por. Zaborski, Wrzosek 1937–1939). B. Zaborski i A. Wrzosek (1937–1939, s. 4) w taki sposób określili cel antropogeografii:

Podstawową ideą przewodnią, jakby złotą nicią, która przewija się przez dzieła geograficzne, jest idea rozciągłości. Badając zjawiska, antropogeograf przede wszystkim zwraca uwagę na ich rozciągłość; stara się dociec, gdzie one występują, na jakiej powierzchni. [...] stara się opisywane zjawiska wyjaśniać, ujawniać korelacje zachodzące między grupą zjawisk ludzkich oraz faktów związanych z naturą terenu, nie omijając jednak wzajemnych współzależności zjawisk ludzkich ze sobą.

W klasycznym wzorcu badań geografii człowieka (antropogeografii) wpływ innych koncepcji niż determinizmu środowiskowego F. Ratzla, posybilizmu P. Vidala de la Blache’a i chorologii A. Hettnera był stosunkowo mały. W naukach społecznych, w tym również w polskiej socjologii (np. L. Krzywicki 1937), wrastało zainteresowanie myślą marksistowską. Marksieści, przystosowując niektóre wątki myśli ewolucjonistów, stworzyli własną wykładnię zmiany społecznej, której podstawy filozoficzne zaczerpnięte z heglizmu i innych prądów myślowych (np. ekonomii politycznej) zostały rozwinięte w postaci materializmu historycznego. Koncepcje K. Marksa oraz F. Engelsa krystalizowały się na tle prądów intelektualnych XIX w., czego przejawem było poszukiwanie ogólnych praw rozwoju historycznego społeczeństwa, również w skali globalnej.

Do zasadniczych powtórzeń myśli ewolucjonistów należały tezy o postępowym charakterze rozwoju społecznego (procesu dziejowego) oraz jego etapowości, a także konsekwencji procesu dziejowego w postaci coraz większego zróżnicowania społecznego zachodzącego przede wszystkim w wyniku podziału pracy (Sztompka 2005, s. 154).

Wśród wielu założeń K. Marksa, które przez ostatnie 150 lat tworzyły jedno z największych pól naukowej interpretacji dziejów społecznych, politycznych i gospodarczych świata, najważniejszą dla geografii była teoria formacji społeczno-ekonomicznych. Najbardziej istotną z geograficznego punktu widzenia jest teza o samonapędzającym się, endogennym i immanentnym charakterze przekształceń społecznych, wśród których kluczową rolę odgrywają sprzeczności pomiędzy warunkami pozaspołecznymi (przyroda) a siłami wytwórczymi determinowanymi przez możliwości technologiczne. Dialektyka społeczeństwo–przyroda określa z kolei stosunki produkcji, których całokształt na odpowiednim poziomie rozwoju stanowi „bazę” formacji. Całokształt stosunków produkcji wieńczy „nadbudowa” polityczna i prawna wraz z odpowiadającymi jej określonymi formami świadomości społecznej (Sztompka 2005, s. 168–169). Sekwencja formacji społeczno-ekonomicznych, od wspólnoty pierwotnej, niewolnictwa, feudalizmu do kapitalizmu, prowadzi ku narastaniu nierówności między klasami (wyzyskiwani i wyzyskiwacze. Rewolucja miała być niejako powrotem do stosunków społecznych opartych na wspólnej własności (środków produkcji). Formacje społeczno-ekonomiczne uważane były za pewne typy stosunków produkcji w relacji do stopnia rozwinięcia sił wytwórczych oraz nadbudowy politycznej, które następują po sobie i są swoistymi całościami społecznymi (Szacki 1983, s. 223). W tym sensie materializm historyczny upodabniał się w pewnym stopniu do ewolucjonizmu społecznego, zwłaszcza odwołującego się do typów społeczeństwa oraz idealizacji jednego z nich, jak w przypadku ewolucjonistycznych poglądów L. Morgana i F. Tönnisa.

Kierunek badań geografii człowieka, odwołujący się do założeń K. Marksa i F. Engelsa, zaczął się przede wszystkim rozwijać w bolszewickiej Rosji. Znalazł tam podatny grunt w postaci obowiązującej ideologii marksistowsko-leninowskiej. Jednym z celów ujęcia materialistycznego było usunięcie z geografii wszelkich wpływów teleologicznych i metafizycznych. Dla ówczesnych geografów, zainteresowanych rozwojem ujęcia materialistycznego, duże znaczenie miały poglądy M. Baranskiego, który koncentrował się na możliwościach technicznych w uzasadnianiu tez o sposobach wpływania człowieka na siły przyrody oraz ukazywaniu „wyzwalania się” ludzi z uzależnienia od sił natury jako procesu dziejowego. Kwestionowano w ten sposób, modny w Rosji carskiej, nurt krajobrazowy bazujący na ujęciu Hettnerowskim (por. Nowakowski

1934–1935, s. 41). Istotne dla metodologii badań geografii człowieka było stosunkowo późne zainteresowanie geografów myślą marksistowską, zarówno w tzw. geografii zachodniej, jak i polskiej. Niektórzy badacze myśli geograficznej uważają, że najważniejszym czynnikiem zmiany sposobu formułowania problemów geografii człowieka był wielki kryzys lat 30. XX w. Uświadomił geografom znaczenie uwarunkowań społeczno-ekonomicznych w badaniu struktur środowiska geograficznego (Martin, James 1993). W krajach tzw. demokracji ludowej (pod wpływami ZSRR) wprowadzono po II wojnie światowej zwulgaryzowaną formę marksizmu (marksizm-leninizm), który wymusił porzucenie nie tylko klasycznego wzorca badań antropogeografii, ale przerwano również samą ewolucję koncepcji badań geograficznych czerpiących inspiracje z różnych źródeł (ewolucjonizmu społecznego, pozytywizmu, marksizmu, społeczno-humanistycznych i innych; por. Jędrzejczyk 1997). W krajach zachodnich (krąg anglo-amerykański) pierwszym etapem zmiany metodologicznej w geografii człowieka po II wojnie światowej była jej pragmatyzacja i technicyzacja (modele przestrzennej organizacji). Poważne zainteresowanie ujęciami marksistowskimi wraz ze studiami metodologii nauk społecznych pojawiło się dopiero w latach 70. XX w. (Johnston 2003).

Wprowadzenie ustroju socjalistycznego w Polsce na drodze drastycznej zmiany, ale bez rewolucji, miało określone konsekwencje w charakterze przemian metodologicznych geografii człowieka. Część geografów wywodzących się z międzywojennych szkół, przywiązanych m.in. do koncepcji antropogeograficznych, modyfikowała założenia badań i wprowadzała nowe wątki interpretacyjne oparte na marksistowskim materializmie historycznym. Wprowadziło to do badań naukowych pewien chaos, który wynikał przynajmniej z dwóch ważnych uwarunkowań teoretyczno-metodologicznych, tzn.:

1. Zorganizowany (instytucjonalny) rozwój polskiej geografii w II Rzeczypospolitej był zbyt krótki, aby mogła ona zaadaptować na szerszą skalę różne podejścia nauk społecznych oraz przedstawić ich szerszą krytyczną ocenę. Od połowy lat 30. XX w. widoczna jest dopiero większa całościowa refleksja nad oddziaływaniem różnych koncepcji geograficznych i nauk społecznych na badania polskich geografów oraz próby systematyzacji tej wiedzy (por. Kiełczewska 1934, Zaborski, Wrzosek 1937–1939, Nowakowski 1934–1935, Pawłowski 1938). Wiele prac odwołujących się do idei ewolucjonizmu społecznego (np. ewolucja krajobrazu rolniczego, sieci osadniczej) nie zostało zakończonych lub uwieńczonych publikacją do 1939 r., a po wojnie założenia oraz wnioski obciążone były próbami interpretacji zmienności struktur społeczno-gospodarczych w duchu ideologii marksizmu-leninizmu. Tworzyło to często mało spójną (eklektyczną metodologicznie) interpretację przemian.

2. Dla polskich badań geografii człowieka po II wojnie światowej bardziej atrakcyjny był pierwotny wzorzec marksistowskiej interpretacji ewolucjonizmu społecznego (w myśl wykorzystanych założeń L. Morgana przez F. Engelsa, por. Szacki 1983) niż marksistowsko-leninowskie interpretacje dziejów społeczno-gospodarczych. Drastyczna zmiana ustroju w Polsce po 1944 r. nie miała charakteru rewolucji, a to w dużej mierze utrudniało interpretację zmiany społecznej w myśl zasad ideologii marksistowsko-leninowskiej. Geografowie byli słabo przygotowani do rozważań o formacjach społeczno-gospodarczych, pochodzeniu klas i rywalizacji społecznej. Koncentracja geografów człowieka na strukturach materialnych osadnictwa (zewnętrznych), które z opóźnieniem reagują na zmiany społeczne, utrudniała zrozumienie intencji zawartych w powojennych dyrektywach ideologicznych wpływających na przemiany metodologiczne. Antropogeografia, której ambitnym celem było dążenie do wyjaśniania całościowego, dobrze korespondowała z koncepcjami ewolucji społecznej operującymi analogiami organicznych całości. Podkreślanie przez geografów związku człowieka ze środowiskiem przyrodniczym wzmacniało w geografach ukształtowanych w okresie międzywojennym adekwatność organicyzmu do badań rozwoju społecznego w kontekście zróżnicowań środowiska naturalnego oraz ruchliwości przestrzennej. Podcięcie korzeni antropogeografii ukształtowanej w XX-leciu międzywojennym wymagało nie tylko zmiany metodologii, ale co chyba istotniejsze, wewnętrznej dezintegracji przedmiotowej geografii, zwłaszcza w zakresie rozerwania jedności geografii jako nauki przyrodniczo-humanistycznego konsensusu (por. Wilczyński 2003). Małe kompetencje geografów do badań zmian społecznych pchnęły geografów ekonomiczną (nazwa nadana po 1945 r.) w kierunku zainteresowań sferą metod ilościowych oraz opisanych nimi materialnych makrostruktur i makroprocesów przestrzennych. Pozytywistyczny scjentyzm był swoistą ucieczką geografów od ideologii, ale co gorsze, zahamował również rozwój teoretycznej myśli geograficznej, ograniczając ją głównie do dyskusji na temat stosowanych metod ilościowych.

Myśl antropogeograficzna znalazła szerokie zastosowanie w badaniach wsi. Przyczyną było przede wszystkim zainteresowanie relacjami człowiek–środowisko, ich zmiennością w czasie i przestrzeni, których czytelność była i jest największa na terenach wiejskich. Badania w tym zakresie prowadzone były przede wszystkim w obrębie geografii osadnictwa – głównej subdyscypliny geografii człowieka przed II wojną światową. Rozprzestrzenianie się osadnictwa wiejskiego oraz przemiana w czasie krajobrazu kulturowego wsi stanowiły główne problemy badawcze podejmowane przez geografów w okresie międzywojennym oraz w pierwszych latach po II wojnie światowej. M. Kielczewska (1934, s. 1) tak pisała o charakterze ówczesnych prac:

Osadnictwo jest zjawiskiem antropogeograficznym o pierwszorzędym znaczeniu. Dwie są tego przyczyny: **w osadnictwie wyraża się najsilniej zależność człowieka od środowiska geograficznego** [przyrodniczego, przypis M.W.], z drugiej zaś strony osiedla ludzkie przekształcają naturalny krajobraz, wnosząc nowy element do krajobrazu, zależny od woli człowieka. [...] Osadnictwo wiejskie zajmuje największe przestrzenie na ziemi, z tej racji zasługuje na specjalną uwagę [podkreślenie M.W.].

Podstawowym kryterium klasyfikacji klasycznych koncepcji badań wsi w geografii był sposób jej naukowego oglądu. Na zmianę obiektu badań geograficznych, czyli wieś (osiedle), patrzono „od zewnątrz” lub „od wewnątrz”. Pierwsze podejście do problemu przemian wsi („od zewnątrz”) polegało na interpretacji zbioru osiedli jako pewnej sieci, w której zachodzą relacje wynikające z rozmieszczenia przestrzennego oraz związków genetycznych (historycznych i ekologicznych). Stąd też osiedla wiejskie traktowano tu jako lokalizacje przestrzenne, których rozmieszczenie interpretuje się w odniesieniu do pewnych zmiennych wyjaśniających specyfikę procesu dyfuzji osadnictwa (np. zróżnicowanie przyrodnicze, funkcjonalno-przestrzenne, proces historyczny).

W drugim ujęciu („od wewnątrz”), w przypadku badań wsi, nacisk kładzie się na wyjaśnienie układu przestrzennego wsi, czyli siedliska i rozłogu. Uwaga kierowana jest na uwarunkowania przemian struktur wewnętrznych wsi (rozplanowanie, użytkowanie terenu) oraz wewnętrznych (architektura) osiedla, które łącznie decydują o współczesnym kształcie krajobrazu wsi oraz na różnych etapach rozwoju historycznego (rekonstrukcja krajobrazu kulturowego).

W geograficznych badaniach wsi okresu klasycznego wyróżniono trzy koncepcje badań, tzn.:

- 1) lokalizacji i rozprzestrzeniania (dyfuzji) osadnictwa wiejskiego rozpatrywanego na tle uwarunkowań (determinant) środowiska przyrodniczego;
- 2) ewolucji krajobrazu agrarnego i jego różnych uwarunkowań rozwojowych w czasie;
- 3) morfogenezy wsi, czyli procesu powstania i rozwoju materialnej formy osiedla (krajobrazu wsi).

W pierwszych dwóch koncepcjach, zmiany (ewolucje) osiedli wiejskich rozpatruje się z punktu widzenia sieci osadniczej („od zewnątrz”), czyli problemu jej rozwoju w przestrzeni geograficznej (dyfuzji) oraz przemian społeczno-gospodarczych wsi na skutek zmieniających się uwarunkowań zewnętrznych, głównie formacji społeczno-ekonomicznej. Koncepcja zmian krajobrazu rolniczego podejmuje problem przemian wsi jako pewnego obszaru, na który oddziałują różne czynniki zmiany. Pod ich wpływem zewnętrzna forma krajobrazu rolniczego i osadniczego (krajobrazu kulturowego), ewoluje, komplikuje się jego struktura. Problem ten rozpatruje się w kontekście ewolucji następujących

po sobie systemów (formacji) społeczno-ekonomicznych. Trzecia koncepcja dotyczy oglądu przemiany od wewnątrz wsi, czyli przedmiotem zainteresowań jest rekonstrukcja jej budowy (układu przestrzennego, zabudowy) na wybranym etapie jej rozwoju lub odtworzenie całego procesu przemiany formy wsi od układów pierwotnych do współczesnej struktury morfologicznej, wraz z wydzieleniem etapów zmian oraz odpowiadających im genetycznych typów układu przestrzennego.

2.2. Środowiskowe uwarunkowania lokalizacji i rozprzestrzeniania się osiedli wiejskich

Badania lokalizacji osiedli wiejskich oraz dyfuzji („pochodu”) osadnictwa w przestrzeni należą do najbardziej tradycyjnych geograficznych studiów sieci osadniczej zarówno w pracach geograficznych, jak i geograficzno-historycznych. W klasycznym okresie rozwoju geografii identyfikacja relacji człowiek–środowisko przyrodnicze (zwane wówczas geograficznym) oraz zmienność ich charakteru w czasie stanowiły w badaniach osadnictwa wiejskiego nieodzowną część większości opracowań. Charakterystyka lokalizacyjna wsi była obowiązującą częścią różnych studiów monograficznych (por. Szulc 1994a, s. 78), które w pierwszym okresie badań geograficzno-historycznych wychodziły głównie spod ręki historyków i etnografów, np. F. Bujaka, K. Potkańskiego, K. Dobrowolskiego (por. Szulc 1994a, 1994b). Rolę środowiska przyrodniczego w rozmieszczeniu wsi oraz w przestrzennym rozwoju wiejskiej sieci osadniczej uzasadniali geografowie, którzy włączyli się w te badania później niż historycy. W antropogeografii problem ten został podjęty kompleksowo, co przejawiało się w identyfikacji relacji genezy dwóch form (przyrodniczej i osadniczej) oraz w próbach opisu dyfuzji sieci osadniczej na tle form krajobrazu przyrodniczego większych obszarów (regionów i państw).

W okresie międzywojennym nie zdążono opublikować obszernych regionalnych syntez ewolucji sieci osadniczej i większość wyników badań dotyczyła w tym zakresie niewielkich obszarów. Powojennym pokłosem zainteresowań geografów okresu międzywojennego były stosunkowo liczne studia odnoszące się do klasycznego celu badań, czyli określenia relacji pomiędzy układem elementów przyrodniczych a rozmieszczeniem osiedli i ewolucją form takich związków w czasie. Choć problem związku lokalizacji osiedla (położenia topograficznego i geograficznego) był nieodłączną częścią prawie wszystkich badań krajobrazowych, to **istota tych studiów polegała na kompleksowej ocenie tzw. „pochodu osadniczego”, czyli przedstawienia rozprzestrzeniania się osad-**

nictwa w toku dziejowym na tle warunków środowiska przyrodniczego.

Prace te wychodziły przede wszystkim spod ręki ukształtowanych naukowo w okresie międzywojennym uczniów pierwszego pokolenia geografów niepodległej Polski (np. M. Kiełczewska-Zaleska, J. Dylik, S. Zajchowska ze szkoły poznańskiej S. Pawłowskiego czy M. Dobrowolska ze szkoły krakowskiej L. Sawickiego i J. Smoleńskiego).

Bezpośrednio po wojnie, kiedy nie dokonała się jeszcze wymuszona w dużej mierze zmiana metodologiczna geografii człowieka związana z postanowieniami konferencji w Osiecznej (postulaty specjalizacji oraz prymatu badań produkcyjnych), wielu geografów kontynuowało studia zmierzające do całościowej (głównie w skali regionalnej) oceny związku zróżnicowania przyrodniczego i genezy sieci osadniczej rozpoczęte jeszcze przed wojną. Jednym z najważniejszych tematów analizy był przestrzenny rozwój sieci osiedli w czasie. Badania takie przed wojną podejmowała np. M. Kiełczewska (1931, 1934) w opracowaniach dotyczących typów osadnictwa wiejskiego, ich rozwoju nawiązującego do genezy rzeźby regionu. Słabo zaznaczona jeszcze specjalizacja wyrażała się tym, że wielu geografów, choć miało pewne preferencje zainteresowań, nie stroniło od prac o różnej tematyce. W badaniach osadnictwa tego okresu spletały się często rozmaite wątki naukowych poszukiwań. Szczególny związek w skali regionów Polski łączył badania geomorfologiczne i hydrograficzne ze studiami krajobrazu osadniczego (współczesnego i minionych epok). Badania te były w antropogeografii rozpowszechnione, a za klasyczne opracowania uznaje się studia J. Dylika (1931, 1935, 1936) dotyczące związku położenia osiedli z układem dolin rzecznych (ukształtowaniem terenu) w okresie prehistorycznym oraz przyrodniczych podstaw lokalizacji grodzisk. Prace tego typu były wówczas przede wszystkim domeną badań archeologicznych, jednak miały one wyraźne braki w zakresie wiedzy o genezie i budowie form terenu, w których dokonywano odkryć dawnego osadnictwa (por. Dylik 1935). S. Leszczycki (1958) w propozycji podziału nauk geograficznych, po konferencji w Osiecznej, użył terminu „geografia archeologiczna” jako synonim na określenie „geografia historyczna”, co niewątpliwie miało związek z częstymi badaniami geografów nad zagadnieniami rekonstrukcji krajobrazu kulturowego w czasach przedhistorycznych. Zainteresowania osadnictwem prehistorycznym, w związku z ukształtowaniem i budową terenu, przejawiają współcześnie w większym stopniu geografowie fizyczni (por. Domańska, Kittel, Forysiak 2009), w przeciwieństwie do okresu międzywojennego i pierwszych lat po wojnie, kiedy istniała w tym zakresie przewaga prac geografów osadnictwa lub regionalnych.

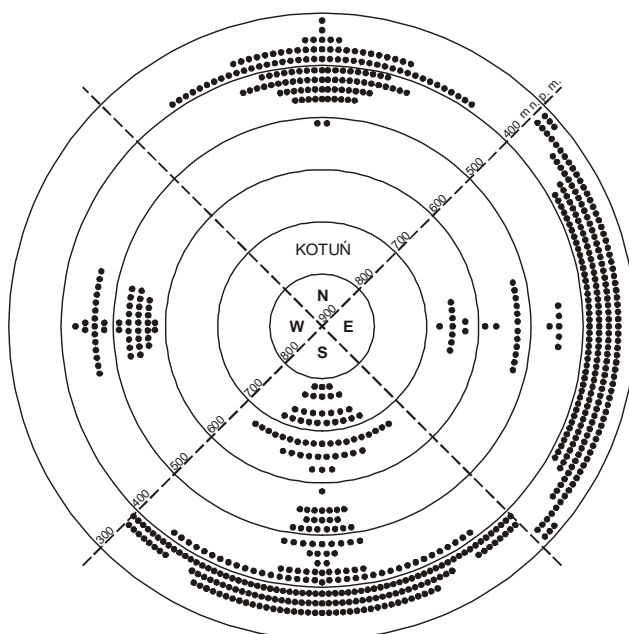
Prace J. Dylika pod względem koncepcyjnym nie były odosobnione, a wielu innych autorów w pierwszych latach powojennych dokonało prób syntezy ba-

dań, które rozpoczęły jeszcze w okresie międzywojennym. Opracowaniem takim było m.in. studium B. Świdierskiego (1948) poświęcone badaniu wpływu formy terenu na położenie osiedli wiejskich. B. Świdierski, podobnie jak J. Dylik, pracę rozpoczął pod wpływem S. Pawłowskiego, jednak w wyniku utraty materiałów w czasie wojny została ona powtórzona w okresie powojennym. Koncepcja badań była zbliżona do innych tego typu i zawiera następujące etapy badań:

- 1) określenie typów położenia osiedli według form terenu;
- 2) dobór podkładu kartograficznego do badań położenia osiedli;
- 3) dobór metody topograficznego określania położenia;
- 4) generalizacja wyników badań do typów wyższego rzędu;
- 5) analiza rozmieszczenia typów osiedli;
- 6) wyróżnienie regionów położenia typów osiedli wiejskich.

W przeciwieństwie do pracy J. Dylika (1948a), opracowanie miało charakter statyczny i nie zawierało opisu różnicującego zbiór osiedli pod względem genezy oraz jej związku z typem ukształtowania formy.

W układzie szczegółowym (topograficznym) próbę wyjaśnienia ewolucji wiejskiej sieci osadniczej podjął się w okresie międzywojennym S. Leszczycki (1932), który dokonał wnikliwej analizy genezy rozmieszczenia i struktury osadnictwa wiejskiego w Beskidzie Wyspowym. Wiele wcześniejszych i późniejszych prac geografów dotyczyło ogólnego położenia geograficznego osiedli, natomiast S. Leszczycki przeprowadził analizę mikroskali (topografii), czyli określił różne aspekty położenia oraz fizjonomii chłopskich zagród na tle specyficznych warunków przyrodniczych pasma polskich Beskidów. S. Leszczycki (1932, s. 1, rys. 2.1) uważał wówczas, że **badanie postępu procesu osadniczego w związku z warunkami naturalnymi jest naczelnym zadaniem geografii osadnictwa**. Jego praca była wielowątkowa, bo oprócz cech położenia topograficznego obejmowała również analizę form fizjonomicznych zabudowy. W zakresie położenia zagród przedmiotem opisu było przede wszystkim ich położenie na tle warunków fizjograficznych (wysokości bezwzględnej i względnej, cech morfologii terenu) oraz wodnych i glebowych, a także ich orientacja względem stron świata. S. Leszczycki (1932) układ osadnictwa interpretował jako wynik wielowiekowego związku człowieka z przyrodą oraz stopniowego pokonywania barier naturalnych jako konsekwencji postępu w możliwościach przekształcania środowiska przyrodniczego. Autor ten wychodził z założenia, że **fizjonomia wiejskich siedlisk (również zagród) jest efektem dążeń i wysiłku ludności związanych ze stopniowym opanowaniem środowiska przyrodniczego, a w budowie zewnętrznej wsi odbijają się wszelkie przejawy życia gospodarczego i kulturalnego** (Leszczycki 1932, s. 2).

Rys. 2.1. Rozmieszczenie hipsometryczne zagród na Kotuniu według wystawy stoków. Przykład badań S. Leszczyckiego
Źródło: S. Leszczycki (1932, s. 22)

Zróznicowanie społeczno-gospodarcze, a tym samym również funkcjonalne wsi oraz wewnątrz samych osiedli, było opisywane poprzez materialne wytwory ludności wiejskiej nawiązujące do procesu rozwoju odpowiednich elementów konstrukcji form mieszkalnych i gospodarczych (fundamentów, ścian, pokryć dachowych). W interpretacji tej widoczne było zainteresowanie zmiennością formy zagrody i siedliska w czasie, od układów prostych do coraz bardziej złożonych i zróżnicowanych. Krajobraz kulturalny, jego struktura i rozwój, przedstawiane były w kontekście rozwoju użytkowania ziemi oraz upraw. Kultura w rozumieniu S. Leszczyckiego (1932, s. 60–65) odnosiła się bowiem do formy zagospodarowania (uprawy, lasy, drogi) i ich wykorzystania. Kultura jako rodzaj użytkowania środowiska była odbiciem związków człowiek–środowisko, wytwarzających się w czasie szeroko rozumianych stylów życia (idee Vidalowskie). Obszary górskie ze względu na dużą pionową zmienność warunków przyrodniczych na stosunkowo małych obszarach były wdzięcznym dla geografów tematem do rozważań o wpływie przyrodniczego podłoża na życie grup ludzkich i zagospodarowanie miejsc bytowania oraz **prób wyjaśnienia przemian osadniczych w odniesieniu do różnych zmiennych, np. otwarcie – domknięcie społeczności na skutek istniejących barier fizycznych, dopaso-**

wania się ludzi do warunków panujących w układzie piętrowym i zmian w ich obrębie w toku dziejowym.

Podobny sposób oglądu zmian widoczny jest również w pracach podkreślających czynnik sąsiedztwa etnicznego, co było w pewnym stopniu adaptacją założeń F. Ratzla o wpływie przemieszczeń ludności i kontaktu kulturowego na przejmowanie wzorca kultury „wyższej” przez kultury „niższe”. J. Wąsowicz (1934) przedstawił analizę zmian krajobrazu osadniczego i gospodarczego na Wołyniu pod wpływem reformy agrarnej obejmującej komasację gruntów i parcelację majątków ziemskich. Badania J. Wąsowicza dowodziły z jednej strony celowości likwidacji niewydolnej w XX w. gospodarki trójpolowej, a także wyraźnego wpływu osadników polskich, niemieckich, czeskich na rozpowszechnienie nowych wzorców gospodarowania w rolnictwie ludności wołyńskiej (Wąsowicz 1934, s. 290–291).

Jedną z najciekawszych koncepcyjnie i merytorycznie prac powojennych z zakresu lokalizacji i przestrzennego rozwoju sieci osadniczej w czasie opublikował J. Dylik (1948a), twórca łódzkiego ośrodka geograficznego, znany głównie z zainteresowań geomorfologią i paleogeografią. Zainteresowania przyrodnicze autora (geomorfologia) odbiły się na **naturalistycznym sposobie oglądu procesu osadniczego**. Studium z zakresu rozwoju sieci osiedleńczej w okolicach Łodzi (na Wyżynie Łódzkiej) było dużym wkładem w opracowanie kompleksowej charakterystyki presji człowieka na środowisko i uwarunkowań naturalnych tego procesu. W okresie międzywojennym J. Dylik (1939a, 1939b), z różnych względów (rodzinnych i zawodowych) interesował się bliżej problemami osadnictwa prehistorycznego w okolicach Łodzi oraz fenomenem rozwoju przemysłowego miasta. Celem zasadniczym pracy J. Dylika (1948a, s. 7) było **określenie terenów młodszego i starszego osadnictwa, a następnie odniesienie określonych faz rozwoju osadnictwa do jakości przestrzeni przyrodniczej, głównie morfologii terenu**. Zróżnicowaniu rzeźby J. Dylik przypisywał główną rolę w procesie „pochodu” osadnictwa w skali regionalnej³. Przedstawienie procesu osadniczego miało uświadomić odbiorcom pracy, że do okresu uprzemysłowienia najbliższe okolice Łodzi były najpóźniej zagospodarowanym obszarem Wyżyny Łódzkiej. Stąd też J. Dylik wprowadził określenie „ustronnego położenia” Łodzi w okresie przedprzemysłowym oraz „inwersji osadniczej”, czyli gwałtownej zmiany w intensywności zagospodarowania w centralnej części regionu oraz dyskryminacji funkcjonalnej starych ośrodków

³ J. Dylik (1948a) zakładał, że wyznaczone przez niego zależności w całych jednostkach terytorialnych (regionie) powinny potwierdzić się w ujęciach topograficznych, uwypuklając przede wszystkim znaczenie sąsiedztwa dla ekspansji osadniczej.

osadnictwa w części zewnętrznej. Wartość koncepcyjna i poznawcza prac J. Dylika (1948a) wynikała ze szczegółowo opracowanego studium przypadku rozwoju osadnictwa w skali dużego obszaru od strony dawnych regionalnych peryferii (proces dośrodkowy), które stały się centrum nowego regionu (funkcjonalnego), podczas gdy większość prac geograficzno-historycznych przyzywała odbiorców takich studiów do analizy procesów osadnictwa w układzie odśrodkowym i formowania się na tym tle jednostek polityczno-administracyjnych (por. np. Piskozub 1968). Niebagatelną rolę odgrywała w tym kompleksowa charakterystyka położenia wsi w wyróżnionych przez autora „podlódzkich krainach geograficznych” (Dylik 1948b). W obrębie każdej wyróżnionej jednostki morfologicznej, wydzielonej na bazie cech rzeźby terenu, J. Dylik obliczył udziały typów osadnictwa wiejskiego według okresu powstania, a to z kolei było podstawą do konstrukcji syntetycznej mapy rozwoju osadnictwa. Technika ta pozwoliła autorowi na potwierdzenie tezy o stopniowym wypełnianiu przez osadnictwo wiejskie terenów słabo zagospodarowanych do początku XIX w. W studiach tych w dużej mierze odbijały się tradycyjne poglądy posybilistów szkoły geografii człowieka o obopólnych relacjach człowiek–środowisko i ich zmienności w czasie (zależnie od postępu technologicznego). W taki sposób autor podsumował wyniki badań:

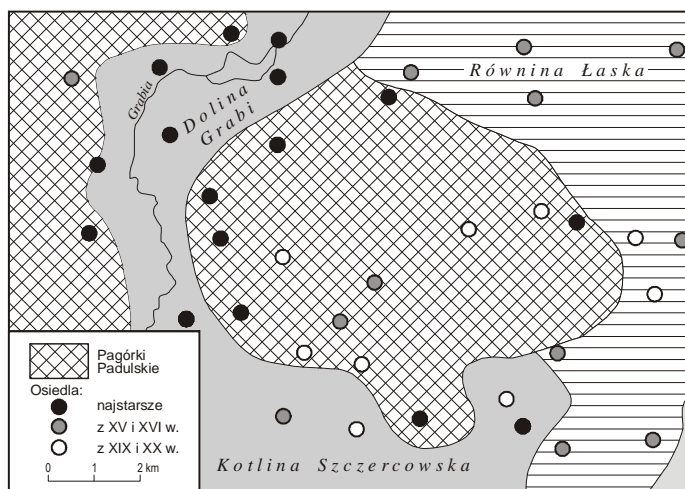
Zmienny w czasie stosunek osiedlającego się człowieka do różnych typów rzeźby oraz stwierdzone odwrócenie funkcjonowania terenów brzeżnych i środkowych stanowią zaprzeczenie skrajnie deterministycznych poglądów na jakość związków łączących człowieka ze środowiskiem antropogeograficznym. Interpretacja warunków geograficznych [przyrodniczych – przypis M.W.] prowadziła do różnych rozwiązań zależnie od zmienności celów i możliwości człowieka (Dylik 1948a, s. 50).

W ośrodku poznańskim, na początku lat 50. XX w., podobną pracę do studium J. Dylika wykonała S. Zajchowska (1953). Rozwój przestrzenny sieci osadniczej autorka przedstawiła jednak w odniesieniu do innego elementu środowiska przyrodniczego, a mianowicie zróżnicowania gleb. S. Zajchowska (1953) udowodniła, że lokalizacja osadnictwa w czasie miała związek z jakością gleb, tzn. osadnictwo wiejskie wraz z rozwojem stosunków społeczno-gospodarczych obejmowało swym zasięgiem gleby coraz słabsze.

Rozwój wiejskiej sieci osadniczej w ujęciu J. Dylika oraz zbliżonych merytorycznie prac jest etapowym, kierunkowym procesem rozwoju w przestrzeni fizycznej (lokalnej, regionalnej). **Etapy zmiany związane są z pokonywaniem barier przyrodniczych i wypełniania przez ekumenę przestrzeni niezagospodarowanych, przy ciągłym zagęszczaniu się sieci osadniczej (fazy wzrostu) jako pochodnej przyrostu demograficznego oraz wewnętrznego ruchu.** Pomimo odniesień do kluczowej roli „zmienności celów i możliwości czło-

wieka” w całości koncepcji widoczna jest ciągłość naturalistycznego sposobu interpretacji sieci osadniczej jako organicznej całości, która rozwija, przechodzi przez etapy wzrostu, zmierza do dziejowej kulminacji. Naturalizm tej koncepcji wynikał nie tylko z przyjęcia określonych metod badań (empiryzm), ale również traktowania osadnictwa jak bytu przyrodniczego. Ewolucja rzeźby i ewolucja sieci osadnictwa przedstawiana jest za pomocą tych samych metod, przy użyciu jednakowego języka opisu naukowego.

Po ponad 20 latach problematyka ta powróciła w pracy J. Dylika o oryginalnym tytule *Województwo ze stolicą bez antenatów*, która jest do dzisiaj często cytowaną pozycją literatury w różnych pracach łódzkiego ośrodka geograficznego, zwłaszcza z zakresu geografii regionalnej i historycznej (Dylik 1970). Wyniki badań nad analizą „pochodu” osadnictwa wiejskiego na Wyżynie Łódzkiej zostały tu poszerzone o wiele elementów, takich jak paleogeografia, rozwój miejskiej sieci osadniczej, zmiany administracyjne (rys. 2.2). Niepodważalne walory poznawcze geografii historycznej regionu łódzkiego J. Dylika (1970) wynikają przede wszystkim z charakteru pracy nawiązującej do tradycji badań antropogeograficznych, do których w pierwszym rzędzie należy zaliczyć regionalną syntezę opartą na określaniu relacji człowiek–środowisko przyrodnicze.

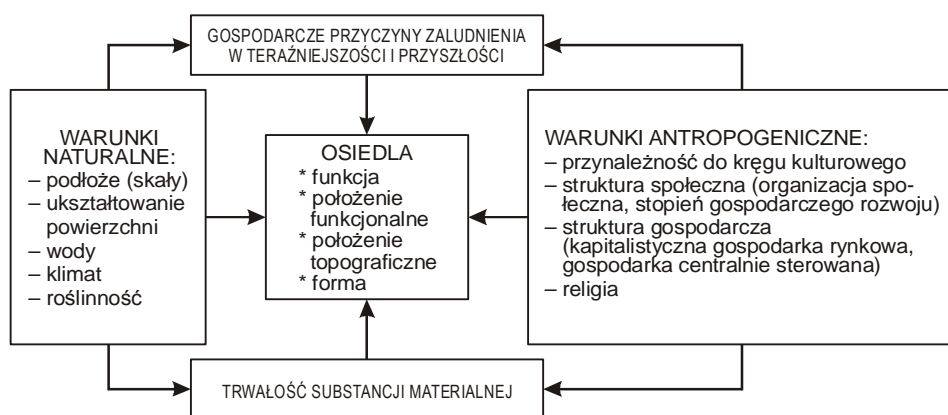

Rys. 2.2. Rozwój osadnictwa na wysoczyźnie. Przykład badań J. Dylika
Źródło: J. Dylik (1948a, s. 34)

Niektóre tezy rozwijane przez J. Dylika znalazły kontynuację w pracach M. Kotera z zakresu geografii historycznej osadnictwa. Szczególnie wyraźną inspiracją w studiach M. Kotera (por. np. 1994, s. 24–25) jest **koncepcja zabytków przewodnich jako analogia do skamieniałości przewodnich**, czyli

takich form architektonicznych, na podstawie których wnioskuje się o postępach osadnictwa na danym terenie. Zabytki przewodnie, ich forma i położenie geograficzne, pomagają zrekonstruować proces zasiedlania oraz krajobraz kulturowy minionych epok historycznych.

M. Kielczewska-Zaleska (1956, s. 18–19) zarzucała pracom J. Dylika i S. Zajchowskiej, że pod uwagę biorą tylko jeden element środowiska przyrodniczego, a na rozwój osadnictwa wpływ ma cały kompleks uwarunkowań natury. Autorka ta również zaznaczyła, że studia z zakresu ewolucji sieci osadniczej, choć były poznawczo interesujące, to traktowały osadnictwo drugorzędnie (ilościowy wymiar badań), dlatego postulowała szersze włączenie do takich badań problemu przemian społeczno-gospodarczych, co rozpatrywała wówczas w połączeniu z ideologicznym wymogiem zastosowania ujęcia materializmu historycznego (lata 50. XX w.). Niezależnie od ideologiczno-politycznej otoczki badań naukowych w geografii historycznej (por. Dobrowolska 1953, *Konferencja w sprawie...* 1953, Labuda 1953), która z czasem (od lat 60.) przestawała odgrywać znaczącą rolę, studia nad lokalizacją osiedli weszły w następną fazę, gdzie nowym motorem rozwoju, po okresie zastoju, stały się zagadnienia morfogenezy osiedli wiejskich (por. Kielczewska-Zaleska 1956, s. 25). Badania te bazują jednak na innej koncepcji oglądu przemian wsi („od wewnątrz”). Studia lokalizacyjne (położenia) wsi i przestrzennego rozwoju wiejskiej sieci osadniczej prowadzone w ramach antropogeografii i późniejsze odnosiły się przede wszystkim do czynników przyrodniczych, pomijały natomiast w dużej mierze uwarunkowania funkcjonalne, czyli prawidłowości wynikające np. z charakteru działalności społeczno-gospodarczej, terytorialnego i społecznego podziału pracy.

Rys. 2.3. Czynniki określające funkcję, formę i położenie osiedla
Źródło: M. Wójcik (2009, s. 258, za Lienau 1989)

Na zaniedbania te, związane z brakiem równowagi pomiędzy przyrodniczymi i funkcjonalnymi czynnikami w analizie położenia osiedli wiejskich, zwracali uwagę w późniejszych opracowaniach geografowie historyczni osadnictwa (por. np. Kiełczewska-Zaleska 1956, Szulc 1963), choć nigdy w takim szerokim zakresie, jak np. badacze niemieccy osadnictwa wiejskiego (por. Lienau 1989, rys. 2.3).

2.3. Ewolucja krajobrazu rolniczego

Teoretyczno-metodologiczny aspekt studiów nad zmiennością krajobrazów rolniczych, w tym również osadnictwa rolnego, był wynikiem wieloletnich badań geograficzno-osadniczych M. Dobrowolskiej w ośrodku krakowskim⁴. Zainteresowanie identyfikacją rozwoju krajobrazu kulturowego, w tym krajobrazów rolniczych, widoczne było od początku pracy naukowej autorki. Jedną z pierwszych prac M. Dobrowolskiej (Mrazkówna 1922) koncentrowała się na rozwoju demograficznym ziemi krakowskiej w układzie przestrzennym. Rozmieszczenie ludności (gęstość zaludnienia) oraz jego przyczyny były wówczas jednym z najbardziej powszechnych tematów prac badawczych antropogeografii. D. Jędrzejczyk (1997, s. 107) w rekonstrukcji podejść badawczych polskiej antropogeografii zauważył, że obok celu związanego z identyfikacją roli podłoża przyrodniczego w rozwoju osiedli w pracach geografów z początku XX w. ważnym problemem było „określenie roli osadnictwa w kształtowaniu krajobrazu kulturalnego, a więc *sui generis* przestrzeni społeczno-gospodarczej”.

W okresie międzywojennym geografia człowieka koncentrowała się przede wszystkim na funkcji opisowo-poznawczej i wyjaśniającej, zwłaszcza w zakresie struktur krajobrazowych i regionalnych. Jednym z głównych przedmiotów zainteresowania było wówczas osadnictwo, głównie aspekt fizjonomiczny jako odzwierciedlenie relacji człowiek–środowisko (por. Jędrzejczyk 1997). Podobnie interpretowano zróżnicowanie rolnictwa, które opisywano często z perspektywy przeglądu krain geograficznych Polski. Opis rolnictwa wykonywano często w ramach prezentacji zróżnicowania regionalnego Polski (lub ziem polskich),

⁴ M. Dobrowolska (1895–1984) studiowała w Krakowie (UJ) u m.in. L. Sawickiego i J. Smoleńskiego. W okresie międzywojennym zawodowo była związana z Uniwersytetem Jagiellońskim, poświęcając się głównie pracy dydaktycznej, równolegle kontynuowała badania geograficzno-historyczne. Po wojnie kierowała Katedrą Geografii Ekonomicznej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie (obecnie Uniwersytet Pedagogiczny). Oprócz działalności naukowej na szczególną uwagę zasługuje Jej działalność oświatowo-organizacyjna (por. R. Mochnacki 1968, J. Rajman, M. Wójtowicz 2010).

w ścisłym połączeniu z warunkami naturalnymi. Rolnictwo, jako ten dział gospodarki, na którego rozwój silnie oddziałują czynniki przyrodnicze, było w pewnym sensie naturalnym elementem w analizach krainistycznych, podobnie jak położenie wiejskich osiedli (por. Pawłowski 1918b).

Licznych przykładów potwierdzających tę tezę dostarczają opracowane na początku XX w. i w okresie międzywojennym naukowo-dydaktyczne studia z geografii regionalnej (krain) Polski i świata (por. np. Nałkowski 1907, Pawłowski 1918b, Sujkowski 1921, Radliński 1924). I tak np. S. Pawłowski (1918b, s. 25) w opisie Karpat Fliszowych przedstawia wpływ środowiska przyrodniczego na zróżnicowanie rolnictwa:

Między podgórzem a górami zachodzą wyraźne krajobrazowe, florystyczne i gospodarcze różnice. Podgórze wraz z Beskidem Nizkim jest terenem uprawy zbóż chlebowych. Wciska się po nim uprawa pszenicy w głąb gór. Góry są natomiast obszarem uprawy owsa, lnu i ziemniaków.

Natomiast T. Radliński (1924, s. 109) w następujący sposób charakteryzuje rolnictwo Podhala:

Podhale to kraina uboga. Grunty są tu jałowe, bardzo wiele jest pastwisk i nieużytków. Ze zbóż dających tu niewielkie plony 2–3 ziaren z jednego, uprawiają owies i trochę żyta, prócz tego ziemniaki. Głównym zajęciem ludności jest pasterstwo, wyręb lasów, zwożenie drzewa.

Systematyczne opisy rolnictwa Polski wraz z próbami jego typologii lub regionalizacji należały do rzadkości i były głównie częściami podręczników z zakresu geografii Polski (tab. 2.1). Większość prac miała charakter statyczny i koncentrowała się na opisie cech rolnictwa w związku ze zróżnicowaniem warunków naturalnych.

Na tle statystycznego ujęcia wielu ówczesnych prac, studia M. Dobrowolskiej nad przemianą krajobrazów kulturowych wносиły nowe ujęcie problemu. Już w pierwszych pracach autorka interesowała się zmiennością przestrzenną zjawisk w tzw. toku dziejowym. M. Dobrowolska (1922) może być pod pewnymi względami uważana za prekursorkę teoretycznych i empirycznych badań nad genezą zjawisk ludnościowo-gospodarczych oraz periodyzacji takich dziejów z punktu widzenia antropogeografii, a nie historii. Autorka miała krytyczne spojrzenie na jednostronną interpretację dziejów społecznych w ujęciu Ratzlowskiego determinizmu przyrodniczego. W wyjaśnieniu wzrostu ludności (gęstości zaludnienia) w dużym stopniu wskazywała na rolę struktury produkcji w tworzeniu się różnych form koncentracji populacji. We wczesnych interpretacjach procesów osadniczych zaznaczały się wpływy ewolucjonizmu o materialistycznym zabarwieniu.

Tabela 2.1. Główne elementy opisu rolnictwa w *Geografii Polski*

Element opisu	Zawartość
Wyzyskiwanie ziemi	ekspansja rolnictwa i zagospodarowanie nieużytków główne obszary uprawy roli
Gleba	proces glebotwórczy urodzajność typów gleb i zróżnicowanie urodzajności według krain
Produkcja zbóż głównych i inne płody rolnicze	uprawy główne i drugorzędne powierzchnia upraw i ich rozmieszczenie wymagania upraw plony zbóż i innych roślin uprawnych
Przemysł rolniczy	główne uprawy przemysłowe rola branż przemysłu rolnego w rozwoju gospodarczym i eksporcie
Hodowla zwierząt domowych	związek hodowli z warunkami naturalnymi rodzaje hodowli i ich rozmieszczenie rola hodowli w produkcji towarowej
Leśnictwo	funkcje lasu zmniejszenie powierzchni lasów i jego przyczyny rozmieszczenie lasów handel drzewem
Zajęcia rolnicze i rozwój rolnictwa	rola rolnictwa w zatrudnieniu cechy własnościowo-agrarne mechanizacja i postęp w rolnictwie regiony rolnicze

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Geografia Polski* S. Pawłowskiego (1918b).

W pierwszych pracach M. Dobrowolska (1922, s. 106) zrywała z ujęciem krainistycznym (rozpatrywanie zjawisk społecznych na tle jednostek naturalnych) i przyjęła układ jednostek administracyjnych, uzasadniając to w następujący sposób:

[...] pojęcie każdej jednostki fizjograficznej opiera się już w swej definicji na wartościach geograficznych [przyrodniczych – przypis M.W.], pragniemy zaś uniknąć wszystkiego, co mogłoby zabarwić i uwarunkować dalsze wnioski. **Jednostka administracyjna jest przytem najodpowiedniejszą i ze względów rozwojowych**, gdyż ona tylko pozwala porównać, ewentualnie zestawić ze sobą czynniki społeczne, polityczne czy ekonomiczne w pewnym okresie [podkreślenie M.W.].

Rozległe zainteresowania M. Dobrowolskiej na pograniczu geografii, historii i etnografii, a później również socjologii, sprawiały, że jej sposób oglądu struktur osadnictwa wiejskiego wiązał się ściśle z refleksją o genezie zjawisk

osadniczych, ich ewolucji i typologii w różnych układach (czasowym, przestrzennym, problemowym). Niezależnie od specyfiki dwóch głównych pól badawczych (geografia historyczna oraz geografia osadnictwa i ludności) jej prace odznaczały się ujęciem problemów struktury osadniczej (współczesnej lub historycznej) w pewnym ciągu rozwojowym. Prace te charakteryzował dualizm wzorca badawczego. Studia geograficzno-historyczne, głównie z zakresu ewolucji sieci osadniczej na tle warunków naturalnych oraz ewolucji krajobrazu rolniczego (kulturowego), cechowały się interpretacją typową dla wzorca klasycznego, choć z zauważalnymi wpływami marksistowskiego materializmu historycznego. Dualizm ten nie miał jednak ścisłego charakteru, tzn. powojenne opracowania M. Dobrowolskiej są pod tym względem (wzorca badawczego) eklektyczne. Rozgraniczenie prac o przewadze określonych wpływów jest subiektywną decyzją opartą na analizie treści odpowiednich studiów.

Wyniki kompleksowych badań M. Dobrowolskiej nad osadnictwem, głównie z bliskiego jej rodzinie i zawodowo obszaru południowej Małopolski, ukazały się po II wojnie światowej, w niektórych przypadkach z bardzo długim opóźnieniem (por. Dobrowolska 1985). Na podstawie notatek naukowych autorki z lat 30. XX w. (np. Dobrowolska 1931) na temat oceny przemian układów osadniczych w toku dziejowym trudno określić podstawę metodologiczną tych studiów, choć z pewnością wpisywały się wówczas w klasyczny postulat badania relacji człowiek–środowisko przyrodnicze. Wydana po śmierci M. Dobrowolskiej (1985) praca z zakresu geografii historycznej osadnictwa południowej Małopolski stanowiła rozwinięcie pierwszych prac z okresu przedwojennego. Ma ona przede wszystkim charakter poznawczy, bez dogłębnego wyjaśnienia specyfiki teoretyczno-metodologicznej.

Przeprowadzona w pracy rekonstrukcja środowiska geograficznego miała według M. Dobrowolskiej ukazać **nawarstwienia kulturowe z poszczególnych faz rozwoju historycznego**. Przeobrażenie struktury osadniczej widziane było jako dialektyczny związek dwóch kategorii sił, tzn. „sił przyrody” i „sił wytwórczych” (Dobrowolska 1985, s. 9). Autorka znajdowała się pod wyraźnym wpływem marksistowskiej interpretacji dziejów społecznych, w której źródłem postępu jest zmiana „bazy” rozumianej jako typ stosunków produkcji. Rekonstrukcja procesu rozwoju osadnictwa, w tym również wiejskiego, opiera się na założeniu, że **czynniki produkcji, których oddziaływanie jest pochodną postępu technologicznego, mają główny wpływ na ewolucję osadnictwa**. Układ sieci osiedli i jej funkcje odzwierciedlają charakter działalności gospodarczej, jego zmianę oraz nowe możliwości techniczne w pokonywaniu „oporu” środowiska przyrodniczego. Podejście M. Dobrowolskiej, w przeciwieństwie do tez J. Dylika, miało charakter wyjaśniający presję osadnictwa na nowe tereny w katego-

riach postępu społecznego, którego mechanizm funkcjonuje na styku „sił przyrody” i „sił wytwórczych” człowieka. Z tego punktu widzenia, niezależnie od oceny, ewolucja układów osadnictwa opisana przez M. Dobrowolską była znaczącym krokiem naprzód w ogólnej teorii jego ekspansji („pochodu”).

Powojenne tezy M. Dobrowolskiej zamieszczone w jej ostatniej dużej publikacji są świadectwem niezmienniej interpretacji przemian społeczno-gospodarczych wsi w obrębie materialistycznego spojrzenia na ewolucję krajobrazu wsi. Droga rozwoju naukowej autorki, a tym samym zmiana sposobu interpretacji przemian społeczno-osadniczych, była systematycznym poszerzaniem teorii ewolucji osadnictwa wiejskiego i krajobrazu rolniczego o zasady materializmu historycznego. W ujęciu materialistycznym M. Dobrowolska (1948) interpretowała ogólną ewolucję krajobrazu kulturowego oraz współczesnych możliwości śledzenia takich zmian (nowe techniki – zdjęcia lotnicze). Zdaniem autorki antropogeografia jest nauką o współzależności ziemi i społeczeństw ludzkich. **W toku dziejów wynikiem wzajemnego oddziaływania człowieka i przyrody są krajobrazy kulturowe – synteza działalności społeczeństwa w ich środowiskach** (Dobrowolska 1948, s. 154–156). Krakowska badaczka traktowała społeczeństwo jako organiczną całość i tak pisała o jego przystosowaniu się do warunków środowiska:

Na wyższych szczeblach kultury społeczeństwo pozostawia w krajobrazie w każdym okresie historycznym obraz swej epoki, ściślej mówiąc obraz swego **sposobu przystosowania się do warunków siedliska**. Przystosowanie się **organizmu społecznego** do środowiska w wyniku podświadomej lub świadomej reakcji grup społecznych na warunki otoczenia powoduje z jednej strony celowe rozmieszczenie grup pod względem ilościowym i jakościowym, z drugiej przetwarzanie środowiska przez gospodarczą i kulturalną działalność (Dobrowolska 1948, s. 156) [podkreślenia M.W.].

Zadaniem M. Dobrowolskiej (1948, s. 159) **metoda ewolucyjna badań krajobrazów kulturowych jest systematycznym badaniem dziejowego procesu przystosowania się ludzi do środowiska przyrodniczego, a kluczowe zadanie geografów polega na odtworzeniu faz ewolucji krajobrazu, które powodują „odkładanie się warstw kulturowych” (stratygrafia kulturowa)**. Jej praca zawiera nie tylko wątek opisowy i systematyzujący wiedzę (głównie z lat 20. i 30. XX w.), ale ma również charakter wartościujący. W treści obszernego opracowania odbija się intelektualny dyskurs antropogeografii i nauk społecznych związany z ideą ewolucjonizmu społecznego. Przykładem są liczne odwołania do poglądów L. Krzywickiego – międzywojennego marksistowskiego socjologa, któremu bliskie były poglądy L. Morgana. Autorka, rozważając problem rozwoju cywilizacyjnego, podkreślała, że postęp, w wyniku którego dochodzi do złożoności organizacji społecznej grup ludzkich, może być

w konsekwencji dla nich destruktywny (Dobrowolska 1948, s. 191). Myśl M. Dobrowolskiej (1948, s. 191–199) zmierzała do podkreślenia niesprawiedliwości ewolucji społecznej, która jest następstwem odejścia od praw wyznaczonych przez przyrodę w życiu społecznym. Autorka dowodzi, że drogą zharmonizowania rozwoju społecznego jest wprowadzenie zasad gospodarki planowanej:

Przystosowanie się do warunków przyrodniczych jest procesem, który się **ustawnie rozwija i udoskonala**. [...] W nawarstwianiu się form, systemów społecznych i kultur oraz **komplikowania się mechanizmu życia gospodarczego i społecznego** wraz z rozwojem kultury piętrzą się trudności, zwłaszcza że przestrzeń życiowa poszczególnych grup i narodów jako też całej ludzkości jest coraz bardziej ograniczona. [...] Interesy uprzywilejowanych grup i chęć zysku decydują też często o charakterze i kierunkach akcji osadniczo-gospodarczej, która **nie postępuje po liniach wskazanych przez przyrodę** [...]. Wyznaczyć odpowiednie funkcje poszczególnym czynnikom jako też **zharmonizować ich działanie może tylko planowa gospodarka uspołeczniona** [...] (Dobrowolska 1948, s. 191–199) [podkreślenia M.W.].

Celem M. Dobrowolskiej nie było proste określenie elementów krajobrazu kulturowego oraz czynników kształtujących kierunek jego ewolucji. Próbowała **wprowadzić do interpretacji ewolucjonizmu zasady materializmu historycznego, określając podstawowe czynniki kształtujące stosunki produkcji jako efekt dialektyki „siły przyrody” – „siły wytwórcze” oraz uwydatniające czynniki polityczne, jako odpowiednik „nadbudowy ideologicznej”, „korygującej” bieg ewolucji społecznej**.

Ten sposób widzenia zmiany krajobrazu kulturowego, w tym również osadniczego, znalazł później rozwinięcie w wielu powojennych pracach autorki dotyczących przeobrażeń społeczno-gospodarczych wsi małopolskich w okresie gospodarki centralnie planowanej.

2.4. Morfogeneza osiedla wiejskiego i rozłogu

Badania morfogenetyczne wsi nie należały do eksponowanych kierunków badań geografii osadnictwa. Wśród wielu podejść szeroko pojętej geografii człowieka (a później geografii ekonomicznej i społeczno-ekonomicznej) studia te odznaczały się pewną ciągłością tradycyjnego ujęcia przedmiotu badań geografii człowieka jako nauki o krajobrazie kulturowym i materialnych wytworach działalności społeczeństw.

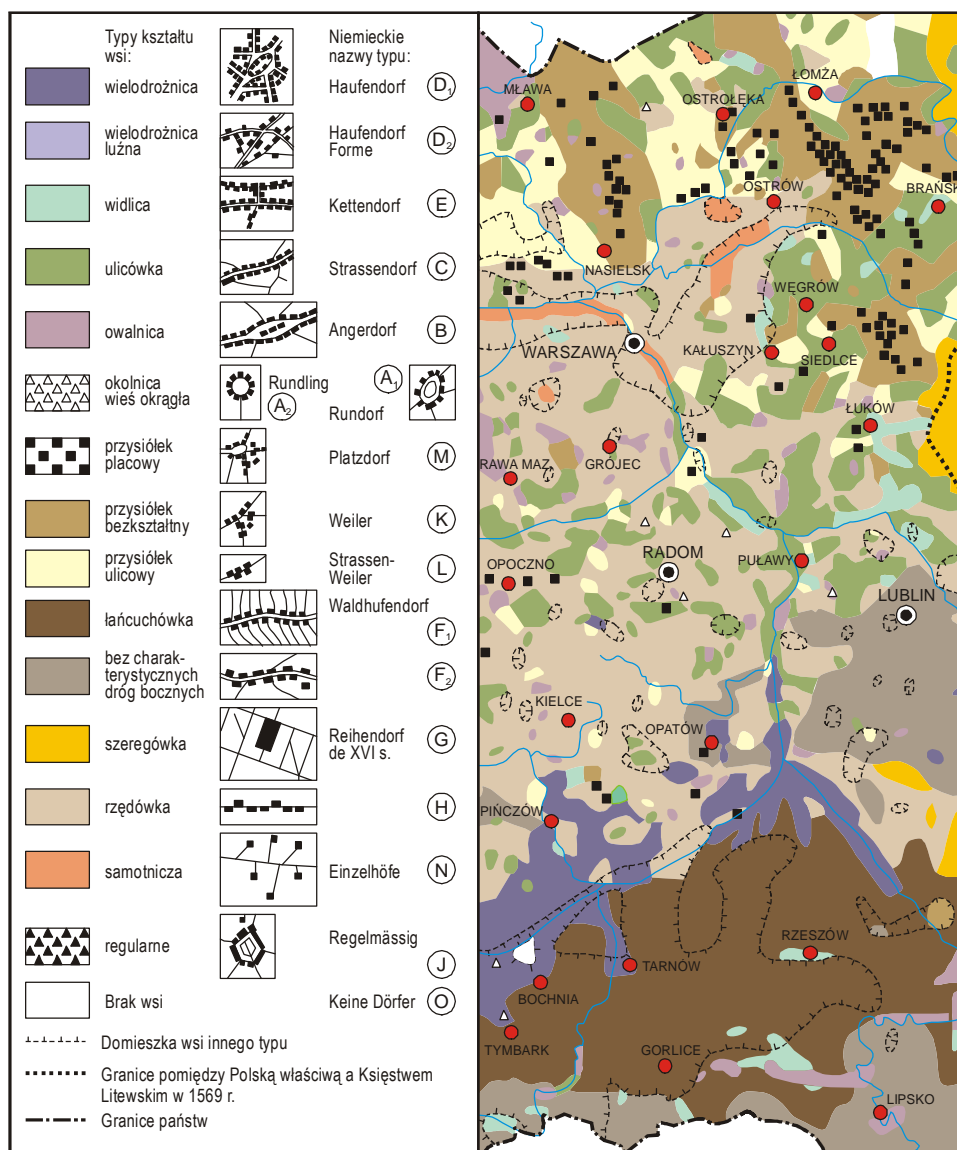
W geografii osadnictwa wiejskiego badania morfogenetyczne prowadziła wąska grupa specjalistów, a mimo to dziedzina ta osiągnęła znaczne postępy

zarówno w pracach odznaczających się dużą szczegółowością badań (np. metrologia osadnicza), jak i w regionalnych oraz krajowych analizach i syntezach osadniczych (por. Szulc 1994a, 1995). W badaniach geograficznych wsi studia geograficzno-historyczne osiedli wiejskich, obok geografii rolnictwa, należały do najbardziej rozpoznawalnych (czytelnych) pod względem koncepcyjnym oraz wyników badań empirycznych. Prowadzenie studiów w Instytucie Geografii Polskiej Akademii Nauk, który dysponował odpowiednią bazą materiałową oraz utrzymywał liczne kontakty z ośrodkami zagranicznymi (dostęp do prac zagranicznych), miało zasadnicze znaczenie dla ich postępu (por. Szulc 1988, 1995).

Początek badań geografów dotyczących pochodzenia kształtu wsi (morfologii wsi) i ich rozmieszczenia w przestrzeni związany jest z pracą B. Zaborskiego (1926). B. Zaborski kontynuował rozpoczęte zaraz po odzyskaniu niepodległości studia nad wiejską siecią osadniczą (S. Lencewicz). Prace podjęte w Instytucie Geograficznym Uniwersytetu Warszawskiego miały wiele celów. Za najważniejszy uznano sporządzenie kompleksowej mapy kształtów wsi w Polsce wraz z próbą wyjaśnienia ich pochodzenia. B. Zaborski uporządkował pojęcia, terminologię oraz krytycznie odniósł się do analogicznych badań wykonywanych przez geografów i historyków niemieckich, co w okresie formowania się państw narodowych było istotnym elementem odkrywania i podkreślania własnej tożsamości etnicznej. W obszernej pracy zrealizowano, jak na ówczesne możliwości techniczne, z dużym powodzeniem cel, który dotyczył przede wszystkim wyjaśnienia ewolucji form osadnictwa wiejskiego w rozwoju dziejowym pod wpływem czynników przyrodniczych i społeczno-gospodarczych (rys. 2.4).

Klasyfikacja opracowana przez B. Zaborskiego, sporządzona na bazie szerokiego przeglądu prac polskich i obcych, głównie niemieckich i francuskich, pozostaje w dużej mierze aktualna (por. Szulc 1995), choć z oczywistych względów pewne typy genetyczne wsi wyjaśnia się współcześnie na podstawie powiększonego stanu wiedzy. Istotnym elementem dyskusji B. Zaborskiego (1926, s. 96) z pracami geografów niemieckich (głównie A. Meitzena) było zakwestionowanie poglądów o etnicznym pochodzeniu kształtów wsi. Na podstawie analizy rozmieszczenia przestrzennego odpowiednich układów przestrzennych wsi autor podważył **tezę A. Meitzena o ścisłym związku ewolucji form przestrzennych osiedli z rozwojem terytoriów (ekumen) narodowych**. B. Zaborski (1926, s. 96) część wniosków końcowych formułuje właśnie w odniesieniu do dyskusji o związku kształtu wsi z zasięgiem obszarów etnicznych, pisząc:

Z rozmieszczenia tego typu wsi na powierzchni Europy środkowej i wschodniej wynika jasno, że wieś wielodrożna jest formą osadniczą, właściwą obszarom oddawna bezleśnym, nie tylko germańskim, ale słowiańskim i innym.

Rys. 2.4. Fragment mapy kształtów wsi. Przykład badań B. Zaborskiego z zakresu różnicowania morfologii wsi w Polsce
 Źródło: B. Zaborski (1926)

Istotny wkład w rozwój ewolucyjnego podejścia do badań układów przestrzennych osiedli wniosła w okresie międzywojennym M. Kiełczewska (1931, 1934). W zakresie studiów ewolucji kształtów wsi prace M. Kiełczewskiej (dotyczące osadnictwa wiejskiego Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego) stano-

wiły kwintesencję geograficznego sposobu patrzenia na krajobraz wiejski nie tylko w kontekście analizy kartograficznej i historycznych zapisów źródłowych, czy w odniesienia do warunków przyrodniczych, ale również kontemplacji nad polską tradycją życia wiejskiego zapisaną w przestrzeni.

M. Kiełczewska (1934, s. 5) uważała, że **podejście ewolucyjne w badaniach kształtu wsi ma charakter wyjaśniający i dynamiczny**. We wczesnych koncepcjach M. Kiełczewskiej widoczne było już ogromne zainteresowania badaniem kształtów wsi z punktu widzenia **genezy i ewolucji form układu przestrzennego**. Autorka preferowała w badaniach osadnictwa podejście ewolucyjne, czemu dała wyraz, pisząc:

Osadnictwo nie jest zjawiskiem stałym, lecz zmiennym. Każdy krótki nawet okres czasu wprowadza przesunięcia i przemiany. **Krajobraz osiedli ulega stałej ewolucji** w myśl pewnych zasad ekonomiczno-geograficznych. Chcąc więc pogłębić badania geograficzne osadnictwa, należy ująć je nie statycznie, lecz dynamicznie, należy **uchwycić stan współczesny procesu rozwojowego**, jakiemu podlega osadnictwo (Kiełczewska 1934, s. 5) [podkreślenia M.W.].

Ewolucjonizm w tym przypadku polegał na identyfikacji typów pierwotnych osiedli, a następnie typów względem nich pochodnych. Wobec powyższego, celem badań było zatem przedstawienie związków genetycznych pomiędzy typami wsi w ujęciu przyczynowym (Kiełczewska 1934, s. 6) na tle różnicowania przyrodniczego oraz pod wpływem określonych procesów gospodarczych, politycznych i społecznych. Podejście ewolucyjne, reprezentowane w pracach Kiełczewskiej (1931, 1934), miało wyjaśnić morfologię, czyli inaczej budowę, osiedli wiejskich. Metody analizy kartograficznej przy zastosowaniu inwentaryzacji (lustracji) terenowej wspomaganej źródłami historycznymi, miały wskazać typy pierwotne wsi (u M. Kiełczewskiej np. dworskie, zagrodnicze, przysiółki oraz rozproszone) oraz wykryć typy wtórne, które w wyniku ewolucji osadniczej z nich się wykształciły. Wnioski z badań kończyły się próbą ujęcia zjawisk w formie modelowej, w tym przypadku typów ewolucji osadniczej: dośrodkowej (proces skupiania) i odśrodkowej (proces rozpraszania). Ważnym problemem było określenie ewolucji osiedli w odniesieniu do form ukształtowania terenu. Ewolucjonistyczne podejście polegało zatem na wyjaśnieniu genezy młodszych form osadniczych w kontekście różnicowania się i komplikacji pierwotnych układów wsi.

Do badań tych powrócono w latach 70. XX w. w studium pomiaru rozproszenia osadnictwa wiejskiego. M. Kiełczewska-Zaleska wykonała mapę wiejskich osiedli rozproszonych do *Atlasu narodowego Polski*. Badania te stanowiły również konfrontacje studiów prowadzonych przez planistów w związku z projektem przebudowy wsi polskiej. M. Kiełczewska-Zaleska pogłębiła tu

wątek badań ewolucji osadnictwa rozproszonego i wydzieliła osadnictwo rozproszone pierwotne i wtórne, wskazując na warunki naturalne jako główne przyczyny powstania tego pierwszego, i społeczno-gospodarcze typu drugiego. Najbardziej istotne były jednak wnioski końcowe. Autorka wskazała, że wiejskie osadnictwo rozproszone częściej charakteryzuje się lepszymi podstawami materialnymi (np. strukturą rozłogów) dla organizacji indywidualnej produkcji rolnej, zwłaszcza w procesie specjalizacji tych gospodarstw. M. Kiełczewska-Zaleska postulowała więc, aby uspołecznienie rolnictwa uzależnić od typu genetyczno-ewolucyjnego osadnictwa. W pracy M. Kiełczewskiej-Zaleskiej (1970), podobnie jak wielu opracowań z zakresu funkcji osiedli i terenów wiejskich, przewijały się ideologiczne cele polityki gospodarczej PRL, a mianowicie program uspołecznienia całego polskiego rolnictwa. Należy jednak zaznaczyć, że w przypadku przedstawicieli szkoły geografii historycznej, a do nich należała M. Kiełczewska-Zaleska, podporządkowanie celów naukowych celom politycznym występowało stosunkowo rzadko. Próba związania geografii historycznej osiedli wiejskiej z planowaniem przestrzennym terenów wiejskich miała miejsce na przełomie lat 70. i 80. XX w., kiedy zlikwidowano Pracownię Geografii Historycznej PAN i wprowadzono tzw. problemy węzłowe nauki (por. Szulc 1994b, s. 14).

Koncepcja genezy kształtów została rozwinięta w latach 50. XX w., kiedy M. Kiełczewska-Zaleska (1956) podjęła się poszerzenia przedwojennych studiów osadnictwa wiejskiego na Pomorzu Gdańskim. Pracę należy uznać za pierwszy krok w reorientacji metodologicznej badań pochodzenia osiedli po konferencji metodologicznej w Gdańsku (1949 r.) i Osiecznej (1955 r.). W pracy tej, cennej z poznawczego i metodycznego punktu widzenia (rozwój koncepcji badań morfogenetycznych), wyraźnie zaznaczały się wpływy ideologiczno-polityczne pierwszego powojennego dziesięciolecia. Polegały one na odejściu od badań relacji przyroda-osadnictwo człowieka na rzecz związku proces społeczno-gospodarczy-formy osadnictwa. Dowodzi tego struktura pracy, w której rozdział pt. *Procesy społeczno-gospodarcze i charakterystyczne dla nich formy osadnicze* liczy prawie 100 stron, a problematyce wpływu przyrody na kształtowanie się układów przestrzennych wsi poświęcono zaledwie 15 stron. M. Kiełczewska-Zaleska (1956, s. 13), przeprowadzając samokrytykę, pisała o zmianie koncepcji badań:

Metoda krajobrazowa, zwracająca uwagę tylko na charakterystykę współczesnych form osadnictwa pod kątem skupienia czy rozproszenia, zaciążyła ujemnie na moich pracach nad osadnictwem Wielkopolski i Pomorza. [...] Znalezienie najściślejszej metody ujęcia stopnia rozproszenia było tematem wielu przyczynkowych rozpraw. Mimo dość dużego wysiłku badawczego w tym kierunku wyniki prac

są małe i można powiedzieć, że nie doprowadziły do pogłębienia badań nad osadnictwem Polski. **Ujemną cechą tych prac było oderwanie ich od szerokiego tła przyczyn i związków z ustrojem społeczno-gospodarczym**, który wpłynął na rozproszenie osadnictwa i rozkolonizowanie wsi [...]. Problem skupienia i rozproszenia osadnictwa traktowano formalistycznie i ahistorycznie. [...] Rozpraszanie się osiedli, zanik dawnej osady skupionej, są bardzo wyraźnie uwarunkowane rozwojem sił wytwórczych i stosunków produkcji [podkreślenie M.W.].

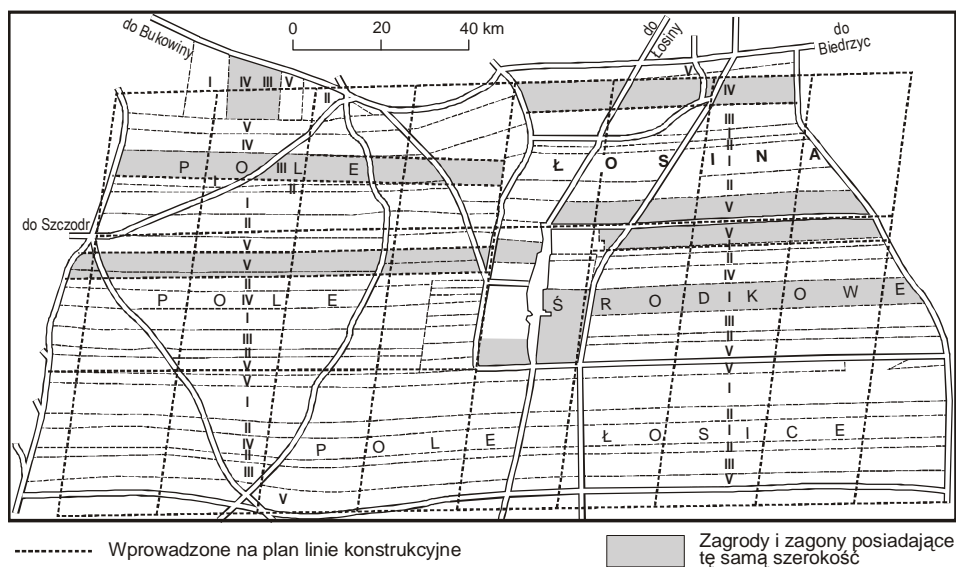
W interpretacji ewolucji formy osiedla, pierwsze powojenne prace M. Kiełczewskiej-Zaleskiej, podobnie jak i studia M. Dobrowolskiej, przyjmowały w coraz większym stopniu zasady materializmu historycznego. Ważną kwestią było nie tylko ostateczne zakwestionowanie tez niemieckich uczonych o etnicznym pochodzeniu kształtów osiedli, ale zastąpienie ich tezami o wpływie stosunków produkcji na powstawanie i ewolucję układów osiedli (przy pomniejszeniu roli przyrody w tym procesie)⁵. Treść samej pracy nie zawiera tak rygorystycznego rozdziału opisu wpływu procesów i struktur społeczno-gospodarczych na kształtowanie się układu przestrzennego osiedli od analizy relacji forma osiedla–środowisko przyrodnicze, co dowodzi wymuszonych w dużej mierze odwołań do marksistowskiego determinizmu dziejów społecznych. Oficjalna samokrytyka własnych prac z okresu międzywojennego była formą obrony warsztatu pracy naukowej i sposobem na kontynuację badań według wzorca klasycznego w następnych latach. Późniejsze prace z zakresu morfogenezy osiedli wiejskich, łącznie z syntetycznym podsumowaniem H. Szulc (1995), zachowywały równowagę w ocenie uwarunkowań przyrodniczych i społeczno-gospodarczych w kształtowaniu układu przestrzennego wsi.

Sformułowane przez M. Kiełczewską-Zaleską określenie „bierna rola środowiska przyrodniczego” należy rozpatrywać w kontekście różnych poziomów analizy osadnictwa (Kiełczewska-Zaleska 1956). Na poziomie badań sieci osadniczej, gdzie określa się głównie lokalizację osadnictwa lub proces jego rozwoju względem morfologii terenu, gleb czy innych uwarunkowań naturalnych (zwłaszcza w okresie preindustrialnym), nie można zakwestionować wpływu przyrody. M. Kiełczewska-Zaleska (1956, s. 153), pisząc o „biernym charakterze” środowiska przyrodniczego, rozpatrywała jego ograniczony wpływ na samą formę osadniczą, czyli dokonywała analizy uwarunkowań naturalnych na proces zagospodarowania wewnątrz wsi. W takim ujęciu **ewolucja kształtów osiedli interpretowana była w kontekście potrzeb mieszkańców i rozwoju**

⁵ M. Kiełczewska-Zaleska (1956, s. 152) udowodniła, że na Pomorzu Wschodnim, podobnie jak na Pomorzu Zachodnim, istnieją nieregularne formy przestrzenne wsi z okresu założeń na prawie polskim (słowiańskim według późniejszej terminologii H. Szulc 1995) i były one pomijane w badaniach niemieckich przełomu XIX i XX w.

możliwości technologicznych w gospodarce rolnej lub innych działalnościach wiejskich, w ramach pewnego ogólnego procesu dziejowego (zmiany formacji społeczno-ekonomicznych).

Późniejsze prace z zakresu morfogenezy osiedli wiejskich w Polsce, które wyszły spod pióra H. Szulc, drugiej ważnej postaci rozwijającej koncepcję badań morfogenezy wsi, kontynuują wątek związku struktury społeczno-gospodarczej wsi z układem przestrzennym siedliska i rozłogu. W jej pracach trudno doszukać się już wyraźnego wpływu filozofii marksistowskiej na założenia programu badawczego. Zawężenie badań jedynie do form materialnych, głównie rozplanowania wsi, stanowi z jednej strony wpływ klasycznego wzorca badawczego geografii (form materialnych), a z drugiej było wynikiem oddziaływania wytycznych materializmu historycznego. Przejawem koncentracji na formach fizycznych było coraz bardziej powszechne zastosowanie metod metrologii osadniczej (por. Szulc 1963, 1968, rys. 2.5).

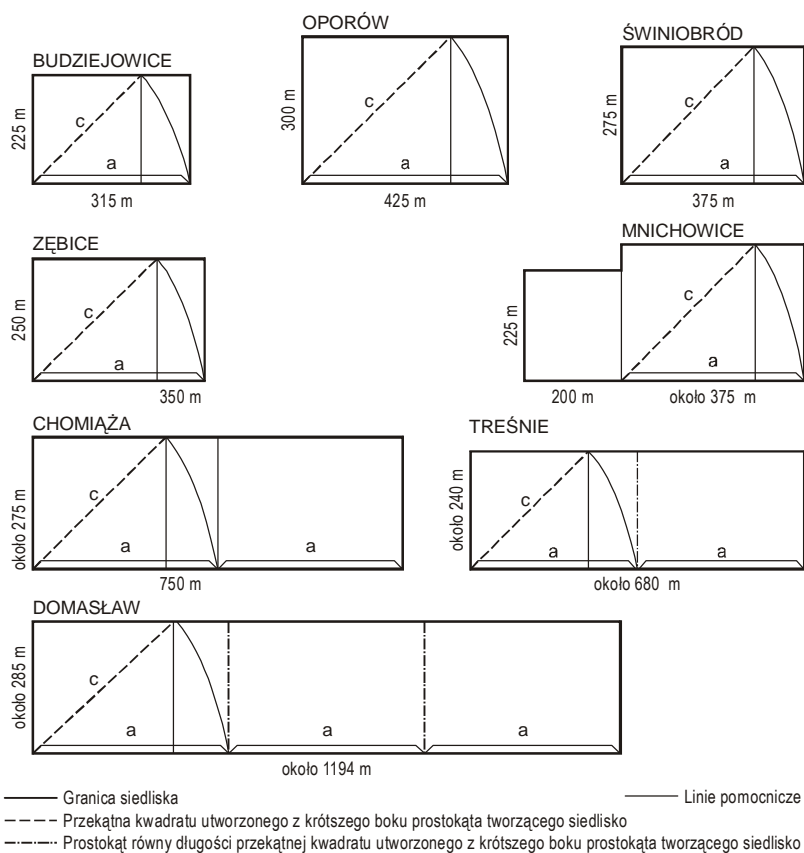
Rys. 2.5. Próba odtworzenia zasad rozplanowania wsi Budziejowice.
Przykład badań H. Szulc nad genezą osiedli podwrocławskich
Źródło: H. Szulc (1963, s. 43)

Prace z zakresu morfogenezy wsi w coraz większym stopniu odchodziły od tradycyjnych całościowych ujęć opisowo-krajobrazowych w kierunku specjalizacji, zapożyczając metody z nauk pokrewnych (historii) i zawężającej przedmiot badań do treści fizycznych (por. tab. 2.2, rys. 2.6).

Tabela 2.2. Schemat badań geografii historycznej
osadnictwa wiejskiego w Polsce

Ewolucja badań morfologii i morfogenezy wsi w Polsce
Dobór materiałów i metod pracy
Analiza genetyczno-morfologiczna układów przestrzennych wsi (zastosowanie metod retrogresywnych)
Typologia morfogenetyczna wsi
Regionalizacja typów morfogenetycznych wsi
Relikty wsi dawnych okresów zachowane we współczesnym krajobrazie

Źródło: opracowanie własne na podstawie H. Szulc (1988).

Rys. 2.6. Proporcje siedlisk wsi.
Przykład analizy metrologicznej siedliska wsi
Źródło: H. Szulc (1963, s. 66)

H. Szulc (1988, s. 26) specyfikę specjalistycznych badań genetycznych wsi widziała w zastosowaniu trzech metod, tzn.:

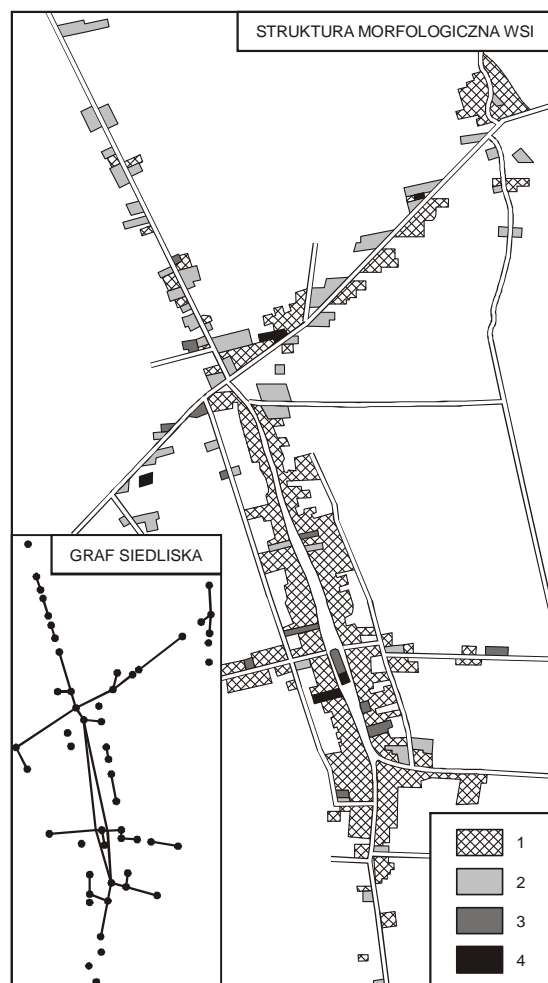
- 1) analizy planu wsi oraz klasyfikacji morfologicznej;
- 2) retrogresywnej metody zapisu wstecznego;
- 3) retrogresywnej metody genetyczno-metrologicznej.

Geograficzny aspekt opracowania polegał według specjalistów z zakresu morfogenezy wsi na analizie planu osiedla, na podstawie którego weryfikowano inne źródła informacji historycznej odnoszące się do dawnych funkcji i zróżnicowania społeczno-zawodowego wsi. Geografowie historyczni wsi wyspecjalizowali się również w tworzeniu map typologii układów morfogenetycznych, które w niektórych przypadkach próbowano wiązać ze strukturą funkcjonalno-przestrzenną określonych obszarów (por. Szulc 1968). Konstrukcja map typologii układów morfogenetycznych polegała na nakładaniu na siebie tzw. warstw osadniczych, co w niektórych pracach nazywano stratyfikacją osadniczą. Na tej podstawie poszerzano wnioski o przestrzennym zróżnicowaniu procesów ewolucji osiedli wiejskich od układów pierwotnych (spontanicznych) do kształtów zaplanowanych według pewnego wzorca (por. Szulc 1995).

Rozwój metod ilościowych wpłynął również na zainteresowanie możliwościami ich zastosowania do przedstawienia ewolucji układów przestrzennych wsi. A. Zagożdżon (1970, 1971) opracował m.in. metodę schematyzacji morfologii osiedli wiejskich za pomocą punktów i linii zabudowy, co miało służyć wypracowaniu wzorca porównywania geometrii siedlisk wsi oraz przedstawianiu ich faz rozwojowych (rys. 2.7)⁶.

Podobne cele towarzyszyły analizie morfogenetycznej rozłogu wiejskiego. Znamienne dla badań geografów historycznych osadnictwa wiejskiego było dużo mniejsze zainteresowanie problemem ewolucji układów przestrzennych pól. W kompleksowej analizie genetycznej kształtów rozłogów wsi specjalizowały się w geografii pojedyncze osoby (por. Golachowski 1969, Tkocz 1971a, 1998). Badania genetyczne M. Kiełczewskiej-Zaleskiej (np. 1956) oraz H. Szulc (np. 1963, 1968) uwzględniały układy pól, jednak większy wysiłek badawczy kierowany był na analizę rozplanowania siedliska wsi.

⁶ Wypracowane metody generalizacji zjawisk osadniczych przez śląskich geografów (por. Golachowski, Kostrubiec, Zagożdżon 1974) zostały m.in. zastosowane przez I. Jażdżewską (1999) w numerycznej analizie przestrzeni geograficznej osady Rzgów koło Łodzi.

1 – zabudowa zagrodowa, 2 – zabudowa jednorodzinna, 3 – instytucje usługowe,
4 – inne instytucje

Rys. 2.7. Identyfikacja siedliska Gosławic jako grafu. Przykład badań

A. Zagożdżona nad zmianą układu przestrzennego

siedliska wsi pod wpływem urbanizacji

Źródło: A. Zagożdżon (1971, s. 358)

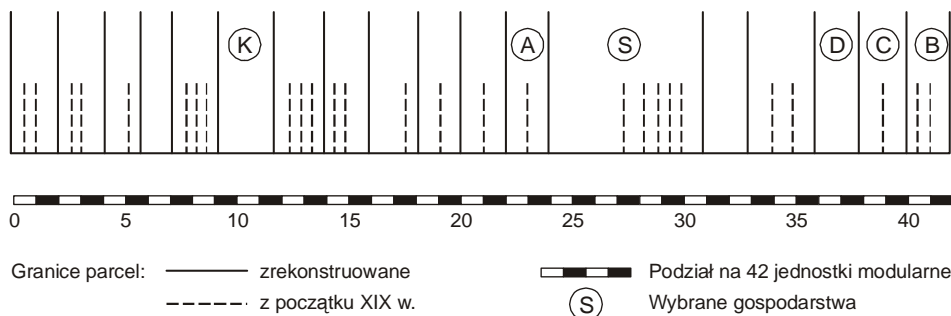
Do najważniejszych przyczyn mniejszego zainteresowania rozłogiem wiejskim można zaliczyć:

1) trudności w odtworzeniu genezy i zmienności układów pól, szczególnie dla wsi o starej metryce, gdzie forma rozłogu była mniej trwałym elementem zagospodarowania i katastralnego podziału terenu niż siedlisko (por. Golachowski 1969);

2) wyraźny związek problematyki rozłogu nie tylko z dyscypliną osadnictwa, ale również z badaniami geograficzno-rolniczymi, przez co studia te wymagały wiedzy również z dziedziny gospodarki rolnej (por. Tkocz 1971a);

3) tradycje badań antropogeografii i następnie geografii historycznej osadnictwa, gdzie największą uwagę zwracano na formy zamieszkiwania;

4) trudności inwentaryzacyjne w pracy terenowej rozłogu związane z większą powierzchnią (pracochłonność badań) oraz mniejszą czytelnością form (dwuwymiarowość układów), a także problemy z uzyskaniem materiałów źródłowych, głównie zdjęć lotniczych (cenzura).

Rys. 2.8. Pakosławice – fragment niwy N3. Przykład badań
 S. Golachowskiego nad ewolucją wsi śląskich
 Źródło: S. Golachowski i in. (1974, s. 11)

Najbardziej złożoną klasyfikację morfogenetyczną opracował J. Tkocz (1971a) na przykładzie rozłogów wiejskich Opolszczyzny. Celem pracy, w przeciwieństwie do wielu opracowań z zakresu morfogenezy wsi, było wykonanie identyfikacji najważniejszych układów pól pod kątem ich oceny w procesie dostosowywania wsi do wprowadzenia wielkoobszarowej gospodarki rolnej (komasacja, regulacja i wymiana gruntów). **Badania nad zmianą układów pól zawierały element prognostyczny, który polegał na wskazaniu pożądanej formy rozłogu zgodnego z wytycznymi polityki gospodarczej** (gospodarka planowa). Analiza objęła szereg elementów, od ilościowego rozkładu wielkości i kształtu działek w układzie hierarchicznym, przez historyczną i współczesną ocenę zjawiska szachownicy gruntów, wyróżnienie typów morfogenetycznych układów pól, po konstrukcję regionalizacji typów morfogenetycznych rozłogu (por. Tkocz 1971a).

Próbę pełnej klasyfikacji układów morfologicznych rozłogów w Polsce J. Tkocz (1998) przedstawił w pracy dotyczącej kompleksowej charakterystyki organizacji przestrzennej wsi, nawiązując do podstawowej terminologii doty-

czącej układu poziomego (zróźnicowania przestrzennego) i pionowego (układu hierarchicznego) analizy gruntów rolnych oraz siedliska wsi (tab. 2.3).

Tabela 2.3. Schemat klasyfikacji rozłogów wiejskich. Przykład syntezy sposobów klasyfikacji rozłogów wiejskich

Aspekt funkcjonalny	Trwanie	Stałe Półstałe Okresowe
	Funkcje	Użytki ziemi Użytki rolne Własność ziemi Rozwój ekonomiczny Wielkość gospodarstwa
Aspekt morfologiczny	Położenie	Użytkowanie terenu Hydrogeografia Drogi Siedlisko wsi Usługi Gleby i lasy
	Forma	Regularna Nieregularna Rozproszona Skupiona Blokowa Pasmowa Blokowo-pasmowa
	Wielkość	Długa Krótka Duża Mała
Aspekt genetyczny	Rozwój	Pierwotny Ewolucyjny Zmieniony Wtórny
	Proces osadniczy	Czas powstania Następstwa Fundacja
Aspekt prognostyczny	Kierunek	Rozwijający Stagnujący Zanikający
	Planowanie	Nieplanowany Planowany Normatywnie właściwy Normatywnie niewłaściwy

Źródło: J. Tkocz (1998, s. 25).

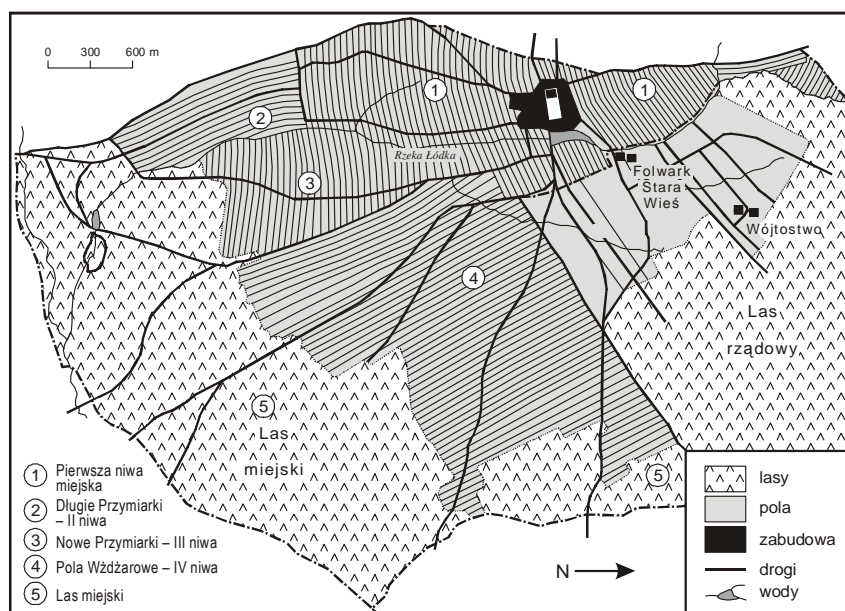
Dopełnieniem koncepcji badań genetyczno-ewolucyjnych osiedli wiejskich są badania z pogranicza problematyki rozwoju układu przestrzennego miasta oraz genezy przemian wiejskich jednostek morfologicznych (relikty osadnictwa wiejskiego i funkcji rolniczej w planie miast). Podobnie jak w większości prac z zakresu morfogenezy wsi, studia te koncentrowały się na analizie planu współczesnych miast oraz **próbach wyjaśnienia genezy złożonych (zrośniętych i przekształconych) układów osadnictwa, które stanowią pewien etap ewolucji z układów prostych (wiejskich)**. Prace te dotyczyły zarówno rekonstrukcji dawnych osiedli i rozłogów, przy czym należy tu odróżnić badania roli rozłogu wiejskiego i rozłogu miejskiego w kształtowaniu się struktury morfogenetycznej dużego miasta. Relikty układów przestrzennych rozłogów miejskich należy zatem odczytywać jako swoisty ślad jednej z funkcji miejskich. W przypadku wielu miast ery przedprzemysłowej funkcja rolnicza należała do najważniejszych części struktury funkcjonalnej (por. Koter 1969, Suliborski 2010).

W kształtowaniu założeń koncepcji badań reliktyw osadnictwa wiejskiego w strukturze morfogenetycznej miasta za kluczowe należy uznać studia H. Szulc (np. 1963) i M. Kotera (np. 1969, 1976), natomiast w przypadku identyfikacji reliktyw układów przestrzennych pól miejskich prace S. Golachowskiego i H. Szulc (1963), J. Tkocza (np. 1966) oraz M. Kotera (np. 1969).

H. Szulc (1963) interesowała się dawnymi wsiami położonymi wokół utrwalonej już struktury morfologicznej i funkcjonalno-przestrzennej dużego ośrodka miejskiego (Wrocław), natomiast M. Koter (np. 1969, 1976) identyfikował relikty osiedli wiejskich w strukturze „tkanki” miejskiej szybko rozwijającej się pod wpływem uprzemysłowienia Łodzi. Autor ten ukazał proces dziejowy powstania, przemian oraz roli układów wiejskich w obecnej strukturze morfogenetycznej miasta. Celem opracowania H. Szulc była identyfikacja układu morfologicznego oraz genezy dawnych wsi w strefie podmiejskiej Wrocławia w kontekście historycznych relacji miasto–strefa podmiejska. W pracy M. Kotera (1969, s. 9), dotyczącej genezy układu przestrzennego Łodzi przemysłowej, zostało sformułowane pojęcie „konserwatyzm przestrzennych form osadniczych”, które opisuje sytuację większej trwałości formy osadnictwa człowieka niż związanej z jej powstaniem struktury społeczno-gospodarczej. Dotyczy to głównie miast przemysłowych, zwłaszcza tych, które w krótkim czasie dokonały ekspansji na pobliskie tereny rolnicze, co w większości przypadków doprowadziło do inkorporacji wsi podmiejskich w ich granice. Interpretacja rozwoju przestrzennego miasta zawiera więc nie tylko informacje o genezie pierwotnego ośrodka rozwoju, ale również dzieje sąsiednich wsi jako ściśle związaną część

badan morfogenezy dużego miasta (Koter 1969, s. 42, rys. 2.9)⁷. Dla miast przemysłowych jest to o tyle istotne, że ich **obecna skomplikowana forma przestrzenna była w początkowym okresie układem wielordzeniowym o przewadze form prostych, ewoluujących w kierunku układów złożonych**. M. Koter (1969, s. 42) tak pisze o tym procesie:

Chodzi tu przede wszystkim o dokładne poznanie organizacji przestrzennej tych osiedli, ich położenia, układów agrarnych, połączeń drogowych itp., zwłaszcza w okresie bezpośrednio poprzedzającym uprzemysłowienie. [...] Co więcej, szereg faktów wskazuje na to, że **dziedzictwo nawarstwionych w ciągu wieków form osadniczych, układów agrarnych i urządzeń trwałych** w bardzo poważnym stopniu oddziaływało na sposób rozplanowania tworzonego od podstaw układu przestrzennego nowej, przemysłowej Łodzi.

Rys. 2.9. Schemat średniowiecznego układu agrarnego Łodzi rolniczej. Przykład badań M. Kotera nad genezą układu przemysłowego Łodzi przemysłowej
Źródło: M. Koter (1969, s. 32)

Studia w tym zakresie zmierzają zatem do identyfikacji relikwów układów wiejskich lub agrarnych w planie miasta, poznania kształtu układu morfologicznego na podstawie archiwalnych źródeł (głównie planów i map) oraz

⁷ Rola wiejskich układów osadniczych w ewolucji morfologicznej miast dawnej Polski (na przykładzie dawnych województw: łęczyckiego i sieradzkiego) była przedmiotem studiów M. Kuleszy (2001).

wskazania roli dawnego rozplanowania na kształt współczesnej miejskiej przestrzeni. Istotnym elementem rekonstrukcji dawnych układów jest poznanie wpływu przyrody na ich powstanie i rozwój (por. Koter 1976). Badania te wpisywały się w ciąg refleksji K. Dziewońskiego (np. 1962) o relacji forma–funkcja i rozwoju tego związku w czasie, które zostały w zakresie przemysłów geograficzno-historycznych pogłębione przez M. Kotera (1994), a w płaszczyźnie genetyczno-funkcjonalnej przez A. Suliborskiego (2001, 2010).

Istotny dla rozważań M. Kotera (1994) o ewolucji morfologicznej dawnych wiejskich układów osadniczych było **przyjęcie organicystycznej metodologii badań, w tym analogii organizmu jako narzędzia analitycznego**. Zdaniem autora badania morfogenetyczne powinny czerpać ze wzorców biologii ewolucyjnej, w tym morfologii ewolucyjnej, której badania określają prawidłowości procesów rozwoju organizmów. M. Koter (1994, s. 25–26) poglądy te uzasadnił w następujący sposób:

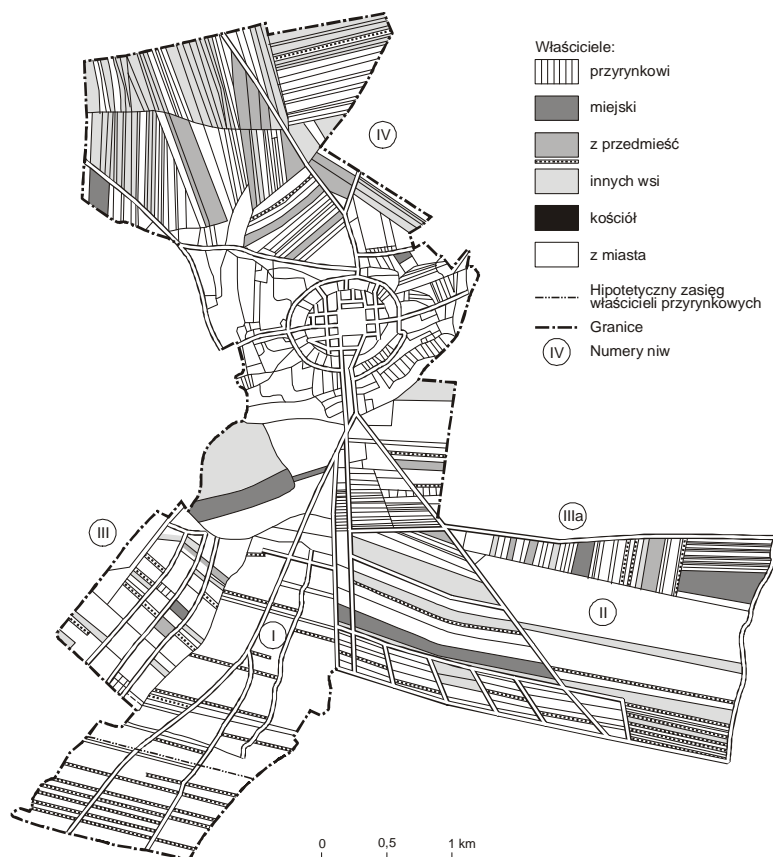
[...] w morfologii miast, tak jak w każdej innej morfologii, można się zajmować jednym obiektem badań lub też całym ich zbiorem. Dziś nie ulega już jednak wątpliwości, że o naukowej morfologii w każdej dziedzinie nauki można mówić tylko wtedy, gdy oprócz badań jednostkowych (które nadal pozostają ważne) szuka ona **ogólnych prawidłowości budowy badanych organizmów lub form** [podkreślenie M.W.].

Osobną grupę prac dotyczących ewolucji dawnych układów wiejskich są studia nad rozłogami miejskimi. Analizy z zakresu morfogenezy siedlisk wsi czy osiedli miejskich były stosunkowo dobrze rozwinięte w pracach geograficznych, natomiast badania rozłogów, a przede wszystkim rozłogu miejskiego, pozostawały przez geografię (a także historię) niezagospodarowane (Golachowski, Szulc 1963, s. 37). Problem specyfiki przedmiotu badań, tj. rozłogu miejskiego, a także odmienności metodycznej samych studiów w tym zakresie wynikał z kilku przyczyn. Analiza rozłogu miejskiego stała na pograniczu badań wsi i miasta, przez co przez długi czas geografia historyczna osadnictwa miejskiego i wiejskiego nie wykazywały zainteresowania problemem, który z pozoru nie wchodził w zakres badań żadnej z nich. S. Golachowski i H. Szulc (1963, s. 37) tak opisali tę sytuację:

W pracach nad rozłogami geografowie osadnictwa zajmują się prawie wyłącznie polami wiejskimi. Natomiast urbaniści ograniczają się zwykle do analizy rozplanowania i zabudowy miast [...].

Badania te były interesujące z koncepcyjnego punktu widzenia. Idea studiów nad rozłogami miejskimi polegała na określeniu prawidłowości dotyczących wpływu trwałości układu agrarno-własnościowego na kreowanie funkcji w przestrzeni miejskiej oraz ich zmianę w czasie. Powierzchnia pól, ich użytkowanie

w stosunku do innych form zagospodarowania miejskiego były uznawane za jedną z funkcji miejskich określających rolę ośrodka w sieci osadniczej (Gołachowski, Szulc 1963, s. 38).

Rys. 2.10. Grodków. Rozłogi o układzie złożonym. Przykład badań J. Tkocza nad typami rozłogów miejskich województwa opolskiego
Źródło: J. Tkocz (1966, s. 52)

Geografia historyczna osadnictwa, w tym studia morfogenetyczne wsi, ze względu na specyfikę metodyczną (związki z naukami humanistycznymi, głównie historią) oraz tradycje antropogeograficzne, nie przeszła drogi typowej dla większości specjalizacji z zakresu geografii ekonomicznej, gdzie od lat 60. XX w. utrwalił się scjentystyczny, ilościowy wzorzec badań naukowych. Nie oznacza to, że geografia historyczna osadnictwa wiejskiego, a zwłaszcza dominujące studia morfogenetyczne, oparła się wzorcowi rozwoju specjalistycznego. W ciągu 40 lat prac okresu powojennego, podobnie jak w całej geografii ekonomicznej, został utracony (zgubiony) pierwotny sens badań krajo-

-osadniczych, którym był antropocentryczny i całościowy sposób interpretacji zjawisk osadniczych. Specjalizacja następowała w tym zakresie stopniowo. Początkowo rolę odegrał wpływ marksistowskiego materializmu historycznego (formę przestrzenną kształtuje formacja społeczno-gospodarcza), a później rewolucja ilościowa z metodami ścisłymi, tzn. metrologii osadniczej. Metody te pozwalały określić prawidłowości w rozwoju siedliska i rozłogu (Szulc 1995). Podejście ewolucyjne w badaniach morfogenetycznych przybrało formę badań zmiany zredukowanej do wybranych elementów, głównie fizycznych. H. Szulc (np. 1994b, 1995) w cyklu prac dotyczących kondycji badań geograficzno-historycznych osadnictwa podkreślała, że badania te z różnych względów (głównie organizacyjno-instytucjonalnych i finansowych) znalazły się w kryzysie⁸. Od lat 70. zaznaczała się wśród geografów tendencja do marginalizowania tej problematyki, mimo że prezentowano wyniki studiów zakrojone na dużą skalę projektów (por. Szulc 1988), włącznie z udaną próbą syntezy historii, metodyki i wyników badań morfogenetycznych wsi w Polsce (por. Szulc 1995).

Ważnym, i chyba mało podkreślanym, w ocenie dorobku geografii historycznej osadnictwa wiejskiego był impas metodologiczny, w którym znalazły się studia historyczne. Był on związany z osiągnięciem pułapu poznawczego przez dominujące w okresie powojennym badania nad morfogenezą wsi. Kryzys badań historycznych wsi w geografii był w dużej mierze efektem przyjęcia specjalizacyjnej ścieżki rozwoju dyscypliny, którą uprawiała niewielka grupa osób, rozproszonych w wielu ośrodkach. Wadą studiów morfogenetycznych osadnictwa wiejskiego była również zbyt duża koncentracja na rekonstrukcji form osadniczych w okresie przedindustrialnych (początek XIX w.). Odtworzono w ten sposób niektóre elementy krajobrazu wiejskiego Polski przed okresem wielkich przemian agrarnych XIX i XX w., natomiast zmiany krajobrazu rolniczego epoki uprzemysłowienia podejmowano wycinkowo, głównie metodą studiów przypadku (np. Kowalik-Bodzak 1964, Prochownik 1965). Koncepcyjnie niewykorzystany został również problem reliktywów dawnego osadnictwa. Patrząc z dzisiejszej perspektywy, geografowie historyczni, przy ich dużej kompetencji do oceny walorów krajobrazowych (fizjonomiczno-estetycznych), nie podjęli wątku destrukcji krajobrazu wiejskiego pod wpływem gospodarki uspołecznionej czy represyjnej polityki społeczno-gospodarczej PRL wobec rolnictwa indywidualnego. W niektórych przypadkach dokonywali jedynie sprawozdania z zakresu przemian układu przestrzennego wsi pod wpływem uspołecznienia ziemi lub urbanizacji (por. Kwiatkowska 1976a, Szulc 1978).

⁸ Współcześnie rozwija się prąd badań geografii historycznej nad dziedzictwem kulturowym (por. np. Kulesza 2008).

Duże osiągnięcia polskiej szkoły morfogenezy osadnictwa wiejskiego bazowały na studiach średniowiecznych i nieco późniejszych (do XIX w.), co było chyba jednym ze sposobów na unikanie w okresie PRL-u ideologicznego uwikłania w ocenę stosunków społeczno-gospodarczych rewolucji przemysłowej oraz wprowadzenia gospodarki socjalistycznej, w tym także uniknięcie znaczących wpływów wzorca dogmatycznego i pozytywistycznego.

2.5. Podsumowanie

W klasycznym wzorcu badawczym geografii na badania osiedli i obszarów wiejskich największy wpływ miały idee ewolucjonizmu społecznego, który został zaadoptowany pośrednio, przez naśladownictwo studiów prowadzonych głównie nad siecią osadniczą i krajobrazem osiedli w geografii niemieckiej oraz francuskiej. Popularność idei ewolucjonistycznych w geograficznych badaniach wsi wynikała ze stosunkowo prostego schematu (modelu) pojęciowego oraz zastosowania analogii „organicznej całości”, która podlega kierunkowej i etapowej zmianie. Sprowadzenie podstawy teoretyczno-metodologicznej do pewnego narzędzia analizy powodowało brak refleksji nad statusem ontologicznym badanej rzeczywistości i wpływem sposobu widzenia na przyjmowanie określonych założeń i metod badań. W większości przypadków przedmiotem studiów było osadnictwo człowieka, materialne wytwory (urządzenia) powstałe w wyniku procesu osadniczego. Specyfika osadnictwa obszarów (regionów) była rozpatrywana przede wszystkim z punktu widzenia fizjonomii osiedla, krajobrazu rolniczego, w tym form osadnictwa rolnego. Zdaniem klasyków geografii, wytwory kultur rolniczych (agrokultury) miały przyczyny w charakterze relacji człowiek–przyroda. W małym stopniu przedmiotem zainteresowań były relacje społeczne, stosunki produkcji, a tym samym próba opracowania typologii czy regionalizacji rolnictwa. W antropogeografii polskiej nie potrafiono związać ze sobą zjawisk osadniczych i sposobów produkcji rolnych, co było już w pierwszym okresie studiów wiejskich w geografii (okres klasyczny) dużą przeszkodą dla budowy całości geograficznej wiedzy o życiu i pracy na wsi. Pewne próby szerszego namysłu nad całością przekształceń środowiska wsi związane były z koncepcją dynamiki krajobrazu rolniczego (typu krajobrazu kulturowego).

W większości prac geograficznych przyjmujących wzorzec klasyczny można zauważyć koncepcyjny formalizm, który w przypadku dominacji badań nad osadnictwem przejawiał się przede wszystkim w przyjęciu modeli rzeczywistości zapożyczonych z nauk przyrodniczych oraz metod, którymi się posłu-

giwały (naturalistyczny pozytywizm). W geograficznych badaniach wsi wzorca klasycznego dokonywano często absolutyzacji pojęcia zmiany, tzn. współczesną interpretację warunków rozwoju struktur i procesów osadniczych przenoszono na wcześniejsze epoki historyczne. Dochodziło w ten sposób do swoistej unifikacji historycznego procesu zmiany, tzn. formułowano uniwersalną wizję rozwoju społecznego, jednakową dla wszystkich społeczeństw, tzn. dokonywano redukcji „procesu dziejowego” do wybranych elementów, który pozwala go dopasować do różnych (np. regionalnych) układów osadnictwa. Przemiana sieci osadniczej (np. rozprzestrzenianie się osiedli) lub krajobrazu wsi (np. morfogeneza osiedli) przedstawiana była jako proces kierunkowego wzrostu lub rozwoju określonych form osadnictwa człowieka jako wytworów życia społecznego. Geografowie we wzorcu klasycznym dążyli sformułować ogólne prawa rozwoju historycznego, które przejawiały się w występowaniu określonej sekwencji zdarzeń odzwierciedlających się w przestrzeni, krajobrazie kulturowym, układzie osadniczym na tle warunków środowiska przyrodniczego.

W badaniach geografii społeczno-ekonomicznej, w tym w badaniach wsi, rzeczywistość (świat realny) uproszczano, redukowano do wybranych elementów, co pozwalało w łatwy sposób dopasować ich zmienność w czasie do ogólnej i uniwersalnej teorii przemian krajobrazu kulturowego lub sieci osadniczej. Proces zmiany danego układu (krajobrazowego, osadniczego) był w ten sposób wyabstrahowany z tych faktów, zjawisk, które mogłyby podkreślać odmienności (różnice) rozwojowe obiektów badań. Uwagę zwracano na prawidłowość zmiany, wieloetapowość przemiany układu od fazy pierwotnej (prostej) do współczesnej (złożonej). Koncentrowano się zatem na typologii przestrzennej zjawisk i typie procesu (poszukiwanie prawidłowości podobieństw) niż na regionalnych różnicach, zwłaszcza w skali mikroprzestrzennej. Proces opisany w sposób „prawidłowy” dawał podstawę do sformułowania ogólnych zasad przemian układów osadniczych, a to w konsekwencji prowadziło do określenia perspektyw dalszego rozwoju. Szczególną uwagę przykładano do związków geografii i historii. Odwoływanie się do przeszłości, głównie historycznych (genetycznych) uwarunkowań zmiany było nieodzowną częścią prowadzonych badań.

Zjawiska osadnicze opisywano przede wszystkim w ujęciu makrostrukturalnym, np. z punktu widzenia sieci („z zewnątrz”), co przekładało się na łatwość wykrywania praw rozwojowych, zwłaszcza przestrzennych, przy wykorzystywaniu naturalistycznego wzorca badań. Poszukiwanie prawidłowości rozwojowych było charakterystyczne również dla studiów morfologii osiedli. Celem takich badań było bowiem określenie ogólnych uwarunkowań formowania się układu przestrzennego oraz wyróżnienie odpowiednich typów morfogenetycznych. Utrwalono w ten sposób absolutystyczną koncepcję przestrzeni.

Obserwacja makrostruktur i makroprocesów osadniczych (lub krajobrazowych) pozwalała w efekcie skonstruować ciąg rozwojowy, który miał określone fazy oraz dziejową kulminację, tym bardziej, że w podbudowie teoretycznej wykorzystywano założenia marksistowskiego materializmu historycznej (po II wojnie światowej). Ewolucjonistyczna interpretacja dziejów społecznych, które w geografii człowieka sprowadzały się do analiz przemian struktury krajobrazu i układów osadniczych, dobrze pasowała do charakteru procesów społeczno-gospodarczych XIX i początku XX w. Dynamika przejścia od modelu agrarnego do industrialnego opisywana była jako zmiana od struktur prostych, czytelnych, izolowanych, do złożonych i otwartych. Przemiana społeczno-gospodarcza wsi była oceniana w kategoriach otwarcia na świat zewnętrzny, postęp cywilizacyjny, zerwanie ze „starym” na rzecz społecznej i gospodarczej modernizacji.

Ewolucjonistyczny sposób interpretacji zjawisk osadniczych w klasycznym wzorcu wyjaśniania geografii, w tym stosowanie analogii biologicznych, nie tylko ułatwiała interpretację zmiany, ale również lepiej pasowało do przeważającej wówczas przyrodniczej tradycji badań geograficznych. Przemiany różnych struktur środowiska geograficznego przedstawiane były według jednolitego, naturalistycznego wzorca. Dawało to wrażenie jedności świata przyrody i ludzi. Ewolucjonizm gwarantował wyjaśnienie rzeczywistości w kategoriach ontologicznego bezpieczeństwa, tzn. podawał pewien wzór, możliwość interpretacji narastającego chaosu i społecznego zagubienia we wszechogarniającym procesie destrukcji świata agrarnego w formie uporządkowanej, czytelnej, opierającej się na prawach rozwoju, a tym samym obiecywał, że zmiany te zachodzą w pożądanym społecznie kierunku. W geograficznym wydaniu, prawidłowości dziejów przedstawiano na przykładzie zmian układów osadniczych, struktur krajobrazu itp. Naturalistyczną interpretację zmiany struktur krajobrazowo-osadniczych dokonywano stosunkowo prostymi metodami analizy ilościowej i kartograficznej.

Atrakcyjność klasycznego wzorca badań w geografii, w tym również w badaniach wsi, wynikała z koncentracji na sferze zagospodarowania przestrzennego, np. ewolucji sieci osadniczej, kształtów wsi, krajobrazu kulturowego (w wąskim rozumieniu) itd. Przyjęcie metodologii nauk przyrodniczych i posługiwanie się metodami ścisłymi w wyjaśnieniu zmienności form fizykalnych odsuwało na dalszy plan zainteresowanie kreacyjną rolą człowieka w tym procesie. Przekładało się to na niedostrzeganie pewnych fluktuacji w systemach społecznych, a także heterogeniczności grup ludzkich, ich zachowań, wyznaczanych wartości itd. Geografowie zredukowali w ten sposób rzeczywistość do elementów fizykalnych, głównie form materialnego dziedzictwa kulturowego minionych epok.

3. WIEŚ W SCJENTYSTYCZNYM WZORCU BADAWCZYM GEOGRAFII

3.1. Scjentyistyczny wzorzec badawczy geografii

Scjentyzm w geografii społeczno-ekonomicznej jest przejawem naukowej racjonalności. Zdaniem Z. Chojnickiego (1999, s. 62), scjentyistyczne ujęcie problemów badawczych w geografii oparte jest na dwóch kluczowych założeniach, tzn.:

- poznaniu pojęciowym rzeczywistości,
- jednolitości wzorca metodologicznego postępowania badawczego i struktury wiedzy geograficznej.

W scjentyzmie (naturalizmie) zakłada się, że wzorzec badawczy nauk społecznych nie różni się od modelu uprawiania nauk przyrodniczych (Chojnicki 2001). Rezultaty badawcze uzyskane za pomocą metod naukowych powinny być sprawdzalne i weryfikowalne. Fakty ustalane są empirycznie za pomocą metod obserwacji, pomiaru oraz ustalania prawidłowości rozwojowych. Zdaniem Z. Chojnickiego (2001), w ujęciu tradycyjno-empirycznym, geografia społeczno-ekonomiczna posługuje się metodami charakterystycznymi dla geografii fizycznej, tj. obserwacją, klasyfikacją, typologią i generalizacją.

W. Maik (1992a, s. 236) za **cechę rozwoju geografii w obrębie paradygmatu scjentyistycznego uznał dominację funkcjonalistycznych modeli pojęciowych oraz ewolucjonizm zbudowanych na nich programów badawczych**, np. sieci osadniczej, urbanizacji, struktury wewnętrznej miast, użytkowania ziemi, typologii rolnictwa, regionalizacji ekonomicznej. Wpływy teorii funkcjonalnej nauk społecznych, zwłaszcza socjologii, na geografie był ogromny, szczególnie w Stanach Zjednoczonych, gdzie funkcjonalizm był jednym z wiodących nurtów myśli społecznej. Znalazł tam podatny grunt w postaci pragmatyzmu naukowego oraz technicyzacji badań społecznych. Amerykańska geografia społeczno-ekonomiczna od lat 40. XX w. inspirowała geografów w innych państwach, przede wszystkim w zakresie rozwoju metod ilościowych. W światowej geografii lat 60. i 70. XX w., pod wpływem prac amerykańskich (później

również brytyjskich), geografia społeczno-ekonomiczna (*human geography*) przeszła zmianę metodologiczną, której główną dyrektywą było przyjęcie koncepcji systemowej (por. Chojnicki 1970a, 1973). W płaszczyźnie organizacyjnej badań zwrócono uwagę przede wszystkim na funkcje utylitarne geografii, zwłaszcza dla planowania przestrzennego. W tym kontekście pojawiło się np. pojęcie regionu funkcjonalnego oraz organizacji (lub struktury) przestrzennej społeczeństwa. R. Johnston (2003, s. 57–58) uważa, że o atrakcyjności scjentyistycznego sposobu ujęcia zjawisk społecznych dla pokolenia powojennych geografów zdecydowały trzy czynniki, tzn.:

- rygoryzm metodologiczny oparty na funkcji wyjaśniającej i prognostycznej;
- logika metod matematycznych dostosowanych do ujęcia wyjaśniającego (wspomagana postępem technologicznym);
- porównywalność wyników badań różnych podsystemów społeczno-gospodarczych (uniwersalizm języka opisu statystycznego) i funkcja aplikacyjna badań.

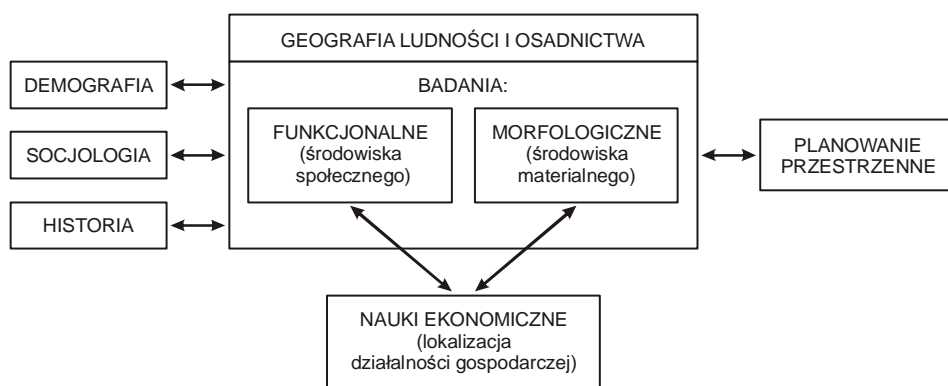
Scjentyzm w geografii przejawiał się przede wszystkim w poszukiwaniu logiki porządku przestrzennego oraz ogólnych praw, które go wyjaśniają. Sformułowanie takich praw było równoznaczne ze znalezieniem właściwego sposobu planowania przyszłości. Geograficzny funkcjonalizm przejawiał się m.in. w konstruowaniu modeli przestrzeni ekonomicznej, które upraszczały i idealizowały fakty społeczne. Scjentyzm opierał się na założeniu powszechnej racjonalności zachowań ludzi (*homo oeconomicus*). Kanonem literatury geograficznej w tamtym okresie były prace np. P. Hagetta, R. Chorley'a i Morrilla (por. Johnston 2003) dotyczące m.in. czynników lokalizacji, procesów decyzyjnych, organizacji przestrzennej, modeli przestrzeni i przestrzennej dyfuzji, których założenia były wykorzystywane również przez polskich geografów ekonomicznych do opisywania procesów gospodarczych w zupełnie odmiennych warunkach ustroju gospodarczego.

Paradygmat scjentyistyczny nigdy nie był monolitem teoretyczno-metodologicznym (Chojnicki 1985). Zgoda, co do ogólnych założeń geograficznego scjentyizmu, nie oznaczała jednocześnie powszechnej akceptacji dla jednego modelu metodologicznego (por. Chojnicki 1985, Maik 1992a). **Istotną rolę w utrwaleniu paradygmatu scjentyistycznego w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej odegrała wspólnota interesu geografów ekonomicznych. Strategia rozwoju badań geograficzno-ekonomicznych polegała na realizacji zapotrzebowania instytucji krajowych, regionalnych na prace o charakterze planistycznym** (Maik 1992a, s. 237). Stąd też w obrębie paradygmatu scjentyistycznego wzrosła ranga funkcji praktycznych (technicznych) geografii, a tym samym wytworzył się związek pomiędzy działalnością naukową a decy-

dentami rozwoju społeczno-gospodarczego. Podstawowy problem realizacji celów pragmatycznych polegał na przyjęciu w wyjaśnieniu przemian społeczno-gospodarczych i budowie modeli rozwoju orientacji funkcjonalistycznej (funkcjonalno-strukturalnej). Koncentracja na funkcjach gospodarczych i wiara, że przemiany ekonomiczne będą stymulowały zmiany społeczne (zmianę struktury społecznej), powodowały, że zestaw istotnych problemów badawczych redukowano najczęściej do sfery gospodarczej (przestrzenno-ekonomicznej). W. Maik (1992a, s. 237) ujął to w następujący sposób:

Orientacji na władzę towarzyszyła związana z nią tendencja do pewnego samograniczenia problemowego, widoczna zarówno w refleksji teoretycznej, jak i studiach empirycznych. Chęć oddziaływania poprzez praktykę badawczą przejawiała się w ten sposób, że w pracach naukowych eksponowano te cele i wartości, które – mimo że występowały w oficjalnych deklaracjach – nie były realizowane w praktyce społecznej.

Funkcje (struktura funkcjonalna) układów terytorialno-osadniczych były zredukowanym do wybranych elementów substytutem społeczeństwa oraz relacji zachodzących w jego obrębie (por. rys. 3.1). W ten sposób rzeczywistość społeczną można było przedstawić jako harmonijnie działający system, a ewentualne konflikty interpretowano jako konflikt funkcji, a nie konflikt społeczny.

Rys. 3.1. Schemat specyfiki badań geografii osadnictwa K. Dziewońskiego
Źródło: K. Dziewoński (1990a)

W badaniach prowadzonych w obrębie paradygmatu scjentystycznego modele pojęciowe opierały się przede wszystkim na interpretacji rzeczywistości w kategoriach funkcji i struktury funkcjonalnej (funkcjonalno-strukturalnych). Działalność naukowa miała złożony charakter. Z jednej strony funkcjonalne modele pojęciowe i odpowiadające im programy badań koncentrowały się na koncepcji (idei) wyjaśniania rzeczywistości oraz ich rozwoju w kontekście roz-

wiązywania problemów badawczych. Z drugiej strony, wymóg aplikacyjności badań prowadził do rozwoju funkcji praktycznych względem określonego systemu społeczno-politycznego, co niewątpliwie wpływało zwrotnie na utrwalanie określonego naukowego wzorca wyjaśniania.

Celowe wydaje się zatem wyróżnienie programów badań wsi w geografii, które zostały zbudowane w obrębie funkcjonalnego modelu pojęciowego, zarówno tych sformułowanych jako problem naukowy, jak i tych, odpowiadających na potrzeby praktyki. W przypadku geograficznych badań wsi istotnym elementem refleksji o problemach badawczych była próba określenia autonomii poznawczej, w tym również teoretyczno-metodologicznej, w odniesieniu do intensywnie rozwijających się studiów miejskich lub regionalno-miejskich. Dlatego można wyróżnić przynajmniej dwa wyraźne punkty widzenia problemu rozwoju wsi, tzn. model modernizacji (rozwój autonomiczny) oraz model urbanizacyjny (rozwój zależny). Obydwa modele realizowały pewną ideologię zmiany społeczno-gospodarczej wsi, jednak różnice koncepcyjne wynikały również z odmiennych programów badań naukowych. Wynikało to w dużej mierze z branżowego podziału geografii ekonomicznej.

Formułowanie problemów badawczych odbywało się zatem w odniesieniu do pojęć „funkcja” i „rozwój”. Pojęcia te w zależności od programu badawczego były różnie interpretowane (tradycja geografii osadnictwa i geografii rolnictwa). Dla lepszego naświetlenia podłoża rozwoju odpowiednich geograficznych koncepcji (programów) badań wsi (obszarów wiejskich) należy w pierwszej kolejności wyjaśnić specyfikę genezy i kontekst zastosowania pojęć „funkcja” i „rozwój” w naukach społecznych, w tym również w geografii społeczno-ekonomicznej, zwłaszcza w obrębie paradygmatu scjentystycznego. Funkcjonalizm był bowiem jednym z najważniejszych sposobów identyfikacji i interpretacji zjawisk w różnych subdyscyplinach geografii społeczno-ekonomicznej, przy czym największe zastosowanie znalazł w wyjaśnianiu zjawisk osadniczych. Teoretyczno-metodologiczna refleksja nad istotą badań funkcjonalnych w polskiej geografii jest mała i ogranicza się najczęściej do sfery metodycznej. Luka ta została częściowo wypełniona przez publikację W. Maika (por. 1988a, 1993) i A. Suliborskiego (por. 2001, 2010), głównie w studiach dotyczących geografii miast. W badaniach geograficznych wsi prace wykorzystujące założenia funkcjonalizmu są stosunkowo liczne, choć świadomość istoty teoretyczno-metodologicznej takich ujęć i ich roli w tworzeniu określonego modelu rzeczywistości jest wśród geografów relatywnie mała. Ogranicza się ona głównie do sfery narzędziowo-metodycznej. Istotnym celem jest zatem uporządkowanie koncepcji według kryterium sposobu rozumienia funkcji, rekonstrukcja ujęć oraz interpretacja charakteru spojrzenia na rzeczywistość społeczną.

Funkcjonalizm, zwany również strukturalnym funkcjonalizmem (por. Szacki 1983, s. 784), miał silny związek z naturalistycznym pozytywizmem w naukach społecznych, co znalazło wyraz w pierwszych socjologicznych traktatach o związkach biologii i socjologii autorstwa A. Comte (Turner 2004, s. 10). Naturalistyczne założenia funkcjonalizmu zostały sformułowane w pracach H. Spencera, który przyjmując metaforę organizmu w wyjaśnianiu zjawisk społecznych, wprowadził pojęcie funkcji organu jako roli pewnej części w podtrzymaniu życia całości systemu (Turner 2004, s. 11). Niezależnie od dywagacji H. Spencera o podobieństwach i różnicach pomiędzy biologicznym i socjologicznym ujęciem systemu społecznego, istotną kwestią dla rozwoju myśli funkcjonalistycznej była interpretacja „społecznej całości”. Postrzeganie społeczeństwa w kategoriach całości pozwoliło w efekcie wypracować abstrakcyjny wzorzec teoretyczno-metodologiczny, który wyzwolił z czasem socjologię i inne nauki społeczne z wpływów organicyzmu oraz okazał się niezwykle pojemny dla rozmaitych studiów nad formami życia społecznego (Szacki 1983, s. 783).

Funkcjonalistyczny holizm, czyli idea badania społecznych całości, był początkowo związany z analogią organizmu rozpatrywanego jako wewnętrznie powiązany kompleks elementów. Opisywanie całości w kategoriach biologicznych zostało z czasem zastąpione przez pojęcie „system” („struktura”). Ujęcie systemowe było podstawą bardziej relatywnego i ogólnego rozumienia terminu „funkcja”, czyli określonej roli elementu w pewnych całościach (strukturach społecznych). Socjologiczny funkcjonalizm dostosował się w ten sposób do nowych wzorców metodologicznych, które od połowy XX w. związane były z rozwojem teorii systemów (por. Sztompka 1971). Funkcjonalizm podkreślał zatem rolę relacji w podtrzymywaniu spójności systemu. Funkcje elementów w systemie (strukturze) określają prawidłowe funkcjonowanie całości. J. Szczepański (1972) za naczelną zasadę funkcjonalizmu uważał tezę o wewnętrznej współzależności elementów składowych. Elementy składowe są sobie wzajemnie podporządkowane. Zmiana właściwości jednej części pociąga za sobą zmianę pozostałych. Społeczeństwo nie jest zwykłym układem elementów, lecz złożoną strukturą, tzn. „układem powiązaniem według prawidłowości”. J. Szacki (1983, s. 787) tak podsumowuje specyfikę wyjaśniania funkcjonalnego:

Aby można było z sensem mówić o funkcjonalizmie, musi pojawić się pewien szczególny sposób rozpatrywania zjawisk społecznych zaliczonych do danego systemu. Ów sposób polega, po pierwsze, na założeniu, iż **zjawisko spełnia w tym systemie określoną funkcję** (tj. ma zauważalny wpływ na jego przetrwanie), po drugie, na domniemaniu, iż **wskazanie tej funkcji jest tożsame z wyjaśnianiem danego zjawiska** [podkreślenia M.W.].

Funkcjonalny strukturalizm, jak każdy duży prąd intelektualny nauk społecznych, miał wiele odmian i podejść, co jednocześnie tworzyło różnorodne podstawy teoretyczne dla dziedzin pokrewnych socjologii. J. Szacki (1983) zauważył, że popularność funkcjonalizmu wynikała ze scalenia wielu pomysłów teoretycznych. Oprócz socjologii, zwłaszcza amerykańskiej, funkcjonalizm odegrał ogromną rolę w rozwoju antropologii społecznej (A. Redcliffe-Brown i B. Malinowski). Teoretycy myśli funkcjonalistycznej podkreślają, że jego rozumienie obejmowało w antropologii społecznej przynajmniej trzy różne elementy, tzn.:

- teorię społeczeństwa i kultury;
- schemat pojęciowy opisu rzeczywistości;
- metodę badań (Szacki 1983, s. 695).

Krytyka ewolucjonizmu przez funkcjonalistów nie oznaczała zerwania z naturalizmem. Twórcy funkcjonalizmu (np. B. Malinowski) zdecydowanie opowiadali się na rzecz naturalistycznej nauki o społeczeństwie, której celem jest wykrywanie praw (Szacki 1983, s. 697). Interpretatorzy myśli socjologicznej podkreślali, że

[...] funkcjonalizm był swego rodzaju ewolucjonizmem bez idei ewolucji: odrzucał ewolucjonistyczną fascynację problematyką genezy i rozwoju społecznego, ale zachowywał stworzoną przez ewolucjonistów wizję społeczeństwa jako *sui generis* organizmu, którego każdy organ pracuje dla utrzymania przy życiu całości. [...] w określonych warunkach strategią najszluszniejszą będzie poszukiwanie praw nie następstwa, lecz współwystępowania (Szacki 1983, s. 698).

Atrakcyjność wzorca funkcjonalnego w naukach społecznych wynikała z przyjęcia stosunkowo prostego modelu badań społeczeństwa (system składający się z wielu warunkujących się podsystemów). Funkcjonalny strukturalizm zwracał uwagę przede wszystkim na współpracę elementów (harmonię). Przedmiotem zainteresowania socjologów były uwarunkowania funkcjonalne (systemowe), które muszą być spełnione, aby równowaga w systemie społecznym mogła być zachowana (Turowski 2000, s. 55). Strukturę społeczną budują zatem nie tylko elementy, ale również relacje, które utrzymują system w równowadze, spójności oraz eliminują wewnętrzne konflikty i dysharmonię. Swoistość teorii funkcjonalnej w zakresie badania relacji polegała na określeniu roli (funkcji) relacji pomiędzy elementami w utrzymywaniu systemowej całości. Istotne dla określenia wpływu socjologii na inne nauki społeczne, w tym geografii człowieka, było sformułowanie pojęcia organizacji. Według A. Radcliffe’a-Browna (za Szacki 1983) podstawowa różnica pomiędzy pojęciem struktury i organizacji polegała na tym, że pierwsze odnosiło się do układu elementów (osób), a drugie do układu czynności (funkcji). Pojęcie organizacji zostało zaadoptowane przez

geografię i było podstawą do sformułowania terminu organizacji przestrzennej. W geografii ekonomicznej pojęcie struktury przestrzennej i organizacji przestrzennej stosowane jest często wymiennie. W przeciwieństwie do badań antropologii społecznej, pojęcie organizacji stosowano bez większej refleksji nad jej znaczeniem w kontekście rozważań nad organizacją społeczną i jej kreacyjną funkcją w środowisku życia. W większości przyjmowano model badań organizacji przestrzeni uproszczający postępowanie do studiów nad układem elementów w przestrzeni fizycznej (euklidesowej) oraz relacji pomiędzy nimi wynikającymi z właściwości tej przestrzeni (por. Racine, Reymond 1977). Uproszczone (redukowane) rozumienie struktury przestrzennej w geografii jako układu rzeczy (przedmiotów) dobrze pasowało do metodyki badań ilościowych. Z. Chojnicki (1999, s. 266) uważał, że w znaczeniu przedmiotowym pojęcie struktury jest tożsame lub zbliżone do pojęcia systemu. Pojęcie struktury przestrzennej ma w geografii ekonomicznej charakter relacyjny, tzn. struktura jest zbiorem relacji wiążących obiekty i porządkujących je przestrzennie (Chojnicki 1999, s. 266). Relacyjne (systemowe) ujęcie struktury jest podstawą do twierdzenia, że przestrzeń ma charakter zorganizowany, w przeciwieństwie do chorograficznej koncepcji przestrzeni, kiedy opisywano ją jako zbiór różnych elementów (por. Lisowski 2005).

W polskiej geografii społeczno-ekonomicznej myśl funkcjonalistyczna jest głęboko zakorzeniona, choć w większości prac podejmujących problem przemian funkcjonalnych nie ma większej refleksji nad tradycją, statusem ontologicznym i epistemologicznym (kreacją zredukowanej formy rzeczywistości społecznej). Krytyczny i konstruktywny program rozwoju metodologicznego studiów funkcjonalnych pojawił się w latach 80. XX w. w obrębie geografii osadnictwa (por. Maik 1988a). Pojęcia funkcji, struktury funkcjonalnej, związków funkcjonalnych należały do tradycyjnych sposobów identyfikacji i interpretacji zróżnicowania sieci osadniczej oraz struktury wewnętrznej osiedli. W. Maik (1988a) krytykę geograficznego funkcjonalizmu odnosił przede wszystkim do formalizmu metody funkcjonalnej. Zdaniem autora, struktura funkcjonalna osiedli ma charakter dualny, tzn. można ją wyjaśnić na poziomie makro (funkcje osiedli) i w układzie mikro (społeczna interpretacja funkcji). Koncepcja badań funkcjonalnych (dualizm zjawisk osadniczych) inspirowana była rozwijanymi w literaturze zachodniej teoriami emergencji oraz makrostrukturalnych ograniczeń poziomu jednostkowego (por. Maik 1988a). W płaszczyźnie badań jednostkowych (mikro) przyjmowano interpretację społeczną, której celem jest poznanie motywów ludzkiego działania. W perspektywie ponadjednostkowej, strukturalizacji poddawano globalne rezultaty tych działań w ramach określonego systemu osadniczego (Maik 1988a, s. 101).

Pogłębioną refleksję o genezie i pojęciu funkcji w polskiej geografii osadnictwa (geografii miast) przedstawił A. Suliborski (2001, 2010). Zdaniem autora, fundamentalne cechy nurtu funkcjonalnego nauk społecznych znalazły odbicie w pracach badawczych geografów osadnictwa (miast), najczęściej w warstwie metodyczno-empirycznej studiów. **Najważniejsze założenia funkcjonalizmu w geografii osadnictwa odnosiły się do następujących kwestii:**

1) traktowania sieci osadniczej jako całości (systemu) i relatywnego ujęcia jej części;

2) wykorzystywania analogii organizmu do twierdzeń o cechach ogólnych jako podstawy identyfikacji prawidłowości rozwojowych, w tym określania typów jednostek osadniczych;

3) wyjaśnienia struktury funkcjonalnej za pomocą określenia funkcji elementu w całości osadniczej;

4) ustalenia wymogów funkcjonalnych, czyli warunków dla wytworzenia się systemu osadniczego (Suliborski 2010, s. 48–54).

W badaniach geograficznych, zwłaszcza w geografii osadnictwa, funkcjonalizm odnosił się przede wszystkim do metod badań, czyli był programem określonych studiów niż teorią poznania rzeczywistości (Suliborski 2010, s. 53).

Powszechność zastosowania pojęć „funkcja” i „struktura funkcjonalna” jest tak ogromna, że bez przyjęcia pewnego systemu klasyfikacji podejść funkcjonalnych trudno rozpocząć porządkowanie, a następnie ich krytyczną rekonstrukcję. W geografii społeczno-ekonomicznej, a zwłaszcza geografii osadnictwa, pojęcie funkcji jest niejednoznaczne. A. Suliborski (2010, s. 61–74) podaje sześć najważniejszych kategorii rozumienia funkcji miasta, tzn.:

- refleksja poznawcza (metafora);
- rodzaj działalności mieszkańców (społeczno-zawodowa);
- cecha przedmiotu lub miejsca;
- rodzaj miejsc pracy w mieście;
- skupisko miejsc pracy lub zamieszkania;
- relacja w strukturze.

Kategoryzacja ta stanowi inspirację do identyfikacji koncepcji funkcjonalnych w geograficznych badaniach wsi (obszarów wiejskich). Studia nad funkcjami i strukturą funkcjonalną wsi charakteryzują się dualizmem przedmiotowym. Badania funkcjonalne wsi były podejmowane przez geografów osadnictwa i geografów rolnictwa (obszarów wiejskich). Specyfika podejść tych subdyscyplin geograficznych do przedmiotu badań (funkcji wsi) wynika z odmiennych podstaw metodologicznych i, w konsekwencji, również różnych metod badań. W geografii osadnictwa wiejskiego wiele koncepcji funkcjonalnych wykorzystywało modele badań wypracowane w geografii miast. Od końca lat 70. XX w.

funkcje i strukturę funkcjonalną miast interpretowano zgodnie z założeniami teorii systemów, czyli we wzorcu fizykalistycznym (por. Jędrzejczyk 1989). Rozwój badań funkcjonalnych osiedli wiejskich był w dużej mierze pochodną ujęć wypracowanych w geografii miast, głównie w aspekcie metodyki badań. Geografia osadnictwa wiejskiego, naśladując pewne sposoby identyfikacji i interpretacji funkcji, miała relatywnie większą refleksję teoretyczną niż geografia rolnictwa. Podstawowa różnica pomiędzy ujęciem geograficzno-osadniczym i geograficzno-rolniczym polega na wielkości udziału składnika teoretycznego w programowaniu i interpretacji badań funkcjonalnych. Geografia osadnictwa charakteryzowała się ujęciem analityczno-teoretycznym, tzn. badania empiryczne umocowane były w teorii układów osadniczych (zbiorów, zespołów i systemów osadniczych). Geografia rolnictwa (później geografia obszarów wiejskich) przyjmowała model analityczno-narzędziowy, tzn. na pierwszy plan wysuwał się cel poszukiwania odpowiedniej metody opisu pewnych właściwości badanych obiektów oraz określenie statystycznego związku pomiędzy cechami.

Uzasadnionym kryterium podziału koncepcji funkcjonalnych jest zatem sposób rozumienia funkcji. **W przypadku badań geograficzno-osadniczych funkcja pojmowana jest w kategoriach roli elementu (głównie roli ekonomicznej) w pewnej całości** (por. Suliborski 2001, s. 46). **Całościami są określone formy układu osadniczego, np. zbiór, zespół, kompleks, system** (por. Jędrzejczyk 1989, s. 117). W przypadku badań geograficzno-rolniczych funkcja jest pewną właściwością (cechą) lub zespołem właściwości (cech), których relacje są identyfikowane w kategoriach współwystępowania oraz współzmienności. Układ typowych relacji pomiędzy cechami (właściwościami) tworzy pewną abstrakcyjną całość (ograniczoną do tych właściwości), tzn. typ struktury (użytkowania ziemi, rolnictwa, wielofunkcyjnej).

W badaniach geograficznych wsi wyróżniono pięć podstawowych kategorii rozumienia funkcji. Odpowiadają im wyróżnione w strukturze pracy koncepcje badawcze. Pierwsze cztery kategorie związane są z badaniami geograficzno-osadniczymi, natomiast ostatnia została wydzielona dla metodologicznej interpretacji badań funkcjonalnych w geografii rolnictwa. Do najważniejszych kategorii rozumienia funkcji w geograficznych badaniach wsi zaliczyć można następujące:

1. Funkcja jest rolą elementu (osiedla) w fizycznej strukturze sieci (zbiórze osiedli). Funkcję identyfikuje się na podstawie fizycznych cech budowy (morfologii) sieci osadniczych. Formą sieci osadniczej jest zbiór osiedli. Uwagę zwraca się na zawartość zbioru, czyli strukturę przestrzenną. Poznanie cech budowy zbioru osiedli (pewnego układu przestrzennego osadnictwa) jest jednym ze sposobów strukturalnego opisu form osadniczych (por. Rykiel 2002). Pro-

blem identyfikacji budowy (morfologii) sieci osadniczej zaliczony został do programu badań funkcjonalnych ze względu na specyficzne dla niego ujęcie relacji. Rozważa się tu relację część–całość, w tym przypadku osiedle (lub osiedla) – sieć osadnicza (pewien zbiór osiedli) i zmiany tych relacji w czasie. W badaniach budowy sieci osadniczej uwaga kierowana jest na osiedla jako pewne skupienia materii (urządzeń) w przestrzeni, których stan określają parametry fizyczne (położenie, rozmiar względem innych i całości) oraz relacje przestrzenne w nich wynikające (odległość w dwuwymiarowej przestrzeni, relacja rangi).

2. Funkcja jest rodzajem działalności mieszkańców i wyposażenia osiedla w urządzenia. Zgodnie z kategoryzacją A. Suliborskiego (2010, s. 63) u podstaw takiego ujęcia leży charakter i rodzaj wykonywanych przez mieszkańców prac zawodowych, relacji ekonomiczno-społecznych oraz codziennych zachowań przestrzennych, a także materialno-techniczna baza osiedla. Taki sposób ujęcia funkcji jest podłożem dla koncepcji ośrodków lokalnych. Funkcja ośrodka wyznacza jego rolę w sieci osadniczej oraz organizuje najbliższą mu przestrzeń (zaplecze). Wszystkie działalności wykonywane w ośrodku są jego funkcjami. Funkcja jest synonimem organizacji społecznej lub więzi społeczno-gospodarczej.

3. Funkcja jest skupiskiem miejsc pracy lub miejsc zamieszkania. Takie pojęcie funkcji odwołuje się w większym stopniu do cechy miejsca niż jego roli czy znaczenia (Suliborski 2010, s. 72). W geografii osadnictwa wiejskiego na problem różnicowania się funkcji osiedli i tworzenia się specjalizacji zwrócono uwagę w koncepcji zespołów osadniczych, czyli takich układów osadnictwa, które zintegrowane są funkcją nadrzędną. Rozwój funkcji pozarolniczych w niektórych wsiach oraz wzrost ośrodków miejskich (industrializacja) prowadziły do przemian struktury społeczno-zawodowej obszarów wiejskich (zaplecze). Efektem zmniejszenia znaczenia funkcji rolniczej było rozdzielenie miejsca i pracy (zagroda). Za przejaw występowania specjalizacji funkcjonalnej osiedli uznawano codzienny ruch pomiędzy miejscami pracy, zamieszkania i usług.

4. Funkcja jest relacją w systemie. W ujęciu tym nadrzędnym pojęciem jest struktura, czyli elementy i łączące je relacje (Suliborski 2010). W geografii osadnictwa wiejskiego podejściem o takim charakterze jest koncepcja lokalnych systemów osadniczych oraz koncepcja wsi podmiejskiej (funkcje podmiejskie). Rola jednostki osadniczej w systemie osadniczym wynika ze świadomej działalności ludzi pracujących w osiedlu. Powstawanie relacji w systemie osadniczym interpretuje się jako skutek konieczności zaspokajania różnorodnych potrzeb społeczeństwa, a tym samym rezultat społecznego i przestrzennego podziału pracy (Maik 1976a, s. 14).

5. Funkcja jest specyficzną cechą lub zespołem cech przypisanych obiektom (obszarom). Charakter funkcji wynika z cech obiektów (rzeczy), których specyfika pozwala przyporządkować je do odpowiednich klas. Funkcjonalny sposób opisu zawiera się w tym przypadku w metodzie (funkcjonalnej), która jest tożsama z klasyfikacją obiektów do odpowiednich grup (klasyfikacja typologiczna). A. Suliborski (2010, s. 65) zwraca uwagę, że rozumienie funkcji w kategoriach cech przedmiotu ma znaczenie dekodujące. Właściwości informują nas o jego przeznaczeniu lub wykorzystaniu. Klasycznym przykładem w badaniach funkcjonalnych wsi jest zdjęcie użytkowania ziemi oraz bazujące na tej metodyce koncepcje typologii rolnictwa i struktury wielofunkcyjnej.

Przedstawiona kategoryzacja z pewnością nie wyczerpuje wszystkich sposobów rozumienia funkcji w geograficznych badaniach wsi i należy traktować ją jako próbę opracowania podstawy do ogólnej klasyfikacji koncepcji badawczych.

Pojęcie rozwoju wpisane jest natomiast w koncepcję modernizacji społecznej, której teoretyczne źródła tkwią w oświeceniowej idei postępu (por. Szacki 1983). Teoria modernizacji jest specyficzną odmianą idei postępu, która ukształtowała się w określonych warunkach nowego, powojennego (po II wojnie światowej) podziału świata na bloki ideologiczno-polityczne (tzw. „światy”) charakteryzujące się odmiennymi wizjami i cechami zmiany społecznej. P. Sztompka (2005, s. 130) twierdzi, że mówiąc o modernizacji, można wydzielić trzy sposoby rozumienia tego terminu, tzn.:

1) **synonim postępowej zmiany społecznej**, w której istnieje określony kierunek rozwoju procesów społecznych niezależnie od etapu historycznego; każda innowacja polegająca na zastąpieniu „starego” (np. narzędzia, urządzenia, prawa) czymś nowszym (nowocześniejszym) może być postrzegana jako swoiste ulepszenie (poprawa) warunków życia, pracy itp.;

2) **kompleks społeczno-kulturowych, politycznych, gospodarczych przekształceń zachodzących na Zachodzie** (w kręgu kulturowym świata Zachodu), głównie od XVIII w., wynikających z wiary w rozum i możliwości organizacyjno-techniczne człowieka (tradycja oświeceniowa), które decydują o przejściu społeczeństwa od modelu tradycyjnego do nowoczesnego (od prostego do złożonego, od naturalnego do technicznego); wiele klasycznych prac nauk społecznych opisuje w tym duchu zmianę społeczną, przyjmując ewolucjonistyczny sposób interpretacji dziejów;

3) **dążenie zacofanych społeczeństw do osiągnięcia wyższego poziomu rozwoju**, co można interpretować jako pewną próbę określenia dystansu do wzorca (sytuacji modelowej) w obrębie określonej całości, którą jest społeczeństwo światowe.

Pojęcie modernizacji można zdefiniować na trzy różne sposoby, które określają w konsekwencji specyficzne ujęcia problemu badań (Sztompka 2005, s. 132–133). Modernizacja w **ujęciu historycznym** jest synonimem westernizacji (amerykanizacji). Utożsamia się ją wówczas z kierunkowym procesem zmian społecznych, ekonomicznych, politycznych, którego celem jest stworzenie pewnej imitacji świata Zachodu. We **wzorcu relatywistycznym** odrzuca się natomiast model (wzorec) zmiany. Podkreśla się natomiast postępowość określonych procesów oraz pewien autorytaryzm osób, instytucji, których poglądy dotyczące kierunku zmiany są przyjmowane za pewne dyrektywy. Najbardziej ściśle jest **ujęcie analityczne** modernizacji. Dotyczy ono sprecyzowania wymiarów modernizacji, tj. jej rozłożenie na wymiary oraz określenie ich specyfiki w zakresie przejścia od układów tradycyjnych do nowoczesnych.

Teoria modernizacji po II wojnie światowej urosła do rangi ideologii społeczno-politycznej, gdyż niezależnie od punktu widzenia (charakteru modernizacji) operowała wizją finalnego (pożądanego) porządku, odniesionego zazwyczaj do określonego antywzorca (np. kapitalizm vs. socjalizm, industrializm vs. agraryzm, postfordyzm vs. fordyzm). Zwolennicy modernizacji, niezależnie od specyfiki określonych podejść teoretycznych formułują tezę przejścia od pewnego aktualnego stanu do stanu z jakis względów społecznie (politycznie) poświadanych. P. Sztompka (2005, s. 131) uważa, że teorię modernizacji, w tradycyjnym ujęciu, należy traktować jako jedno z wcieleń ewolucjonizmu, ze wszystkimi jego negatywnymi konsekwencjami. Sposób myślenia o modernizacji opierał się na założeniu, że wszystkie słabo rozwinięte społeczeństwa powinny podążać drogą wyznaczoną przez państwa już zmodernizowane oraz przyjąć podobny mechanizm zmiany. Wpływy ewolucjonizmu w teorii modernizacji przejawiały się również w postrzeganiu unowocześnienia jako zmiany nieuchronnej i nieodwracalnej, która zachodzi stopniowo (progresywnie) w określonym porządku, bez większych oporów społecznych. Proces modernizacji był w takim ujęciu przedstawiany jako powszechny, a jego postępowość wynikała z przypisania mu określonych prawidłowości rozwojowych (por. Sztompka 2005, s. 131–132). Program modernizacji budował, w mniemaniu jego zwolenników, lepsze społeczeństwo, a poprawa warunków życia wynikała z przyjęcia jednolitego modelu funkcjonowania jednostki w systemie zbudowanym według z góry określonego wzorca (zachodniego, miejskiego, liberalnego, technoprodukcyjnego itd.).

Teoretycy nauk społecznych przedstawiali różne interpretacje modernizacji społecznej, zależnie od preferencji polityczno-ideologicznych, społecznego pochodzenia (m.in. etnicznego, religijnego, klasowego), geograficznego umiejscowienia itd. Wyjaśnienie, dlaczego społeczeństwa podążają ścieżką określonych

zmian modernizacyjnych lub dlaczego preferowana jest określona wizja modernizacji, było przedmiotem wielu sporów. P. Sztompka (2005, s. 134–135), zauważa, że w zasadniczych kwestiach (teoretyczno-metodologicznych) istnieje kilka hipotez, nie mówiąc o dalszych wewnętrznych sposobach identyfikacji i interpretacji zmian modernizacyjnych.

W tradycyjnym ujęciu przeważały najczęściej interpretacje mniej lub bardziej nawiązujące do ewolucjonistycznego spojrzenia na zmianę społeczną. Większość podejść zakładała, że dążenie do postępu jest immanentną cechą psychiki człowieka, co prowadzi do nieuchronności procesu modernizacji (jest on „naturalny”). W interpretacji Darwinowskiej podkreślano najczęściej zjawisko eliminacji tych grup społecznych (na skutek konkurencji), które nie przystosowują się do nowych wymagań, warunków. Modernizacja jest zatem sposobem na uniknięcie marginalizacji lub zagłady w kontakcie z bardziej atrakcyjnym, nowocześniejszym wzorcem życia (por. Sztompka 2005, s. 134). W materialistycznym wydaniu modernizacja jest wyjaśniania przez odwołanie do aspektu technologicznego zmiany. W teorii konwergencji (odmiana teorii modernizacji) zakłada się np., że przyjęcie nowoczesności jest tożsame z wejściem społeczeństwa w określony model rozwoju technologicznego, który wywołuje zmiany w organizacji społecznej, kulturowej, politycznej. Modernizacja w tym ujęciu jest procesem uniformizacji lub homogenizacji społeczno-kulturowej, gospodarczej, napędzanym dodatkowo przez globalizację, zwłaszcza w wymiarze technologicznym (media, komunikacja, informacja).

Niezależnie od poglądów poszczególnych wizjonerów zmiany społecznej, ewolucjonistyczną spuścizną tego sposobu ujęcia przemiany społeczeństw jest pojęcie rozwoju. W kontekście zmian społecznych (gospodarczych, politycznych, kulturowych) używane jest ono bardzo często, zazwyczaj w sensie potocznym, bez większej refleksji nad jego znaczeniem poznawczym i interpretacyjnym.

Od lat 50. XX w. do geografii społeczno-ekonomicznej zaczął wkraczać technokratyzm, a za synonim pojęcia „postęp” zaczęto uważać „rozwój”. Ideologiczno-polityczna konfrontacja na świecie po II wojnie światowej sprawiła, że problem kształtowania wizji rozwoju, a zwłaszcza rozwoju przez modernizację, był jednym z wielkich zadań powierzonych naukom społecznym. Odkryło się to nie bez kosztów, które w geografii społeczno-ekonomicznej wiązały się z porzuceniem idealizmu i holizmu na rzecz pragmatyzmu i specjalizacji. Wizje modernizacji i ich uzasadnienie stały się swoistą *idée fixe* wszystkich nauk, dla których miarą własnej wartości była możliwość zastosowania wyników badań w planowaniu przyszłości (por. Johnston 2003). Od lat 60. i 70. XX w. pojęcie rozwoju społeczno-gospodarczego weszło do kanonu

terminologii geograficznej. Zgodnie z podstawowymi trendami metodologicznymi w geografii społeczno-ekonomicznej, ewolucjonistyczna (biologiczna) interpretacja pojęcia „rozwój” została zastąpiona przez abstrakcyjne ujęcie systemowe. Z. Chojnicki (1999) zauważył, że koncepcja rozwoju społeczno-gospodarczego należy do podstawowych kategorii pojęciowych nauk społecznych, w tym również w dyscyplinach podejmujących problem analiz przestrzenno-ekonomicznych i regionalnych. Pojęcie rozwoju, według tego autora, jest ciągiem ukierunkowanych, nieodwracalnych zmian w określonych systemach. **Zmiany te zachodzą etapowo pod wpływem czynników wewnętrznych lub otoczenia systemu. Geograficzny wymiar rozwoju polega na kierunkowych przekształceniach terytorialnych systemów społecznych, tj. państw, systemów regionalnych i lokalnych** (Chojnicki 1999, s. 269–270).

Pojęcie rozwoju funkcjonuje zarówno jako produkt ideologii zmiany społecznej, jak i narzędzia analizy (Chojnicki 1999, s. 265 za Stemplowskim 1987, s. 5). W geografii społeczno-ekonomicznej częściej używano go w kontekście badania stanu procesów rozwojowych, zwłaszcza w ilościowych analizach porównawczych na różnych poziomach organizacji terytorialnej (por. np. Swianiewicz 1989, Lisowski 1990, s. 72–77, Czerny 2005, s. 35–37) niż jako refleksję poznawczą rzeczywistości społecznej (por. np. Lisocka-Jaegerman 2006, 2011, Maik 2006). Na pierwszy plan wysuwała się sfera metodyki, doboru mierników oraz prezentacji szeregów czasowych. Idea postępu sprowadzona została do formalnej analizy zmiany parametrów elementów w strukturze (systemie), co odpowiadało dyrektywie obiektywizacji badań geografii ekonomicznej. Koncepcja rozwoju w geografii społeczno-ekonomicznej opiera się przeważnie na scjentystycznym modelu badań struktury przestrzennej niż podmiotowych podejściach kulturowych (por. Lisocka-Jaegerman 2006, 2011). Przeważa zatem podejście opisujące nad wartościującym, bo to drugie wymaga odniesienia się do określonej teorii zmiany społecznej (w tym również oceny zmiany), a nie tylko opisu trendów rozwojowych wyrażonych w sposób formalny (informacji ilościowej). Próby reorientacji metodologicznej badań nad rozwojem w polskich geograficznych badaniach struktur terytorialnych podjął się A. Lisowski (1990). Ujęcie opisowe rozwoju zostało przedstawione w kontekście nierówności społecznych na różnych poziomach organizacji terytorialnej (świat, regiony, miasta) wraz z odniesieniem do głównych pojęć teorii kształtowania się dysproporcji, wypracowanej przez nauki społeczne (głównie socjologię). Doświadczenia geografii społecznej, która ukazuje niejednoznaczność, wielowymiarowość i złożoność badań nad rozwojem, rzadko budzą szerszą refleksję teoretyczno-metodologiczną. W większości opracowań dominuje przestrzenno-ekonomiczny (ilościowy i empiryczny) wzorzec badań rozwoju.

W dużym stopniu jest on pochodną stereotypowego postrzegania przemiany (transformacji) w kategoriach gospodarczych i demograficznych (por. np. Gorzelak, Smętkowski 2005, Tarkowski 2008). Bardziej trafnym określeniem dla badań przestrzenno-ekonomicznych (zmian ilościowych w strukturach przestrzennych) jest pojęcie wzrostu. Zdaniem Z. Chojnickiego odnosi się ono do pewnych aspektów (identyfikacji) zmienności stanu składników systemu społecznego, głównie gospodarki (Chojnicki 1999, s. 271). Z. Chojnicki (1999, s. 271) ujmując ten sposób patrzenia na zmianę społeczną w następujący sposób:

Wzrost gospodarczy pojmuję się jako powiększenie masy dóbr i usług ustalonych w postaci produkcji globalnej, dochodu narodowego itp. Stosowanie kryteriów ilościowych prowadzi często do utożsamiania rozwoju społeczno-gospodarczego ze wzrostem gospodarczym.

Cechą takiego ujęcia jest powielanie wzorca badań „wzrostu” w studiach geograficzno-społecznych, w których główny cel odnosi się do określania zmian struktury społeczno-przestrzennej opisaną metodami statystycznymi (często bardzo złożonymi) oraz stworzenia odpowiedniego modelu przestrzeni (por. np. Węclawowicz 1982, Marcińczak 2009). W pracach geografów społeczno-ekonomicznych przeważa formalne (opisowe) ujęcie problemu rozwoju, które przede wszystkim odnosi się do przemiany struktury (systemu) przestrzenno-ekonomicznej lub (i) przestrzenno-społecznej. Przyjęcie takiego wzorca badań odsuwa w cień refleksję nad rozwojem jako ideą społecznego postępu, której charakter jest pochodną przyjęcia określonego systemu wartości, a tym samym przedstawienia wyników, i przede wszystkim ich interpretacji, w odniesieniu do sposobu postrzegania rzeczywistości społecznej (por. np. Maik 2006, Czepczyński 2007, Rembowska 2007).

W przypadku próby kategoryzacji zastosowania pojęcia „rozwój” w geograficznych badaniach wsi należy przede wszystkim zwrócić uwagę na umiejscowienie czynnika rozwojowego. W naukach społecznych, w tym również w geografii społeczno-ekonomicznej, pojęcie rozwoju budziło i budzi wiele kontrowersji. Wynikają one **z trzech podstawowych cech** przeważającego (pozytywistycznego) ujęcia badań nad rozwojem, tzn.:

- **ideologii rozwoju**, czyli interpretacji przemian z punktu widzenia określonego modelu zmiany wraz ze sformułowaniem wizji finalnego (lub wzorcowego) stanu systemu społeczno-gospodarczego lub wytycznych dla „właściwego” kierunku transformacji systemu; w geografii społeczno-ekonomicznej wyraża się to w przyjęciu ideologii modernizacji, widzianej głównie w kategoriach ekonomicznych;

– **powszechnego charakteru rozwoju**, czyli doktryny przemian określonych całości (systemu); w geografii całościami tymi są określone terytorialne systemy społeczno-gospodarcze;

– **obiektywizacji rozwoju i sprowadzenia identyfikacji oraz interpretacji zmiany do zjawisk (procesów) wymiernych (empiryzm)**; w geografii prze-waża analiza ilościowa zjawisk.

Kontrowersje wokół pojęcia „rozwój” w naukach społecznych dotyczą rów-nież badań wsi. Jedną z najważniejszych współczesnych problemów nowej interpretacji zmian na obszarach wiejskich jest odejście od utożsamiania postępu na wsi z modernizacją rolnictwa. K. Górlach (2004, s. 16) uważa, że w przy-padku pojęcia „obszar wiejski”, w przeciwieństwie do pojęcia „wieś”, przesta-jemy operować całościową wizją rzeczywistości społecznej. W koncepcji wsi podkreślano przede wszystkim jednorodność układu społeczno-terytorialnego (społeczność lokalna), natomiast obszar wiejski jest wyodrębniony ze względu na jakąś szczególną cechę lub zespół cech. Współczesna wizja rozwoju wsi odpowiada więc wzrostowi heterogeniczności środowiska społecznego i gospo-darczego oraz malejącej roli ekonomicznych funkcji pierwotnych (rolnictwa). W dyskusji o rozwoju obszarów wiejskich uwagę zwraca się na rodzaj czynnika rozwojowego (typ aktywności gospodarczej) oraz jego przestrzenne ulokowanie (tab. 3.1). Kryteria te są podstawą do typologii rozwoju obszarów, przede wszystkim w kontekście zmieniających się struktur społeczno-gospodarczych oraz poziomu autonomii rozwojowej wsi.

Tabela 3.1. Typy obszarów według rodzaju
czynnika rozwojowego i jego ulokowania

Kryterium	Ulokowanie czynnika rozwojowego	
Czynnik rozwojowy	na danym obszarze	poza danym obszarem
Monofunkcyjny – produkcja pierwotna	Autonomiczny obszar rolniczy	Zależny obszar rolniczy
Monofunkcyjny – produkcja przemysłowa lub usługi Multifunkcyjny	Autonomiczny obszar wiejski	Zależny obszar wiejski

Źródło: K. Górlach (2004, s. 124, zmienione).

W geograficznych badaniach wsi, podejście do problemu modernizacji struktur wiejskich było przede wszystkim związane z przyjęciem odpowiedniego umiejscowienia czynnika rozwojowego w interpretacji zachodzących zmian lub projekcji dalszych przemian. Umiejscowienie czynnika rozwojowego rozumiane

jest w kontekście pewnego poglądu na kierunek i tempo modernizacji wsi. Patrząc z tego punktu widzenia (idei modernizacji) na geograficzne badania wsi można wyróżnić dwie wizje (strategie) zmian struktur wsi, tzn.:

1. Modernizacja oparta na potencjale wewnętrznym obszarów wiejskich, gdzie podkreśla się autonomiczny charakter środowiska wiejskiego (naturalnego i społeczno-gospodarczego), jego niepowtarzalność, własną (odrębną) ścieżkę rozwojową. Czynnika rozwojowego w tym przypadku nie można utożsamiać wyłącznie z endogennymi warunkami modernizacji. Na kształtowanie się nowej (zmodernizowanej, czyli ulepszonej, poprawionej) struktury wsi mogą mieć wpływ różne uwarunkowania, wewnętrzne (endogenne) i zewnętrzne (egzogenne). Stanowią one pewne społeczno-gospodarcze i ideologiczno-polityczne okoliczności zmiany (zmienne w czasie). Natomiast czynnik rozwojowy wsi jest ulokowany na obszarze wiejskim i utożsamia się go z pewną przyczyną zmiany wynikającą z właściwości terytorialnego społecznego podsystemu jako utrwalonego w czasie splotu (relacji) podłoża (przyrodniczego i materialno-technicznego) i wiejskiej społeczności (struktury społecznej, stylu życia, wartości).

2. Modernizacja oparta na potencjale zewnętrznym, w którym podkreśla się zależność środowiska wsi, zwłaszcza jego zmianę, od czynnika rozwojowego umiejscowionego poza obszarami wiejskimi (rozwój zależny). W koncepcji modernizacji opartej na dominacji zewnętrznego bodźca rozwojowego obszary wiejskie utożsamiane są z peryferiami zależnymi od centrów rozwoju, z których wysyłane są bodźce modernizacji. Centrami tymi są zazwyczaj miasta, stąd też modernizacja postrzegana jest jako proces urbanizacji, czyli zmiana oparta na miejskim wzorcu zachowań społecznych i ekonomicznych. W wizji modernizacji opartej na procesie urbanizacji zakłada się, że transfer, dyfuzja wzorców rozwoju społeczno-gospodarczego jest z jakiegoś względu pożądana w strukturze społeczno-gospodarczej wsi (ideologia zmiany).

W geografii społeczno-ekonomicznej te dwa ujęcia modernizacji wsi mają duży związek z branżowym podziałem na geografie rolnictwa i geografie osadnictwa. Koncentracja geografii osadnictwa na problematyce miejskiej wpływała w dużej mierze na postrzeganie wsi w kategoriach podległości koncepcyjnej. Przekładało się to często na mało refleksyjne dopasowanie wiejskich struktur osadniczych do teorii urbanizacji i innych zakładających dominację miejskiego wzorca zachowań społecznych i gospodarczych oraz nieuchronność zaniku wiejskiego stylu życia (por. Dziewoński 1983). W opozycji do tych poglądów formułowano wizję modernizacji rolnictwa (i obszarów wiejskich) w obrębie subdyscypliny geografii rolnictwa. J. Kostrowicki (1976, 1983) uważał, że modernizacja wsi, jej kierunkowy postęp, a tym samym planowanie obszarów wiejskich, musi charakteryzować się znaczną autonomią. Niezależność w formu-

lowaniu wizji rozwoju wsi wynika bowiem z odmiennego charakteru środowiska wsi i specyfiki relacji człowiek–przyroda w sferze gospodarczej (rolnictwo, leśnictwo) i społecznej (wiejskiego sposobu życia).

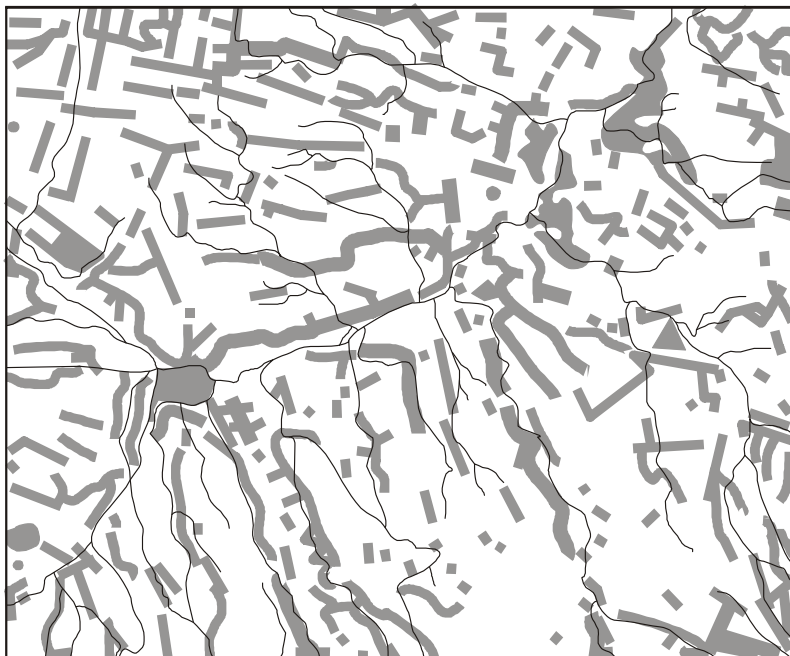
Przedstawionego podziału nie można traktować ściśle. Wiele prac z zakresu geografii osiedli wiejskich, zwłaszcza dotyczących osadnictwa rolnego, formułowało wizję modernizacji autonomicznej. Do studiów geograficzno-osadniczych, z uwagi na istniejący tu dualizm interpretacji i wizji rozwoju wsi, należy podchodzić z większą ostrożnością.

3.2. Morfologia wiejskiej sieci osadniczej

Koncepcje badań budowy sieci osadniczej mają długą tradycję, a problem identyfikacji przestrzennej formy sieci osiedli wiejskich należał od początku studiów nad osadnictwem wiejskim do istotnych zagadnień geografii człowieka (a później geografii ekonomicznej). Badania budowy (układu przestrzennego) sieci osadnictwa wiejskiego zostały zapoczątkowane w Polsce przede wszystkim pod wpływem dorobku Komisji Osadnictwa Wiejskiego Międzynarodowej Unii Geograficznej (działalność A. Demangeona). M. Kielczewska (1934, s. 5) badania struktury przestrzennej sieci osadniczej ulokowała w **nurcie ilościowym geografii osadnictwa, a za główną ich cechę uznała skupienie badaczy na odkrywaniu prawidłowości w przestrzennych układach osiedli wiejskich** za pomocą metod statystyczno-opisowych. Istotnym elementem studiów badań struktury przestrzennej sieci osiedli wiejskich było poszukiwanie najbardziej właściwego wzoru na wyrażenie stopnia rozproszenia lub skupienia sieci. Literatura geograficzna w Polsce w okresie międzywojennym oraz również i w późniejszym (powojennym) obfituje w liczne propozycje rozwiązań metodycznych. Wskaźniki oraz ich matematyczne uzasadnienie znajdowały się w dorobku naukowym tak znaczących postaci polskiej geografii, jak np. S. Pawłowski, A. Zierhoffer, H. Steinhaus, a badania te sprowadzały się do określenia matematycznej relacji obszar zabudowany (zamieszkany)–powierzchnia jednostki przestrzennej (por. Golachowski i in. 1974, s. 15–24), w różnych wariantach doboru cech osiedleńczych (analiza skupienia zagród wiejskich). Zainteresowanie tym problemem odzwierciedlało w dużej mierze trendy w ówczesnej geografii osadnictwa wiejskiego na świecie (np. por. Kielczewska-Zaleska 1972, s. 56–61).

Szczególną pracą dla rozwoju koncepcji badań budowy sieci osadnictwa wiejskiego miała praca F. Uhorcza (1932, por. rys. 3.2), pochodzącego wówczas z lwowskiego ośrodka geograficznego. Choć we współczesnej literaturze przytaczany jest zazwyczaj statystyczno-kartograficzny walor prezentacji róż-

nicowania osadnictwa, to studia te miały głębszy, bo metodologiczny, wymiar. F. Uhorcza (1932, s. 11–12) przedstawił różnice w poglądach na istotę badań nad osadnictwem z różnych perspektyw, tj. statystycznej, historycznej, historyczno-geograficznej i geograficznej. Zasadnicza odmienność pomiędzy dwoma ostatnimi podejściami tkwiła zdaniem autora w tym, że w ujęciu geograficzno-historycznym badacz koncentruje się na kształtach wsi oraz ich typach z punktu widzenia genezy, natomiast w geograficznym, określa się **relację osiedla do warunków przyrodniczych oraz jego rolę jako składnika krajobrazu**.

Rys. 3.2. Rozmieszczenie osadnictwa wykazane przy pomocy ekwidystanty 250 m na podstawie mapy Polski 1:100 000 W.I.G, sekcja Łowicz. Przykład badań F. Uhorcza nad wiejską siecią osadniczą
Źródło: F. Uhorcza (1932, s. 18)

Istotnym elementem obu podejść było wykorzystanie analizy kartograficznej w klasyfikacji osiedli. F. Uhorcza (1932, s. 13), opracowując koncepcję badań, uważał, że geograficzny charakter pracy polega na identyfikacji „umiejscowienia i rozprzestrzenienia się zjawisk”. Lwowski badacz argumentował, że **osadnictwo człowieka ma pewne umiejscowienie, które istnieje w relacji z otoczeniem, a związek ten można ująć geometrycznie**. Niewątpliwie w pracy tej odbijały się koncepcje A. Hettnera oraz jego uczniów dotyczące badania

obiektów wypełniających przestrzeń (por. Jędrzejczyk 2008). F. Uhorcza (1932, s. 14) twierdził, że osadnictwa nie można przedstawiać liniowo, bo jest ono „rozrzucone na pewnej powierzchni”, a ich rozmieszczenie najlepiej zobrażować jako pokrycie pewnego terenu (por. rys. 2.1). Przyjęcie takiego toku myślenia dało podstawę do wprowadzenia metod badania rozmieszczenia osiedli w postaci pól określonych przez linie równych odległości (ekwidystant). Autor w metodzie tej widział walor określania położenia powierzchni osadniczych względem zróżnicowania przyrodniczego, a także możliwość śledzenia procesu rozwoju sieci osadniczej.

Dyskusja o wadach i zaletach kartograficznych sposobów przedstawienia układu sieci osadniczej (liniowe, punktowe, powierzchniowe) była (i jest) z jednej strony sprawą indywidualnego przekonania geografów, co do zasadności zastosowania odpowiedniej metody, z drugiej strony istnieją zawsze obiektywne warunki jej wyboru związane z charakterem osadnictwa czy skalą jego uogólnienia na mapie (podkładzie). A. Zagożdżon (1970, s. 337) zauważył, że „sposoby badań osiedli są zarazem porządkami topologicznymi” dopasowanymi do cech osadnictwa. Pełny obraz struktury osadnictwa wyłania się po zastosowaniu trzech sposobów generalizacji sieci osadniczej. Metody prezentacji układów sieci osadnictwa wiejskiego w ramach testowania coraz bardziej zaawansowanych technik ilościowych (por. Golachowski 1971a) utwierdzały geografów w przekonaniu o względności wyników badań zależnie od przyjętych założeń. W międzyczasie zagubiono jednak pierwotny sens, który był wpisany w stosowanie takich metod w geografii, a mianowicie poszukiwanie prawidłowości w relacjach osadnictwo–warunki przyrodnicze. Determinizm przyrodniczy przerodził się w determinizm metody, gdyż nie ważne stało się, co jest przedmiotem badań, ale w jaki sposób i którą metodą przeprowadzona zostanie analiza. Komplikacja metodyczna nie przynosiła często nowych efektów poznawczych i prowadziła do oczywistych wniosków. Rezultaty te można było osiągnąć przy dużo mniejszym wysiłku kwantyfikacji cech sieci osadniczej.

Modelowanie sieci osadniczych i określanie złożoności ich budowy było dopasowane do map w odpowiednich skalach (przeglądowo-topograficzne). Geometryczne uproszczenie budowy sieci osadniczej wykonane na mapach o małej skali oparte były przede wszystkim na punktowych i powierzchniowych metodach modelowania (por. Kostrubiec 1971). Natomiast na podstawie dokładniejszych podkładów kartograficznych, na których widoczne były układy morfologiczne siedlisk i rozłogów, dokonywano generalizacji za pomocą zapisu grafowego.

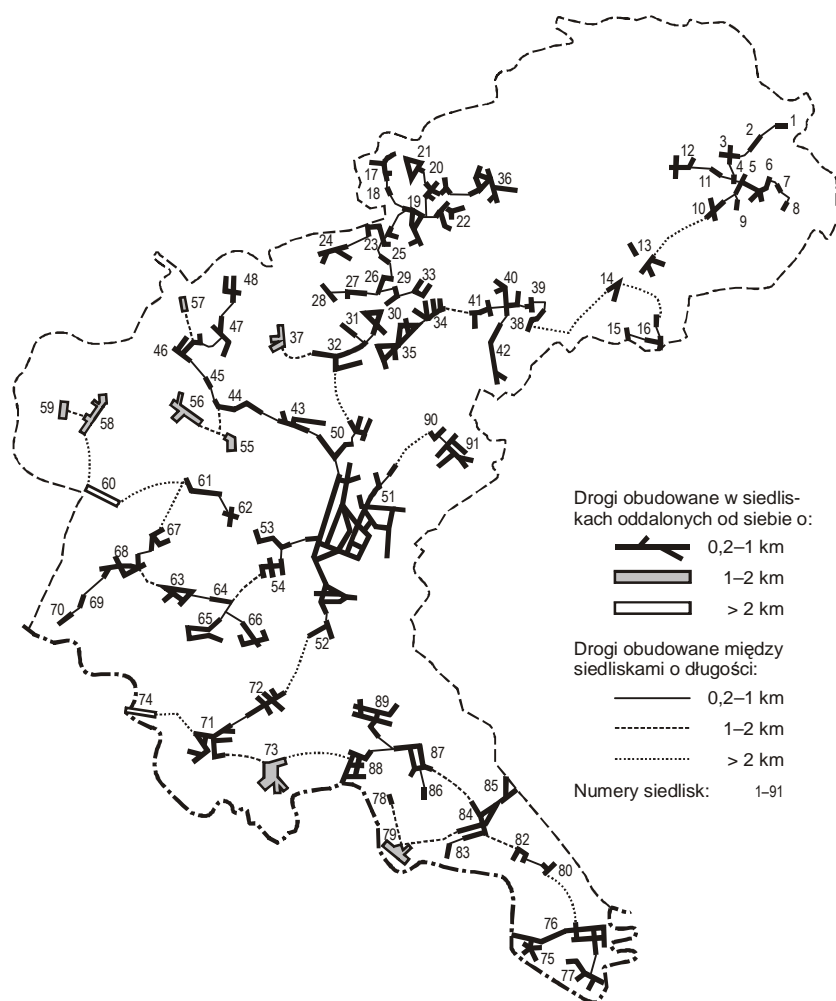
Metody grafowe wprowadził na szerszą skalę do polskiej literatury A. Zagożdżon (1970). **Osiedle wiejskie było przedstawiane jako pewien układ geo-**

metryczny będący sumą topograficznie sprzężonych ze sobą krawędzi oraz ewentualnie odseparowanych linii lub węzłów, zależnie od stopnia komplikacji siedliska. Autor zauważył, że techniki grafowe stosowane w analizie sieci osadnictwa wiejskiego można zastosować zarówno do badań morfologicznych, jak i przestrzenno-funkcjonalnych w wariacie statycznym oraz dynamicznym (A. Zagożdżon 1970, s. 339–340). Graf może wyrażać relację przestrzenną oraz funkcjonalną pomiędzy elementami siedliska wsi lub wsiami jako składowymi zespołów osadniczych. A. Zagożdżon twierdził bowiem, że na podstawie generalizacji przestrzennej (zwłaszcza układów funkcjonalno-przestrzennych) można wnioskować o charakterze struktur społeczno-zawodowych. Miara polifunkcyjności jest zatem komplikacja grafów (sprzężenie przestrzenne).

Geometryczna charakterystyka wiejskiej sieci osadniczej została przedstawiona w pracach B. Miszewskiej. Autorka w cyklu prac (np. 1971, 1976, 1985) dokonała analizy struktury przestrzennej osiedli wiejskich jako układu linii. Prace te wpisywały się w ogólne tendencje w geografii lat 60. i 70. XX w. Dążono wówczas do modelowego ujęcia procesów i struktur osadniczych (por. Golachowski 1971a).

Koncepcja analizy morfologicznej sieci osadniczej jako układu linii polegała przede wszystkim na rozpoznaniu podstawowych cech geometrii osiedli przedstawionych na mapach topograficznych (por. rys. 3.3). Morfologia sieci osiedli wiejskich była przede wszystkim rodzajem generalizacji na bazie sporządzonej już odpowiednimi metodami prezentacji kartograficznej mapy topograficznej w określonej skali (głównie 1:100 000). Liniowość osadnictwa wyraża (generalizuje) pewien typ zabudowy wsi, gdzie poszczególne zagospodarowane trwale działki siedliskowe sąsiadują ze sobą. Sąsiedztwo określone zostało jako fizyczny (materialny) aspekt położenia względem siebie, w odległości nie większej niż założony z góry dystans (Miszewska 1976, s. 4–5). B. Miszewska (1976, s. 5) uważała, że liniowy sposób generalizacji osiedli wiejskich sygnalizuje ich złożoność morfologiczną oraz wyznacza zasięg obudowanych dróg w obrębie siedliska (uproszczona metoda grafowa)¹. Przedmiotem analizy jest zatem siedlisko wsi, a metody kartograficznego upraszczania sytuacji przedstawianej na mapach mają służyć określeniu typu złożoności przestrzennej układów osadnictwa, a także przy zastosowaniu metody retrospektywno-porównawczej na bazie wcześniejszych map, wskazaniu kierunków i tempa przestrzennej ewolucji sieci osadnictwa wiejskiego (wpływ industrializacji i urbanizacji).

¹ B. Miszewska wykorzystywała w opracowaniu tej koncepcji dorobek w zakresie teorii grafów (por. Zagożdżon 1970).

Rys. 3.3. Stopień obudowy dróg w powiecie raciborskim.
 Przykład badań B. Miszewskiej nad siecią osadniczą
 Źródło: B. Miszewska (1971, s. 135)

B. Miszewska (1976, s. 9) w taki sposób przedstawiła główne cele badań morfologii sieci osadniczej jako układu linii:

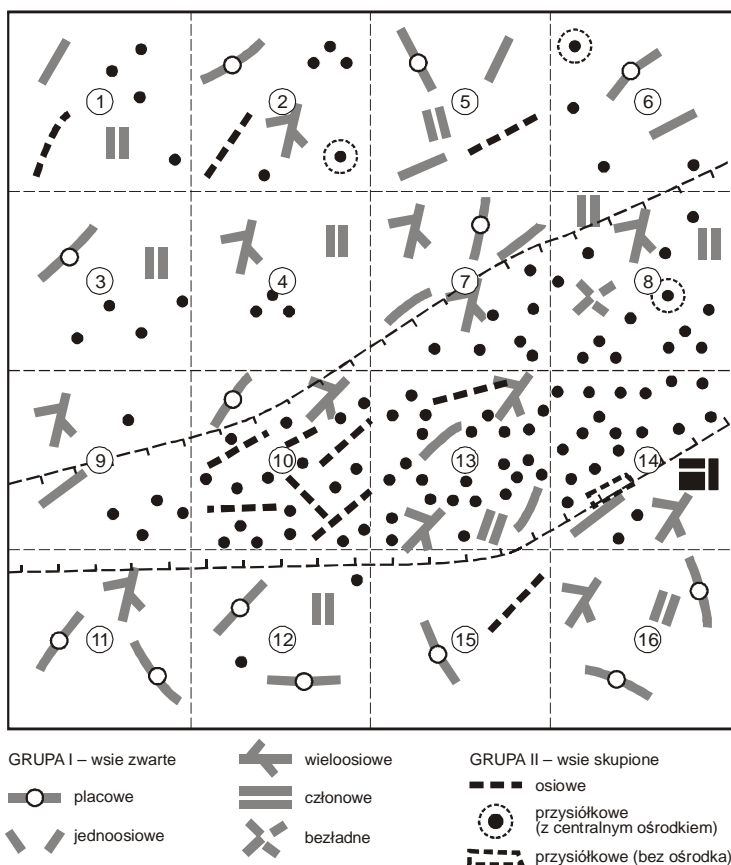
Badanie sieci osadniczej, jako układu linii, powinno również wskazać i wyjaśnić warunki i tempo powstawania pasm osadniczych, co ma znaczenie przede wszystkim dla lokalizacji, obecnie i w przyszłości powstających, urządzeń obsługi ludności, a także **może mieć wpływ na kierowanie procesem przekształceń osadnictwa, zapobieganie zlewaniu się jednostek osadniczych i tworzeniu się samoistnych aglomeracji** [podkreślenie M.W.].

Ten rodzaj prezentacji sieci osadniczej i pewnej koncepcji badań odpowiadał tradycyjnemu myśleniu o sieci osiedli jako zbiorze punktów (węzłów) połączonych drogami (por. Kulesza, Koter 1998). Analiza przestrzenna w tym przypadku została uzupełniona o techniki hierarchicznego grupowania liniowych układów osadnictwa w zbiory coraz to wyższego rzędu za pomocą metody najbliższego sąsiedztwa (quasi-dendryt i drzewko powiązań). Metoda ta została przetestowana przez B. Miszewską m.in. na sieci osadniczej Opolszczyzny (np. 1971) oraz na obszarze podwrocławskim w studium tworzenia się pasm osadniczych (1985)².

Odrębna koncepcja badań nad geometrią sieci osadnictwa wiejskiego zawarta jest w publikacji M. Chilczuka (1970) na temat form i układów przestrzennych wsi. Studium to było jednym z kilku obszernych opracowań tego autora, które przygotowywały grunt pod plan przebudowy sieci osiedli w Polsce jako część projektu uspołecznienia rolnictwa. Funkcją badań naukowych w tym zakresie było rozpoznanie zróżnicowania układów geometrycznych wsi, ich typologia i regionalizacja, co stanowiło rodzaj kierunkowej inwentaryzacji osiedli wiejskich wobec ogromnego zróżnicowania kształtów jednostek osadniczych. Klasyfikacja miała charakter zgeneralizowany, podporządkowany planistycznemu punktowi widzenia. M. Chilczuk (1970, s. 16–21) dokonał klasyfikacji według charakteru struktury przestrzennej wsi, czyli wprowadził podział osiedli wiejskich ze względu na układ przestrzenny siedliska.

Wzorem wielu poprzednich prac, choć według własnych złożonych zasad (metod), wydzielił osiedla wiejskie typu zwartego, skupionego i rozproszonego, a te z kolei zawierały podtypy określone na podstawie geometrii siedliska (np. osiowe, wielosiowe, skupione, regularne, nieregularne). W klasyfikacji uwzględniono kryteria dodatkowe, jak np. wielkość wsi mierzoną powierzchnią areалу i liczbą zagród. Z geograficznego punktu widzenia istotnym wkładem M. Chilczuka, na bazie dość skomplikowanej (wielokrotnie złożonej) klasyfikacji, była próba regionalizacji sieci osadnictwa wiejskiego w Polsce w układzie wielostopniowym (mega-, makro-, mezo- i mikroregiony). Nowatorstwo koncepcji M. Chilczuka, w porównaniu z wcześniejszymi pracami geograficznymi, polegało na wprowadzeniu przede wszystkim drugiego poziomu klasyfikacji odnoszącego się do przestrzennego typu skupienia (por. rys. 3.4).

² Niektóre założenia metodyczne zostały wykorzystane w pracach J. Kotlickiej (1976) na temat przemian sieci osadniczej powiatu bełchatowskiego oraz M. Wójcika (2006) w analizie powstawania pasma aglomeracji.

Rys. 3.4. Rekonstrukcja zestawienia tabelarycznego typów wsi arkusza nr 13 – Gorzów Wielkopolski. Przykład badań M. Chilczuka nad zróżnicowaniem przestrzennym układów osadniczych wsi w Polsce
Źródło: M. Chilczuk (1970, s. 23)

Biorąc pod uwagę skalę opracowania, dostęp do materiałów (m.in. zdjęcia lotnicze), które w ówczesnym okresie nie były powszechnie używane naukowcom, oraz rozbudowaną metodykę, opracowanie to, w grupie studiów dotyczących budowy wiejskiej sieci osadniczej nie miało sobie równych. Niestety w późniejszych badaniach budowy układów osadniczych, pomimo posiadania niewątpliwie lepszych narzędzi i technik (zwłaszcza od lat 90. XX w.), badań tych nie powtórzono (zweryfikowano), a także nie rozwinięto tego wątku badawczego.

3.3. Dynamika struktur osadniczych wsi

Koncepcja dynamiki struktur osadniczych wsi została sformułowana przez M. Dobrowolską w połowie lat 50. XX w., kiedy podjęła pracę na stanowisku kierownika Katedry Geografii Ekonomicznej WSP w Krakowie (Pakuła, Rajman 1975). Wydarzenie to rozpoczęło nowy etap badań geograficznych nad osadnictwem. W zakresie przemian osiedli wiejskich skoncentrowano się przede wszystkim na przeobrażeniach społeczno-gospodarczych oraz demograficzno-osadniczych. Rozpoczęty w 1958 r. cykl prac, ukazujący założenia teoretyczne oraz wyniki badań zespołu (Dobrowolska 1958, 1959), zawierał dyrektywy metodologiczne badań struktur osadniczych.

Po II wojnie światowej duży wpływ na kierunek badań osadniczych M. Dobrowolskiej i jej zespołu (m.in. A. Prochownik, T. Jarowiecka, B. Górz, A. Rajman, A. Krakowska) miały skryształizowane poglądy na cele badań geografii ekonomicznej oraz, co podkreśla się rzadko, socjologiczne koncepcje jej męża – K. Dobrowolskiego. Istota prowadzonych studiów nad osadnictwem w okresie powojennym polegała przede wszystkim na wprowadzeniu zasad marksistowskiego determinizmu społecznego oraz próbie całościowego opisu zmian społeczno-gospodarczych (wbrew narzuconej specjalizacji na konferencji metodologicznej w Osiecznej).

Szczególne znaczenie dla przedstawienia wizji badań przeobrażeń społeczno-gospodarczych osiedli wiejskich po II wojnie światowej miały dwie prace, tzn.:

1) *Badania nad geografią osiedli południowej Małopolski* (Dobrowolska 1958), gdzie przedstawiono zakres studiów prowadzonych w ramach pierwszych powojennych badań sieci osadniczej,

2) *Dynamika struktur osadniczych i ich układów przestrzennych* – podsumowanie wieloletnich badań (Dobrowolska 1970).

M. Dobrowolska (1958, s. 93) uważała, że postawienie i rozwiązanie problemu przemian osadniczych w warunkach gwałtownej industrializacji wymaga właściwego przygotowania, które powinno obejmować:

- 1) powiązanie ewolucji sieci osadniczej z teorią regionu,
- 2) ustalenie priorytetu dla badań terenowych,
- 3) rozszerzenie metod badań o techniki społeczne (kwestionariusz ankiety).

M. Dobrowolska (1958) podjęła dyskusję z preferowanym wówczas modelem rozwoju geografii, czyli z ujęciem branżowym. Jej zdaniem podejście specjalistyczne miało ograniczone zastosowanie, a „wąska specjalizacja w geografii ekonomicznej stanowi jedynie fragment zadań badawczych”. Świadomość ta brała się z obserwacji zainteresowań innych dziedzin badań społecznych, m.in.

socjologii i etnografii. Zadaniem autorki przemiany społeczno-gospodarcze wsi są interdyscyplinarnym problemem badań (Dobrowolska 1958, s. 94). Celem ostatecznym, jak pisała M. Dobrowolska (1958, s. 94) „pozostanie zawsze «integralne odtworzenie istniejącej rzeczywistości» ze wszystkimi jej faktami, z uwzględnieniem współzależności zjawisk i zachodzących procesów”. Specyfiką badań geograficznych jest ujęcie regionalne, tzn. głównym celem geografa jest integralne wyjaśnienie odmienności regionu, czyli kompleksowe odtworzenie związków genetycznych i funkcjonalnych zachodzących pomiędzy elementami a procesami w regionie. Badania poszczególnych elementów struktury regionu, w tym wsi, powinny prowadzić do określenia zakresu więzi regionalnej (funkcjonalnej i społecznej). Podstaw takiego podejścia upatrywała w gruntownych studiach nad przeszłością regionu, interpretowaną jako pewien **mechanizm dziejowy – niezbędny do wyjaśnienia współczesnych zmian** (Dobrowolska 1958, s. 95). Badania nad strukturami osadniczymi muszą, zadaniem M. Dobrowolskiej (1958), zostać powiązane z teorią regionu i szerzej z teorią geografii. Dla M. Dobrowolskiej (1970, s. 6) zjawiska osadnicze są zjawiskiem historycznym, rozwijającym się w czasie, i należy je rozpatrywać w związku ze zmianami sposobów wytwórczości („siły wytwórcze” – „baza”) i społeczno-politycznymi („nadbudowa”) na gruncie regionu, którego struktury w efekcie ulegają przemianom lub tworzą się *in statu nascendi* (Dobrowolska 1962). Kluczową rolę odgrywał tu pogląd na dobór metody odkrywania tych relacji. Autorka twierdziła, że struktury osadniczej nie można bowiem oderwać od struktury społeczno-gospodarczej regionu, a problem odrębności, trwałości i zmienności struktury regionalnej należy widzieć w **funkcjonalnym związku poszczególnych elementów** (demograficzno-osadniczych, społeczno-gospodarczych, polityczno-administracyjnych) i ich rozwoju historycznego. **Rozwój historyczny jest nierównomierny – w jego efekcie pewne elementy narastają, inne zaś zamierają lub giną** (Dobrowolska 1970, s. 7).

W porównaniu z wieloma innymi koncepcjami osadniczymi genetyczno-ewolucyjnymi, spojrzenie na układy osadnictwa sprawiało, że wieś nie była marginalizowana. Osadzenie współczesnych przemian społeczno-gospodarczych osadnictwa wiejskiego w szerokim kontekście historycznej zmienności układu osadniczego ukazuje zmianę roli (funkcji) wsi w kolejnych etapach jej przekształceń. Wiele ze studiów prowadzonych w zespole badawczym było szczególnym przypadkiem badań geograficzno-historycznych nad dawną strukturą społeczno-gospodarczą wsi. Dokonywano w nich wnikliwej rekonstrukcji krajobrazu agrarno-osadniczego Małopolski wraz z badaniem historii pojedynczych gospodarstw rolnych (por. Prochownik 1962, 1968a). Analiza genezy rozdrobnienia agrarnego była kluczowa dla wyjaśnienia związku pomiędzy

uprzemysłowieniem a różnicowaniem się społeczno-zawodowym i przestrzennym wsi (Prochownik 1968b).

Jednym z podstawowych pojęć dla budowy programu badań dynamiki struktur osadniczych było „integralne odtworzenie rzeczywistości”. Pojęcie to w polskiej socjologii wprowadził K. Dobrowolski w kontekście badań regionów kulturowych (etnograficznych). Metoda integracyjna była, zdaniem autora, sposobem na przełamywanie specjalizacji nauk społecznych, a główne jej zadanie polegało na poszukiwaniu związków funkcjonalnych pomiędzy zjawiskami społecznymi oraz określeniu roli historycznego podłoża badań. Oryginalnym pomysłem K. Dobrowolskiego było prowadzenie terenowych badań historycznych, które przez odwoływanie się do jednostkowej i zbiorowej pamięci miały uzupełniać studia archiwalne (Dobrowolski 1952). Nacisk na interpretacje zjawisk gospodarczych, funkcjonalnych w kategoriach trwania i zmienności społecznej w ujęciu mikrostrukturalnym odślaniał efekty przemian niemożliwe do identyfikacji na podstawie oficjalnego materiału statystycznego, zestawianego zazwyczaj w makroskali przestrzennej.

Tabela 3.2. Elementy analizy struktury społeczno-gospodarczej wsi według M. Dobrowolskiej

Elementy:
1. Struktura osadnicza
2. Współczesna struktura własnościowa
3. Analiza stosunków gospodarczych
4. Aktywne ośrodki produkcji
5. Struktura demograficzna i jej przemiany, w szczególności: – wpływ ludności a postęp gospodarczy – dojazdy do pracy jako czynnik przemian społeczno-gospodarczych

Źródło: opracowanie własne na podstawie M. Dobrowolskiej (1958).

Analiza zawartości opracowań M. Dobrowolskiej pozwala zinterpretować program badań w kategoriach genetyczno-funkcjonalnych (1958, s. 100–120)³.

³ Genetyczno-funkcjonalny program badawczy został w polskich warunkach sformułowany przez A. Suliborskiego (por. 2001, 2010), nawiązując do pierwszych poglębionych przemysłów podkreślających historyczną zmienność funkcji i struktury funkcjonalnej miast (por. Werwicki 1962). Zdaniem A. Suliborskiego (2010, s. 107), główne założenia programu genetyczno-funkcjonalnego odnoszą się nie tylko do przesunięcia punktu ciężkości na dynamikę zmiany funkcjonalnej (w tym czynników i efektów funkcjonalnych), ale także polegają na wyjaśnieniu zmiany w kategoriach procesu dziejowego – „uwarunkowaną szeregiem czynników permanentną zmianę społeczną i gospodarczą”.

Za główne dyrektywy projektu szkoły krakowskiej (WSP) należy uznać:

- wskazanie historycznych i współczesnych czynników przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi, w tym określenie uwarunkowań przyrodniczych rozwoju „sił wytwórczych”;
- periodyzację dziejów osiedli w odniesieniu do cech formacji społeczno-gospodarczych;
- określenie typu struktury lub typu rozwojowego (funkcjonalnej) osiedla oraz ewolucji tych typów na przestrzeni dziejów;
- wyjaśnienie zmian w funkcjonowaniu sieci osadniczej w odniesieniu do problemu więzi regionalnej;
- ocenę trwałości poszczególnych elementów subregionalnych i lokalnych sieci osadniczych wytworzonych w różnych okresach oraz relacji występujących pomiędzy nimi współcześnie w kategoriach nierównomiernego rozwoju historycznego;
- wyjaśnienie przemiany struktury przestrzennej osiedla w odniesieniu do zmieniających się uwarunkowań zewnętrznych (formacji społeczno-gospodarczej).

Tabela 3.3. Próba systematyki osiedli na podstawie odsetka ludności rolniczej mieszkającej w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Przykład badań M. Dobrowolskiej nad różnicowaniem społeczno-gospodarczym wsi

Udział ludności zatrudnionej w rolnictwie do ogółu ludności (%)	Udział osiedli (gromad) danej kategorii w powiatach (%)				
	Strzelce	Chrzanów	Oświęcim	Jasło	Żywiec
I. Grupa 0–10 Przeważnie miasta	5	5	1	1	-
II. Grupa 10–20 Osady robotnicze i miasteczka, uzdrowiska	13	10	5	-	4
III. Grupa 20–30 Wsie robotnicze	25	26	22	6	5
IV. Grupa 30–40 Wsie chłopsko-robotnicze	51	37	37	9	44
V. Grupa 40–50 Wsie rolnicze	6	17	25	27	35
VI. Grupa powyżej 50 Wsie rolnicze	-	4	-	63	12

Źródło: opracowanie własne na podstawie M. Dobrowolskiej (1959, s. 27).

Na przełomie lat 50. i 60. XX w. w Zakładzie Geografii Ekonomicznej WSP w Krakowie wypracowany został model badań, który stał się przez następne lata obowiązujący przy kompleksowym podejmowaniu problemu przemian struktury społeczno-gospodarczej wsi małopolskiej (Dobrowolska 1959, por. tab. 3.2 oraz 3.3). W jego skład wchodziły następujące zagadnienia:

- 1) kształtowanie się głównych ośrodków przemysłowych;
- 2) dojazdy do pracy jako czynnik przemian wsi;
- 3) przemiany społeczno-gospodarcze wsi zaplecza ośrodków przemysłowych;
- 4) typologia osiedli wiejskiej według struktury zawodowej;
- 5) wyznaczenie mikroregionów na podstawie geograficznego podziału pracy.

Autorka dogłębnie przedstawiła genezę osadnictwa, naświetlając problem przemian wsi i wiejskich układów osadniczych z wielu punktów widzenia. Interpretacja procesu przemian osadniczych zakładała charakter celowy i dziejową kulminację, która wiąże się, jak podkreśla M. Dobrowolska (1970, 1976), z „rewolucyjnym przekształcaniem struktur i układów osadniczych w gospodarce socjalistycznej”. Autorka utrwalała tezę mówiącą o rewolucyjnym charakterze przemian osadniczych w okresie socjalistycznym (Dobrowolska 1970). W ten sposób dynamika zmiany, jej totalny charakter, kierunkowość i celowość, zastąpiły kluczową funkcję rewolucji w opisie przemianach społeczno-osadniczych, tak jak miało to miejsce w geografii radzieckiej. M. Dobrowolska w swych pracach nie przeciwstawiała sobie gospodarki kapitalistycznej i socjalistycznej. Opisywała je jako ciąg wydarzeń, które były przede wszystkim wizją ewolucyjnych przemian osadniczych, ze szczególnym uwzględnieniem roli ostatniego etapu zmian, co wyrażało się m.in. w tytułach rozdziałów, np. rewolucyjne przekształcenie struktur osadniczych w gospodarce socjalistycznej (por. Dobrowolska 1970). Wsie identyfikowane były jako **układy osadnicze ewoluujące z układów domkniętych (prostych) w układy otwarte (złożone)**, podporządkowane funkcjonalnie ośrodkom przemysłowym (Dobrowolska, Prochownik 1971), a za wyraz tych związków przyjmowano dojazdy do pracy oraz udział rodzin robotniczych i chłopsko-robotniczych w strukturze społecznej (por. tab. 3.3). Jedną z prac M. Dobrowolska (1970, s. 31–32) podsumowuje w następujący sposób:

Gwałtownie narastające procesy urbanizacji i rozwój komunikacji wprowadzają **rewolucyjne zmiany w sieci osadniczej**. Największe przemiany dokonują się na terenach wiejskich. Tok tych przeobrażeń rozpoczęty przez **reformę rolną rozszerza się przez działania gospodarki planowej**, w wyniku postępu technicznego i uprzemysłowienia kraju, które stworzyło chłonne rynki pracy pozarolniczej i umożliwiło **masowe zatrudnienie ludności chłopskiej**. W procesie zmniejszających się różnic między miastem i wsią współdziałają wszystkie formy socjalizacji – społecznej, ekonomicznej i kulturowej – przyspieszając **proces wzrośnięcia społeczności wiej-**

skiej w kulturę narodową poprzez masowe uczestnictwo we wszystkich dziedzinach pracy i życia zbiorowego. Najwolniejszym procesom przekształceń podlega przebudowa wiejskich struktur osadniczych hamowana przez przetrwałe relikty dawnego ustroju agrarnego [podkreślenia M.W.].

M. Dobrowolska uważała, że czynnikiem przemiany wsi i przełamania jej zapóźnień strukturalnych jest zewnętrzne oddziaływanie procesów industrializacji i umasowienia zachowań społecznych. Pogląd ten jest zamianą determinizmu przyrodniczego („społeczności wiejskie wrastają w przyrodę”) na determinizm społeczny („społeczności wiejskie wrastają w społeczeństwo masowe”). Czynnikiem hamującym ewolucję w kierunku pożądanym była struktura agrarno-własnościowa. Pomimo pogłębionej interpretacji społecznych zmian na wsi, autorka nie zwracała dużej uwagi na np. kulturowe znaczenie ziemi i przywiązanie ludności wiejskiej do tradycyjnych wartości. Wzrost aktywności pozarolniczej, a tym samym otwarcie się wsi na oddziaływania zewnętrzne upodabniały ją pod względem społecznym do miasta (urbanizacja). W całości rozważań zaznaczała się przewaga badań struktur i procesów przemian całości społeczno-osadniczych nad faktami jednostkowymi w mikroskali przestrzennej⁴.

3.4. Funkcje osiedli wiejskich

Studia z zakresu funkcji osadnictwa wiejskiego w Polsce do lat 50. XX w. były słabo rozwinięte, zarówno w płaszczyźnie badań empirycznych, jak pod względem teoretyczno-metodologicznym. W okresie międzywojennym wątek teoretyczny badań funkcjonalnych podjął W. Winid (1937). Pracę tę można uznać jako jedną z pierwszych całościowych koncepcji badań relacji funkcjonalnych miasto–wieś. Celem tego opracowania było określenie roli miasta i wsi w życiu gospodarczym kraju. W. Winid (1937) przemyslenia dotyczące specjalizacji funkcjonalnej oparł na założeniach terytorialnego i społecznego podziału pracy. Interpretacja specyfiki gospodarczej miast i wsi z punktu widzenia ich funkcji kładła nacisk na relacje łączące różne typy jednostek osadniczych. Celem autora było dowiedzenie, że społeczne antagonizmy na linii miasto–wieś nie mają uzasadnienia gospodarczego. Był to chyba pierwszy w polskiej literaturze geograficznej **przykład użycia metody funkcjonalnej do ukazania relacji spajających (uzupełnianie się) jednostki osadnicze różnych typów (spo-**

⁴ Interesujące studium przemian funkcjonalno-przestrzennych osadnictwa wiejskiego zostało wykonane przez Z. Batorowicza. Autor ten (geograf i etnograf z wykształcenia) poświęcił wiele miejsca przemianom organizacji społeczno-gospodarczej kaszubskiego rybołówstwa przybrzeżnego (Batorowicz 1965).

łeczno-gospodarczych). Wieś, zdaniem autora, odróżnia się od miasta cechami gospodarczymi, a rodzaj funkcji (rolnicze, nierolnicze) decyduje o podziale osiedli na miejskie i wiejskie. W. Winid zauważył, że wsie są zależne od miast w zakresie produkowanych przez nie dóbr (przemysł) i wykonywanych usług (Winid 1937, s. 9–10), natomiast miasto nie może istnieć bez zaopatrzenia go w produkty rolne i bez napływu migracyjnego ludzi z terenów wiejskich. Typ produkcji i świadczonych usług decyduje o podziale ośrodków na takie, które mają funkcje wyższe (miasta) oraz niższe (wsie). W. Winid (1937, s. 17–18) w taki sposób określił relacje funkcjonalne i przestrzenne pomiędzy miastem i wsią:

Miasto i wieś są w naszej kulturze nieodzownymi składnikami krajobrazu geograficznego..., [...] lecz zawsze krajobraz geograficzny wsi pozostaje przyrodniczy, natomiast krajobraz geograficzny miasta – humanistyczny. [...] Mają one wyznaczoną sobie **odrębną rolę w życiu gospodarczym i społecznym, całość tego życia, zwłaszcza gospodarczego, tworząc jedynie wspólnie**. [...] Odmienne od życia gospodarczego, w którym zarówno i wieś, i miasto są ważkimi czynnikami, w życiu społecznym czynnikiem jest właściwie tylko miasto. Rzec można: wieś żyje w świetle kultury wydzielanym tylko przez miasta; wieś jest dostawcą społeczeństwu materii, siły, zastoju i wypoczynku, miasto zaś intelektu, idei, postępu i wyczerpania [podkreślenie M.W].

Autor nie podaje inspiracji teoretycznych dla swych przemysłów. Trudno zatem zidentyfikować ich związek z wczesnymi pracami dotyczącymi funkcji centralnych czy bazy ekonomicznej. W. Winid opiera się w ogólnym zakresie na pracach J. Brunhesa (*La Géographie Humaine*) o istocie wiejskiego i miejskiego stylu życia oraz F. Richthofena o odmiennym ruchu codziennym ludności miast (dośrodkowy) i wsi (odśrodkowy).

Początek badań funkcji wsi po II wojnie światowej związany był z rozwojem teorii sieci osadniczej, zwłaszcza w zakresie studiów nad ośrodkami lokalnymi. Studia nad funkcjami i strukturą funkcjonalną były jednym z głównych wątków badawczych polskiej geografii ekonomicznej po II wojnie światowej, przede wszystkim w geografii osadnictwa miejskiego (por. np. Kostrowicki 1952, 1957a, Dziewoński 1983, Suliborski 2010). Problematyka funkcji wsi znajdowała się „w cieniu” studiów nad specjalizacją funkcjonalną miast. K. Dziewoński (1957) zauważył, że rozwój studiów funkcjonalnych był odbiciem przemiany metodologicznej w geografii ekonomicznej po II wojnie światowej. W okresie międzywojennym geografia człowieka nie potrafiła sformułować problemu badań funkcji ośrodków lokalnych, a tym bardziej relacji funkcjonalnych ośrodek–wiejskie zaplecze (Dziewoński 1957, Biderman 1993), choć w literaturze tamtych lat próbowano wykazać prawidłowości w rozmieszczeniu ośrodków o funkcjach integrujących sieć osadnictwa wiejskiego (por. Biderman 1993,

s. 10–11). Pierwsze obszerne prace empiryczne i uogólnienia teoretyczne powstały na przełomie lat 50. i 60. XX w. Cechą studiów funkcjonalnych wsi i małych miast był znaczny policentryzm badań. Stwarza to współcześnie trudności w określeniu pierwotnych źródeł koncepcji ośrodków lokalnych w Polsce. Rozwój koncepcyjny w geografii osadnictwa wiejskiego, podobnie jak w większości subdyscyplin geograficznych, miał charakter kumulatywny. Innowacyjne podejścia i metody różnych autorów są wynikiem nie tylko własnych przemyśleń, ale także wzajemnej obserwacji postępów badawczych i fascynacji „cudzą myślą”.

Oryginalne koncepcje pojawiają się często na tzw. „niezagospodarowanych polach”, na które uwaga badaczy nie była kierowana wcześniej w szerszym zakresie. W geografii osadnictwa wiejskiego, przede wszystkim w studiach funkcjonalnych, pod koniec lat 50. XX w. brakowało prac zarówno o charakterze teoretycznym, jak i empirycznym. Taką m.in. argumentację w opisie przyczyn podjęcia badań funkcjonalnych wsi podaje M. Chilczuk (1963, s. 7). Autor stwierdził wówczas, że w przypadku analiz osadnictwa pozamiejskiego wyraźnie widoczne są braki, zwłaszcza w badaniach form przejściowych pomiędzy wsią i miastem. M. Chilczuk, z pierwszego wykształcenia ekonomista, w pracy naukowo-badawczej związany był ze środowiskiem planistów i geografów ekonomicznych. Uznawany jest za twórcę wzorcowego opracowania dotyczącego klasyfikacji funkcjonalnej osiedli wiejskich opartej na założeniach teorii ośrodków centralnych. Choć niektóre założenia badań ośrodków lokalnych ukształtowane zostały wcześniej przez M. Dobrowolską (1959), to praca M. Chilczuka przyćmiewa wcześniejsze analizy skalą badawczą (krajowa sieć osadnictwa wiejskiego), rygiorem stosowanych metod oraz szerokim zestawem informacji statystycznej (podstawa klasyfikacji). W przypadku badań przemian osiedli wiejskich wiele opracowań, na które powołują się geografowie lub zostały wykonane w instytutach geograficznych, wyszło spod ręki badaczy związanych z innymi dziedzinami studiów wiejskich, głównie ekonomii i planistyki (por. Tkocz 1998, s. 41–64). Przyczyną takiego stanu było, i jest w dalszym ciągu, koncentrowanie się geografów osadnictwa przede wszystkim na problematyce miejskiej sieci (systemu) osadniczego Polski (por. Dziewoński 1983). Niedostrzeganie badań osiedli wiejskich przez K. Dziewońskiego (1990a) i ich roli w studiach nad strukturą osadnictwa, wynikało w dużej mierze z osobistych zainteresowań autora koncentrujących się przede wszystkim na miejskim systemie osadniczym⁵.

⁵ Np. K. Dziewoński (1990a) studia z zakresu morfogenezy wsi zaliczał do badań geografii historycznej, co zubożało ocenę dorobku geografii osadnictwa wiejskiego.

Praca M. Chilczuka (1963) była pionierska przede wszystkim pod względem metodycznym, choć z perspektywy kilkudziesięciu lat od jej wydania zauważa się liczne słabości koncepcyjno-narzędziowe (Dziewoński 1990a, Jakóbczyk-Gryszkiewicz, Liszewski 1993). Jej walor metodyczny polegał na odniesieniu teorii Christallerowskiej do sieci osadnictwa wiejskiego w Polsce oraz sporządzeniu typologii ośrodków lokalnych na podstawie zróżnicowanego zbioru cech. Problem, który podjął M. Chilczuk, wpisywał się w ogólną dyskusję w geografii osadnictwa nad metodami badań funkcjonalnych osiedli miejskich i wiejskich. Zastanawiano się wówczas, czy analiza funkcjonalna osiedla powinna bazować na strukturze mierników ekonomicznych (np. wielkości i struktury zatrudnienia lub produkcji), czy znaczenie (rola) funkcjonalne jednostki osadniczej wynika z zakresu obsługi i oddziaływania przestrzennego na jej zaplecze. **Istota rozważań teoretycznych polegała na odmiennej interpretacji funkcji jednostek osadniczych w ramach dwóch koncepcji badań osadnictwa, tj. funkcji centralnych i funkcji wyspecjalizowanych** (por. np. Musiał 1967, Dziewoński 1990b, Suliborski 2010).

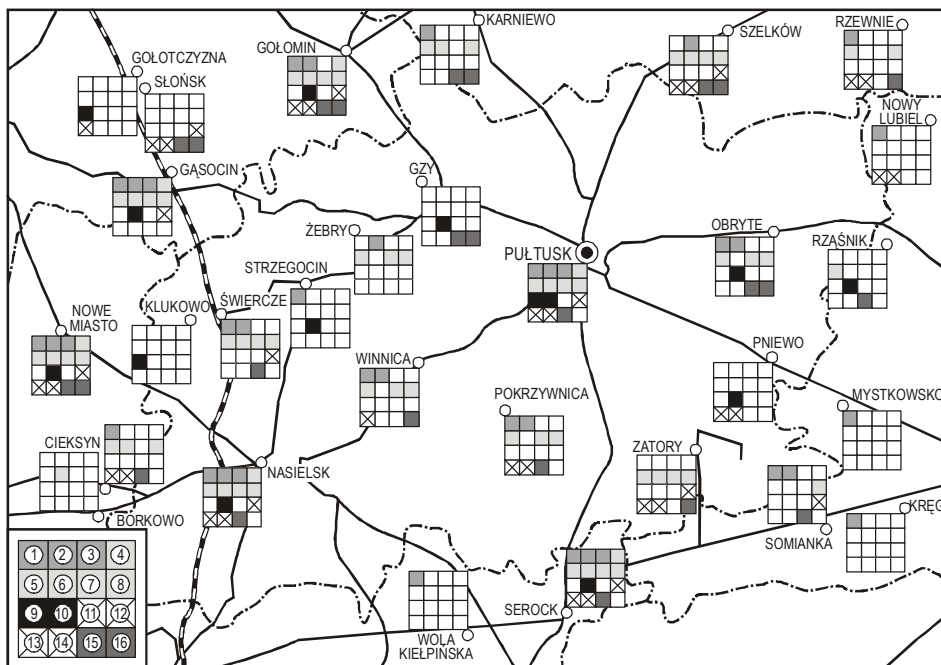
W pracy M. Chilczuka (1963, s. 7) wykorzystano koncepcję funkcji centralnych, a głównym celem była identyfikacja funkcji osiedli wiejskich, które wynikały z codziennych potrzeb ludności. Studium M. Chilczuka realizowane było w ramach planistycznych projektów przekształcenia sieci osadnictwa wiejskiego pod wpływem nowych inwestycji (usług i gospodarki komunalnej), a poprzedzone zostało szerokim odniesieniem do geograficznej i planistycznej literatury (krajowej oraz zagranicznej) bazującej na hipotezach W. Christallera. Wśród zalet tego złożonego studium badań funkcjonalnych wsi należy wymienić uściślenie pojęć oraz sposób interpretacji relacji funkcjonalnej. **Funkcja centralna interpretowana była jako „więź społeczno-gospodarcza życia mieszkańców danego terytorium”** (Chilczuk 1963, s. 8). Pojęcie więzi wywodzi się z koncepcji socjologicznych, zwłaszcza społeczności lokalnej (wioskowej) i odnosi się przede wszystkim do poczucia wspólnoty społecznej (grupowej), a także terytorialnej (Gałęski 1966, s. 94), czyli inaczej istnienia tożsamości o charakterze lokalnym. M. Dobrowolska (1976, s. 613) używała terminu „więź” w odniesieniu do różnych form aktywności zawodowej, których celem jest zaspokojenie podstawowych potrzeb ludności wiejskiej. Ujęcie to bliższe było socjologicznym koncepcjom organizacji pracy. M. Dobrowolska (1976, s. 614) dowodziła, że problem więzi w osadnictwie wiejskim dotyczy nie tylko zaopatrywania wsi w różnego rodzaju dobra, czy dojazdy do pracy, ale w skali mikro obejmuje formy pomocy sąsiedzkiej i zobowiązań.

Znamienne w pracy M. Chilczuka (1963, s. 8–9) było **używanie terminu „więź” w znaczeniu całokształtu powiązań gospodarczych i społeczno-**

-kulturalnych danej grupy ludzkiej przy jednoczesnej jej identyfikacji miernikami produkcyjnymi (zbyt i zaopatrzenie). Więź społeczno-gospodarcza, jak pisał M. Chilczuk (1963, s. 9), „łączy mieszkańców wsi i ich warsztaty produkcyjne **w organizmy funkcjonalno-przestrzenne, stanowiące ogniwa sieci osadnictwa**” [podkreślenie M.W.]. Więzi lokalne odpowiadały za kształtowanie się lokalnych zespołów osadniczych, czyli gmin (gromad wiejskich). Pojęcie „więź” było rozumiane w wąskim ujęciu (zredukowanym) jako **oddziaływanie wynikające z przestrzennego rozmieszczenia określonych typów urządzeń i instytucji.** Określone typy instytucji (funkcje) wytwarzają m.in. strefę wpływu ośrodka lokalnego (strefa ciężarów, zaplecze). Przyjęta przez M. Chilczuka terminologia opiera się w dużej mierze na pracach planistów wiejskich. W żadnym z aspektów badań M. Chilczuka nie wyłania się społeczny kontekst istnienia „więzi” we wsiach czy zespołach wsi, choć w okresie, w którym prowadzono te badania, istniał już pokaźny dorobek polskiej socjologii na temat przemian zachodzących w społecznościach lokalnych pod wpływem industrializacji i urbanizacji (por. np. Gałęski 1962).

Próba odpowiedzi na pytanie o przyczyny redukcji sfery „lokalności” do aspektów ekonomiczno-funkcjonalnych jest wielowątkowa. W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na ekonomizację geografii osadnictwa i ludności po II wojnie światowej, która po konferencji w Osiecznej (1955 r.) była jedną z subdyscyplin geografii ekonomicznej. Kluczową kwestią dla geografów ekonomicznych była sfera produkcji oraz wszelkich zjawisk w nią powiązanych, np. dojazdy do pracy, osadnictwo robotnicze, formy skupisk przemysłowych. Sfera społeczna została zredukowana do analizy pewnych zachowań ludzi, które ściśle wiązały się z aktywnością ekonomiczną, np. migracje stałe i wahadłowe ludności (przejaw funkcjonowania rynków pracy), popyt i podaż na dobra i usługi oraz, w niektórych przypadkach, warunki życia opisywane tendencyjnie w kontekście ideologicznego prymatu produkcji przemysłowej i robotniczych form (głównie materialnych) zamieszkiwania. K. Dziewoński (1983, s. 556) na początku lat 80. XX w. stwierdził, że wyniki badań M. Chilczuka były niedokładne, choć wносиły nowe ujęcie problemu i metody badawcze. Zdaniem K. Dziewońskiego, założenia programu powinny być zrewidowane, a studia powtórzone, tak by uzyskać bardziej precyzyjny obraz ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi. K. Dziewoński nie przybliżył dokładniej zarzutów względem prac M. Chilczuka. Z tego powodu można jedynie domyślać się podstaw takich sądów. Wydaje się, że krytyka K. Dziewońskiego (1983) odnosiła się przede wszystkim do niedostatków koncepcyjnych, wynikających z braku analiz systemowych. K. Dziewoński (1983) krytykę pracy M. Chilczuka przedstawił po 20 latach od jej wydania. Analiza systemowa w badaniach osadnictwa

wiejskiego została wprowadzona w połowie lat 70. XX w. (np. Maik 1976a), co niewątpliwie wynikało z przyjęcia pojęć wypracowanych przez specjalistów z zakresu badań miejskich systemów osadniczych (np. K. Dziewoński oraz M. Jerczyński).

1 – piekarnie i ciastkarnie; 2 – rzeźnie, masarnie i punkty uboju zwierząt rzeźnych, 3 – wytwórnie wód gazowanych, 4 – targowiska ogólne i zwierzęce, 5 – punkty skupu zwierząt rzeźnych, 6 – restauracje, gospody, bary, 7 – siedziby gminnych spółdzielni Samopomoc Chłopska, 8 – spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe, 9 – państwowe ośrodki maszynowe i zakłady naprawcze maszyn rolniczych, 10 – zakłady lecznicze dla zwierząt, 11 – szkoły: licea ogólnokształcące i zawodowe, 12 – kina, 13 – ośrodki zdrowia i spółdzielnie zdrowia, 14 – apteki i punkty apteczne, 15 – placówki Milicji Obywatelskiej, 16 – siedziby gmin zbiorowych przed 1954 r.

Rys. 3.5. Mapa powiatu Pułtusk i terenów przyległych przedstawiająca metodę pracy przy określaniu ośrodków subokręgowych (uproszczone). Przykład badań M. Chilczuka nad siecią ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi
Źródło: M. Chilczuk (1963, s. 65)

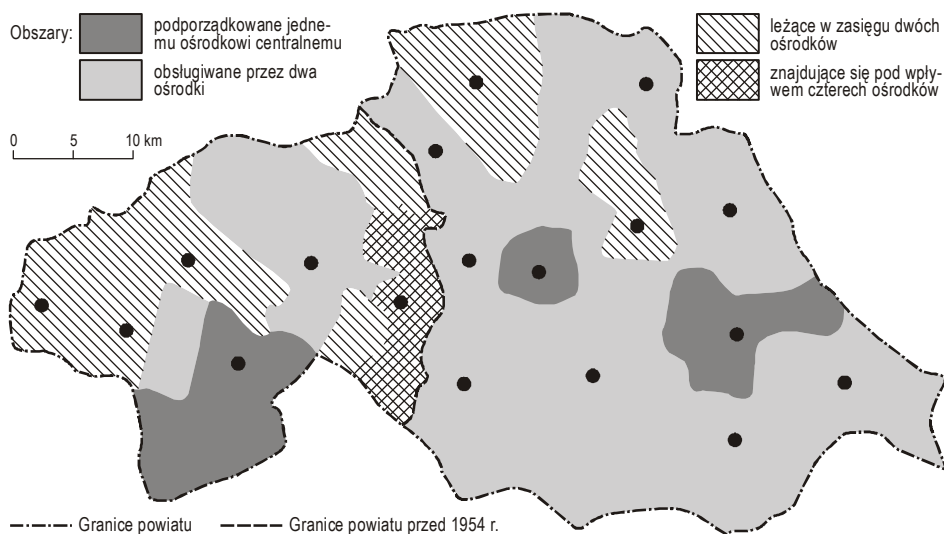
W pracy M. Chilczuka, jak również w innych studiach poruszających problem funkcjonowania ośrodków więzi społeczno-gospodarczej, identyfikowano zakres oddziaływania szeregu instytucji i urzędów obsługi wsi (por. rys. 3.5) W badaniach tych eliminowano dużą grupę instytucji nieformalnych oraz organizację religijną (parafie, klasztory) – ważny element kształtowania się układów

lokalnych w Polsce. Wynikało to wówczas z uwarunkowań ideologicznych nauk społecznych. Pewne obszary badań były zabronione, ponieważ mogłyby ujawnić absurdy systemu centralnego planowania oraz stan spustoszenia społeczno-gospodarczego w układach lokalnych jako efekt osłabienia wiejskiej wspólnotowości i przedsiębiorczości. Otwarta krytyka tez stawianych w pracach geograficznych, pisanych w dużej mierze przez geografów-planistów, była niemożliwa ze względów politycznych, a także z powodu zawężenia dyskusji metodologicznej do sfery metodycznej i narzędziowej.

Szczególną rolę w dyskusji nad tezami stawianymi przez planistów odgrywały ośrodki akademickie, w których realizowano projekty badawcze nad ośrodkami lokalnymi i ich rolniczym (wiejskim) zapleczem. Opierały się one w dużej mierze na pracy terenowej, co dawało zupełnie inną perspektywę interpretacji przemian społeczno-gospodarczych. Wiele badań realizowanych było również na potrzeby planistyki i gospodarki narodowej. Ośrodki akademickie organizowały wówczas fora dyskusji, dążąc do obiektywnego przedstawienia procesów (na miarę warunków, które stwarzało otoczenie polityczne). Krytyczna analiza dokonań M. Chilczuka, w pracach zsynchronizowanych z jego koncepcją, dotyczyła przede wszystkim formalizmu informacyjno-opisowego. Niestety najbardziej krytyczne prace miały niewielkie oddziaływanie na program badań funkcjonalnych osiedli wiejskich. Próby weryfikacji wyników badań m.in. M. Chilczuka na bazie studiów lokalnych układów osadniczych budziły zastrzeżenia dotyczące możliwości ich porównań (zarzut przypadkowości doboru studium przypadku). Materiały wydawane przez ośrodki akademickie były również słabo rozpowszechnione w środowisku naukowym (por. Liszewski 1993).

Przykładem takiej pracy w łódzkim ośrodku geograficznym jest studium H. Kozłowskiej (1969) odnoszące się krytycznie do koncepcji i metod zastosowanych przez M. Chilczuka, zwłaszcza w zakresie wyników badań opartych na oficjalnej informacji statystycznej. Autorka zwróciła uwagę na różnicę w wynikach badań dla ówczesnego powiatu brzezińskiego (województwo łódzkie) pomiędzy stanem rozwoju funkcji lokalnej określonym przez M. Chilczuka (1963) a wynikami studiów terenowych. Rozbieżności te H. Kozłowska (1969, s. 102–103) tłumaczyła mało trafnym doбором w badaniach ogólnopolskich urzędów i instytucji, tzn. funkcje centralne ośrodków lokalnych, w tym wsi gromadzkich, zostały zidentyfikowane głównie na podstawie placówek typu administracyjnego. Podstawowym zarzutem łódzkiego opracowania było niezwracanie uwagi na tradycję więzi łączącej ośrodki z ich zapleczem, czyli społeczne uwarunkowania kształtowania funkcji. H. Kozłowska zaliczała do funkcji więzi społeczno-gospodarczej targi i placówki rzemieślniczo-targowe, co

dobitnie podkreślało rolę lokalnej, i reglamentowanej w okresie gospodarki centralnie sterowanej, przedsiębiorczości oraz powiązanego z nią indywidualnego rolnictwa. Z perspektywy ponad 40 lat od ukazania się tej pracy można również zauważyć, że problem kryzysu więzi społeczno-gospodarczej wsi wynikał również ze zniszczenia instytucji dworu polskiego ogniskującego życie społeczno-kulturowe i gospodarcze wielu obszarów wiejskich⁶. W geograficznych koncepcjach funkcjonalnych osadnictwa wiejskiego problemu tego ze względów politycznych prawie się nie poruszało. Wyjątkiem były nieliczne powojenne publikacje, np. K. Bromka (1947) o kluczowej roli parafii i targowiska dla organizacji funkcjonalno-przestrzennej wsi.

Rys. 3.6. Obszary o różnych powiązaniach z lokalnymi ośrodkami centralnymi w powiecie strzyżowskim. Przykład badań T. Jarowieckiej nad strukturą przestrzenną powiązań społeczno-gospodarczych.

Źródło: T. Jarowiecka (1970, s. 161)

Szeroka dyskusja na rolę lokalnych ośrodków, w tym wsi, w organizacji życia społeczno-gospodarczego toczyła się przede wszystkim pomiędzy przedstawicielami zespołów badawczych, które podjęły w latach 60. XX w. gruntowne badania na różnymi aspektami oddziaływania funkcji zewnętrznych osiedli (Musiał 1967). Wyróżniały się wówczas ośrodki: łódzki (L. Straszewicz), krako-

⁶ Głębsza refleksja nad utraconym dziedzictwem, zarówno w warstwie materialnej, jak i duchowej, w środowisku planistycznym i jemu pokrewnych pojawiła się na szerszą skalę w latach 80. XX w. (por. Rudkowski 1991).

wski (M. Dobrowolska), wrocławski (S. Golachowski), warszawski w Instytucie Geografii PAN (K. Dziewoński i M. Kielczewska-Zaleska). W początkowym okresie badań małych miast i większych osiedli wiejskich dominowała przede wszystkim koncepcja ośrodków lokalnych jako układów obsługowych (Biderman 1967, Musiał 1967, Liszewski 1993, por. rys. 3.6). Koncepcja badań struktury funkcjonalnej i typologii funkcjonalnej była wykorzystywana w szerszym zakresie dopiero pod koniec lat 70. i w latach 80. XX w. (por. np. Jackowski 1981), jednak nigdy nie wzbudziła tak dużego zainteresowania, jak koncepcja ośrodków lokalnych. Typologia osiedli wiejskich przedstawiana była przynajmniej w trzech odmianach, tzn.:

1) typ wyposażenia jednostki w urządzenia i instytucje (por. np. Straszewicz 1967; Dziegieć 1976);

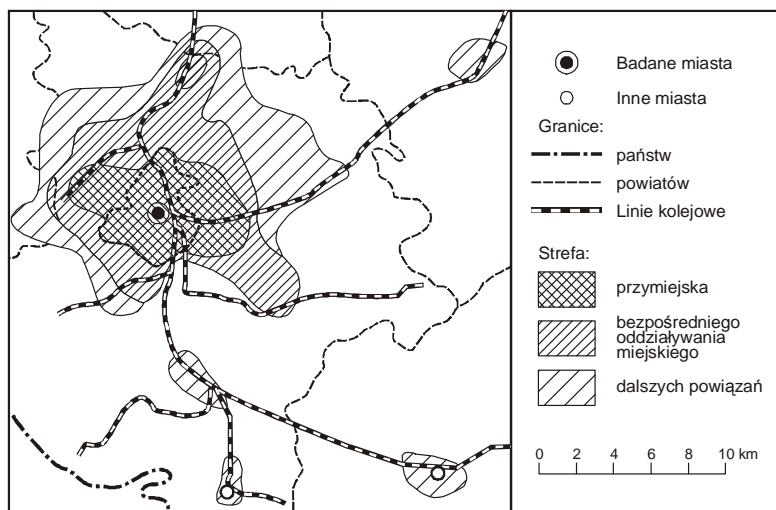
2) typ struktury społeczno-zawodowej ludności, gospodarstw domowych lub rolnych (por. np. Dobrowolska 1959, Jarowiecka 1962);

3) typ struktury funkcjonalnej (por. np. Prochownik 1976, Jackowski 1981).

W przypadku badań osiedli wiejskich i małych miast nie znalazła zastosowania na szerszą skalę koncepcja bazy ekonomicznej oraz pośrednie metody jej badań. S. Liszewski (1993) argumentuje, że wynikało to ze specyfiki badań funkcji lokalnej, których celem było m.in. wyznaczenie strefy bezpośredniego oddziaływania ośrodka (strefa wpływu ośrodka lokalnego). W badaniach dużych miast relatywizm metody funkcjonalnej (bazy ekonomicznej) nie zaburza podstawy wnioskowania o funkcjach i strukturze funkcjonalnej (miasta traktuje się jak regiony). W przypadku małych miast oraz większych wsi oderwanie analizy funkcjonalnej ośrodka od zaplecza rolniczego (wiejskiego), i na odwrót, może prowadzić do błędnych wniosków. W dojrzałych koncepcjach systemowych zwracano zatem uwagę na relatywizację pojęcia funkcji egzogenicznej ośrodka w zależności od poziomu badań (Maik 1976a). Różnica pomiędzy badaniami funkcji większych ośrodków (subregionalnych, regionalnych i krajowych) oraz ośrodków lokalnych utrwalała pewną dychotomię koncepcyjną w geografii osadnictwa. Funkcje małych miast i znaczących wsi, szczególnie na terenach położonych w większej odległości od dużych aglomeracji miejskich, rozpatrywano w układzie obsługowym, tj. ośrodek lokalny – zaplecze (strefa ciężów), natomiast rolę gospodarczą wsi wokół dużych miast interpretowano w kategoriach urbanizacji i wytwarzania się strefy podmiejskiej (funkcjonalny region miejski).

Koncepcja ośrodków lokalnych, od przełomu lat 50. i 60. po początek lat 90. XX w., była jednym z wiodących sposobów identyfikacji zróżnicowania funkcjonalnego osadnictwa wiejskiego i małych miast. Jednym z najważniejszych forów dyskusji była „łódzka” konferencja, która odbyła się w 1966 r. pod nazwą „Ośrodki lokalne” (Straszewicz 1967). Jej ideał było dokonanie systematyki

dotychczasowych poglądów na funkcje organizujące lokalne sieci osadnicze oraz dyskusja naukowa (utrwalona w postaci sprawozdania Z. Batorowicza 1967). Gruntowne badania ośrodków lokalnych przedstawione przez pracowników ówczesnej Katedry Geografii Ekonomicznej (m.in. E. Dziegieć 1967, S. Liszewski 1967, F. Zając 1967, W. Michalski, A. Suliborski 1989, por. rys. 3.7) z obszaru województwa łódzkiego i opolskiego są do dziś przykładem gruntownej pracy terenowej, której efektem była identyfikacja relacji funkcjonalnych ośrodek lokalny–zaplecze (wraz z wyznaczeniem zasięgu strefy wpływów). Jak zauważył S. Pączka (1967, s. 23), badania ośrodków lokalnych można prowadzić od strony ośrodka lokalnego lub jego zaplecza, a także łącząc obie te formy. Specyfiką „łódzkich” badań było w większości przypadków przyjęcie perspektywy ośrodka lokalnego, co w dużym stopniu przełożyło się na **interpretację roli wsi w pobliżu ośrodków lokalnych jako zaplecza, strefy wpływów, strefy dojazdów do pracy i szkół itp.**

Rys. 3.7. Zasięgi wpływów w świetle pomiarów ruchu w Nysie
Przykład badań S. Liszewskiego nad zasięgiem wpływu
ośrodka lokalnego na wiejskie zaplecze

Źródło: S. Liszewski (1967, wkładka pomiędzy stronami 70 i 71)

Oryginalność studiów łódzkiego ośrodka geograficznego, specjalizującego się głównie w zagadnieniach geografii miast, polegała na miastocentrycznym spojrzeniu na relacje funkcjonalne ośrodek lokalny–zaplecze. S. Liszewski (1993), który po niemal 30 latach podsumował badania łódzkich geografów, uważał, że wynikało to m.in. z sytuacji, w jakiej znalazły się małe miasta w okresie gospodarki centralnie planowanej. Badania małych miast wiązały się

z poszukiwaniem pomysłów na ich aktywizację, która odwróciłaby proces degradacji funkcjonalnej i osłabiania relacji z zapleczem. W „łódzkich” pracach zwracano zatem uwagę na tradycje rozwoju funkcjonalnego małych ośrodków, które wiązały go ze wsiami rolniczego zaplecza (por. Musiał 1967, s. 13). Dyskutowano m.in. z tezą kładącą nacisk na kluczowe znaczenie położenia komunikacyjnego w wyznaczaniu ośrodków obsługi administracyjnej. Dowodzono, że większe znaczenie mają funkcje centralne i ich różnorodne oddziaływanie na zaplecze.

Znaczącym wkładem studiów łódzkich geografów oraz innych zespołów badawczych było uwypuklenie roli tzw. ruchów spontanicznych ludności oraz funkcji ośrodków, które je kształtują (np. targowisko), w przeciwieństwie do prac wykonanych na podstawie informacji formalnych (administracyjnych), jak np. w pracy M. Chilczuka (Pączka 1967). Badania małych miast były wdzięcznym tematem prac naukowych, przede wszystkim z uwagi na możliwość całościowej oceny funkcjonowania mikroregionów węzłowych. Studia nad średnimi i wielkimi miastami wymuszały na badaczach ograniczenie się tylko do niektórych, istotnych z punktu widzenia założeń badań, aspektów społeczno-gospodarczych.

Specyficznym problemem badań nad ośrodkami lokalnymi była ocena ich funkcjonowania w przestrzeni geograficznej na Ziemiach Odzyskanych (po wymianie ludności). Dokładne badania funkcji ośrodków i ich roli w organizacji zaplecza przeprowadził E. Biderman, który zauważył rozbieżności pomiędzy poziomem centralności wyliczonym w formalny sposób (Chilczuk 1963) a studiami opartymi na bardziej rozbudowanym aparacie metodycznym. Niestety poza analizą metodyczno-narzędziową funkcji E. Biderman nie wykonał prób głębszej interpretacji uzyskanych wyników, np. w zakresie niezgodności pomiędzy planem rozwoju a rzeczywistą strukturą funkcjonalną ośrodków lokalnych. Ze względów ideologicznych nie wykorzystano wówczas niepowtarzalnej możliwości sporządzenia oceny niedopasowania kulturowego cywilnej ludności (repatrianci) oraz osadnictwa wojskowego do ram funkcjonowania układów lokalnych opartych na materialno-technicznym dziedzictwie zagospodarowania niemieckiego.

Oprócz studiów zróżnicowania funkcjonalnego wsi, wykonanych w programach badań ośrodków lokalnych, część prac koncentrowało się na problematyce samej wiejskiej sieci osadniczej (por. Zajchowska 1976). Rozbudowaną analizę wyposażenia byłych wsi gromadzkich w województwie łódzkim przeprowadziła E. Dziegieć (1976), która wykonała badania zgodnie z powszechnie przyjętą w latach 60. XX w. metodyką analizy funkcji centralnych. Autorka określiła ośrodki lokalne wewnątrz sieci osiedli wiejskich, których rangę funkcjonalną

tłumaczyła przede wszystkim długością stażu administracyjnego (Dziegieć 1976, s. 181). Zróżnicowanie wsi – ośrodków administracji terenowej ujęto od strony jakościowej (typ urządzeń) i ilościowej (liczba urządzeń). Istota tych badań polegała na zwróceniu uwagi na funkcję czasu w utrwalaniu rangi wsi przez stopniowe nagromadzenie instytucji i urządzeń (koncentracja potencjału funkcjonalnego). E. Dziegieć (1976) posługiwała się pojęciem „typ uprzywilejowania funkcjonalnego”, które opisywało ciągłość funkcji administracyjnej w długim czasie.

W połowie lat 70. XX w. koncepcja ośrodków lokalnych „okrzepła” teoretycznie, a jej założenia wykorzystywano już bez większej dyskusji do analiz lokalnych sieci osadniczych. Wzorcowe studium funkcji w wiejskiej sieci osadniczej wraz z identyfikacją lokalnych ośrodków powstało w środowisku geografów skupionych wokół M. Kiełczewskiej-Zaleskiej (1974). Studia nad strukturą lokalnej sieci osadniczej wykonano w większości dla obszarów wiejskich w zapleczu miast Gorlice, Żuromin oraz Golub-Dobrzyń. W opracowaniach autorów zawartych w tym tomie (m.in. M. Kiełczewska-Zaleska, A. Werwicki) w coraz większym zakresie widoczne były wpływy koncepcji systemowych. Poza dyskusją było wówczas również stwierdzenie zawarte we wstępie tego studium (Kiełczewska-Zaleska 1974, s. 7), iż sieci lokalne o największym domknięciu i czytelności organizacji opartej na funkcjach centralnych zlokalizowane są z dala od większych miast i aglomeracji. Pod koniec lat 70. XX w. koncepcja ośrodków lokalnych osiągnęła pułap poznawczy. Dowodzą tego przemyslenia geografów opublikowane po konferencji w Poznaniu (Zajchowska 1976). Część badań była wówczas poświęcona testowaniu teorii systemowej w analizie funkcjonalnej sieci osadniczej (por. Maik 1976b, Schwartz 1976). W artykułach i dyskusji coraz bardziej widoczne było zainteresowanie problematyką urbanizacji wsi, która od połowy lat 70. XX w. odsunęła w cień zagadnienia kształtowania się funkcji centralnych.

Zmniejszenie zainteresowania koncepcją ośrodków lokalnych, jak również innymi podejściami funkcjonalnymi w geografii osadnictwa wiejskiego, nastąpiło w latach 90. XX w. i trwa do chwili obecnej. S. Liszewski (1993, s. 36–37), w podsumowaniu dokonań łódzkiego ośrodka geograficznego w zakresie badań lokalnych systemów osadniczych zauważa, że ogólną cechą prowadzonych studiów był każdorazowo zakreślony cel aplikacyjny. W latach 50. i 60. XX w. geografowie byli często zatrudniani do prac (ekspertyz) dla gospodarki narodowej. Ukształtowały się wówczas związki geografii ekonomicznej z planowaniem regionalnym. Sprzyjało temu pierwsze wykształcenie (urbaniści oraz planiści) wielu geografów ekonomicznych (np. K. Dziewoński, W. Rakowski, M. Chilczuk) oraz pełnienie przez niektóre osoby funkcji politycznych (np.

S. Leszczycki). S. Liszewski (1993) argumentował, że sytuacja ta nie powtórzyła się już w latach 70. i 80. XX w. Większe zainteresowanie pracami geograficznymi w latach 50. XX w. kręgach decydentów polityczno-gospodarczych wynikało przede wszystkim z kontynuacji wielu zagadnień międzywojennej antropogeografii, która od lat 30. XX w. podejmowała problem planowania gospodarczego (S. Leszczycki, W. Ormicki). Późniejsze osłabienie roli geografów ekonomicznych jako wykonawców ekspertyz i projektów planistycznych było efektem wykształcenia powojennego pokolenia ekonomistów-planistów. Planiści do zagadnień lokalnych, zwłaszcza do oceny kreowanej przez nich polityki przestrzennej, podchodzili z dużo mniejszą refleksją badawczą niż geografowie (lepiej opanowany warsztat wszechstronnej analizy środowiska geograficznego).

W latach 90. XX w. do polskiej literatury geograficznej wprowadzono pojęcie wsi kluczowej (Drobek, Heffner 1994). Koncepcja ta została adaptowana na polski grunt z prac brytyjskich. W Wielkiej Brytanii od początku XX w. wykorzystywano ją jako narzędzie systematyzacji i sterowania przemianami sieci osadnictwa wiejskiego. W latach 60. i 70. XX w. koncepcję tę stosowali geografowie w badaniach roli bazy instytucjonalnej w rozwoju lokalnym (np. Cloke 1979). Założenia koncepcji wsi kluczowych opierają się na teorii Christallerowskiej oraz jej modyfikacjach. W sferze idei badań koncepcja ta nie wnosi wiele nowego do rozwijanych w Polsce studiów nad funkcjami centralnych ośrodków lokalnych (lata 50. i 60. XX w.). Powiązanie jej z innymi metodami analizy regionalnej (analiza progowa, bieguny wzrostu) nie stanowi również *novum* w kontekście komentowanych szeroko w literaturze geograficznej prac B. Malisza (1966). Koncepcja wsi kluczowej miała znaczenie aplikacyjne, tzn. wykorzystywano ją do oceny racjonalizacji struktury osadnictwa wiejskiego (Heffner 1991, Drobek, Heffner 1994, s. 20).

Współcześnie prace geograficzne podejmujące problem relacji funkcjonalno-przestrzennych małe miasto–wiejskie zaplecze ukazują się stosunkowo rzadko (np. Matczak, Szymańska 1997, Matczak 1999, Jakóbczyk-Gryszkiewicz 2002, Heffner, Solga 2006, Rydz 2006, Heffner 2008, Matczak 2011). Badania funkcjonalne wsi drugiej połowy lat 90. XX w. przyjmowały często inną podstawę teoretyczną (obszaru wielofunkcyjnego), co budzi nieporozumienia terminologiczne i metodyczne w studiach nad wiejskim zapleczem ośrodków lokalnych (por. Rajman 1994, Tkocz 1998).

Znaczny postęp w rozwoju badań funkcjonalnych sieci osadnictwa wiejskiego związany był koncepcją „zespołu osadniczego” (w latach 60. XX w.). Podstawy teoretyczne zostały opracowane przez A. Zagożdżoną (wrocławski ośrodek geograficzny). Pojęcie zespołu osadniczego, stosowane wcześniej przez

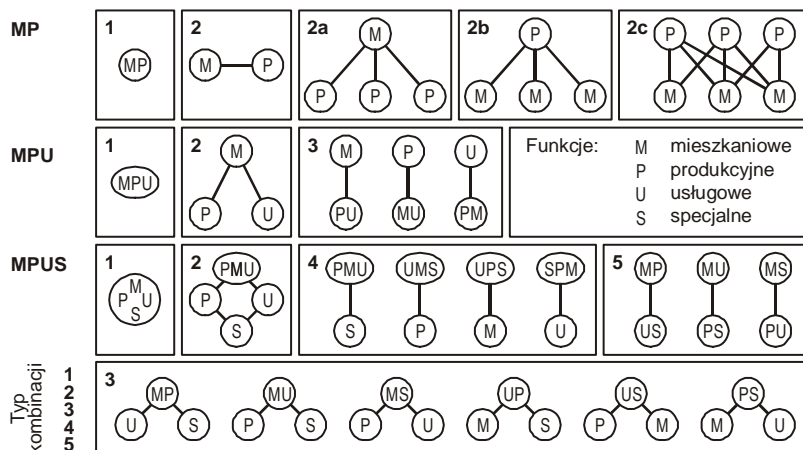
planistów i architektów, znajdowało zastosowanie przede wszystkim w opisie złożonych form osadnictwa miejskiego. Wprowadził je m.in. K. Dziewoński (1962) w pracach dotyczących typologii morfogenetycznej miast. K. Dziewoński (1962, s. 445) używał pojęcia zespołu osadniczego jako synonimu zespołu miejskiego. Pojęcie zespołu (lub inaczej kompleks) było stosowane również w pracach polskich geografów ekonomicznych w kontekście tworzenia się aglomeracji przemysłowych. Koncepcja kompleksów przemysłowych opracowana została w latach 50. XX w. przez L. Straszewicza (1957a) na bazie inspiracji teoretycznych z geografii francuskiej. Koncepcja zespołu osadniczego miała źródła w dziedzinie planowania przestrzennego, czego konsekwencją było rozumienie jej w aspekcie topograficznym (przestrzennym, materialno-technicznym). W ujęciu geograficznym pojęcie zespołu osadniczego zostało poszerzone o analizę funkcjonalną.

Adaptacja pojęcia zespołu osadniczego nastąpiła w latach 60. i 70. XX w. Część obszarów wiejskich przeobrażała się wówczas pod wpływem inwestycji przemysłowych. W przypadku badań obszarów wiejskich, położonych w większej odległości od największych ośrodków miejsko-przemysłowych, brakowało wówczas adekwatnych pojęć i metod opisu zmienności funkcjonalnej wsi.

Impuls teoretyczny w rozwoju polskich badań nad tworzeniem się zespołów osadniczych pochodził m.in. z pracy niemieckiej badaczki K. Mittelhäusser (1961). Autorka ta podjęła się opracowania typologii funkcjonalnej osiedli wiejskich. Artykuł ten został przetłumaczony na język polski w periodyku „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej” (1961), co było przyczyną upowszechnienia się typologicznej metody badań przemian funkcji wsi. Schemat pochodzący z tej pracy przedstawia ogólne kierunki rozwoju funkcji osiedli wiejskich i został zaprezentowany w podręcznikach z zakresu geografii osadnictwa (np. Kiełczewska-Zaleska 1972, Szymańska 2009). Praca K. Mittelhäusser inspirowała A. Zagożdżoną przede wszystkim w zakresie prezentacji dynamiki przekształceń funkcjonalno-przestrzennych (Zagożdżon 1964, por. rys. 3.8). Niezbyt należycie został wykorzystany potencjał tego opracowania w zakresie koncepcji badań mikroskalowych osiedli. K. Mittelhäusser (1961) skonstruowała bowiem model przekształceń wiejskiego budownictwa wraz z analizą relacji pomiędzy funkcją a morfologią osiedli. Autorka podkreślała występowanie niezgodności pomiędzy zmianą funkcji obiektów a opóźnieniem przekształceń form przestrzennych. A. Zagożdżon problem ten podejmował we wprowadzeniu teoretycznym do koncepcji zespołów osadniczych, powołując się jednak na prace K. Dziewońskiego (1962) z zakresu geografii miast.

W koncepcji zespołu osadniczego kluczowe było pojęcie sprzężenia, które stało się wygodnym narzędziem opisu powstającej integracji pomiędzy osied-

lami zarówno w sensie topograficznym (przestrzennym), jak i funkcjonalnym (Zagożdżon 1964). Zespół osadniczy zdefiniowano jako pewną całość osadniczą – „grupę osiedli wzajemnie ze sobą powiązanych funkcjonalnie lub przestrzennie, przy czym **istnienie poszczególnego osiedla jest nieodzowne do prawidłowego funkcjonowania całości**” (Zagożdżon 1964, s. 387, podkreślenie M.W.).

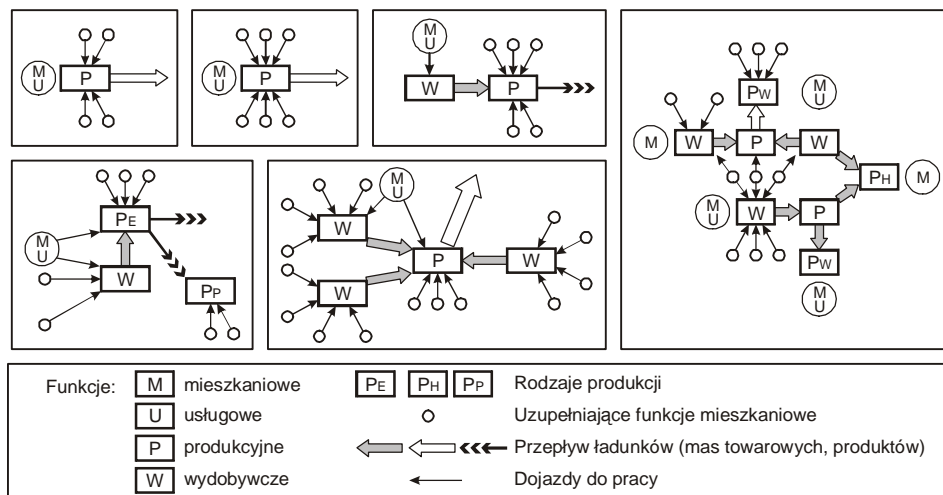

Rys. 3.8. Związki funkcjonalne między ośrodkami. Teoretyczne przykłady zespołów.
Przykład badań A. Zagożdżona nad tworzeniem się zespołów osadniczych
Źródło: A. Zagożdżon (1964, s. 395)

A. Zagożdżon (1964, s. 387) w swych pierwszych pracach z zakresu teorii formowania się zespołów osadniczych odnosił się do studiów niemieckich geografów, którzy stosowali wówczas organicystyczną metaforę komórki do wyjaśnienia roli osiedla w całości osadniczej (organizmie). Niezależnie od pierwotnych wpływów organicyzmu na sposób interpretacji funkcjonowania sieci osadniczych, istotą koncepcji zespołu osadniczego było przyjęcie funkcjonalistycznego sposobu opisu całości osadniczych (por. rys. 3.8–3.9). **Zespół osadniczy interpretowany był jako systemowa całość.** W badaniach funkcjonalnych zespołów osadniczych próbowano określić stopień otwartości osiedli. Na tej podstawie wnioskowano o występowaniu relacji integracyjnych w sieci osadniczej.

„Funkcja” w koncepcji zespołów osadniczych definiowana była jako **czynnik zespołotwórczy** i zarazem konsekwencja podziału pomiędzy osiedla pewnych zadań. **Zróżnicowanie funkcji osiedli wytwarza specjalizację, która warunkuje uzupełnianie się potrzeb ekonomicznych ludności.** Zespół osadniczy był przedstawiany jako pewna analogia do dzielnic miasta, powiązanych ze sobą różnymi relacjami funkcjonalnymi. Zdaniem autora, zasadnicza różnica pomię-

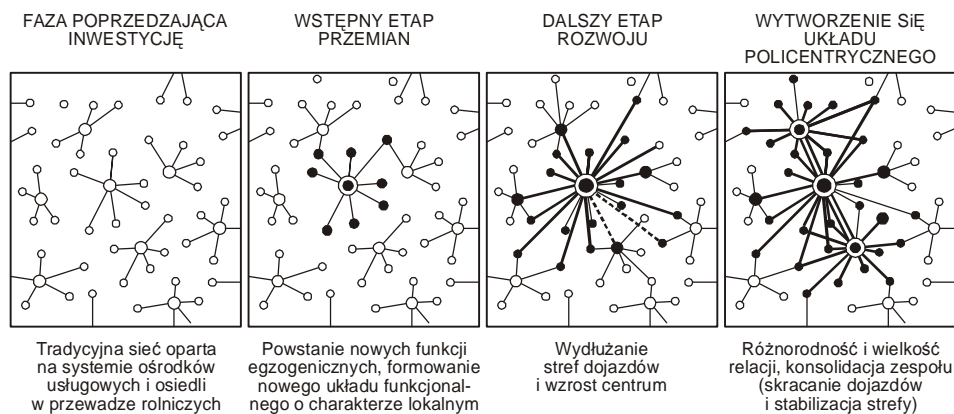
dzy miastem a zespołem polega na zróżnicowaniu poziomu urbanizacji osiedli w zespole osadniczym oraz małym sprzężeniu topograficznym tego układu. Analogia pomiędzy tworzeniem się zespołu osadniczego na bazie lokalnych sieci osadniczych a sprzężonymi topograficznie i funkcjonalnie wewnętrznymi układami osiedli była niewyraźną *explicite* próbą wprowadzenia do badań parametru czasu. Wydzielenie stadiów rozwoju zespołu osadniczego stworzyło podstawę do opracowania modelu ewolucji sieci osadniczej, od układu prostego do układu złożonego.

Rys. 3.9. Schemat struktury funkcjonalnej wybranych rejonów uprzemysławianych według A. Zagożdżona
Źródło: A. Zagożdżon (1974, s. 224)

A. Zagożdżon (1974) uważał, że **sieć osadnicza jest strukturą zorganizowaną, składającą się z wykształconych podukładów, pozostających ze sobą we wzajemnych związkach i zależnościach** (por. rys. 3.10). Zespół osadniczy jest specyficznym typem sieci osadniczej, który powstaje na skutek **wprowadzenia w tradycyjne rolniczo-usługowe układy osadnicze funkcji nadrzędnych** (Zagożdżon 1974). Uformowanie się zespołu osadniczego zależy od stopnia specjalizacji funkcjonalnej osiedli, gdyż nie każdy związek funkcjonalny prowadzi do powstania zespołu. Powstanie zespołu osadniczego jest wynikiem trwałych związków między osiedlami, które mają wykształcone funkcje wyspecjalizowane i jednocześnie żadne z nich nie dąży do uzupełnienia niedoboru pewnych funkcji (Zagożdżon 1964, Golachowski i in. 1974). Funkcję odpowiedzialną w największym stopniu za formowanie się zespołu osadniczego nazywa

się funkcją nadrzędną, czyli zespołotwórczą (Zagożdżon 1964). Funkcja nadrzędna w zespole wykształcała się na skutek lokalizacji zakładu lub zakładów przemysłowych, w warunkach tzw. przyspieszonej industrializacji i urbanizacji⁷.

Rys. 3.10. Fazy rozwoju zespołu osadniczego według A. Zagożdżona
 Źródło: A. Zagożdżon (1974, s. 222)

Koncepcja zespołów osadniczych ukształtowała się w dojrzałej formie na początku lat 70. XX w. i była pokłosiem prowadzonych przez A. Zagożdżona badań nad uprzemysławianym obszarem Legnicko-Głogowskiego Okręgu Miedziowego (Zagożdżon 1974). Sposób, w jaki zostały zmodyfikowane podstawowe założenia, był pochodną inspiracji pracami z zakresu bazy ekonomicznej miast (powołania na prace K. Dziewońskiego z przełomu lat 60. i 70. XX w.). Funkcja zespołotwórcza zinterpretowana została jako działalność egzogeniczna. Ważną zmianą koncepcyjną było wprowadzenie pojęcia funkcji endogenicznych, które zdaniem A. Zagożdżona (1974) wytwarzają razem z funkcjami egzogenicznymi specjalizację osiedli w sieci. Zmodyfikowane założenia teoretyczne były m.in. podstawą empirycznego studium transformacji tradycyjnej sieci osadniczej, z dominacją osiedli rolniczych, w zespoły osadnicze o nadrzędnej (egzogenicznej) funkcji przemysłu (Czarnecka 1966, Zagożdżon 1974). W podstawach teoretycznych A. Zagożdżon odszedł zatem od wzorców wypracowanych w latach 60. XX w. (całość organiczna) na rzecz inspiracji teorią bazy ekonomicznej (całość systemowa). W pracach empirycznych nie znajdowały

⁷ Rozróżniano dwa rodzaje urbanizacji wsi, tj. organiczną (ewolucyjną) oraz kierunkową, której charakter (kierunek i tempo) kształtował się w warunkach przyspieszonej urbanizacji, zazwyczaj na skutek realizacji planów regionalnych (Zagożdżon 1974).

jednak zastosowania pośrednie metody pomiaru specjalizacji bazy ekonomicznej. Różnica ta wynikała m.in. z koncepcyjnego dualizmu. Forma pojęciowa funkcji ewoluowała w kierunku analiz systemowych według zachodniego wzorca badawczego (baza ekonomiczna miast i miasta-regiony), a treść interpretowana była według wzorca radzieckiego, czyli terytorialnych kompleksów produkcyjnych.

Interesującym i rzadko podkreślanym efektem studiów A. Zagożdżona (1964, s. 396) nad funkcjami zespołotwórczymi osiedli było wyróżnienie drugiego typu funkcji integracyjnych. Autor uważał, że zespół osadniczy może wytworzyć się również na skutek spełniania podobnych funkcji, a integracja osiedli powstaje w wyniku wspólnego użytkowania przestrzeni oraz społecznego podziału pracy (pomiędzy wsie o jednakowej funkcji i miasta o funkcjach organizujących zespół wiejskich osad). Dyskryminacja drugiego podejścia i skupienie się przede wszystkim na funkcjach wyspecjalizowanych wynikało przede wszystkim z przeważającej interpretacji funkcji w wymiarze ekonomicznym. W analizie funkcji wyspecjalizowanych osiedli wiejskich zwracano uwagę na rolę czynnika produkcyjnego oraz rozdzielenie miejsc pracy i zamieszkania. W drugim podejściu uwidatnia się przede wszystkim powiązanie o charakterze społecznym. W wyniku użytkowania tej samej przestrzeni przez ludzi wykonujących te same zajęcia (w terminologii A. Zagożdżona „nosicieli funkcji”) tworzą się związki o charakterze społecznym. Warunkuje to pośrednio istnienie wspólnoty interesów, form kontroli społecznej i stylu życia (rolnicza społeczność lokalna). Społeczne interpretacje funkcji osiedla, również wiejskiego, nie znajdowały wówczas większego zainteresowania wśród geografów. Przyczyną było ideologiczne zainteresowanie geografii ekonomicznej działalnością produkcyjną, zwłaszcza wytwórczością przemysłową.

Niedoceniając społeczny aspekt badań nad funkcjami osiedli było wyraźnie widoczne w badaniach głównego nurtu analizy funkcjonalnej zespołów osadniczych, czyli relacji wynikającej ze specjalizacji jednostek osadniczych. Przejawiało się to m.in. w unikaniu pogłębionej interpretacji niezgodności pomiędzy planem policentrycznego rozwoju zespołów osadniczych a tendencjami do żywiołowej koncentracji ludności w głównych ich ośrodkach. A. Zagożdżon (1974, s. 224, 1975, s. 82) wspominał jedynie o „przesłankach pozaekonomicznych”, które wiąże z dążeniem ludności do skupiania się w ośrodkach o wyższej randze administracyjnej (zarządzania politycznego). Zubożoną interpretację zjawisk społecznych można tłumaczyć unikaniem wyjaśnienia problemów tzw. „ułamkowej urbanizacji” (nienadążanie modernizacji osiedli za procesami ich integracji funkcjonalno-przestrzennej) oraz pozostawieniem tej problematyki

socjologom, co w pewien sposób zwalniało geografów od ustosunkowania się do kwestii polityczno-społecznych rozwoju ekonomicznego⁸.

Prace A. Zagożdżona, choć stanowiły duży zbiór studiów teoretycznych i empirycznych, nie były jedynymi, które podejmowały próbę identyfikacji zmienności funkcjonalnej wiejskich sieci osadniczej. Na przełomie lat 60. i 70. XX w., w wielu ośrodkach geograficznych badano różne aspekty formowania się zespołów osadniczych, np. dojazdy do pracy interpretowane jako swoisty wykładnik związków funkcjonalnych w sieci osadniczej rejonów uprzemysławianych (np. Dobrowolska, Rajman 1965, Czarnecka 1966). Teoretyczny impuls w postaci koncepcji zespołów osadniczych wywołał dyskusję nad nowymi możliwościami interpretacji funkcjonowania sieci osadniczej. M. Dobrowolska uzasadniała, że koncepcja zespołów osadniczych nie jest nowa, a w historii społeczno-gospodarczej polskiej wsi można odnaleźć liczne przykłady formowania się zespołów produkcyjno-osadniczych oraz ich naukowej interpretacji (Dobrowolska 1976, s. 616).

Dalsza ewolucja teorii rozwoju funkcjonalnego wiejskich sieci osadniczych polegała na rozróżnieniu dwóch równoległych układów, tzn.:

- węzłowych układów osadnictwa istniejących jako efekt trwałych relacji pomiędzy potrzebami ludności a rozmieszczeniem instytucji;
- układów produkcji, których podstawą funkcjonowania są powiązania pomiędzy zakładami produkcyjnymi (Jakubowicz 1977, s. 5).

Innowacyjność nowych badań sieci osadniczej polegała na interpretacji funkcji nadrzędnej (egzogenicznej) w integracji całości osadniczych na różnych poziomach analizy (Maik 1968). Charakter funkcji był zmienny w zależności od typu hierarchicznego określonego podsystemu (relatywizm funkcjonalny). Układ osadniczy według W. Maika (1968) to „**zbiór jednostek osadniczych powiązanych w funkcjonalną całość**”. Pojęcie układu osadniczego uwydatnia w większym stopniu funkcje lokalne, czyli te, które decydują o integracji sieci osadniczych w ramach codziennych kontaktów ludzi (pomiędzy miejscami zamieszkania a miejscami realizacji potrzeb oraz pomiędzy miejscami zamieszkania a miejscami pracy).

Nowym etapem rozwoju funkcjonalnej interpretacji sieci osadniczej była koncepcja lokalnych systemów osadniczych (por. Maik 1976a, 1988a, 1992b, 1993). Podstawową przesłanką prowadzonych studiów teoretycznych i empiry-

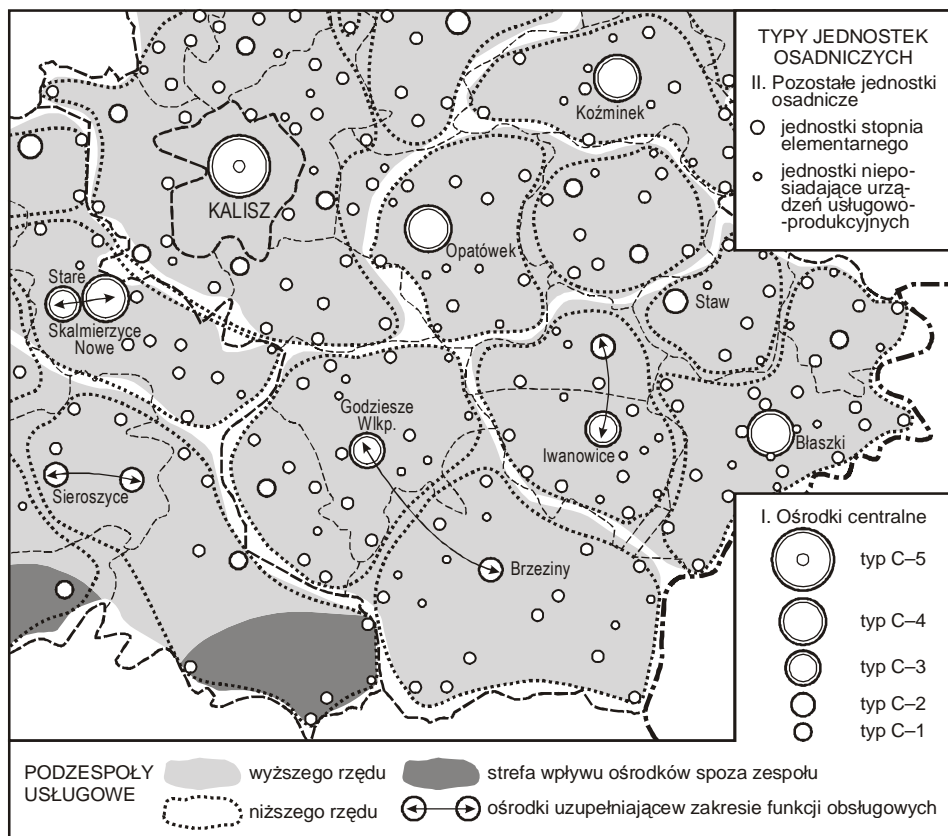
⁸ Różnice w sposobie naświetlenia problemu przemian wsi pod wpływem industrializacji można prześledzić w pracy pt. *Problemy osadnictwa robotniczego na wsi* pod red. S. Golachowskiego, E. Goldzamta (1971), w której znajdują się analizy geografów, planistów i socjologów.

cznych były zjawiska integracji pomiędzy jednostkami osadniczymi. Najważniejszym aspektem badań nad sieciami osadniczymi było zwrócenie uwagi na integrację funkcjonalną osiedli w ramach układów lokalnych, czyli takich, które wiążą się z codzienną aktywnością ludzi, w tym zachowaniami przestrzennymi. Za główny czynnik sprawczy, decydujący o integracji osadniczej, wskazywano specjalizację funkcjonalną osiedli. Istota zmiany koncepcyjnej polegała przede wszystkim na zastąpieniu podejścia analityczno-sumacyjnego ujęciem systemowym (Maik 1976a, s. 5). Nadrzędnym celem interpretacji systemowej było określenie funkcji osiedli w systemie, struktury tego systemu oraz jego funkcjonowania. Zasadniczym celem postępowania badawczego była identyfikacja funkcji lokalnych będących elementem domknięcia zespołu osadniczego jako lokalnego systemu osadniczego (Maik 1976a, s. 6). Krytyka koncepcji zespołów osadniczych odnosiła się przede wszystkim do interpretacji charakteru funkcji nadrzędnej (w terminologii A. Zagożdżona – funkcja zespołotwórcza). Zdaniem W. Maika (1976a, s. 9), założenia koncepcji zespołów osadniczych, bazujące na analizie funkcji egzogenicznej, zawężają problematykę do sfery produkcyjno-osadniczej. Autor w taki sposób argumentował zmianę w metodologii badań:

[...] przyjęcie założeń, że czynnikiem zespołotwórczym są funkcje endogeniczne, związane z zaspokajaniem pewnej sumy potrzeb mieszkańców w obrębie zespołu, pozwala **rozszerzyć zastosowanie tej koncepcji na obszary rolnicze, gdzie formowanie się zespołów osadniczych związane jest m.in. z modernizacją rolnictwa i urbanizacją ludności wiejskiej**, a głównym czynnikiem zespołotwórczym są funkcje usługowe pełnione dla najbliższego zaplecza [podkreślenie M.W.].

Przemyślenia dotyczące podstaw teoretycznych systemów osadniczych były inspirowane pracami z zakresu problematyki funkcji miast w ramach koncepcji bazy ekonomicznej (por. Dziewoński 1971). W. Maik (1993) w opracowaniu założeń teoretycznych systemów osadniczych zwracał przede wszystkim uwagę na aspekt systematyki układów osadniczych (typ struktury wewnętrznej układu). W koncepcji systemowej dokonuje się relatywizacji funkcji jednostek osadniczych zależnie od poziomu analizy funkcji i struktury funkcjonalnej podsystemów osadniczych. Interpretacja rangi funkcji zależy od typu cyklu działalności człowieka (tzn. lokalny, regionalny i wyspecjalizowany). Każdy cykl ma specyficzną skalę domknięcia i charakter zaspokojenia potrzeb społecznych. Lokalny podsystem osadniczy jest najniższym w hierarchii systemów osadniczych. Stanowi on zbiór jednostek osadniczych powiązanych funkcjonalnie w ramach życia codziennego mieszkańców (por. rys. 3.11). Czynnikiem tworzącym relacje między elementami w danym typie systemu osadniczego (w tym przypadku lokalny system osadniczy), są funkcje endogeniczne – odpowie-

działne za wytwarzanie zespołów osadniczych, przy czym nie są one jedynym czynnikiem rozwojowym (Maik 1976a, s. 16–17).

Rys. 3.11. Struktura funkcjonalno-przestrzenna zespołów usługowych (fragment mapy).
Przykład badań W. Maika nad systemem osadniczym
Źródło: W. Maik (1976a, wkładka pomiędzy stronami 74 i 75)

W funkcjonalnym nurcie badań geograficzno-osadniczych ukształtowała się również koncepcja wsi podmiejskiej. Pojęcie strefy podmiejskiej, podobnie jak wiele zagadnień z zakresu geografii osadnictwa, zostało sformułowane na gruncie planistyki i urbanistyki (por. Straszewicz 1954, 1985, Dobrowolska 1964). Jedną z pierwszych teoretycznych prac było studium M. Dobrowolskiej (1964). M. Dobrowolska uwydatniała genetyczno-historyczne uwarunkowania kształtowania się złożonych układów osadniczych w otoczeniu miast. Autorka formułowała tezę o zmienności funkcji i struktury funkcjonalnej wsi podmiejskich zależnie od etapu rozwoju struktur (formacji) społeczno-gospodarczych

(por. również Straszewicz 1954, Koter 1985, Maik 1985, Liszewski 1987a). Krakowska badaczka twierdziła, że ówczesny charakter funkcjonalny wsi podmiejskich (przełom lat 50. i 60. XX w.) wynikał z wytworzenia się sieci powiązań między ośrodkiem industrializacji a rolniczym zapleczem (zapotrzebowanie na siłę roboczą). Mechanizm tworzenia się strefy podmiejskiej M. Dobrowolska (1964, s. 157) opisała w następujący sposób:

[...] **narastanie skupień robotniczych i chłopsko-robotniczych w rolniczym zapleczu** oraz związane z tym ilościowe i jakościowe przemiany demograficzne i społeczne stanowią czynnik podstawowy przyspieszający krystalizowanie się strefy podmiejskiej [podkreślenie M.W.].

Wokół koncepcji wsi (strefy) podmiejskiej narosło wiele nieporozumień pojęciowych. Najważniejsze z nich dotyczyło różnic w poglądach dotyczących interpretacji pojęcia podmiejskości. A. Suliborski uważał, że miarą podmiejskiego charakteru wsi jest ich funkcjonalny związek z ośrodkiem centralnym. Kryterium zaliczenia danego osiedla do strefy podmiejskiej jest zakres pełnionych funkcji na rzecz określonego typu systemu osadniczego (aglomeracji), a nie natężenie procesów urbanizacyjnych (Suliborski 1985, s. 227). Wieś bowiem może mieć charakter zurbanizowany przy braku silnych związków funkcjonalnych z podsystemem aglomeracji miejskiej. Uzasadnione jest zatem identyfikowanie procesu urbanizacji w strefie podmiejskiej na podstawie określonych cech diagnostycznych, np. użytkowania ziemi, działalności pozarolniczej (por. Liszewski 1985, Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1998), natomiast za błąd uważa się przyjmowanie odpowiedniego poziomu urbanizacji jako wyznacznika zasięgu strefy podmiejskiej. Zagadnienia te były przedmiotem rozważań cyklu „łódzkiej konferencji”. Próbowano wówczas wypracować model teoretyczny i badawczych stref podmiejskich (Straszewicz 1985, Liszewski 1987a).

Koncepcja wsi podmiejskiej, podobnie jak koncepcja miasta w geografii osadnictwa, miała duży związek z teorią funkcjonalno-strukturalną (por. Suliborski 2010). Opis charakteru i zmienności społeczno-gospodarczej wsi podmiejskiej odbywał się najczęściej przez identyfikację odpowiednich funkcji, tj. np. żywicielskiej (por. Straszewicz 1957b, Falkowski 1985), rezydencjalnej i wypoczynkowej (np. Matczak 1985, por. rys. 3.12), transportowej (Warakomska 1985). Najbardziej pełne ujęcie zagadnień teoretycznych dotyczących koncepcji wsi podmiejskiej w kategoriach funkcjonalnych zostało przedstawione przez K. Dziewońskiego (1987) i W. Maikę (1985). K. Dziewoński (1987, s. 58) twierdził, że wsie podmiejskie są zbiorem systemów określonego typu lub typów, które razem z miastem tworzą większy, nadrzędny system (aglomeracji miejskiej). Za interpretacją strefy podmiejskiej jako zbioru podsystemów przemawiało zróżnicowanie funkcjonalne wsi na tle różnych warunków przyrodni-

czych, powiązań transportowych, renty położenia itd. K. Dziewoński (1987, s. 61) tak sformułował problem:

[...] idzie o to, czy strefa podmiejska stanowi odrębny podsystem w systemie aglomeracji miejskiej, czy jest tylko zbiorem specyficznych podsystemów, jak również czy ewentualnie podsystemy tego rodzaju mają jednoznacznie określony charakter przestrzenny. [...] bardziej obiecujące byłoby przyjęcie, że **strefa podmiejska jest zbiorem szeregu podsystemów związanych analogicznie podsystemami w obrębie samego miasta** [podkreślenie M.W.].

Rys. 3.12. Typologia miejscowości o funkcji wypoczynkowej w strefie podmiejskiej Łodzi (fragment mapy). Przykład badań A. Matczaka nad funkcjami w strefie podmiejskiej
Źródło: A. Matczak (1985, s. 308)

W. Maik (1985) podjął próbę określenia pojęcia strefy podmiejskiej w kategoriach funkcjonalnych na gruncie analizy systemowej. Rozpatrywany system określony został trzema modelami – ogólnym, szczegółowym i dynamicznym (Maik 1985, s. 48–54). Model ogólny dotyczy twierdzenia o **kierunkowej organizacji (celowości) systemu „miasto – strefa podmiejska”**, który jest całością przestrzenno-funkcjonalną. Strefa podmiejska w tym systemie spełnia

określone zadania, które z pewnych względów nie mogą być wykonywane w mieście. Wsie podmiejskie zmieniają się wraz z przekształceniami strukturalnymi miasta. W modelu szczegółowym dokonuje się **konkretyzacji zależności wewnątrz określonych systemów, jak i pomiędzy nimi, dokonując jednocześnie kategoryzacji potrzeb i działalności, które je zaspokajają**. W modelu dynamicznym poszukuje się źródeł zmian rozpatrywanej rzeczywistości, tzn. **dokonuje się rekonstrukcji mechanizmu przekształceń jako efektu integracji elementów systemu „miasto – strefa podmiejska”**. W. Maik (1985, s. 52) podkreśla, że „kryterium genetyczne rozróżnia typy zmian w zależności od zespołu warunków i przyczyn, które spowodowały ich powstanie” i w następujący sposób dokonuje rozróżnienia funkcji:

W tym aspekcie rozwój strefy podmiejskiej może mieć charakter auto- lub allo-geniczny, co stanowi podstawę wyróżniania dwóch rodzajów funkcji: autochtonicznych i allochtonicznych. Funkcje autochtoniczne powstają na terenie strefy podmiejskiej w wyniku przeobrażeń obszaru podmiejskiego na skutek oddziaływania miasta, np. funkcje mieszkaniowe powstające wskutek przejścia ludności z zawodów rolniczych do pozarolniczych. **Funkcje alochtoniczne powstają jako rezultat przejmowania przez obszar podmiejski funkcji skupionych poprzednio w mieście centralnym** (dekoncentracja ludności miasta oraz jego działalności gospodarczych) [podkreślenie M.W.].

Identyfikacja typów funkcji, ich genezy oraz zmienności w czasie we wzajemnych związkach jest czytelnym i logicznym schematem postępowania badawczego w ocenie przemian wsi podmiejskich. Ponieważ program badań funkcjonalnych takich wsi sformułowano prawie 30 lat temu, współczesny sposób myślenia o tym problemie powinien zostać uzupełniony o interpretację społeczną, tak jak w przypadku sformułowania koncepcji „funkcji miejsca” (Suliborski 2001, 2010) oraz „realistycznej koncepcji ujęcia zjawisk osadniczych” (Maik 1988a).

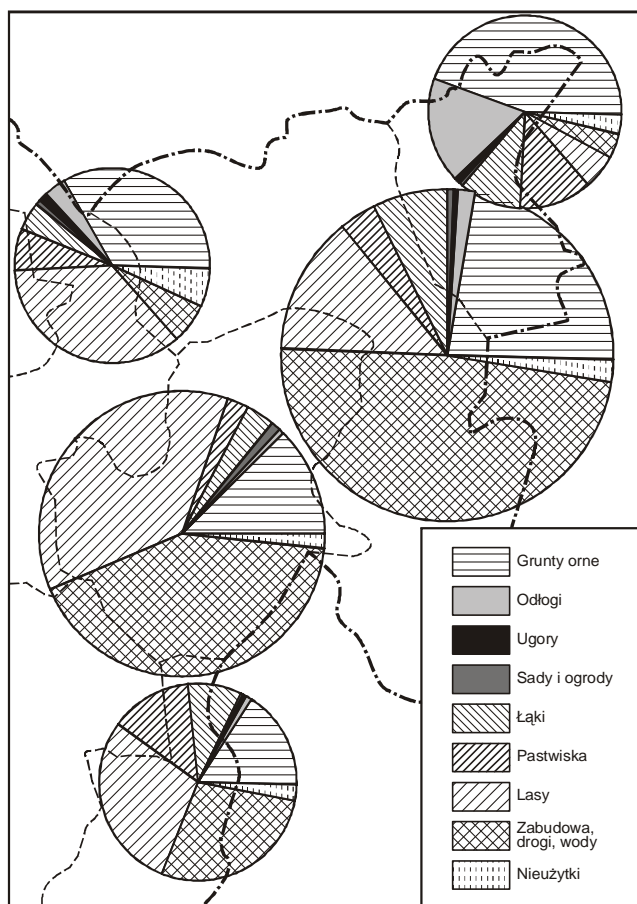
Współczesne próby określenia specyfiki społeczno-gospodarczej stref podmiejskich w Polsce rzadko odnoszą się do celu badań funkcjonalnych, w tym wymogu ścisłego określenia roli elementu i zakresu jego oddziaływania w podsystemie osadniczym. Geograficzne studia dotyczące wsi podmiejskich koncentrują się przede wszystkim na analizie struktury przestrzennej opartej na zestawie mierników i wskaźników rozwoju oraz na konstrukcji modelu struktury lub modelu zmian w strukturze, z ewentualnym uzupełnieniem badań o aspekt jakości życia (por. Zborowski 2005, Więclaw-Michniewska 2006, Jakóbczyk-Gryszkiewicz i in. 2010, Masik 2010). Prace te dostarczają bogatego materiału faktograficznego i wiedzy na temat przemian struktury społeczno-gospodarczej wsi podmiejskich w okresie dekoncentracji części funkcji społeczno-gospodar-

czych w regionach miejskich (suburbanizacja). Nie wyjaśniają natomiast rzeczywistych mechanizmów zmian określonych całości ani na podstawie schematu analizy zależności funkcjonalnych wewnątrz i pomiędzy określonymi podsystemami, ani na podstawie jakościowych metod badań przykładowych społeczności lokalnych.

3.5. Kierunki użytkowania ziemi na obszarach wiejskich i typy rolnictwa

Badania użytkowania ziemi, jego klasyfikacji i kartograficznej prezentacji były jednym z głównych zadań w działalności naukowo-badawczej geografów rolnictwa. Interpretacja funkcji wsi przez wskazanie formy użytkowania przestrzeni była charakterystyczna dla całego okresu istnienia Zakładu Geografii Rolnictwa PAN. Studia nad użytkowaniem ziemi i jego zmianą były jednym z głównych nurtów badawczych w geografii miast, gdzie stosowano je do identyfikacji struktury (funkcjonalno-) przestrzennej (por. np. Bromek 1955, Liszewski 1978). Rolnicze użytkowanie ziemi, podobnie jak jego miejski odpowiednik, ma długą tradycję zastosowań w geografii, głównie w ramach koncepcji badań funkcjonalnych (por. Suliborski 2008a). J. Kostrowicki (1959, s. 1) w genezie studiów użytkowania rolniczego wskazuje przede wszystkim na brytyjskie doświadczenia z okresu międzywojennego i w pierwszych latach po II wojnie światowej związane od początku XX w. z rozwojem systemu planowania przestrzennego (L.D. Stamp). Pod wpływem brytyjskim oraz wytycznych Komisji Użytkowania Ziemi (MUG) badania użytkowania ziemi rozpowszechnione zostały w innych państwach. Pomimo opracowania metody sporządzania tzw. zdjęć użytkowania, studia w poszczególnych krajach różniły się podstawami koncepcyjnymi. Główny powodem był wpływ ideologiczno-polityczne, zwłaszcza w państwach bloku wschodniego.

Koncepcja szczegółowego zdjęcia użytkowania ziemi była przede wszystkim **rozważaniem o metodzie sporządzania spisu z natury** (inwentaryzacja terenowa) oraz wskazówkach do wykonania mapy. Założenia teoretyczne dotyczyły sposobu identyfikacji efektów działalności człowieka, tzn. **opisu podziału gruntów na odpowiednie rodzaje użytkowania** (por. rys. 3.13). W przekonaniu autorów klasyfikacja użytków rolnych miała odzwierciedlać rodzaje aktywności ludności wiejskiej (głównie ekonomicznej). Rozważania koncepcyjne odnosiły się do doboru najbardziej odpowiedniej metody pomiaru funkcji.

Rys. 3.13. Struktura użytkowania ziemi w powiecie mrągowskim (fragment mapy).
 Przykład badań R. Szczęsnego i zespołu nad użytkowaniem ziemi
 Źródło: R. Szczęśny i in. (1959, wkładka pomiędzy stronami 4 i 5)

W ocenie J. Kostrowickiego (1959, s. 4) użytkowanie ziemi stanowiło doskonałą podstawę wszelkich badań geograficzno-ekonomicznych, zwłaszcza typologicznych. Zdaniem autora, **typ rolnictwa zawarty był w sposobie wykorzystania terenu (funkcjach)**. Szczegółowość metody (wielowarstwowy opis użytkowania i spis z natury) sprawiała, że zdjęcie użytkowania ziemi było pracochłonne i kosztowne. Sporządzenie go dla dużych obszarów było w tym samym czasie niemożliwe. Praktyczny cel zdjęcia użytkowania ziemi polegał przede wszystkim na określeniu racjonalności wykorzystania warunków środowiska przyrodniczego. Aplikacyjny wymiar badań sprowadzał się zatem do sporządzenia planu uracjonalnienia niewłaściwych typów zagospodarowania rolniczego. J. Kostrowicki (1959, s. 4) uważał, że posługiwanie się metodami

szczegółowych badań użytkowania ziemi powinno pokazać mechanizm działania gospodarki rolnej, jej systemów i typów. Rozumienie mechanizmu zmian było uproszczone do procedury typologii przestrzennej. Ocena typów użytkowania ziemi miała charakter wartościujący, tzn. dla odpowiednich warunków środowiska przyrodniczego określano typy wzorcowe. W ten sposób wskazywano kierunki pożądanych zmian. Procedura wykonania szczegółowej mapy użytkowania ziemi miała uściślony schemat postępowania, tzn.: inwentaryzacja terenowa, wykonanie szkicu i notatek terenowych, konstrukcja mapy użytkowania ziemi. Ze względu na dużą ilość informacji, która była przedmiotem zainteresowania geografów rolnictwa (forma użytkowania i własności, sposób i kierunek użytkowania), wielowarstwowa metoda opracowania kartograficznego przy ówczesnych możliwościach technicznych była bardzo pracochłonna. Szczegółowe zdjęcie użytkowania, czyli kartograficzny efekt pracy terenowej, zostało wykonane dla wybranych obszarów (powiatów) kraju (por. np. Szczęśny i in. 1959).

Plan pokrycia kraju szczegółowym zdjęciem użytkowania ziemi 1:25 000, na wzór mapy geomorfologicznej i hydrograficznej, nie powiódł się z powodu braku zainteresowania planistów tą metodą badań i wynikami pracy geografów. Rozwój technik satelitarnych mógł uprościć sposób wykonania zdjęcia użytkowania ziemi, jednak w ówczesnych realiach politycznych materiały te były zastrzeżone. J. Kostrowicki wskazywał również na liczne ingerencje cenzury politycznej w sposób przedstawienia treści mapy (zwiększenie generalizacji). Z oczywistych względów prace traciły wówczas sens (Kostrowicki 1982a, s. 387). Dalsze studia zmierzały zatem do opracowania instrukcji przeglądowego zdjęcia użytkowania ziemi na bazie danych statystycznych. Uproszczona metodyka dawała możliwość ukazywania zmian w czasie (por. Kostrowicki, Kulikowski 1971). W sensie teoretyczno-metodologicznym zdjęcie przeglądowe powielało wcześniejsze spojrzenia na charakter, tematykę i metodykę prac, a praca geografów koncentrowała się na konstrukcji zasad opracowania kartograficznego na podstawie zestawień ilościowych. Rozważania naukowe wokół zdjęcia użytkowania ziemi nie wyszły poza dyskusję o metodzie określenia funkcji rolniczego wykorzystania terenu oraz procedurze wykonania mapy. Trudności i niepowodzenia organizacyjno-techniczne, a także ograniczone możliwości oceny rozwoju funkcji rolniczej na podstawie użytkowania ziemi spowodowały rozwój nowych metod geograficznej interpretacji zróżnicowania przestrzennego rolnictwa (metody typologii rolnictwa, por. Kostrowicki 1982a).

Nowy sposób identyfikacji i oceny zróżnicowania funkcjonalno-przestrzennego rolnictwa został przedstawiony przez J. Kostrowickiego (1968, 1969) w pracach dotyczących założeń teoretycznych typologii rolniczej. Początki

badań związane były z potrzebą bardziej syntetycznego ujęcia struktury rolnictwa. Pośrednim ogniwem pomiędzy koncepcją użytkowania ziemi a typologią rolnictwa były prace dotyczące określania kierunków użytkowania gruntów za pomocą struktury zasiewów lub hodowli, a także struktury produkcji globalnej i towarowej (Kostrowicki 1982a). Wiele pionierskich prac wykonano wówczas na przykładzie województwa białostockiego. Celem ich było rozpoznanie podstawowych problemów rozwoju regionu peryferyjnego, w którym występowały największe trudności gospodarcze, a także opracowanie planu jego aktywizacji (Kostrowicki 1957b).

Jedną z najbardziej zaawansowanych pod względem metodycznym prac zrealizował J. Tobjasz (1959). Dotyczyła ona oceny wykorzystania środowiska geograficznego oraz warunków społeczno-ekonomicznych dla hodowli zwierząt. Typologiczny charakter opracowania polegał przede wszystkim na określeniu kierunków hodowli w ujęciu przestrzennym i ocenie racjonalności rozmieszczenia produkcji zwierzęcej. Praca, podobnie jak wiele innych, nie miała rozbudowanych celów badawczych, założeń czy dywagacji o charakterze teoretycznym. Empiryczny charakter studiów odpowiadał potrzebom powojennej gospodarki centralnie planowanej, której zasady funkcjonowania wymagały informacji źródłowej z terenu (pomiaru we wsiach reprezentantach). Dane GUS, zwłaszcza pochodzące z gospodarstw indywidualnych, nie przedstawiały sytuacji prawdziwej. Przyczyną była najczęściej nieufność rolników do spisów i w efekcie zaniżanie wielkości produkcji, zwłaszcza zwierzęcej. Inną przyczyną badań, związaną również z potrzebami gospodarki planowej, było określenie tzw. rezerw produkcyjnych i sposobów powiększania produkcji, zwłaszcza na obszarach o trudnych warunkach środowiska przyrodniczego. Planiści gospodarki socjalistycznej przedstawiali często jej wyższość nad ustrojem kapitalistycznym, przekonując o możliwościach ingerencji w środowisko naturalne (por. Gierasimow 1960). Nieliczenie się z kosztami środowiskowymi i ekonomicznymi prowadziło niejednokrotnie do nieodwracalnych szkód w przyrodzie, czego skrajne przykłady dostarczało planowanie rolnicze w krajach ZSRR. Wczesne prace z zakresu typologii rolnictwa, które reprezentuje studium J. Tobjasza (1959), choć różniły się przedmiotem oraz metodyką badań od prac z zakresu geografii osadnictwa wiejskiego, charakteryzowały się wpływem ideologii politycznej państwa socjalistycznego. W obu przypadkach celem było wykonanie pewnego bilansu, rachunku ekonomicznego, który miał określić zapotrzebowanie na określone czynniki produkcji wobec planu wzrostu ekonomicznego. W geografii osadnictwa określano np. bilans siły roboczej (nadmwyżki i niedobory pracowników), natomiast w geografii rolnictwa – bilans paszowy (por. Tobjasz 1959, s. 85).

Podobny charakter miała praca W. Biegajły (1962), która przedstawia zróżnicowania rolnictwa w ówczesnym województwie białostockim. Było to pierwsze w polskiej literaturze geograficznej opracowanie dotyczące problemu identyfikacji systemu rolniczego, co nazywano „sposobem gospodarowania w rolnictwie”. W. Biegajło wykonał syntezę czynników gospodarowania w rolnictwie i przedstawił ją w formie systemów gospodarki rolnej. Wartość tej pracy została podkreślona studiami przykładowymi wsi z dokładną rolniczą inwentaryzacją terenową (osadnictwa rolnego). Pomimo szerokiego zakresu cech rolnictwa, studia W. Biegajły (np. 1957, 1962) nie uwzględniały wielu czynników gospodarowania w rolnictwie, które można ogólnie nazwać historyczno-kulturowymi. Autor w wyjaśnieniu zmienności przestrzennej rolnictwa nie odniósł się do zróżnicowania narodowościowego (również religijnego) jako istotnej determinanty ówczesnych zachowań gospodarczych (polskiej „drobnoszlacheckiej” tradycji na zachodzie regionu oraz białoruskiej na wschodzie, por. Kowalski 2003). Interpretacje takie były wówczas zakazane, ponieważ zaprzeczałyby ideologiczno-propagandowemu obrazowi Polski jako monolitu narodowościowego.

Rozwój metod typologii rolnictwa wynikał z potrzeby uściślenia sposobu całościowych (wielocechowych) badań rolnictwa. J. Kostrowicki (1982a, 1983) podkreślał, że program prac powstał m.in. na podstawie obserwacji metod i wyników badań kierunków przyrodniczych (fitosocjologii, typologii leśnej) oraz fizycznogeograficznych (typologia krajobrazów J. Kondrackiego). Podstawy teoretyczne typologii rolnictwa były w dużym stopniu wynikiem przełożenia logiki badań przyrody (wzorca naturalistycznego) na studia struktur społeczno-gospodarczych, w tym przypadku rolnictwa. Wzmoczone zainteresowanie typologią rolnictwa było również konsekwencją powstania Komisji Typologii Rolnictwa MUG (1964 r.), której przewodniczącym był J. Kostrowicki.

Koncepcja typologii rolnictwa wymagała uściślenia pojęć i wzorca metodycznego. Zgodnie z obowiązującymi dyrektywami metodologicznymi kryteria i metody badań typologicznych rolnictwa opracowano w modelu pozytywistycznym (Kostrowicki 1969). Pojęcia „typologia” oraz „synteza” zostały doprecyzowane na gruncie funkcjonalistycznej interpretacji zjawisk społeczno-gospodarczych. Potrzebę badań typologicznych w geografii rolnictwa J. Kostrowicki (1969, s. 599) ujął w postulatcie przejścia od analizy rozmieszczenia elementów rolnictwa do **badania kompleksów funkcjonalnie powiązanych zjawisk**. Autor tak wyraził konieczność zmiany:

Ponieważ rolnictwo nie jest prostą sumą elementów, lecz **kompleksem ściśle ze sobą powiązanych funkcjonalnie zjawisk**, coraz bardziej uznaje się, że dla uzyskania poglądu na **rolnictwo jako całość** nie wystarczy ani zsumowanie, ani nałożenie na siebie poszczególnych elementów (Kostrowicki 1969, s. 600) [podkreślenie M.W.].

Trudności koncepcyjne typologii rolnictwa wynikały m.in. z wyjaśnienia relacji między dwoma najważniejszymi pojęciami, tj. typem rolnictwa i systemem funkcjonowania rolnictwa. W geografii osadnictwa pojęcie systemu zostało wówczas doprecyzowane w ramach koncepcji bazy ekonomicznej miast i miejskich systemów osadniczych (por. Dziewoński 1990a). J. Kostrowicki uznał, że **pojęcie typu jest szersze niż pojęcie systemu**, ponieważ to drugie dotyczy przede wszystkim **aspektów funkcjonalnych utożsamianych z cechami organizacyjno-technicznymi rolnictwa** (sposoby, metody wykonywania pewnych czynności, np. zmianowania, hodowli, uprawy).

Problemom pojęciowym i podstawom teoretyczno-metodologicznym typologii rolnictwa nie poświęcano dużej uwagi. J. Kostrowicki koncentrował się przede wszystkim na aspekcie metodycznym i wykorzystaniu koncepcji typologii do celów praktycznych. W przeciwieństwie do np. badań geograficzno-osadniczych nie uściślono relacji pomiędzy pojęciami „typ”, „system” oraz „struktura”, choć od lat 60. XX w. w metodologii geografii ekonomicznej, również geografii rolnictwa, podejście strukturalne (systemowe) do zjawisk przybrało postać dyrektywy metodologicznej (por. np. Chojnicki 1970a, 1970b). Ostatecznie ustalono, że typ rolnictwa jest pojęciem kompleksowym, a jego identyfikacji dokonuje się w procedurze obserwacji współwystępowania określonych cech. **Typ rolnictwa to inaczej typowy układ istotnych cech rolniczych**, który może się powtórzyć na różnych obszarach, a jego zasięg przestrzenny (przewaga typu lub podobnych typów) określa z kolei zasięg regionów rolniczych (por. Kostrowicki 1968, 1969). W typologii rolnictwa rozpatrywano trzy grupy cech rolnictwa, tzn. społeczno-własnościowe, organizacyjno-techniczne i produkcyjne. Ich układ (wzajemne relacje współwystępowania) decydował o wyróżnieniu określonego typu rolnictwa (por. rys. 3.14). Funkcjonalny aspekt badań typologicznych polegał na **określeniu roli poszczególnych cech w całości, którą jest odpowiedni typ rolnictwa**. Funkcjonalizm przejawiał się przede wszystkim w warstwie narzędziowej (metoda typologiczna) oraz sposobie widzenia rolnictwa (typu) jako kompleksu funkcjonalnie powiązanych zjawisk.

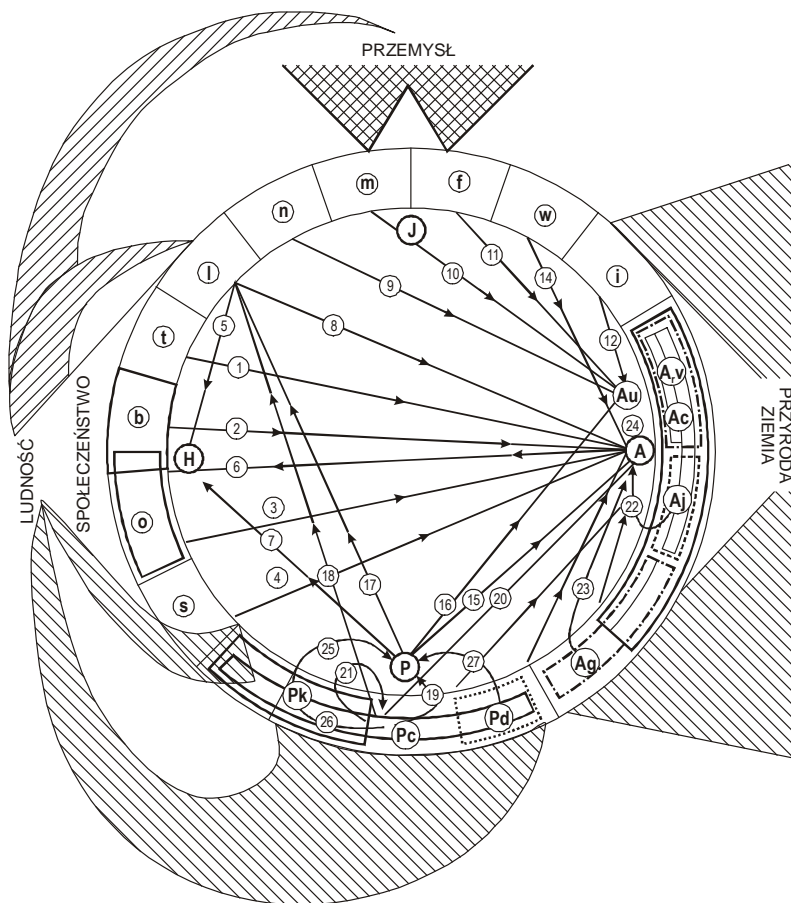
Wyróżniano cztery sposoby zastosowania metody typologii rolnictwa (Kostrowicki 1988, s. 539–540), tzn.:

1) typologia jest metodą syntetycznego ujęcia form uprawy roślin i chowu zwierząt o określonych cechach i właściwościach;

2) typologia jest metodą grupowania cech rolnictwa, a w konsekwencji efektem ogólnej klasyfikacji stworzonej na podstawie klasyfikacji cząstkowych (np. władanie i użytkowanie ziemi, systemy produkcji);

3) typologia jest metodą porządkowania hierarchicznego typów rolnictwa (na różnych poziomach organizacji przestrzennej rolnictwa);

4) typologia jest metodą określania dynamiki zmienności typów w czasie w określonych uwarunkowaniach systemowych.

A – użytki rolne, b – system dzierżawy ziemi, c – produkcja towarowa, d – rośliny przemysłowe, e – rośliny żywieniowe, f – nawozy sztuczne, g – użytki zielone, H – gospodarstwo rolne, i – nawodnienie, j – uprawy trwałe, k – produkcja zwierzęca, l – praca, m – siła mechaniczna, n – siła zwierzęca, o – własność prywatna ziemi, P – produkcja globalna, r – grunty orne, s – gospodarstwa uspołecznione, t – tradycyjne wspólnoty, u – grunty uprawne, v – powierzchnia zbiorów, w – zwierzęta hodowlane

Rys. 3.14. Schemat układu zmiennych reprezentujących różne cechy rolnictwa oraz ich powiązań z warunkami zewnętrznymi. Przykład modelu analizy typologicznej rolnictwa świata J. Kostrowickiego

Źródło: J. Kostrowicki (1980, s. 276)

Typologia rolnictwa ze względu na wymóg porównywalności organizacji przestrzennej rolnictwa państw (regionów) była tworzona na podstawie informacji ilościowych, a dyskusja koncentrowała się na problemie kwantyfikacji zjawisk oraz ocenie poszczególnych cech (zmiennych) pod kątem przydatności w opisie zróżnicowania rolnictwa (redukcja). Prymat metody nad problemem badawczym był charakterystyczny dla większości subdyscyplin geografii ekonomicznej po II wojnie światowej. W latach 60. XX w., głównie pod wpływem badań amerykańskich (USA), wzrosło zainteresowanie metodami ilościowymi (rewolucja ilościowa w geografii). Rozwój metod ilościowych był uważany za kluczowy element przemian teoretyczno-metodologicznych (pozytywizm w geografii) w polskiej geografii oraz uwydatnienia jej funkcji aplikacyjnych. Z. Chojnicki (1970a, s. 199), zwolennik i propagator nurtu ilościowego w geografii społeczno-ekonomicznej, uważał wówczas, że kwantyfikacja problemów geograficznych jest sposobem na wzmocnienie rangi dyscypliny na tle innych nauk społecznych („przedstawienie możliwości geografii w zakresie rozwiązywania podstawowych problemów nauki oraz nowych założeń i metod, przy pomocy których może ona tego dokonać”).

Rozszerzanie zainteresowań geografii ekonomicznej odbywało się w dużej mierze w wyniku kwantyfikacji i technicyzacji badań. W aspekcie teoretyczno-metodologicznym wprowadzono pojęcie systemu jako sposób widzenia, identyfikacji i wyjaśniania zjawisk (por. Chojnicki 1999). Podstawą nowego wzorca metodologicznego geografii ekonomicznej według Z. Chojnickiego (1970a, s. 201) miały stać się trzy tendencje tzn.:

- 1) przejście od badania prostych zależności do bardziej złożonych całości strukturalnych (systemów);
- 2) przejście od ujęć jakościowych do ilościowych (matematycznych);
- 3) zwrócenie uwagi na aspekt wyjaśniający i prognostyczny.

Geografia rolnictwa, jako część geografii ekonomicznej, musiała dostosować się do panujących od połowy lat 60. XX w. tendencji metodologicznych. Stosowane przez geografów rolnictwa proste metody wskaźnikowe, wypracowane podczas studiów nad użytkowaniem ziemi, musiały zostać rozwinięte do bardziej wyrafinowanych sposobów matematyczno-statystycznego opisu struktur i procesów. J. Kostrowicki (1969, s. 618) z dużą ostrożnością podchodził do kwantyfikacji badań oraz interpretacji ich wyników, co argumentował głównie niewyraźnością niektórych zjawisk rolniczych w formie ilościowej⁹. J. Kostro-

⁹ Odmienny metodycznie wzorzec badań typologii rolnictwa zastosowano w ośrodku poznańskim. Różnica ta polegała na testowaniu nowych metod analizy czynnikowej do badań typologicznych (np. Głębocki 1979).

wicki (1972, s. 402) w taki sposób pisał o np. coraz bardziej upowszechnianej w geografii ilościowej metodzie redukcji danych do określonych czynników:

Metody analizy czynnikowej mogą być zatem przydatne jedynie do jednorazowego badania wybranego obszaru, co może być wystarczające dla regionalizacji, nie wystarcza jednak dla typologii rolnictwa lub jakiegokolwiek innej **typologii poszukującej możliwości porównywania uzyskanych wyników w czasie i przestrzeni**. Innym brakiem metody czynnikowej i podobnych jest to, że jej wyniki wyrażone pojedynczymi liczbami **nie dają się interpretować bez ich dekompozycji, to jest powrotu do elementów składowych** [podkreślenia M.W.].

W badaniach geograficzno-rolniczych nie zrezygnowano ze stosowania metod wskaźnikowych (cząstkowych i syntetycznych). Nie przeszkadzało to jednocześnie w eksperymentowaniu z bardziej złożonymi narzędziami analizy statystycznej. Problematyka metodyczna badań geograficzno-rolniczych zaczęła z czasem wybijać się jako kluczowe zagadnienie w badaniach typologicznych, regionalizacyjnych oraz struktury przestrzennej rolnictwa. W konsekwencji metodyka badań wyparła próby ustalenia założeń badań w kategoriach teoretyczno-metodologicznych, w tym przypadku wprowadzenia zasad funkcjonalizmu. Teoretyczny wymiar metodyki badań przestrzenno-ekonomicznych opracował m.in. Z. Chojnicki (1970b, s. 8), który zwrócił uwagę nie tylko na rolę i cele metod kompleksowo-syntetycznych w typologii i regionalizacji, ale również na ich funkcje w budowie teorii struktury przestrzennej i ujęć modelowych. Przy współpracy matematyków geografowie rolnictwa potrafili ocenić poprawność metod, zwłaszcza wielozmiennej analizy grupowania obiektów (taksonomia numeryczna) oraz dokonać interpretacji uzyskanych przy jej zastosowaniu wyników (por. Bielecka 1970, Chojnicki 1970b, Młynarczyk 1970, Bielecka i in. 1977, 1980). Jednak uogólnienie wyników badań do poziomu teorii struktury przestrzennej i modeli przestrzennych było najslabszym elementem całej koncepcji badań typologicznych. Szkoła geografii rolnictwa (geografii typów rolnictwa) charakteryzowała się koncentracją na badaniach empirycznych, co w znacznym stopniu zubożało warstwę koncepcyjno-teoretyczną, zwłaszcza w zakresie generalizacji wyników badań do poziomu refleksji metodologicznej.

Systematyzujący sposób opisu rolnictwa został przedstawiony kompleksowo w podręczniku J. Kostrowickiego (1973) pt. *Zarys geografii rolnictwa*. Poszczególne jego rozdziały odpowiadają ogniwom procedury typologii rolniczej, od analizy poszczególnych uwarunkowań i cech do syntezy w postaci systemów rolnictwa świata. Polski (wschodnioeuropejski) sposób ujęcia problemów geograficzno-rolniczych był odmienny od ujęć w podręcznikach zachodnich (por. tab. 3.4). W brytyjskiej geografii rolnictwa, podobnie jak w innych wysoko roz-

winiętych krajach kapitalistycznych, dużą uwagę zwracano na ekonomiczno-prawne podstawy funkcjonowania produkcji rolniczej oraz behawioralne uwarunkowania rolnictwa, tzn. np. proces podejmowania decyzji, dyfuzję innowacji w rolnictwie, a nawet społeczne i kulturowe uwarunkowania organizacji gospodarstw i przedsiębiorstw rolnych (por. Grigg 1983, Ilbery 1985). Sposób naukowo-dydaktycznej prezentacji problemów geografii rolnictwa J. Kostrowickiego był w dużej mierze regionalnym przeglądem sposobów (systemów) rolniczego gospodarowania (geografia regionalna rolnictwa).

Tabela 3.4. Treści zawarte w podręcznikach do geografii rolnictwa

D. Grigg (1983)	B. Ilbery (1985)	J. Kostrowicki (1973)
Zróżnicowanie produkcji rolnej	Proces i modele podejmowania decyzji w rolnictwie	Uwarunkowania przyrodnicze rolnictwa
Zachowania ekonomiczne rolników	Dyfuzja innowacji rolniczych	Uwarunkowania pozaprzyrodnicze rolnictwa
Rynek produktów rolnych	Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa	Cechy społeczno-własnościowe rolnictwa
Rolnictwo w regionach miejskich	Polityka rolna państwa i marketing rolny	Cechy organizacyjno-techniczne rolnictwa
Ludność rolnicza	Organizacja rolnictwa, agrobiznes	Cechy produkcyjne rolnictwa
Uwarunkowania przyrodnicze rozwoju rolnictwa	Rolnictwo w regionach miejskich	Wyżywienie ludności
Polityka rolna państwa		Typy rolnictwa świata
Dyfuzja innowacji rolniczych		Regiony rolnicze
Własność w rolnictwie		
Kulturowe uwarunkowania rolnictwa		

Źródło: opracowanie własne na podstawie podręczników.

Od połowy lat 70. XX w. geografowie rolnictwa skoncentrowali się na doskonaleniu metod w utrwalonych schematach badawczych, np. systemy użytkowania ziemi (Kostrowicki 1982b), typy rolnictwa świata (Kostrowicki 1980) oraz sporządzeniu mapy rozmieszczenia typów rolnictwa w Europie (Kostrowicki 1985). W badaniach dotyczących działalności rolniczej w Polsce skoncentrowano się na analizie struktury przestrzennej rolnictwa. W sensie teoretyczno-metodologicznym studia te nie odbiegały od wzorca funkcjonalistycznego wypracowanego w latach 70. XX w.

3.6. Wielofunkcyjny obszar wiejski

Geograficzne badania obszarów wiejskich prowadzone w latach 70. XX w. coraz częściej dowodziły, że postrzeganie wsi przez pryzmat działalności rolniczej staje się coraz bardziej odległe od rzeczywistych przemian zachodzących na wielu obszarach Polski. W tradycji studiów geograficzno-rolniczych w zupełnie inny sposób ukształtowano podstawy teoretyczne i metodyczne badań wielofunkcyjności wsi niż w geografii osadnictwa wiejskiego. Podstawą było rozumienie wsi jako „obszaru”. Patrząc z dzisiejszej perspektywy na transformację zainteresowań geografii rolnictwa, można zauważyć, że przebiegała ona od odejścia w stawianiu znaku równości pomiędzy obszarem wiejskim a obszarem rolniczym, czy ludnością wiejską a ludnością rolniczą, na rzecz traktowania obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej, podobnie jak ludności wiejskiej jako grupy wielozawodowej. W rozwoju koncepcji wielofunkcyjnego obszaru wiejskiego kluczowe znaczenie miało opublikowanie przez J. Kostrowickiego (1976) artykułu w „Przeglądzie Geograficznym” pt. *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna*. Patrząc na dokonania geografów osadnictwa wiejskiego (np. M. Dobrowolskiej, A. Zagożdżona), a także pokrewnych badań planistycznych, treści zawartych w pracy J. Kostrowickiego (1976) nie można uznać za rewolucyjne w sposobie podejścia do problematyki zróżnicowania funkcjonalnego wsi. Rola tej koncepcji polegała przede wszystkim na wskazaniu pewnych dalszych trendów rozwojowych subdyscypliny geografii rolnictwa. Podstawowe znaczenie miały tu dyrektywy metodyczne i zastosowanie wypracowanego warsztatu badawczego w zakresie organizacji przestrzennej rolnictwa (np. użytkowanie ziemi, typologia rolnictwa) do nowego ujęcia, tj. organizacji przestrzennej obszarów wiejskich, w tym problemu kształtowania się polifunkcyjnej struktury przestrzennej. Rozważania te zostały przedstawione przez J. Kostrowickiego (1976, s. 604) w kontekście „zintegrowanego planowania przestrzennego obszarów wiejskich”.

Twórca polskiej szkoły geografii rolnictwa uważał, że efektywność wykorzystania obszarów wiejskich powinna wynikać z celów długofalowych, determinowanych względami ogólnonarodowymi i społecznymi, które wypływają z dbałości o zachowanie specyficznego charakteru obszarów wiejskich (odmienności wsi od miasta). Cel ten, zgodnie z wytycznymi J. Kostrowickiego (1976), powinien mieć silne umocowanie w strategii planowania obszarów wiejskich. Autor uzasadniał, że planowanie miast i obszarów wiejskich ma odmienny charakter, co wyraża się przede wszystkim w różnych podstawach metodycznych. Odrębność planistyczna obszarów wiejskich wynika przede wszystkim

z ekstensywnego charakteru zagospodarowania, tj. przewagi terenów otwartych o charakterystycznych dla wsi funkcjach (rolniczych, leśnych, rekreacyjnych, ochrony przyrody). Przyjęcie takiego sposobu widzenia pogłębiało w pewnym stopniu separatyzm przedmiotowy subdyscyplin geograficznych, gdzie problemy miejsko-urbanizacyjne były domeną badań geografii osadnictwa (geografii miasta), natomiast przemiany obszarów wiejskich pozostawały częścią studiów geograficzno-rolniczych (poszerzonych o nowe zagadnienia). Dla geografii rolnictwa, ewoluującej powoli w kierunku geografii obszarów wiejskich, wieś (jako osiedle) była przede wszystkim pewną formą użytkowania ziemi (obszaru wiejskiego) o dość jednolitym charakterze (funkcja mieszkaniowa). Zróżnicowanie funkcjonalne (funkcjonalno-przestrzenne) rozpatrywano w ten sposób przede wszystkim z punktu widzenia makrostruktury w module sołeckim, gminnym lub wojewódzkim. Efektem takiego ujęcia był brak zainteresowania geografii rolnictwa (obszarów wiejskich) analizą systemową na rzecz głównego celu, którym jest rozpoznanie struktury przestrzennej obszarów wiejskich oraz delimitacja terenów o różnych walorach dla rozwoju funkcji wiejskich (Kostrowicki 1976, s. 604). Zdaniem J. Kostrowickiego (1976, s. 606) badania polifunkcyjnej struktury obszarów wiejskich powinny być wyrastać z doświadczeń nabytych w trakcie opracowania instrukcji przeglądowego i szczegółowego zdjęcia (rolniczego) użytkowania ziemi.

Jednym z elementów naukowej dyskusji o wielofunkcyjności wsi był problem identyfikacji specyfiki wsi jako obszaru produkcji żywności i jej eksportu do miast. Problem naukowej identyfikacji rozwoju funkcji żywicielskiej wsi nie należał do eksponowanych zagadnień geografii ekonomicznej. Koncepcja funkcji żywicielskiej wsi (lub inaczej strefy żywicielskiej miasta) stanowi ogniwo pośrednie pomiędzy studiami funkcji rolniczej (typologii rolnictwa) oraz wielofunkcyjności obszarów wiejskich i jest ona częściowo związana z badaniami dotyczącymi funkcji rolniczej stref podmiejskich (por. Kosiński 1954, Straszewicz 1957b, Falkowski 1977, 1985).

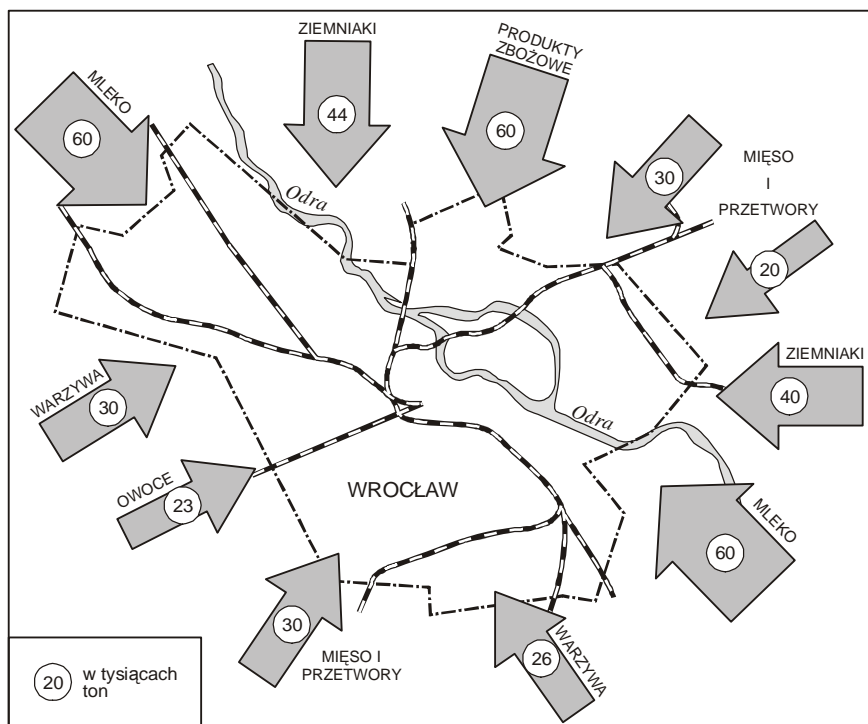
Pojęcie funkcji żywicielskiej jest szersze od funkcji rolniczej strefy podmiejskiej (por. Zgliński 1994). Zdaniem W. Zglińskiego (1994, s. 12) koncepcja strefy żywicielskiej jest jednym z ujęć teoretycznych, które łączą badania przestrzenno-rolnicze z teorią układów osadniczych, zwłaszcza aglomeracji miejskiej i strefy podmiejskiej. Problem identyfikacji związków funkcjonalnych „miasto – otoczenie rolnicze” należy do najstarszych naukowych prób opisu układów przestrzenno-ekonomicznych. Opracowany w pierwszej połowie XIX w. model lokalizacji typów (specjalizacji) gospodarki rolnej autorstwa J.H. Thüнена (pierwsza połowa XIX w.) ma w badaniach geograficzno-rolniczych tę samą rangę, co model W. Christallera w studiach z zakresu geografii

osadnictwa. Koncepcja funkcji żywicielskiej obszarów wiejskich należy do kanonu badawczego i dydaktycznego geografii rolnictwa (por. Morgan, Munton 1971, Grigg 1983, Falkowski, Kostrowicki 2001) i odpowiada na klasyczny postulat badań funkcjonalnych, tzn. **określenie rangi funkcji (żywicielskiej wsi) wraz z przestrzenną identyfikacją obszaru produkcji i zbytu towarów**. Badania te wpisywały się przede wszystkim w problematykę studiów nad delimitacją i przemianami funkcjonalnych regionów miejskich (por. np. Stasiak 1994). Szczególną uwagę skupiano na powiązaniach przestrzennych silnie zurbanizowanych województw (po reformie z 1975 r.) z regionalnym zapleczem rolnym, co w pewien sposób wymusiło powrót planowania gospodarczego dla szerszych układów terytorialnych w formie makroregionów planistycznych (por. Batorowicz, Suliborski 1993). Studia takie miały w dużej mierze wymiar aplikacyjny dla opracowań planistycznych i regionalizacyjnych, w których określano rzeczywisty i potencjalny zasięg produkcji towarowej rolnictwa przeznaczonych na zaspokajanie potrzeb żywieniowych wielkich aglomeracji miejskich (por. rys. 3.15).

Geneza koncepcji stref żywicielskich i funkcji żywicielskich wsi sięga okresu międzywojennego, kiedy w środowisku ekonomistów rolnych zaczęto zajmować się problemem zaopatrzenia miast i potrzeb żywieniowych ich mieszkańców (por. Zgliński 1994, s. 15–18). Większe zainteresowanie funkcją żywicielską wsi miało związek z rozwojem planowania regionalnego w warunkach gospodarki nakazowo-rozdzielczej, co wynikało ze wzrostu poziomu urbanizacji, a tym samym potrzeb żywieniowych miast. Określenie możliwości produkcyjnych i delimitacja obszarów towarowej produkcji rolniczej, zwłaszcza w najbliższej strefie wokół miast (strefa podmiejska), stanowiło w ówczesnych warunkach jeden z istotniejszych celów strategicznych planowania rozwoju aglomeracji. Z. Zgliński (1994, s. 15), analizując źródła koncepcji stref żywicielskich, wskazuje na radzieckie inspiracje organizacji i wyznaczania takich stref jako konsekwencji doświadczeń wojennych.

W geografii ekonomicznej pojęcie funkcji żywicielskiej rozpatrywane było przede wszystkim z punktu widzenia badań nad rozwojem stref podmiejskich, zazwyczaj jako część wielostronnej analizy funkcjonalnej. Widoczny był tu dualizm w sposobie interpretacji przemian wsi podmiejskich, który wynikał z konkurencyjnych względem siebie wizji badań funkcji w geografii osadnictwa i geografii rolnictwa. Geografia osadnictwa (miast) problem ten postrzegała od strony miasta, czyli w pierwszym rzędzie eksponowano proces urbanizacji identyfikowany w kategoriach przemian użytkowania ziemi (por. np. Bromek 1966, Liszewski 1985) i ogólnej struktury przestrzennej oraz genezy osadnictwa (por. Straszewicz 1985, Koter 1985). Geografia rolnictwa koncentrowała się na

strukturze przestrzennej rolnictwa w strefie podmiejskiej w zakresie typów organizacji produkcji rolnej (por. Gadomski 1968, Falkowski 1985, Gałczyńska, Kulikowski 1982).

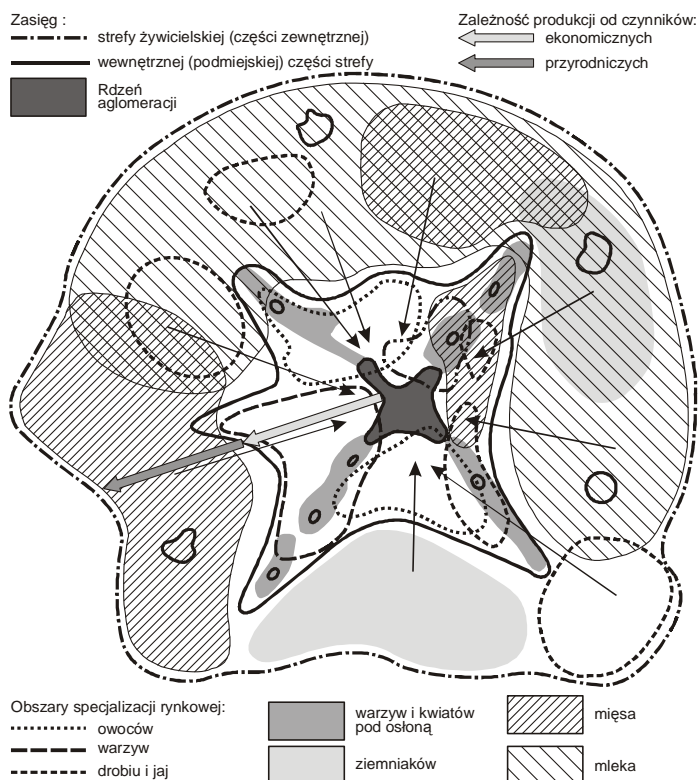

Rys. 3.15. Potrzeby żywicielskie Wrocławia. Przykład badań T. Jankowskiego (1968) nad funkcją żywicielską wsi
Źródło: J. Falkowski (1985, s. 281)

Próbę połączenia aspektów osadniczych i rolniczych w procedurze delimitacji i rozpoznania wewnętrznej struktury stref żywicielskich podjął W. Zgliński (1994) na przykładzie funkcjonalnego regionu Warszawy. Dla aspektu teoretycznego istotne znaczenie ma powiązanie pojęcia strefy żywicielskiej z teorią układów osadniczych, zwłaszcza z koncepcją rozwoju strefy podmiejskiej (por. rys. 3.16). Rozważania nad koncepcją strefy żywicielskiej były w dużej mierze związane z kształtowanymi wówczas teoretycznymi założeniami regionów miejskich (Korcelli 1981). W. Zgliński (1994, s. 19) stwierdził, że

rolnictwo strefy podmiejskiej tylko w pewnym, ograniczonym stopniu zaspokaja potrzeby żywieniowe wielkiego miasta i na jej określenie proponuje się termin „wewnętrzna podmiejska część strefy żywicielskiej”.

Jej cechą jest **funkcjonalne powiązanie z miastem produkcją i dostawami artykułów rolnych, głównie łatwo psujących się i wrażliwych na transport**. W lokalizacji produkcji rolnej przeważają tu czynniki ekonomiczne, głównie chłonny rynek zbytu, a cechą rolnictwa są wysokie nakłady kapitałowe, wysoka produktywność i towarowość oraz specjalizacja. Zewnętrzną strefę żywicielską charakteryzuje natomiast większe powiązanie z warunkami naturalnymi i uzupełnianie potrzeb żywieniowych miast, głównie w zakresie produkcji bardziej ekstensywnej (Zgliński 1994, s. 23, por. np. Boczarow 1958, Olszewski 1962).

Rys. 3.16. Model strefy żywicielskiej miast według W. Zglińskiego
Źródło: W. Zgliński (1994, s. 22–23)

Identyfikacja cech strefy żywicielskiej oraz jej funkcjonowania była prowadzona przede wszystkim w latach 80. XX w, czyli w okresie funkcjonowania gospodarki planowanej. Wyniki badań przedstawione na początku lat 90. przez W. Zglińskiego odnosiły się głównie do identyfikacji układu czynników i rozmieszczenia produkcji towarowej. Badania geografów i ekonomistów w krajach wysoko rozwiniętych w zakresie badań gospodarki żywnościowej dowodzą, że

jest to niezwykle złożony problem, szczególnie w zakresie identyfikacji przepływów w skali międzynarodowej (por. np. Pacione 1986, Ilbery 1998, Woods 2005). Identyfikacja funkcji żywicielskich w skali jednego regionu (funkcjonalnego) znacznie zawęża ten problem, zarówno w aspekcie analizy rynków zbytu jak i zaopatrzenia, na co już pod koniec lat 80. XX w. zwracali w Polsce uwagę niektórzy ekonomiści rolni (por. Kamiński 1989). Współczesne spojrzenie na problem strefy żywicielskiej ewoluuje od identyfikacji przestrzennej rynków podaży i popytu w kierunku analizy instytucjonalnej, np. giełd rolnych. Badania instytucjonalne nie dają możliwości całościowego opisu, ale próbuje się tu określić pewien mechanizm funkcjonowania wymiany towarowej. Na gruncie geografii interesujący model analizy stworzyła E. Kacprzak na przykładzie organizacji produkcji sadowniczej w Polsce (Kacprzak 2002) oraz funkcjonowania poznańskiej rynku (giełdy) hurtowego produkcji rolno-ogrodniczej (Kacprzak 2006). Problem identyfikacji struktury, organizacji i przemian funkcji żywicielskich wsi, zwłaszcza w zakresie tradycyjnego przedmiotu badań geograficznych, czyli przestrzennej identyfikacji rynków zaopatrzenia i zbytu, należy do najbardziej zaniedbanych obszarów analizy funkcjonalnej obszarów wiejskich.

Większym zainteresowaniem geografów rolnictwa od lat 80. XX w. cieszyło się zagadnienie rozwoju wielofunkcyjnego wsi. Podjęte pod koniec lat 70. oraz w latach 80. XX w. w zespole Zakładu Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich PAN prace nad rozpoznaniem wielofunkcyjnej struktury obszarów wiejskich w Polsce (W. Stola, A. Stasiak) charakteryzowały się, podobnie jak wcześniej prace nad typologią rolnictwa, rozbudowanym warsztatem metodycznym. Próbę metodyczną badań struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich wykonała W. Stola (1987, 1993). Studia te w pierwszej kolejności obejmowały opis procedury metodycznej, w której główne ogniwa stanowią:

- identyfikacja przedmiotu badań;
- określenie zbioru właściwych cech diagnostycznych;
- wybór metody normalizacji zmiennych;
- wybór metody grupowania jednostek wielocechowych;
- synteza obrazu zróżnicowania przestrzennego jednostek (Stola 1987, s. 19).

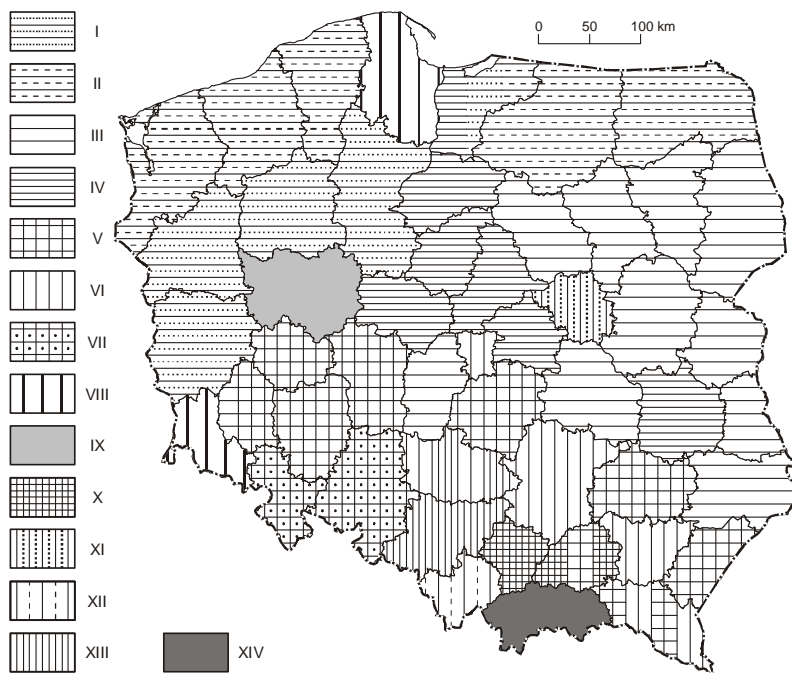
W koncepcji obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej, podobnie jak w wielu ujęciach geograficznych, na pierwsze miejsce wysuwał się aspekt metodyczny, a w szczególności analiza ilościowa połączona z kartograficzną prezentacją wyników badań. Istotne dla koncepcji badań funkcjonalnych obszarów wiejskich w tradycji geograficzno-rolniczej było pojęcie funkcji oraz sposoby jej identyfikacji oraz interpretacji. W. Stola (1987) kładła nacisk na

odróżnienie sposobu pomiaru funkcji i identyfikacji struktury funkcjonalnej w geografii obszarów wiejskich i geografii miast. W badaniach struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich podkreślano „powierzchniowy” charakter działalności (rolnictwo, leśnictwo, rekreacja, ochrona środowiska) oraz związek produkcji z ziemią (Stola 1987, 1993). W. Stola (1987, s. 21) uzasadniała znaczenie specyfiki użytkowania przestrzeni (ziemi) oraz zależność gospodarowania i życia wiejskiego od biogenicznych cech środowiska (Stola 1987 za A.S. Kostrowickim 1978). W przeciwieństwie do badań funkcjonalnych osiedli (struktura działalności) w studiach tych przyjmowano różnorodny zestaw wskaźników oparty przede wszystkim na udziałach powierzchni zajętej przez odpowiednie kategorie użytkowania przestrzeni, udziałach wielkości produkcji i zatrudnienia oraz wyposażenia infrastrukturalnego (Stola 1993). Badania funkcji obszarów wiejskich oparte na miernikach zatrudnienia uważano za podejście zawężające problem oceny struktury funkcjonalnej wsi (Stola 1987, s. 22). Próba nowej interpretacji przemian obszarów wiejskich opierała się na przejściu od identyfikacji systemu rolniczego użytkowania ziemi do rozpoznania wielofunkcyjnego wykorzystania wiejskiej przestrzeni. J. Kostrowicki (1982b) wprowadził pojęcie „systemów użytkowania ziemi”, które podzielono na typy (systemy) bio- i technoprodukcyjne oraz nieprodukcyjne. Podział ten w dużej mierze został zaczerpnięty z prac geografów biosfery (A.S. Kostrowicki), którzy klasyfikację taką wykorzystywali do oceny oddziaływań w systemie człowiek–środowisko. Klasyfikacja systemów zaproponowana przez J. Kostrowickiego zawierała dodatkowo opis symptomów intensyfikacji oraz ocenę wpływu (dodatnia, ujemna) na przyrodę. Adaptacja pojęć z geografii fizycznej na grunt geografii rolnictwa, w tym przypadku w badaniach wielofunkcyjności, utrzymywała naturalistyczne podejście do problemów oceny przemian społecznych, zarówno w warstwie założeń, jak i metodyki prowadzonych studiów.

Badania funkcjonalne w ramach koncepcji obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej różniły się znacznie od koncepcji opracowanych przez geografów bazujących na teorii sieci osadniczej. Geograficzno-osadnicza i geograficzno-rolnicza (obszarowa) koncepcja badań funkcji różni się podstawą metodologiczną. W koncepcji obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej funkcja jest pewną jego cechą (właściwością wyrażoną wskaźnikiem), natomiast w teorii systemu osadniczego funkcja jest działalnością określającą rangę jednostki osadniczej oraz jej relację względem innych (systemu lub podsystemu).

W. Stola (1987, s. 66–67) wprowadziła pojęcie **funkcji podstawowych i wtórnych (uzupełniających)** jako odpowiednik podziału stosowanego w koncepcji bazy ekonomicznej, gdzie wyróżnia się **działalności egzo- i endoge-**

niczne. W nazewnictwie odpowiednich grup funkcji (bio- i technoprodukcyjne) autorka w większym stopniu oparła się na pracach J. Kostrowickiego (1952) niż bardziej zaawansowanych teoretycznie studiach bazy ekonomicznej miast K. Dziewońskiego i M. Jerczyńskiego (por. np. Dziewoński 1971).

Kategorie:

I – o przewadze funkcji rolniczych i leśnictwa, II – o przewadze funkcji rolniczych z udziałem rekreacji i leśnictwa, III – o przewadze funkcji rolniczych, IV – o dominacji funkcji rolniczych, V – o funkcjach rolniczo-przemysłowych, VI – o funkcjach przemysłowo-rolniczych, VII – o przewadze funkcji przemysłowych z udziałem rolnictwa, VIII – o przewadze funkcji pozarolniczych (przemysłu, rekreacji) z udziałem rolnictwa, IX – o przewadze funkcji rolniczej z udziałem przemysłu, X – o funkcjach wybitnie rolniczych z udziałem przemysłu i rekreacji, XI – o przewadze funkcji pozarolniczych (przemysłu, budownictwa, rekreacji, funkcji mieszkalnej) z udziałem rolnictwa, XII – o funkcjach przemysłowych i rekreacyjnych z udziałem rolnictwa, XIII – o funkcjach wybitnie przemysłowych, XIV – o funkcjach rolniczo-rekreacyjnych z leśnictwem

Rys. 3.17. Kategorie funkcjonalne obszarów wiejskich Polski. Przykład badań W. Stoli nad wielofunkcyjnością obszarów wiejskich
Źródło: W. Stola (1987, s. 71)

W. Stola (1987) uważała, że ewolucja koncepcji – od typologii rolnictwa do typologii wielofunkcyjnej – jest jednym z najtrudniejszych zadań metodycznych. Rozpoznanie funkcji podstawowych obszarów wiejskich i przeprowadzenie ich klasyfikacji funkcjonalnej wymagało przyjęcia wielu zmiennych (cech), które uwydatniają powierzchniowy charakter działalności gospodarczej na obszarach wiejskich (por. rys. 3.17). W. Stola (1987, s. 67) oparcie badań funkcji na miernikach zatrudnienia uważała za niewystarczające i nieadekwatne do charakteru użytkowania przestrzeni, a także cech społeczno-własnościowych (rolnictwo indywidualne). Twierdziła bowiem, że „klasyfikację lub typologię funkcjonalną obszarów wiejskich winno więc **opierać na miernikach reprezentujących funkcje możliwie całościowo**, a nie tylko z jednego, wyizolowanego punktu widzenia” (Stola 1987, s. 67). Metodyka badań obszarów wiejskich jako przestrzeni wielofunkcyjnej odtwarzała schemat procedur badawczych typologii rolnictwa. Tym samym przejście od geografii rolnictwa do geografii obszarów wiejskich jest w dużym stopniu przełożeniem starego wzorca badań (klasyfikacja typologiczna) na nową koncepcję obszaru wiejskiego¹⁰.

Określenie funkcji podstawowych obszarów wiejskich odbywa się na skutek przyjęcia adekwatnych wskaźników, ich normalizacji i w konsekwencji podziału szeregów na klasy. Funkcje podstawowe wsi (egzogeniczne) są wynikiem procedury typologicznej, czyli poszukiwania podobieństwa rozkładu cech. **Funkcja podstawowa obszaru wiejskiego jest zespołem cech wiodących w strukturze gospodarczej, przez co doskonale wpisywała się w tradycje badań typologicznych i regionalizacyjnych geografii rolnictwa.** W całości procedury metodycznej można zauważyć, że określenie rzeczywistego udziału funkcji podstawowych i uzupełniających w strukturze funkcjonalnej obszaru jest wynikiem wielu uogólnień wynikających z subiektywnego doboru mierników, wielkości przedziałów itd. Procedura badawcza opiera się zatem w dużej mierze na intuicji i doświadczeniu w podejmowaniu wielu arbitralnych decyzji.

W tradycji geograficzno-rolniczej (obszarowej) nie podjęto prób przełożenia koncepcji bazy ekonomicznej na badania struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich. Teoria bazy ekonomicznej została opracowana dla miast (regionów miejskich), a jej interpretacje i empiryczne weryfikacje były prowadzone w analizach miejskich systemów osadniczych. Ze względu na marginalny charakter rolnictwa w mieście, działalność ta była często pomijana w badaniach. Teoria bazy ekonomicznej (w dojrzałej formie ukształtowała się w latach 40. XX w.)

¹⁰ W badaniach W. Stoli z początku lat 90. aspekt typologii funkcjonalnej został poszerzony o zagadnienie regionalizacji funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce (Stola 1993).

odnosi się do specyfiki społecznego i terytorialnego podziału pracy epoki industrialnej, a tym samym podziału osiedli według kryterium funkcjonalnego (funkcje rolnicze we wsiach i funkcje nierolnicze w miastach). Niezwracanie większej uwagi na wieś, jako element składowy bazy ekonomicznej, wynikało z kilku przyczyn zarówno o charakterze ideologicznym, jak i techniczno-organizacyjnym. Wśród nich do najważniejszych można zaliczyć:

1) prymat ideologii industrializacji i „wielkich” programów rozwoju społecznego opartych na uprzemysłowieniu, zwłaszcza w ośrodkach miejskich (urbanizacja);

2) rosnące znaczenie przemysłu i usług w wytwarzaniu PKB, a tym samym marginalizację ekonomicznej funkcji rolnictwa;

3) specyfikę działalności rolniczej (zwłaszcza w krajach słabo rozwiniętych lub rozwijających się), która w wielu regionach ma charakter niekomercyjny (samozaopatrzeniowy) i nie kieruje się zasadami rachunku ekonomicznego (zysku);

4) utożsamianie obszarów wiejskich z funkcją rolniczą i niedocenywanie wsi jako miejsca lokalizacji (lub potencjalnej lokalizacji) działalności pozarolniczych;

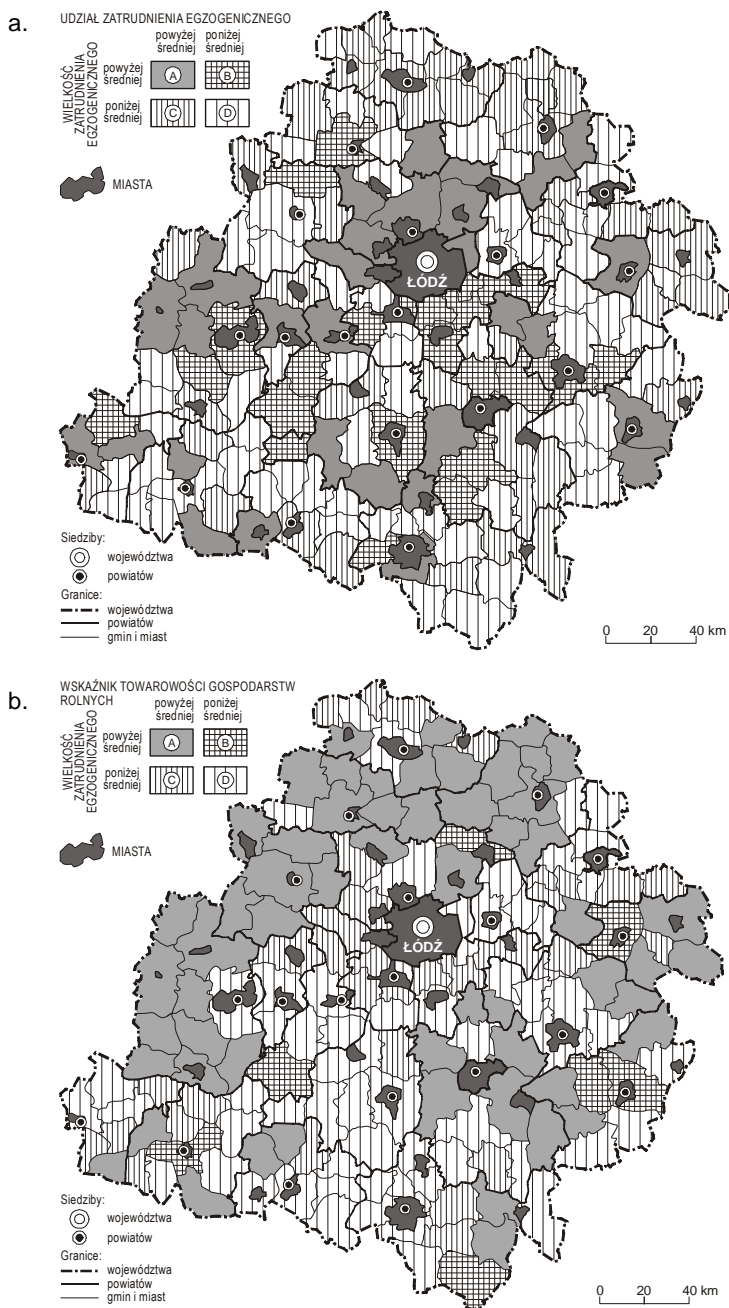
5) ekonomiczną i kulturową dyskryminację wsi jako obszarów opóźnionych w rozwoju, a tym samym niedostrzeganiu w niej istotnego partnera w wymianie gospodarczej (Wójcik 2011b).

Do nielicznych opracowań wydanych w latach 80. XX w. (prace z zakresu ekonomiki rolnictwa) należy niepublikowane studium U. Wich (1983), w których zastosowano pośrednie metody badania bazy ekonomicznej do określenia zróżnicowania funkcjonalnego województw, w tym przede wszystkim rangi funkcji egzogenicznych rolnictwa. Oryginalnym, choć niezaskakującym z dzisiejszej perspektywy wnioskiem było stwierdzenie, że bazą ekonomiczną obszarów wiejskich Polski jest rolnictwo, zwłaszcza rolnictwo indywidualne, a rolnicze funkcje egzogeniczne koncentrują się w środkowej, wschodniej i południowej Polsce (Stola 1987 za Wich 1983). W okresie gospodarki centralnie planowanej i ideologicznie uprzywilejowanego rolnictwa uspołecznionego rozpowszechnianie wniosków odnoszących się do jakiegokolwiek przewagi indywidualnych form działalności gospodarczych nie było przyjmowane życzliwie, zwłaszcza w środowiskach planowania rozwoju ekonomicznego. Prawdopodobnie z tego powodu wyniki badań U. Wich nie były szerzej rozpowszechniane. Wyniki studiów mogły być jednak obciążone błędem ponadnormatywnego zatrudnienia w rolnictwie wyżej wymienionych regionów, a „nadwyżki zatrudnienia” obrazowały nie tyle potencjał produkcyjny, co „ukryte” bezrobocie agrarne.

Próbie adaptacji koncepcji bazy ekonomicznej na grunt badań obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej podjął się M. Wójcik (np. 2008c, 2010a). W koncepcji systemowej jednostka osadnicza utożsamiana jest z obszarem miasta, do którego odnoszą się dane dotyczące działalności mieszkańców. Działalności (zazwyczaj połączone w większe grupy) wykonywane w mieście są zatem jego funkcjami, które budują jego strukturę gospodarczą i określają jego rolę w systemie osadniczym (Wójcik 2008c za Suliborskim 2002). W przypadku obszarów wiejskich identyfikacja ich funkcji, z formalnego punktu widzenia, wymaga traktowania przestrzennej jednostki odniesienia jako sumy wchodzących w jej skład osiedli. W takim ujęciu funkcje obszaru wiejskiego są sumą działalności wykonywanych we wszystkich jednostkach osadniczych, czyli wsiach (Wójcik 2008c). Specyfika działalności rolniczej wymaga odmiennego sposobu określenia funkcji egzo- i edogenicznych niż ma to miejsce w przypadku funkcji pozarolniczych. Identyfikacji funkcji egzogenicznych i endogenicznych rolnictwa dokonano, porównując liczbę zatrudnionych w rolnictwie do wskaźnika towarowości gospodarstw rolnych danego obszaru wiejskiego (gmina). Podstawą rozróżnienia zatrudnienia na dwie kategorie (egzo- i endogeniczne) jest zatem jego proporcjonalny podział według udziału gospodarstw rolnych na produkujące wyłącznie i głównie na rynek (towarowe) oraz udziału produkujących wyłącznie lub głównie na własne potrzeby (Wójcik 2010a, rys. 3.18).

Dominującym współcześnie sposobem badań wielofunkcyjności wsi jest wzorzec metodyczny wypracowany na przełomie lat 80. i 90. XX w. (Stola 1993). Na jego podstawie dokonano ponownego rozpoznania struktury funkcjonalno-przestrzennej obszarów wiejskich Polski po pierwszym okresie transformacji gospodarczej wsi (Bański, Stola 2002).

Koncepcja obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej jest obecnie bazą dla prowadzenia badań odnoszących się przede wszystkim do zróżnicowania przestrzennego terenów wiejskich. Ewolucja studiów geograficzno-rolniczych polega na włączaniu w zakres badań nowych problemów rozwoju obszarów wiejskich, takich jak np. wiejska przedsiębiorczość, alternatywne źródła dochodów ludności rolniczej, agroturystyka, infrastruktura techniczna, zagospodarowanie przestrzenne, sytuacja dochodowa gmin, fundusze strukturalne UE, sukces na obszarze wiejskim.

Rys. 3.18. Waloryzacja pozarolniczych (a) i pozarolniczych (b) funkcji obszarów wiejskich województwa łódzkiego w 2007 r. Przykład badań

M. Wójcika nad zróżnicowaniem funkcji obszarów wiejskich

Źródło: M. Wójcik (2010a, s. 65 i 67)

Prace geograficzne z zakresu wielofunkcyjności obszarów wiejskich można podzielić na przynajmniej trzy grupy, tzn:

1) prace odwołujące się bezpośrednio do koncepcji obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej i korzystające z doświadczeń metodycznych wielozmiennej analizy funkcjonalnej (por. np. Bański, Stola 2002, Bański 2005);

2) prace odwołujące się pośrednio do koncepcji wielofunkcyjnego obszaru wiejskiego jako pewnej płaszczyzny interpretacji dla szerokiego profilu badań, zazwyczaj zespołowych i w różnych skalach przestrzennych (por. np. Stasiak 2000, Kamińska 2002, Pałka 2004a, 2004b);

3) prace przedstawiające wybrany problem przemian obszarów wiejskich w kontekście rozwoju wielofunkcyjnego, np. urbanizacja a rozwój wielofunkcyjny (Czarnecki 2009), zmiany agrarne a wielofunkcyjny rozwój wsi (Głębocki 1998).

W ostatnim okresie (początek XXI w.) zainteresowanie wielofunkcyjnością osłabło, a współczesna geografia obszarów wiejskich, podobnie jak nauki pokrewne (zwłaszcza gospodarka przestrzenna), problemy przemian funkcjonalnych obszarów wiejskich interpretują w innych kategoriach, przede wszystkim określenia czynników wzrostu lub regresu społeczno-gospodarczego (por. Bański 2008a, 2009, Czapiewski 2010, Kamińska, Heffner 2011).

Studia nad obszarem wiejskim jako przestrzenią wielofunkcyjną odegrały ważną rolę w krystalizacji koncepcji nowej subdyscypliny badawczej polskiej geografii, tzn. „geografii wsi”. Tworzenie podstaw merytorycznych i organizacyjnych geografii wsi odbywało się w zupełnie innych warunkach niż geografii rolnictwa po II wojnie światowej. W przeciwieństwie do centralizmu naukowego i odgórnego wyznaczenia geografii rolnictwa jednej z głównych ról w obrębie geografii ekonomicznej w latach 50. XX w., geografia wsi ukształtowała się ewolucyjnie na drodze poszerzania zainteresowań geografów rolnictwa.

Próbę opisu i interpretacji ewolucji studiów geograficzno-rolniczych podjął się J. Bański (2002a) w artykule pt. *Geografia wsi – nową dyscypliną badawczą polskiej geografii* opublikowanym na łamach „Przeglądu Geograficznego”. W pracy formalnie usankcjonowano sytuację transformacji tradycyjnego pola badań wsi w geografii, czyli struktur i procesów przestrzennych rolnictwa, w kierunku wieloaspektowych studiów obszarów wiejskich.

Podstawy teoretyczne nowej subdyscypliny badawczej noszą znamiona neoscjentystycznej interpretacji rzeczywistości społeczno-gospodarczej. Zdaniem J. Bańskiego (2002a) istotą zmiany w geograficznych badaniach wsi jest przejście od koncentracji studiów na zagadnieniach działalności rolniczej na rzecz opisu różnych przejawów gospodarowania człowieka w wiejskiej przestrzeni. Zmiana ta uwarunkowana była nie tylko zmniejszeniem się roli rolnictwa

w strukturze gospodarczej państwa i regionów, ale również, jak podaje autor, brakiem autorytetów naukowych, „świeżej” kadry oraz skostnieniem metodycznym. Potwierdza to analizę J. Kostrowickiego (1983) z początku lat 80. XX w., który kryzysu geografii rolnictwa upatrywał przede wszystkim w wyczerpaniu się pewnego modelu uprawiania geografii rolnictwa jako geografii typów rolnictwa. Obserwacja przemian zainteresowań badawczych w Polsce i za granicą upoważniła autora do określenia nadrzędnego celu studiów geografii wsi, tj. kompleksowej charakterystyki obszarów wiejskich. J. Bański (2002a, s. 369) definiuje geografie wsi w następujący sposób:

[...] można przyjąć, że jest to dyscyplina badająca wszelkie **przejawy działalności człowieka zachodzące na obszarach wiejskich**. Tak rozumiana geografia wsi będzie **kompleksem wyspecjalizowanych dyscyplin geograficznych** (geografia rolnictwa, geografia osadnictwa, geografia ludności, geografia usług, geografia transportu) badających wieś [podkreślenia M.W.].

Według J. Bańskiego (2002a, s. 373), najważniejszym problemem terminologicznym jest definicja obszaru wiejskiego. Przegląd różnych definicji utwierdził autora w przekonaniu, że w badaniach geograficznych obszar wiejski powinien być identyfikowany na podstawie **cech obiektywnych i mierzalnych**, które mogą być użyteczne do **delimitacji przestrzeni wiejskiej**. J. Bański (2002a, s. 375) zaproponował, aby przyjąć następującą definicję tego obszaru:

obszar wiejski jest przestrzenią, w której działa człowiek i którą charakteryzuje stosunkowo niska gęstość zaludnienia, rozproszone stałe osadnictwo, ekstensywne zagospodarowanie ziemi [podkreślenie M.W.].

W przytoczonych definicjach widoczny jest duży wpływ geograficzno-rolniczej tradycji badań wsi, który przejawia się w dwóch podstawowych aspektach, tzn:

- scjentyistycznym (pozytywistycznym) wzorcu badań i w konsekwencji koncentracji na **przestrzenno-ilościowej** charakterystyce struktur i procesów („identyfikacja na podstawie cech obiektywnych i mierzalnych”);
- wyjaśnieniu **funkcjonalnym** zróżnicowania terytorialnych całości („przejawy działalności człowieka na obszarach wiejskich”).

Koncepcja geografii wsi, jako „kompleks wyspecjalizowanych dyscyplin” odpowiada modelowi orientacji scjentyistycznej (por. Chojnicki 1999) o cechach empiryzmu logicznego, dla którego charakterystyczny jest **ilościowy opis rozkładu, struktury i organizacji przestrzennej**. Scjentyistyczna interpretacja wsi (obszar wiejski) przekłada się na metodykę badań (struktura przestrzenna ujęta ilościowo). Niezależnie od podejmowanego problemu przemian gospodarczych (np. rolnictwo, usługi, przedsiębiorczość, infrastruktura techniczna)

i społecznych (np. zdrowotność, aktywność społeczna, wykształcenie) efektem studiów jest określenie struktury przestrzennej zjawiska w wymiarze ilościowym, zwłaszcza w formie prezentacji kartograficznych.

3.7. Modernizacja obszarów wiejskich

Wizje modernizacji wsi i rolnictwa w Polsce były (i są) ściśle związane z przyjętą w danym okresie ideologią rozwoju społeczno-gospodarczego, która jednocześnie jest pochodną ideologii politycznej. Utylitarny charakter opracowań geografów społeczno-ekonomicznych wynikał przede wszystkim z rozwoju funkcji technicznych (praktycznych) dyscypliny, a tym samym rozwoju relacji budowanych pomiędzy geografiami a planowaniem przestrzennym i regionalnym oraz różnymi branżami ekonomii (ekonomika rolnictwa, ekonomika regionu, gospodarka żywnościowa)¹¹. Na przełomie lat 40. i 50. XX w. ustanowiono nowy wzorzec metodologiczny geografii, w którym geografia ekonomiczna przez uzyskanie funkcji praktycznych wpisywała się w ideologię polityczno-gospodarczą państwa socjalistycznego. Funkcją badań naukowych było zatem współtworzenie wraz z praktykami planów socjalistycznej modernizacji struktur gospodarczych. Idea modernizacyjna w geografii rolnictwa i osadnictwa wiejskiego była ściśle określona przez nową wizję (cel) całej dyscypliny, a ta z kolei odpowiadała wytycznym ideologicznym opracowanym dla wszystkich dziedzin życia społecznego i gospodarczego.

Duży wpływ na zmianę metodologiczną w geografii ekonomicznej miało ugruntowanie pozycji „geografów-planistów”. J. Kostrowicki (1954, s. 57) sytuację tę uzasadnił niechęcią wobec nowego paradygmatu lub jego nierozumieniem przez kadrę przedwojennych antropogeografów (geografów człowieka). „Geografowie-planiści” (Kostrowicki 1954, s. 57) nowe zasady geografii ekonomicznej wprowadzali często w biurach planowania gospodarczego i regionalnego. W ten sposób geografia ekonomiczna zespółiła się z planowaniem przestrzennym, które wówczas miało słabe związki z naukami społecznymi (socjologia, antropologia) oraz z historią – ważną dla przedwojennej antropogeografii.

S. Leszczycki (1958 s. 565–566) na łamach „Przeglądu Geograficznego” określił wytyczne rozwoju geografii w nowych warunkach społeczno-ekono-

¹¹ Szerzej na temat praktycznych funkcji geografii w publikacjach np. Parysek (2004, 2007), Chojnicki (1973).

micznych, z których znaczna część koncentrowała się na działaniach planistycznych. Do najważniejszych czynników rozwoju nauk geograficznych S. Leszczycki (1958, s. 564) zaliczył:

1) chorologię, czyli problem rozmieszczenia zjawisk, procesów, związków, jako podstawowy problem badań geografii;

2) zastosowanie metody porównawczej jako sposobu opisu rozmieszczenia zjawisk oraz powiązania z innymi zjawiskami przy zastosowaniu metod regionalizacji i lokalizacji;

3) badanie struktur (kompleksów) tworzących układy terytorialne, czyli poszukiwania prawidłowości w strukturach przestrzennych zjawisk przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych;

4) tworzenie klasyfikacji struktur przestrzennych objętych badaniem geograficznym przy zastosowaniu rygoru metod statystyczno-matematycznych;

5) ilościową ocenę związku struktur przyrodniczych i społeczno-gospodarczych;

6) poznanie genezy i zmienności zjawisk geograficznych w czasie;

7) pełnienie przez geografę funkcji względem gospodarki narodowej, która dostarcza informacji i dokonuje charakterystyk i oceny dla władz politycznych oraz dla celów administracyjnych i gospodarczych;

8) użyteczność wyników badań dla praktyki, co wymusza wyrażanie ich w sposób ścisły – ilościowy.

Na tle ogólnych wytycznych dla rozwoju praktycznych funkcji geografii, J. Kostrowicki (np. 1957c) wyrażał pogląd, że z okresu międzywojennego nieliczne prace geograficzne można było uznać za zgodne z przedmiotem zainteresowań i celami geografii rolnictwa. Większość studiów, które podejmowały wówczas problem przestrzennego rozmieszczenia produkcji, wyszło spod ręki ekonomistów rolnych (por. Żabko-Potopowicz 1956, 1957) lub miało charakter regionalno-przeglądowy (por. zestawienie prac autorstwa J. Tobjasza 1957).

Pierwszą z prac geograficznych, których cele wiązały się określeniem pożądanych zmian (modernizacji) w strukturach wiejskich, była regionalizacja rolnictwa J. Ernsta (1932). Autor ten na podstawie warunków naturalnych (układu gleb i hipsometrii) oraz udziału głównych upraw roślinnych Polski wyróżnił sześć dużych regionów. Znamienne są ich nazwy, które nie nawiązują do określeń historyczno-kulturowych i przyrodniczych, lecz do głównych upraw (np. region pszenno-jęczmienny, żytnio-ziemniaczany). Z metodycznego punktu

widzenia istotne były tu pierwsze próby opisu statystyczno-wskaźnikowego i oceny punktowej poziomu rozwoju struktury produkcji¹².

Druga z kluczowych prac dla rozwoju nowego sposobu badań geograficzno-rolniczych wyszła spod ręki W. Ormickiego, który w swoich studiach poświęcił dużo miejsca działalności rolniczej w Polsce (por. np. Ormicki 1927, 1937). Syntetyczny charakter studium wynika z jednego z pierwszych pełnych sformułowań celów geografii rolnictwa, która zdaniem autora powinna zajmować się określeniem zdolności produkcyjnych i aprowizacyjnych rolnictwa na tle potencjału ludnościowego i produkcji zwierzęcej. Współcześnie podejście takie byłoby przyczynkiem do dyskusji na temat planowania strategii rozwoju gospodarki żywnościowej w kraju i w regionach. Biorąc pod uwagę okres, kiedy W. Ormicki sformułował te myśli (koniec lat 30. XX w.), wyraźnie widać, że cele geografii rolnictwa wiązały się z polityką obronną i planem rozwoju gospodarczego II Rzeczypospolitej. W. Ormicki (1937) twierdził bowiem, że zdolności aprowizacyjne muszą zostać określone w ogólnym planie przebudowy gospodarczej Polski, lokalizacji nowych okręgów przemysłowych oraz strategii obronnej państwa. Projekt modernizacji rolnictwa, w tym jego specjalizacja, i powiązanie jej z innymi funkcjami gospodarczymi, wpisywał się w szereg prac podejmowanych w drugiej połowie lat 30. XX w. nad unowocześnieniem kraju.

Nie negując opinii J. Kostrowickiego dotyczących funkcji syntetycznych jako wyznacznika dojrzałości opracowań geograficzno-rolniczych, warto zauważyć, że wśród geografów-prekursorów koncepcji planowania przestrzennego wsi należy również uznać wiele postaci tworzących podstawy metodyczne planu regionalnego. Pod koniec lat 30. XX w. S. Leszczycki (1938) opracował pierwsze syntezy rolnictwa (i innych dziedzin gospodarki) pod kątem planowania regionalnego na Podhalu. Specyficzny opis rolnictwa według systemów (kierunków) wytwórczości rolniczej (roślinna, zwierzęca) wraz elementami gospodarki żywnościowej zaprezentował S. Nowakowski (1929–1930). Monumentalna praca S. Nowakowskiego pt. *Geografia gospodarcza Polski Zachodniej* jest mało doceniana pod względem koncepcyjnym. Zawiera ona nie tylko opisy statystyczne, próby systematyzacji rolniczej w ujęciu przestrzennym oraz opis struktury krajobrazu rolniczego. S. Nowakowski (por. np. 1928) zafascynowany był materializmem historycznym, zwłaszcza marksistowską interpretacją procesów społecznych. Wpływy marksizmu wyraźne są w części poświęconej strukturze ludności, zwłaszcza w odniesieniu do problemu koncentracji

¹² J. Ernst (np. 1969) w późniejszym okresie (powojennym) zastąpił z opracowania metody badań specjalizacji rolnictwa (metoda odchyleń), która była stosunkowo prostym sposobem określania elementów wiodących w strukturze.

ziemi w dużych gospodarstwach. Prace S. Nowakowskiego ukazywały jeden z najważniejszych problemów wsi okresu międzywojennego, czyli „głód ziemi” oraz istniejące i potencjalne konflikty społeczne na tym tle. Modernizacja wsi, według tego autora, odnosiła się nie tylko do zwiększenia specjalizacji, towarowości, ale również kształtowania wyrównanego udziału własności poszczególnych kategorii ludności rolniczej. Praca ta ma również w sobie pierwiastek narodowy, gdyż autor w wielu miejscach podkreślał rolę rolnictwa i wsi w utrzymaniu tożsamości narodowej oraz wyrażał obawę przed niemieckim zagrożeniem (Wielkopolska). Marksizm w pracach S. Nowakowskiego i jego geograficzna wizja społeczeństwa nie znajdowała wówczas zrozumienia wśród antropogeografów. Po wojnie myśli te nie zostały rozwinięte ze względu na ich autonomiczny, niezależny od idei leninizmu sposób widzenia zjawisk relacji produkcji ze środowiskiem.

Powojenna geografia ekonomiczna miała sprzyjać utrwalaniu wizji modernizacji społecznej i gospodarczych według modelu radzieckiego. Wszystkie subdyscypliny geograficzne zajmujące się strukturami gospodarczymi, zwłaszcza w okresie stalinowskim, musiały formułować cele badań zbieżne z dyrektywami ideologiczno-politycznymi. Ucieczką od ideologii było skoncentrowanie się strukturach gospodarczych i pragmatyzmie planistycznym. Z jednej strony doprowadziło to, podobnie w innych subdyscyplinach, do ukształtowania się bezrefleksyjnego scjentyzmu, zwłaszcza w analizach struktur ekonomicznych (por. Rembowska 2006, Wilczyński 2011), z drugiej natomiast pozwalało geografom na mniejsze zaangażowanie w ideologię, a postulowane na konferencjach metodologicznych (Osieczna) włączenie do badań osadnictwa aspektów ludnościowych przybrało charakter studiów demografii przestrzennej (demogeografii). Geografia rolnictwa zaangażowała się w projekty dotyczące klasyfikacji i typologii użytkowania ziemi. Praktyczny aspekt tego zagadnienia polegał na uzasadnieniu zmian w użytkowaniu ziemi rosnącym zapotrzebowaniem na żywność na skutek rozwoju demograficznego (Kostrowicki 1957c, s. 10). Pragmatyzm geografii rolnictwa odzwierciedlał się w definicji zaproponowanej przez J. Tobjasza (1957, s. 67):

geografia rolnictwa zajmuje się wykorzystaniem środowiska geograficznego [przyrodniczego – przypis M.W.] przez rolnictwo w różnych krajach i regionach. Zajmuje się strukturą społeczno-gospodarczą w rolnictwie i **przy określonym poziomie sił wytwórczych wskazuje na istniejącą i pożądaną produkcję rolniczą**, uwzględniając zapotrzebowanie społeczne, cechy środowiska geograficznego [przyrodniczego – przypis M.W.] oraz społeczne koszty produkcji rolniczej. **Geografia rolnictwa ustala rejony rolnicze i kierunki produkcji rolnej na podstawie rzeczywistych i potencjalnych cech środowiska geograficznego** [przyrodniczego]

i rozwoju stosunków społeczno-gospodarczych, traktując produkcję roślinną i zwierzęcą jako pewną całość [podkreślenia M.W.].

Poglądy na istotę geografii rolnictwa (geografię typów gospodarki rolnej) obejmowały szereg zadań, które miały służyć przede wszystkim opracowywanym wówczas pierwszym dużym, scentralizowanym planom rozwoju rolnictwa i zagospodarowania obszarów wiejskich (Kostrowicki 1957c). Do najważniejszych celów geografii rolnictwa zaliczono:

1) ustalenie związków opracowanych typologii rolnictwa z wytycznymi pracowni planów regionalnych (zastosowanie badań w gospodarce narodowej);

2) wykorzystanie analizy użytkowania ziemi jako instrumentu do rozpoznania zróżnicowania rolnictwa;

3) wypracowanie nowych sposobów klasyfikacji i typologii przestrzennej (rozwój metod statystycznych);

4) tworzenie związków z zespołami badawczymi, które tworzą mapy tematyczne na bazie inwentaryzacji terenowej, np. geomorfologiczne, hydrograficzne (powielenie wzorca naturalistycznego);

5) wyróżnienie obszarów modelowych rozwoju rolnictwa (optymalnych) i problemowych, wyjaśnienie tych różnic oraz opracowanie sposobów aktywizacji rolnictwa.

Typologia rolnictwa była swoistą metodą określania prawidłowości rozwojowych w rolnictwie. **Praktycznym celem geografii rolnictwa było poszukiwanie wzorcowych modeli rozwoju działalności rolniczej.** Dążenia J. Kostrowickiego do łączenia celu naukowego (poznawczo-metodyczny) z planistycznym były w dużym stopniu związane z jego współpracą z międzynarodowymi organizacjami rozwoju (FAO). Typologia rolnictwa służyła m.in. do przygotowania podstaw modernizacji sektora gospodarki żywnościowej, szczególnie w tzw. krajach rozwijających się (lata 70. i 80. XX w.). Zdaniem J. Kostrowickiego (1969 s. 600), praktyka badań typologicznych wymuszała jej przedstawienie w sposób porównywalny. Syntezę cech rolnictwa wykonywano zatem metodami ilościowymi (statystycznymi). Syntetyczna ocena stanu rolnictwa została sprowadzona do badań koincydencji zmiennych ilościowych opisujących gospodarkę rolną w określonych jednostkach administracyjnych. J. Kostrowicki (1982a, s. 389) w ramach funkcjonowania Komisji Typologii Rolnictwa MUG przewodniczył badaniom typologicznym rolnictwa świata (por. Kostrowicki 1972). Brak odpowiednich środków finansowych oraz duże problemy z uzyskaniem informacji z niektórych państw, zwłaszcza słabo rozwiniętych, spowodowało, że projekt ten w skali świata nie przyniósł wszystkich oczekiwanych efektów (Kostrowicki 1982a, s. 389).

Niemal równolegle do rozwoju pragmatycznych funkcji geografii rolnictwa, podobny kierunek zmian był charakterystyczny dla geografii osadnictwa wiejskiego. Początek udziału geografów ekonomicznych (osadnictwa) w projektach planistycznych wiązały się z diagnozą sytuacji i planem rozwoju małych miast oraz ich wiejskiego zaplecza. Zagadnienie aktywizacji małych miast podniesiono po prawie 10 latach od zakończenia II wojny światowej. W połowie lat 50. XX w. zauważono, że wiele małych ośrodków miejskich obumiera funkcjonalnie i demograficznie, pomimo różnych zabiegów państwa dążącego do uspołecznienia handlu i rzemiosła. Rozwój funkcji zaplanowanych centralnie miał być swoistym antidotum na „formy spekulacji” (poza kontrolą państwa) w obrocie pomiędzy miastem i wsią (Kostrowicki 1953, s. 24). Ubytek ludności w miasteczkach był następstwem nie tylko strat spowodowanych działaniami wojennymi i okupacji hitlerowskiej wobec ludności polskiej, ale również skutkiem wymordowania ludności żydowskiej, której zajęcia pobudzały sektor handlu i rzemiosła¹³.

Przymusowe uspołecznienie tych działalności na początku lat 50. XX w. pogłębiło kryzys funkcji podstawowych miast¹⁴. Problem ten zaistniał nie bez przyczyny w latach 50. XX w. i miał kontekst ideologiczny. Silny opór chłopstwa przeciw przymusowej kolektywizacji w rolnictwie spowodował rewizję założeń planowania krajowego i regionalnego w pierwszych latach funkcjonowania gospodarki socjalistycznej. Gdyby rolnictwo zostało uspołecznione, a sieć osiedli wiejskich uległaby przebudowie pod kątem organizacji nowych form gospodarstw rolnych na wzór radziecki (kołchozy i sowchozy), to małe miasta w dużym stopniu mogłyby przestać odgrywać rolę środków obsługi rolniczego zaplecza. Niezrealizowane w większości plany zakładały, że duże państwowe gospodarstwa rolne oraz spółdzielnie rolnicze, miały zostać wyposażone w podstawowe usługi (handel, szkolnictwo, placówki ochrony zdrowia) oraz różne formy indoktrynacji ideologicznej (agendy aparatu partyjnego i bezpieczeństwa, placówki kulturalne itp.). Z tego punktu widzenia, kontrola społeczeństwa żyjącego w nowych formach osadniczych (PGR-y) byłaby z perspektywy władzy totalitarnej najbardziej pożądana¹⁵. Małe miasta miały natomiast przejść przez selekcję pod kątem ewentualnej industrializacji. „Nowa” sieć ośrodków o funk-

¹³ M.in. przyczynę tę podaje S. Liszewski (1993) w opisie przyczyn i specyfiki podjęcia badań ośrodków lokalnych w łódzkim ośrodku geograficznym w latach 60. XX w.

¹⁴ Opisywany problem znajduje również odbicie w pracach M. Dobrowolskiej oraz jej współpracowników, jednak jego ranga i koncepcyjna konstrukcja wymaga bardziej rozbudowanej analizy w innym miejscu.

¹⁵ Problem typów społeczności lokalnych w różnych wzorach porządku makrospołecznego wyczerpująco omawia socjolog P. Starosta (1995).

cjach wyspecjalizowanych, przede wszystkim przemysłowych, mogłaby wówczas zastąpić lokalne układy osadnicze, w tym także, jak to wówczas określano, „uwolnić nadwyżki siły roboczej” do wielkich zgrupowań miejsko-przemysłowych (Kostrowicki 1953).

W projekcie aktywizacji ośrodków wyraźnie przewijała się myśl dotycząca pomysłów modernizacji polskiej wsi i rolnictwa przez uspołecznienie środków produkcji. Została ona pogłębiona w niektórych pracach dotyczących reorganizacji sieci osadnictwa wiejskiego. Jednym z narzędzi oddziaływania na rolnictwo w okresie gospodarki socjalistycznej (w większości indywidualne i rodzinne) było planowanie gospodarcze, w tym również przestrzenne. Jego efekty, związane z tworzeniem nowej siatki powiązań funkcjonalnych, miały przyczynić się do wprowadzenia funkcji kontrolnych państwa do lokalnych układów społeczno-gospodarczych. Planistyczne cele zawarte były m.in. w opracowaniu M. Chilczuka (1963) pt. *Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce*. Autor przeciwstawił nowy wzorzec (socjalistyczny) planowania obszarów wiejskich tradycyjnemu układowi wiejskiej sieci, który wykształcił się w okresie feudalnym i kapitalistycznym XIX i początku XX w. M. Chilczuk (1963, s. 124) uzasadnił cel badań inwentaryzacyjnych sieci osadnictwa wiejskiego, którym, jak pisał, jest

wpracowanie takiego modelu, który nie tylko nie wpływałby ujemnie na bieżącą produkcję rolną indywidualnych gospodarstw chłopskich i na warunki bytowe ludności, ale który by **je nawet modernizował, a jednocześnie stanowiłby przesłankę dla przyszłej gospodarki uspołecznionej** [podkreślenie M.W.].

W pracy M. Chilczuka wybijał się m.in. polityczny kontekst procesu planowania socjalistycznego w Polsce. Rolą nauk społecznych było wspomaganie planowania przestrzennego i nowej organizacji układów osadniczych dostosowanej do centralistycznej polityki społeczno-gospodarczej. Nie ulega wątpliwości, że polska wieś wymagała racjonalizacji organizacji sieci i zagospodarowania przestrzennego. M. Chilczuk z jednej strony podkreślał potrzebę uporządkowania chaotycznej i rozproszonej sieci wsi, zwłaszcza w środkowej oraz wschodniej Polsce. Z drugiej strony autor negował historyczność wsi wynikającą z procesów „długiego trwania” oraz jej siłę, której źródłem była i jest regionalna i lokalna różnorodność (por. Chilczuk 1963, s. 123–124). Wobec braku możliwości całkowitego uspołecznienia rolnictwa, państwo socjalistyczne musiało zorganizować, opierając się na środkach lokalnych, system kontroli produkcji i zbytu żywności, która do lat 70. XX w. podlegała rygorowi dostaw obowiązkowych przez indywidualnych rolników. Na takim tle pojawiła się potrzeba dokładnej inwentaryzacji lokalnych ośrodków w zakresie instytucji i urządzeń wiążących je z rolniczym zapleczem.

Problem przemian wiejskich lokalnych układów osadniczych był w latach 70. XX w. popularnym tematem badań ze względu na duże zmiany w podziałach administracyjnych, w tym najniższego szczebla. Na początku lat 70. XX w. przystąpiono do likwidacji gromad i ustalenia siedzib Rad Gminnych. Stanowiło to pierwszy etap dalekosiężnej (jak się później okazało brzemiennej w skutki) reformy administracyjnej kraju, znoszącej powiaty i duże regiony administracyjne na rzecz układu dwustopniowego (49 województw i szczebel gmin). Znaczący polityki gospodarczej okresu PRL (por. Jezierski, Leszczyńska 2001) wiąże te zmiany z powrotem planu kolektywizacji rolnictwa, czego przejawem było wówczas reglamentowanie środków inwestycyjnych dla rolnictwa indywidualnego i uprzywilejowanie w tym zakresie instytucji podporządkowanych państwu (SKR-y, POM-y). Randze administracyjnej (gminie) przypisano pewne instytucje wzmacniające funkcje centralne kluczowych osiedli wiejskich, tj. Gminne Spółdzielnie „Samopomoc Chłopska”.

Geografowie osadnictwa wiejskiego w niektórych przypadkach podjęli się próby oceny polityki funkcjonalno-przestrzennej państwa na poziomie lokalnym (por. Kwiatkowska 1976b). Ingerencja w wiejskie układy osadnicze była dla wielu wsi zmianą w układzie ciężarów funkcjonalnych. Wprowadzenie gminy miejsko-wiejskiej lub umiejscowienie siedziby gminy w mieście miało związać ściślej zaplecze małych miast z ośrodkiem lokalnym. Można to uznać za przykład wymuszania ciężarów wsi do odpowiednich ośrodków za pomocą manipulacji podziałem administracyjnym. Krytyka E. Kwiatkowskiej (1976b, s. 126), na przykładzie badań wsi ówczesnego województwa bydgoskiego, ukazywała sztuczność i formalizm zabiegu aktywizacji małych miast, zwłaszcza w przypadku dużej liczby ośrodków o genezie dóbr prywatnych, których lokalizacja w momencie powstania była często przypadkowa, bez realnych szans na rozwój gospodarczy. Interesującą płaszczyzną takich studiów było podkreślanie wad polityki przestrzennej okresu gospodarki centralnie sterowanej. W pracy E. Kwiatkowskiej polegało to na ukazaniu opóźnienia pomiędzy rozwojem funkcji administracyjno-politycznej oraz urządzeń usługowych (GS „Samopomoc Chłopska”) a funkcjami kulturalno-oświatowymi oraz modernizacji rolnictwa.

Postulat ingerencji planistycznej w funkcjonalne układy ciężarów i więzi w sieci osiedli wiejskich był na początku lat 70. XX w. jednym z najczęściej rozwijanych i uzasadnianych pomysłów w literaturze geograficznej. W opracowaniach M. Chilczuka (1972, s. 16), na podstawie materiału spisowego (1970 r.), wyraźnie zaznaczało się oddziaływanie ówczesnej polityki rozwoju obszarów rolniczych, gdzie dążono do przekształcenia wiejskiej sieci osadniczej w kierunku zespołów produkcyjno-rolniczych związanych funkcją nadrzędną

obsługi zlokalizowaną w wytypowanych ośrodkach subokręgowych¹⁶. Uspołecz-niona gospodarka wielkoobszarowa z własną siecią usług podstawowych miała prowadzić do eliminacji najmniejszych ośrodków miejskich. M. Kiełczewska-Zaleska (1976, s. 218–219) krytycznie odnosiła się do pomysłów przenoszenia na wieś miejskich form zagospodarowania przestrzeni i budowy nowych ośrodków produkcyjno-mieszkaniowo-usługowych, głównie wykorzystujące PGR-y, kosztem sieci ukształtowanych ewolucyjnie osiedli wiejskich. Plany te, z różnym powodów, głównie oporu ludności rolniczej, ale również i braku środków na nowe inwestycje w sektor rolno-spożywczy nie zostały zrealizowane.

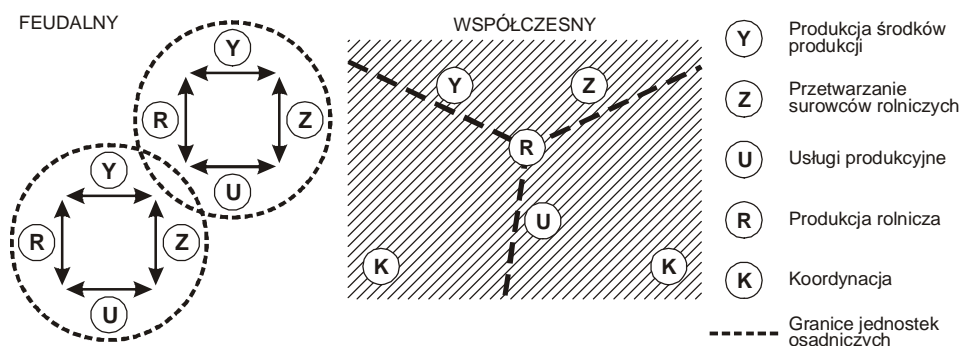
Pomysły przekształceń sieci osadnictwa wiejskiego dostosowane do uspołecz-nionych form rolnictwa wielkopowierzchniowego wychodziły przede wszystkim ze środowiska planistów (por. Tkocz 1998). Planowanie nowych form osadnictwa, które integrowałyby pożądane społecznie cechy miast i wsi ma długą historię (por. Golachowski 1971a). Różnorodne wizje przebudowy sieci osadniczej odnosiły się również do obszarów wiejskich, a wiele z nich powstało w radzieckich ośrodkach planowania przestrzennego (Golachowski 1971a). Opór indywidulanego rolnictwa spowodował, że przebudowę wiejskiej sieci osadniczej w pierwszej kolejności planowano na terenach oddziaływania dużych inwestycji przemysłowych. S. Golachowski (1971a, s. 55–56) twierdził, że w polskich warunkach, zamiast poszukiwać uniwersalnej formy osiedli poli-funkcyjnych, należało oprzeć się na koncepcji zespołów osadniczych, gdzie rozproszone jednostki spełniałyby podobne funkcje, co umożliwiłoby duży wybór miejsc pracy i usług. W geografii osadnictwa wiejskiego perspektywę tzw. agromiast i ich różnych typów zarysował J. Tkocz (por. np. 1971b, 1980). Autor twierdził bowiem, że agromiasta są pożądaną formą koncentracji terenów zainwestowanych, instytucji i urządzeń na obszarach rolniczych. Koncepcja ta wiązała się również z planem przebudowy wsi polskiej pod wpływem procesu uspołeczniania ziemi. Zakładano, podobnie jak we wcześniejszych pracach (np. Chilczuk 1963), że uspołecznione formy własności ziemi będą przeważać w gospodarce rolnej, co wymusi jednocześnie zmianę organizacji sieci osadnic-twa wiejskiego. J. Tkocz (1980, s. 106, por. rys. 3.19) tak pisał o polityce przestrzennej na terenach wiejskich:

Uspołecznianiu ziemi, według naszego rozeznania, towarzyszyć będzie wytwa-rzanie się formy osadniczej, którą nazywamy **rolniczym zespołem zurbanizo-wanym**. Forma ta wyniknie z autonomicznych możliwości wywoływania efektu urbanizacji i z **preferowania ludności czynnej zawodowo w rolnictwie uspołecz-**

¹⁶ J. Tkocz (1980) taką jednostkę osadniczą nazywa rolniczym zespołem zurbanizo-wanym.

nionym. Rolniczy zespół zurbanizowany **egzystować może w dużym domknięciu**, co ma zagwarantowane w układzie lokalnym przez oparcie się na rejonie kooperacyjnym [...]. W następstwie pełnej koncentracji ziemi dojdzie do umiarkowanej koncentracji osiedli rolniczych. Oznacza to, że nastąpi, podobnie jak w innych działach gospodarki narodowej, **rozdział funkcji produkcyjnych od mieszkalno-administracyjnych** [...] [podkreślenia M.W.].

SPOSÓB REALIZACJI FUNKCJI ROLNICZEJ:

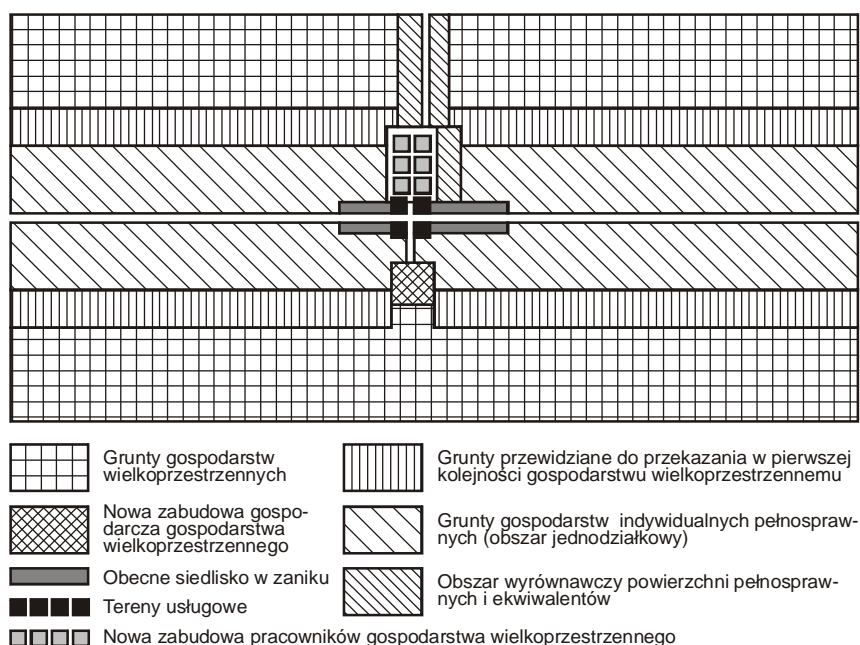

Rys. 3.19. Schemat sposobu realizacji funkcji rolniczej: a – feudalny b – współczesny
Źródło: J. Tkocz (1971b, s. 71)

Plany te miały doprowadzić do eliminacji własności prywatnej w rolnictwie polskim, a w konsekwencji likwidacji (destrukcji) wsi jako historyczno-kulturowej, społecznej i przestrzennej formy życia ludności. W programie tym odbijały się różne elementy polityki władz PRL-u, którymi było uspołecznienie własności, hierarchiczna kontrola nad społeczeństwem (centralizm nakazowo-rozdzielczy), wyrównanie dysproporcji w warunkach życia przez preferowanie działalności produkcyjnych w formie masowej i skoncentrowanej. Praktyczne cele, które realizowała w tym przypadku geografia ekonomiczna, służyły utrwalaniu kierunkowej polityki zmiany wsi i rolnictwa, a jednym z jej aspektów były przemiany przestrzenne prowadzące do powstania rolniczych kombinatów produkcji rolnej oraz integracji lokalnych sieci osadniczych opierających się na miastach rolniczych, zwanych również agromiastami (Tkocz 1971b, 1980, por. rys. 3.20).

Uwydatnienie funkcji praktycznych geografii rolnictwa i osadnictwa (Komisja Problematyki Przestrzennej Rolnictwa KPZK) doprowadziło do zaniku szerszej refleksji nad społecznym kontekstem przemian wsi. W ramach prac nad strukturą przestrzenną rolnictwa w okresie powojennym wykonano szereg prac według wypracowanego już schematu makroskalowego łączenia danych ilościowych i prezentacji rozkładu geograficznego wraz z typologią przestrzenną, którą

wzorem poprzednich doświadczeń utożsamiano z rodzajem systemowej prezentacji całości społeczno-gospodarczych (por. Kostrowicki 1978), natomiast celem badań było określenie cech i efektów produkcyjnych oraz optymalizacji rozwoju rolnictwa w Polsce. Znamienna dla tego okresu, podobnie jak w innych dziedzinach geografii ekonomicznej, była koncentracja na produkcji bez większego związku z ukazaniem mechanizmów przekształceń, zwłaszcza w zakresie oddziaływania uwarunkowań o charakterze społeczno-kulturowym. Zróżnicowanie rolnictwa rzadko było wyjaśniane zróżnicowaniami regionalnymi, których źródłem jest geneza, tradycja i kultura, a także czynniki polityczne.

Rys. 3.20. Model układu rozłogów jednostek osadniczych na drodze do całkowitego uspołecznienia ziemi
Źródło: J. Tkocz (1980, s. 84)

W latach 70. XX w. zaczął dominować wzorzec badań struktury i organizacji przestrzennej rolnictwa, który służył przedstawianiu tzw. problemów węzłowych, odpowiadającym kluczowym zagadnieniom rozwoju gospodarczego. Można wyróżnić dwa typy takich prac. Pierwszy, wyczerpujący, w którym uwzględniono wiele cech rolnictwa (por. tab. 3.5) oraz drugi, w którym koncentrowano się na wybranych elementach uwarunkowań i produkcji rolniczej w ujęciu przestrzennym wraz z próbą typologii cząstkowej w zakresie prowadzonych badań. Drugi typ przeważał w latach 80. i 90. XX w., czego

przykładem są prace dotyczące np. produkcji rolnej (np. Szyrmer 1980, Kulikowski 1982, 2003, Szczęsny 1992), wykształcenia rolników (np. Gałczyńska 1988), kierunków i typów użytkowania ziemi (np. Bański 1997).

Tabela 3.5. Elementy analizy struktury przestrzennej rolnictwa w Polsce

1. Struktura agrarna
2. Nakłady pracy
3. Użytkowanie ziemi
4. Składniki produkcji rolniczej
5. Produktywność, towarowość i struktura produkcji rolnej
6. Typy rolnictwa
7. Perspektywy przemian

Źródło: opracowanie własne na podstawie J. Kostrowicki (1978).

Rzadkością w studiach nad oceną modernizacji rolnictwa było zastosowanie koncepcji i metod przestrzennej dyfuzji innowacji rolniczych (Kamiński 1982). Z. Kamiński (1982) zaprezentował udaną próbą adaptacji metod nad analizą lokalizacyjną i zachowań ludności według wzorca studiów szwedzkich i brytyjskich (T. Hägerstrand, A. Pred). Wątek ten mógł stać się zaczątkiem badań nad zachowania przestrzennymi ludności i studiów behawioralnych w geografii rolnictwa. Niestety, nowe rozwiązania metodologiczne nie wzbudziły wówczas zainteresowania wśród geografów rolnictwa. Niektóre podejmowane zagadnienia przemian wsi w modelu symulacyjno-dyfuzyjnym były pokłosiem badań geografów osadnictwa miejskiego (por. Dramowicz 1975)¹⁷.

Związek pomiędzy geografią rolnictwa a planowaniem regionalnym oraz ekonomiką rolnictwa określał zakres zainteresowań badawczych i praktyczne funkcje dyscypliny (por. *Rolnictwo w planach...* 1985). Od lat 80. XX w. widoczna była pewna tendencja, która nabrała mocy w okresie transformacji, będąca z jednej strony przejawem podkreślania utylitarnych celów geografii ekonomicznej, z drugiej zaś postępującego kryzysu jej tożsamości. Istota zmiany polegała na coraz częstszym używaniu w miejsce geografii ekonomicznej

¹⁷ Autonomiczny charakter względem koncepcji powstałych w Zakładzie Geografii Rolnictwa PAN miały prace A. Szajnowskiej (np. 1976), dotyczące charakterystyki systemu agrodemograficznego Polski. Wpisywały się one jednak w szereg prac testujących metody statystyczne do wyjaśnienia systemu zależności rozumianego jako współzależność i współzmiennność określonych skwantyfikowanych cech ludnościowych i rolno-ekonomicznych wraz z ujęciem taksonomii numerycznej.

terminu „gospodarka przestrzenna”, również w odniesieniu do przemian ekonomicznych obszarów wiejskich. Wielu geografów ekonomicznych stało się orędownikami transformacji geografii ekonomicznej w gospodarkę przestrzenną, która stawiała się zbiorem różnych studiów na pograniczu głównie ekonomii i geografii. Ich wspólną cechą było zainteresowanie przestrzennym wymiarem zjawisk gospodarczych. Tendencje te nie ominęły również od lat 80. XX w. geografii rolnictwa, gdzie wzrosło zainteresowanie pojęciem „gospodarka żywnościowa”, a niektóre tradycyjne badania, jak np. kierunki użytkowania ziemi i ich zmiany zaczęto przedstawiać w kategoriach gospodarki ziemią (por. Bański 1998). Koncepcja „kompleksu gospodarki żywnościowej ujmowanego przestrzennie” została sformułowana przez R. Kulikowskiego (por. np. 1984), który zaproponował podstawy terminologiczne oraz schemat analizy problemowej. Specyfika przestrzenna takich badań zdaniem autora (Kulikowski 1984, s. 15) powinna opierać się na modelu produkcyjnym i obejmować trzy sfery, tzn. produkcji surowców (rolnictwo, rybołówstwo, łowiectwo, zbieractwo itp.), przetwórstwo, czyli przemysł rolno-spożywczy, oraz zagadnienie obrotu i usług. W ramach wykonanej próby analizy przestrzennej skoncentrowano się przede wszystkim na strukturze przestrzennej rolnictwa, względnie przetwórstwa rolniczego, przez co analiza ta upodobniła się do badań według schematu typologii przestrzennej. W pewnym stopniu relacje w kompleksie gospodarki żywnościowej w ujęciu przestrzennym były podstawą do określenia współzależności pomiędzy lokalizacją przemysłu rolno-spożywczego a strukturą przestrzeni rolniczej i układów osadnictwa w pracy T. Strykiewicza (1988). Niewątpliwie w ramach geografii rolnictwa, lub szerzej geografii obszarów wiejskich, problem przestrzennej gospodarki żywnościowej należy do otwartych koncepcyjnie, a bardziej adekwatnym pojęciem opisu zjawisk z nią związanych byłby termin organizacji przestrzennej kompleksu produkcji rolnej, przy czym musiałaby ona w większym stopniu zawierać analizy systemów osadniczych. Na przełomie lat 60. i 70. XX w. w ramach koncepcji systemowej J. Tkocz (1971b) sformułował oryginalną w dużej mierze formułę badań osadniczo-rolniczych jako funkcjonalnych agregatów rolniczych. Koncepcja ta powstała na „fali” zainteresowania geografów modelami systemów samoregulujących się oraz próbą ich interpretacji w ramach systemu gospodarki nakazowo-rozdziałowej.

Planistyczny charakter miała w swych założeniach również koncepcja obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej. Program badań obszarów wiejskich jako przestrzeni wielofunkcyjnej miał przede wszystkim cele pragmatyczne, którym towarzyszyły dążenia do opracowania procedur delimitacyjnych i typologicznych w zakrojonych na szeroką skalę pracach nad nową koncepcją zagospodarowania przestrzennego kraju. Twórca polskiej szkoły geografii rolni-

ctwa uzasadniał, że w układzie 49 województw lepiej można było kształtować specjalizację funkcjonalną obszarów wiejskich (Kostrowicki 1976, s. 607). Niewątpliwie programy naukowo-badawcze obszarów wiejskich opracowane w drugiej połowie lat 70. XX w., w tym wychodząca się z kręgu geograficznego koncepcja J. Kostrowickiego (1976) ulegały „urokowi” gigantomanii gospodarki centralnie planowej w Polsce lat 70. XX w. W programowaniu modernizacji wsi i rolnictwa nie zauważano istotnych ograniczeń strukturalnych, które były często wynikiem ideologicznej dyskryminacji wsi w redystrybucji dóbr i inwestycji (por. Bieńkowski 1993) oraz prób eliminacji podstaw wiejskiej wspólnotowości (por. Starosta 1995). Planowanie rozwoju funkcjonalno-przestrzennego obszarów wiejskich było przeszacowane, zwłaszcza w zakresie adaptacji społecznej do nowych warunków, a wielu przypadkach, co zaczęto przedstawiać już w pierwszej połowie lat 80. XX w., również w środowisku geograficznym, nie uwzględniało narastających deformacji struktury demograficzno-społecznej i gospodarczej obszarów wiejskich (por. np. Stasiak 1980, 1983b, Eberhardt 1989).

Geograficzno-rolnicza interpretacja zróżnicowania funkcjonalnego wsi rozwijała postulat J. Kostrowickiego (1976) dotyczący odrębności obszarów wiejskich jako przedmiotu planowania przestrzennego. Separatyzm przedmiotowy odnosił się nie tylko do ukształtowanego po II wojnie światowej w polskiej geografii układu branżowego, ale także był przedstawiany w kontekście przełamywania dychotomii „miasto – wieś”, zwłaszcza w zakresie stereotypu widzenia relacji między miastem a obszarem wiejskim (podległości organizacyjno-technicznej wsi). Zdaniem W. Stoli (1987), polityka gospodarcza państwa socjalistycznego doprowadziła do ukształtowania się „pasożytniczego” względem wsi modelu rozwoju industrializacji i urbanizacji. Wielofunkcyjny model (projekt) modernizacji obszarów wiejskich pojawił się na gruncie geografii, podobnie jak np. pojęcie strefy podmiejskiej jako kategoria planistyczna. W badaniu cech (funkcji) struktury przestrzennej odchodzono od dominującego w geografii rolnictwa podejścia opisującego na rzecz ujęć oceniających, głównie prognostycznych (por. Kostrowicki 1976, Stasiak 1980, 1983a). Wstępnym celem w zakresie planowania rozwoju obszarów wiejskich była zatem identyfikacja funkcji zarówno w zakresie badań ich struktury, jak i dynamiki zmian. Koncepcja wielofunkcyjnego obszaru wiejskiego jest często wykorzystywana jako podstawa teoretyczna w opracowaniach planistycznych lub diagnostycznych wykonywanych przez geografów na zlecenie instytucji programowaniu rozwoju wsi (por. np. Bański 2009, Bański i in. 2009).

W badaniach identyfikacji poziomu rozwoju wsi oraz możliwości modernizacyjnych rolnictwa i innych sektorów gospodarki, nowym impulsem dla bardzo

zróznicowanych merytorycznie studiów była transformacja społeczno-gospodarcza. Problemy rozwoju wsi i rolnictwa stały się jednym z największych obciążeń w okresie przemian ustrojowych, a liczne diagnozy stanu społecznego i gospodarczego odśłoniły z całą jaskrawością zaniedbania z czasu gospodarki centralnie planowanej (por. Kolarska-Bobińska i in. 2001). Pomimo że studia nad rolnictwem, a zwłaszcza osadnictwem wiejskim, weszły w fazę kryzysu, to w ciągu ostatnich 20 lat wydano wiele prac, głównie empirycznych. Problematyka modernizacji wsi, jej rozwoju, przede wszystkim w aspekcie przemian struktury przestrzennej obszarów wiejskich, jest najbardziej powszechnym typem studiów realizowanych przez geografów wywodzących się z kręgu badań nad typologią oraz organizacją przestrzenną rolnictwa.

Zmniejszenie zainteresowania osadnictwem wiejskim przy dominacji ośrodków związanych z tradycją geograficzno-rolniczą (przede wszystkim ośrodka geograficznego PAN w Warszawie oraz w Toruniu i Poznaniu), sprawiło, że utrzymany został związek geografii obszarów wiejskich z problematyką planistyczną i organizacji przestrzeni. Tendencjom tym sprzyjał również rozwój badań dyscypliny „gospodarka przestrzenna”, gdzie w zespołach naukowo-badawczych licznie reprezentowani byli geografowie ekonomiczni. Sytuacja ta sprawiła, że od początku transformacji preferowany jest model studiów ilościowych, przede wszystkim empiryczny, o jasno określonych celach pragmatycznych (formułowanie diagnoz i strategii rozwoju). Geograficzny wymiar badań transformacji struktur wiejskich charakteryzuje się przede wszystkim dążeniem do prezentacji pewnych typów rozwojowych wsi lub rolnictwa w ujęciu całościowym (np. struktury funkcjonalno-przestrzennej, poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego) lub ograniczonym do wybranych elementów (por. np. Falkowski, Kluba 1995, Szczęsny 1996b, Falkowski, Jezierska 1996, Kamińska 1997, Sasinowski, Rudnicki 1998, Jasiulewicz 1999, Górz, Guzik 2003, Grykień, Hasiński 2007, Rydz, Rudnicki 2009, Kołodziejczak 2010)¹⁸. W okresie transformacji dotychczasowy główny problem badań geograficznych, czyli struktury przestrzenne i typologia rolnictwa przestał odgrywać najważniejszą rolę. Prace z zakresu geografii rolnictwa ukazują się rzadziej i podejmują problem restrukturyzacji rolnictwa w tradycyjny (typologia i organizacja przestrzenna) sposób (por. np. Bański 1998, Szczęsny 1999, Gałczyńska, Kulikowski

¹⁸ Typy problemów badawczych wsi i rolnictwa w geografii w okresie transformacji prezentują np. prace: K. Czapiewski, R. Kulikowski 2005, J. Bański 2006, M. Wójcik 2008a. Szeroki wybór prac dotyczących przemian struktur przestrzenno-ekonomicznych w okresie transformacji można odnaleźć w serii wydawniczej „Studia Obszarów Wiejskich” koordynowanej przez Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN (od 2011 r. Zakład Geografii Wsi i Rozwoju Lokalnego IGiPZ PAN).

2000, Głębocki 2005). Transformacja rolnictwa przedstawiana była również w porównaniu z innymi państwami przechodzącymi postsocjalistyczne przemiany strukturalne (por. np. Grykień 2005, Bański, Bednarek 2008).

Badania nad modernizacją, przekształceniami społeczno-gospodarczymi wsi mają dychotomiczny charakter (por. Kamińska, Heffner 2011), tzn. dużą wagę przywiązuje się do sporządzenia diagnozy i określenia czynników zmiany obszarów wiejskich problemowych lub sukcesu gospodarczego (progresywnych). W pierwszym okresie transformacji, przed wejściem do Unii Europejskiej, koncentrowano się przede wszystkim na obszarach problemowych. Koncepcja wiejskiego obszaru problemowego została obszernie przedstawiona w opracowaniach J. Bańskiego (np. 1999), choć pierwsze próby określenia jego cech z geograficznego punktu widzenia dokonano w opracowaniach J. Falkowskiego (1990), R. Kulikowskiego (1992) i E. Skawińskiej (1993). W przypadku geografii rolnictwa koncepcja obszaru problemowego najczęściej wychodziła z analizy relacji pomiędzy ilościowo określonymi funkcjami w układzie przestrzennym. R. Kulikowski (1992) w wyniku przeprowadzonej analizy ustalił, że problem obszaru rolniczego jest pochodną bądź porównania poziomu rozwoju rolnictwa jednego obszaru z innymi otaczającymi (problem wzorca), bądź konfliktu funkcji, gdzie jedna z działalności rozwija się kosztem innych (problem wadliwej struktury). Głównym celem badań była delimitacja obszarów problemowych na bazie materiału statystycznego ujętego w postaci wyselekcjonowanych cech. Istota koncepcji nie odbiegała zatem od schematu znanego z innych badań zespołu J. Kostrowickiego, gdzie wysiłki koncentrowały się na przestrzennej analizie cech diagnostycznych i typologii określonych w ten sposób obszarów. Badania prowadzą do identyfikacji pewnej struktury obszaru jako relacji statystycznych pomiędzy wybranymi cechami oraz wyróżnienia typów tych relacji w odniesieniu do układu wzorcowego. Studia te właściwie nie prowadziły do rozpoznania mechanizmu powstawania problemów w rozwoju rolnictwa, a przyczyn poszukiwały w określeniu, które zmienne mają największy wpływ na obniżenie pozycji obszaru w rankingu opartym na wskaźniku syntetycznym¹⁹.

Podobny charakter pod względem koncepcyjnym mają prace odnoszące się do identyfikacji tzw. czynników sukcesu wsi. Autorzy poszukują tu prawidłowości rozwojowych, które decydują głównie o wzroście gospodarczym identyfikowanym za pomocą zmiennych opisujących m.in. procesy zwiększania zatrudnienia poza rolnictwem, liczby firm, inwestycji, ruchu budowlanego,

¹⁹ Koncepcyjne zbliżone studia były wykonywane w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (por. np. Rosner 1999, 2000).

dochodów, modernizacji rolnictwa, poziomu ludności z wyższym wykształceniem lub pożądanymi dla rozwoju wsi kwalifikacjami mieszkańców (por. Głębocki, Kaczmarek 2005, Bański 2008a, Czapiewski 2010). Po wejściu Polski do Unii Europejskiej badania nad modernizacją wsi, zwłaszcza rolnictwa, były wykonywane w kontekście przestrzennego zróżnicowania absorpcji funduszy strukturalnych (por. Rudnicki 2009, 2010a, 2010b, Kacprzak, Kołodziejczak 2010).

Włączanie w ostatnich latach do badań nad rozwojem wsi zagadnień społecznych powielił wzorzec ilościowy, a autorzy w pracach koncentrują się przede wszystkim nad przemianami makrostruktur przestrzennych. Interpretacja zjawisk społecznych opiera się przede wszystkim na wykorzystaniu metod badań typologicznych, struktury, indeksów zmian itp., wraz z prezentacją kartograficzną (por. np. Bański, Rydz 2002, Kamińska, Heffner 2010).

3.8. Urbanizacja obszarów wiejskich

Interpretacja zmienności układów terytorialno-osadniczych w kategoriach przemian urbanizacyjnych była (i jest) jednym z najczęściej przyjmowanych sposobów wyjaśniania struktur i procesów w geografii społeczno-ekonomicznej. Pojęcie procesu urbanizacji jest bardzo szerokie i obejmuje niemal wszystkie aspekty działalności społeczno-gospodarczej ludzi. Powszechność zastosowania terminu „urbanizacja” budzi wątpliwości metodologiczne, które dotyczą przede wszystkim nadinterpretacji w wyjaśnianiu zjawisk społeczno-gospodarczych oraz funkcjonalistycznego sposobu ujmowania problemów badawczych.

W obrębie geografii ekonomicznej analiza zjawisk urbanizacyjnych była przede wszystkim domeną badań geografii miast, co w dużej mierze zaważyło na interpretacji urbanizacji jako wszechogarniającego procesu przemian środowisk wiejskich w miejskie, a także rozwoju miast już istniejących (por. np. Liszewski, Maik 2005, Liszewski 2008c, Szymańska 2009). Na temat urbanizacji głos zabierali najbardziej wpływowi polscy geografowie, a literatura dotycząca tego zagadnienia jest bardzo rozległa i zróżnicowana.

Ocena koncepcji urbanizacji wsi, jako pewnego odzwierciedlenia idei modernizacji, wymaga przybliżenia ogólnych cech badań geografów nad urbanizacją. Jedną z najczęściej przytaczanych definicji urbanizacji (por. np. Rykiel 1977, Maik 1992c) jest propozycja K. Dziewońskiego (por. np. 1972), który określił ją jako społeczny proces o kompleksowym charakterze polegający na przekształcaniu społeczeństwa tradycyjnego (wiejskiego) w bardziej heterogeniczne społeczeństwo miejskie. Zwrócenie uwagi na społeczny charakter prze-

mian, których istota tkwi w nowym sposobie organizacji społeczeństwa, jest bliskie poglądom badaczy struktur społecznych. Socjologowie pierwsi sformułowali koncepcję urbanizacji jako pewien nowy sposób interpretacji mechanizmów zmiany stylu życia w warunkach modernizacji społecznej, w tym także rozwoju społeczeństwa masowego (por. Starosta 1995, Jałowiecki, Szczepański 2009). Urbanizację postrzegano jako proces charakteryzujący się pewną prawidłowością rozwojową, tzn. jej celem jest unifikacja zachowań oraz wartości według wzorca miejskiego. Socjologowie, współpracujący w latach 60. i 70. XX w. z geografami i planistami w zakresie badań nad zmiennością układów osadniczych, traktowali urbanizację w trojakim sensie, tzn. jako:

- proces przenikania idei i wzorców praktycznych z miast do stref otaczających;
- wzrost nasilenia zachowań uważanych za typowo miejskie;
- proces koncentracji ludności na obszarach miejskich (por. Jałowiecki 1965, s. 91).

Rozróżniano szersze i węższe rozumienie urbanizacji. W szerszym ujęciu urbanizację interpretuje się jako proces (urbanizowanie się obszaru), natomiast w węższym urbanizacja rozumiana jest jako stan, czyli pewien etap umiastowienia wyrażony odpowiednim wskaźnikiem (Rykiel 1977). Koncepcja urbanizacji miała m.in. wyjaśnić, w jaki sposób odbywa się dyfuzja miejskich wartości, zachowań i form zagospodarowania na tereny wiejskie. Z. Rykiel (1977, s. 29–30), na bazie dorobku nauk społecznych, w tym geografii społeczno-ekonomicznej, wyróżnił trzy ujęcia procesu urbanizacji (por. również Maik 1992c, Liszewski, Maik 2000, Jakóbczyk-Gryszkiewicz 2008), tzn.:

- 1) ujęcie formalno-administracyjne – koncentracja ludności w określonych formalnie granicach miast;
- 2) ujęcie strukturalno-funkcjonalne – przekształcanie struktury społeczno-zawodowej ludności oraz kształtowanie się regionów miejskich;
- 3) ujęcie behawiorystyczne – oddziaływania wzorców miejskich zachowań w ujęciu klasowym (pionowym) i przestrzennym (poziomym).

Koncepcja urbanizacji odegrała dużą rolę w przełamaniu dychotomii podziału środowisk społecznych na miejskie i wiejskie (przeciwstawne style życia) i w stworzeniu modelu kontinuum nasilenia zjawisk umiastowienia. Na podstawie obserwowanych w latach 60. i 70. XX w. tendencji rozwoju przestrzennego skupisk miejskich coraz częściej w geografii formułowano pogląd, że rozdzielne traktowanie miast i wsi w badaniu urbanizacji jest nieuzasadnione. Geografia ekonomiczna adaptowała koncepcję urbanizacji, podkreślając strefowy (zróżnicowanie przestrzenne) charakter jej zaawansowania (por. Mikołajewicz 1971).

Interpretacja przemian społeczno-gospodarczych wsi jako wykładnika procesów urbanizacji ma już długą, sięgającą okresu międzywojennego, tradycję badań (por. np. Błaszczak 1924, Marchacz 1936, Radlińska 1948), a w wielu współczesnych koncepcjach urbanizacji obszary wiejskie są ważnym elementem budowy teorii i modeli przemian struktury przestrzennej regionów (por. Grzeszczak 1996, Zborowski 2005, Jakóbczyk-Gryszkiewicz i in. 2010). Niezależnie od oceny zasadności terminu „urbanizacja wsi” (por. Kostrowicki 1976, Rykiel 1977), ten sposób opisu i interpretacji przemian jest jedną z kluczowych geograficznych koncepcji badań obszarów wiejskich.

Zainteresowanie urbanizacją wsi było pochodną dwóch współzależnych, ważnych dla przemiany struktury przestrzennej kraju procesów, tzn. industrializacji miast i niektórych obszarów wiejskich oraz wzrostu skupisk miejskich oraz ich ekspansji na zewnątrz formalnie określonych granic. Wiele wcześniej opracowanych koncepcji badań wsi, jak np. ośrodków lokalnych, zespołów i układów osadniczych, było od przełomu lat 60. i 70. XX w. w polskiej literaturze geograficznej reinterpretowanych w kontekście procesu urbanizacji (por. np. Kania 1966, Zagożdżon 1966, Dobrowolska, Prochownik 1971). Transformacja ta była krytykowana, przede wszystkim ze względu na bardzo szeroki zakres pojęcia i brak jasnej relacji pomiędzy urbanizacją a np. modernizacją i mechanizacją (Rajman 1994).

W polskich studiach geograficznych oryginalną w dużej mierze koncepcją badań urbanizacji wsi było opracowanie S. Golachowskiego (1966) dotyczące semiurbanizacji wiejskich osiedli. Semiurbanizacja została wyjaśniona na przykładzie regionu opolskiego. Zdaniem S. Golachowskiego (1966, s. 45), w zakresie merytorycznym semiurbanizacji lokują się takie **przemiany społeczno-gospodarcze i morfologiczne wsi, które niekoniecznie prowadzą do całkowitej urbanizacji w sensie włączenia terenów wiejskich w granice administracyjne miast lub ich przeobrażenia w rozwinięte miasto**. S. Golachowski, powołując się na badania amerykańskie, uważał, że wieś semiurbanizowana to inaczej „pół-wieś” – „pół-miasto”, czyli rodzaj zurbanizowanej wiejskiej społeczności (*rurban community*). Autor, choć nie przytacza źródeł anglo-amerykańskich inspiracji, wyraźnie był zafascynowany ujęciem problemu rozwoju wsi w ramach koncepcji społeczności zurbanizowanej. Koncepcja ta zakładała, że społeczności lokalne ewoluują od układów zamkniętych w kierunku układów społecznie otwartych, a czynnikiem odpowiedzialnym za tę zmianę jest dyfuzja miejskiego stylu życia. Przewaga i utrwalenie miejskich typów zachowań było związane z uzyskiwaniem liczebnej przewagi przez ludność migrującą z miast do wsi nad autochtonami (przede wszystkim na obszarach wokół dużych ośrodków). Migracje ludności wskazywane były jako

czynnik odpowiedzialny za erozję tradycyjnej kultury i włączenie społeczności wiejskich w obręb kultury masowej. Geograficzne badania z lat 60. i 70. XX w. starały się potwierdzić tezę, że urbanizacja społeczna różnicuje się przestrzennie i zależy od odległości do najbliższego miasta oraz jego wielkości, a z przestrzenną zmiennością tego zjawiska związany jest wzrost funkcjonalnej różnorodności. W przeciwieństwie do polskich badań, gdzie dominował wzorzec funkcjonalistyczny i ilościowy, studia amerykańskie i brytyjskie nie były tak rygorystyczne pod względem zastosowania metod ilościowych i analizy przestrzennej (por. badania na pograniczu geografii i socjologii R.E. Pahla 1966). Specyfiką urbanizacji w Polsce była jej gwałtowność. W efekcie dynamiki przemieszczeń ludności wiejskiej do miast w latach 60. i 70. XX w. społeczeństwo polskie w stosunkowo krótkim czasie „umiastowiło się”. Proces ten miał wyraźny związek z ideologią państwa socjalistycznego, które w urbanizacji (i industrializacji) widziało nie tylko sposób modernizacji społecznej, ale również utrwalenia funkcji kontrolnych (dezintegracja lokalnych wspólnot, por. Starosta 1995). Przed geografami ekonomicznymi w Polsce postawiono przede wszystkim zadanie opisu zróżnicowania przestrzennego, co czyniono głównie w skali makro. Bardziej szczegółowe badania, głównie morfologiczne i funkcjonalne, choć prowadzone rzadziej, budziły większą refleksję teoretyczną i poznawczą. W nurt taki wpisywały się właśnie studia S. Golachowskiego (1966, s. 48), który zwracał uwagę, że **zaawansowaniu przemian społeczno-zawodowych nie musi odpowiadać wyraźna zmiana form fizjonomicznych i użytkowania przestrzeni**. Swoje przekonania uzasadniał w następujący sposób:

[...] **niektóre osiedla o częściowych funkcjach miejskich przypominają raczej przedmiejskie dzielnice przemysłowe czy mieszkaniowe niż pełny miejski kompleks osadniczy**. W rzeczywistości są to zwykle elementy większych całości topograficznie rozproszone, lecz sprzężone wspólną funkcją nadrzędną (Golachowski 1966, s. 48) [podkreślenie M.W.].

Program badań mikroprzestrzennych nad semiurbanizacją w geografii nie doczekał się realizacji na szerszą skalę. Większości studiów przyświecał cel, którym było wyjaśnienie prawidłowości w strukturze przestrzennej, oraz opracowanie typologii bądź regionalizacji zjawisk. Z próbą wyjaśnienia specyfiki zmian wsi w kategoriach semiurbanizacji łączyło się zainteresowanie geografów i specjalistów pokrewnych dziedzin problemem rozwoju osadnictwa robotniczego na wsi. Choć ludność nierolnicza stanowiła zawsze trwały element struktury społeczno-zawodowej wsi, to w okresie industrializacji, a zwłaszcza w okresie umiejscowienia w lokalnych układach osadniczych nowych inwestycji przemysłowych, zagadnienie zmiany zawodowej i stylu życia było wówczas

interesującym problemem do badań naukowych. S. Golachowski i współpracownicy (1971b, s. 7), podejmujący się wówczas (przełom lat 60. i 70. XX w.) interdyscyplinarnych studiów z zakresu osadnictwa robotniczego na wsi (Instytut Podstawowych Problemów Planowania Przestrzennego Politechniki Warszawskiej), uważali, że zjawisko to było dominującą i najbardziej dynamiczną formą urbanizacji terenów wiejskich. Autorzy planów rozwoju struktury przestrzennej obszarów wiejskich śmiało zakładali wówczas, że w bardzo krótkim czasie (10–15 lat) grupa robotników uzyska dominację wśród innych warstw społecznych wsi, co argumentowano m.in. ograniczeniami w rozwoju mieszkalnictwa w mieście, inwestycjami przemysłowymi na wsi, intensyfikacją dojazdów do pracy i modernizacją rolnictwa, które uwolni nadwyżki siły roboczej. Choć patrząc z dzisiejszej perspektywy szacunki te okazały się dla większości obszarów wiejskich przesadzone, to niewątpliwie w wielu regionach Polski, szczególnie na południu i południowym zachodzie, wsie zaczęły wchodzić w fazę przeobrażeń, których żywiołowy charakter budził zaniepokojenie w zakresie właściwego kształtowania form osadnictwa. Badania geografów, socjologów i planistów miały odpowiedzieć na pytanie, „w jaki sposób kształtować strukturę społeczno-przestrzenną wsi, które uzyskują polifunkcyjny charakter”, oraz „jak właściwie projektować sprzężenie topograficzne osiedli wiejskich, które połączone są różnymi więzami funkcjonalnymi” (Golachowski 1971c, s. 18). Badania szczegółowe, terenowe (inwentaryzacyjne i społeczne) dostarczały takich informacji. W późniejszym okresie, większym problemem planowania i rozwoju obszarów wiejskich stała się żywiołowa suburbanizacja w otoczeniu wielkich ośrodków miejskich. Wzrost znaczenia aglomeracji miejskich otworzył również nowy etap w planowaniu struktury przestrzennej kraju, gdzie zaistniało zapotrzebowanie na badania „rozlewania się” miast i przemian stref podmiejskich.

Koncepcję urbanizacji wsi, głównie w kontekście rozwoju procesu industrializacji i rozwoju regionu miejskiego przedstawił W. Rakowski (1975). Praca ta, podobnie jak równoległe rozpoczynane w geografii rolnictwa badania wielofunkcyjności wiejskiej przestrzeni, wpisywały się w serię studiów, które podkreślały rangę modernizacyjnych funkcji przemysłu. Urbanizacja wsi była postrzegana jako typ rozwoju zależnego (wymuszonego w dużej mierze przez ograniczenia meldunkowe w mieście). Istotnym elementem założeń pracy W. Rakowskiego (1975) było wydzielenie dwóch typów urbanizacji. Kryterium podziału opierało się umiejscowieniu (pochodzeniu) czynnika rozwojowego procesu. Autor ten wprowadził pojęcie organicznej urbanizacji wsi, która, jego zdaniem, polega na **inicjowaniu i realizowaniu przez ludność wiejską działań prowadzących do likwidacji zacofania cywilizacyjnego i obok urbanizacji**

zawodowej stanowi część szeroko rozumianej urbanizacji ekonomicznej. W. Rakowski uzasadniał, że procesy urbanizacji wsi były powodowane nie tylko przez czynniki zewnętrzne (oddziaływanie instytucji i zakładów w mieście), ale zmiany te, jak np. profesjonalizacja i modernizacja rolnictwa, wynikały z warunkowań endogennych. Urbanizacja organiczna jest zatem kompleksem zjawisk związanych ze społeczno-ekonomiczną modernizacją²⁰. Przestrzenny wymiar urbanizacji wsi utożsamiany był przez W. Rakowskiego (1975, s. 27) ze zmianami krajobrazowymi (architektoniczno-infrastrukturalnymi). Zaawansowanie procesu urbanizacji w różnych płaszczyznach prowadziło, według autora, do „pełnej” urbanizacji wsi (w niektórych przypadkach zwieńczona uzyskaniem statusu miasta).

Interpretacja procesu urbanizacji, zaproponowana przez W. Rakowskiego (1975), nie odbiegała od innych, bardziej ogólnych przymieślni, charakteryzujących się miastocentrycznym wyjaśnieniem zmian (dyfuzja miejskiego wzorca). Studia te, choć nie formułowano tak daleko idących wniosków, dowiodły fiaska polityki społeczno-gospodarczej państwa socjalistycznego względem wsi. Brak odpowiednich warunków życia, miejsc pracy poza rolnictwem, doprowadziły do powstania „fali” migracyjnej ze wsi do miast (pokolenie powojennego wyżu demograficznego lat 50. XX w.). Urbanizacja wsi w strefach podmiejskich dużych miast miała genezę allochtoniczną, tzn. inicjatywa zmiany modernizacyjnej leżała przede wszystkim po stronie imigrantów z innych obszarów, którzy byli zmuszeni zamieszkać w strefach podmiejskich dużych miast, przede wszystkim w pobliżu linii kolejowych zapewniających łączność z ośrodkami centralnymi²¹. Geografowie zauważali, że strefy nasilenia dojazdów do pracy nie układały się koncentrycznie, ale występowały w postaci pasm, zwanych pasmami osadniczymi lub aglomeracji (por. np. Rakowski 1975, Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1991, Jędrzejczyk 1992, Wójcik 2008d). Eksplozja nowych form osadnictwa wiejskiego w strefach podmiejskich oraz inne towarzyszące jej procesy społeczno-ekonomiczne były podstawą formułowania wytycznych dla planu przestrzennego zagospodarowania państwa. Sformułowano wówczas podstawy programu pasmowo-węzłowej struktury koncentracji osadnictwa i rozwoju społeczno-gospodarczego (por. Leszczycki, Eberhardt, Heřman 1971). Dojazdy do pracy z obszarów wiejskich coraz częściej rozpatrywano w kate-

²⁰ Uwagę na endogenny charakter przemian wsi zwracał S. Berezowski (1976), który pisał m.in. o urbanizacji funkcjonalnej jako procesie rozwoju bazy usług na wsi i poprawy warunków życia.

²¹ W historii osadnictwa urbanizacja wsi podmiejskich w wyniku napływu ludności z zewnątrz była zjawiskiem powszechnym, np. dla ośrodków szybko industrializowanych (por. Koter 1969).

goriach zmiennej wyjaśniającej formowanie się miejskich regionów funkcjonalnych (por. np. Korcelli 1981) lub okręgów przemysłowych (por. Dobrowolska 1962, Herma 1970). Urbanizacja w ujęciu geograficznym łączyła się w dużej mierze ze studiami planistycznymi oraz badaniami nad strukturą sieci osadniczej. Problem przemian wsi był widziany z perspektywy oddziaływania miasta, zazwyczaj na najbliższe otoczenie (por. Stasiak 1970). Niektórzy autorzy przedstawiali różnice w poziomie urbanizacji obszarów wiejskich dla całych regionów (por. np. Mikołajewicz 1971, Kapler 1983, Tkocz 2005), a często i Polski (np. Ciok 1979, Kusiński 1993).

Interpretacja urbanizacji, jako powszechnego procesu przemian społeczno-gospodarczych, w tym również obszarów wiejskich, budziła sprzeciw wśród badaczy, którzy zajmowali się problemami rozwoju wsi z perspektywy tego środowiska życia ludzi. Krytyczna ocena pojęcia urbanizacji, formułowanego głównie w geografii miast, była zawarta w pracach S. Golachowskiego oraz W. Rakowskiego. Mało rozpowszechnione zostały w literaturze geograficznej poglądy badaczy, którzy podeszli do tego zagadnienia z dużo większą refleksją, wynikającą z praktyki badawczej opartej na innym zestawie metod (socjologicznych i antropologicznych).

Szczególne znaczenie miały tu poglądy sformułowane w zespole badawczym M. Dobrowolskiej. Próbę polemiki naukowej podjęła A. Prochownik (1975), która postawiła pytanie „urbanizacja wsi czy deruralizacja?” „Deruralizacja” była terminem, który występował w literaturze obcej (włoskiej), ale był mało upowszechniony w pracach naukowych w kręgu anglo-amerykańskim. Istotą tego sposobu myślenia było rozróżnienie procesów i efektów przemian zachodzących na wsi, na te, które łączą się z urbanizacją w ścisłym znaczeniu, oraz te, wynikające z innych uwarunkowań, np. modernizacji rolnictwa. „Deruralizacja” była więc pojęciem szerszym i określającym zespół zjawisk, które są przejawem zaniku tradycyjnej wsi²². Urbanizację łączono natomiast z bezpośrednim oddziaływaniem miasta, głównie w sferze jego fizycznej ekspansji. Koncepcja deruralizacji obejmuje całość przekształceń związanych z modernizacją wsi. Może również opisywać takie zmiany, które prowadzą do zaniku wsi w ogóle. Koncepcja ta lepiej opisuje przemiany wiejskich obszarów peryferyjnych. Spostrzeżenia A. Prochownik (1975) koncentrowały się na krytyce identyfikacji rozwoju (przemian) wsi jako efektu urbanizacji, zwłaszcza opartym na bezrefleksyjnym stosowaniu wskaźników demograficznych i ekonomicznych. Dyskusja ta, w którą włączył się również S. Berezowski (1976), w dużej mierze

²² Badania z zakresu modernizacji obszarów wiejskich, na przykładzie elektryfikacji wsi i jej wpływ na przemiany społeczno-gospodarcze prowadził np. B. Górz (1970).

przypomina współczesne problemy z określeniem pojęcia „gentryfikacja wsi”, gdzie m.in. M. Phillips (np. 2005) ukazuje jej wielopłaszczyznowy charakter, będący niekoniecznie pochodną oddziaływania wzorca miejskiego.

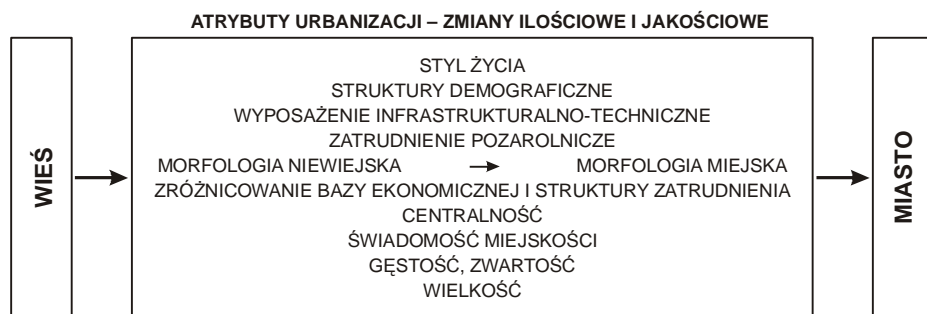
W obrębie studiów nad deruralizacją wykonano wiele prac w zakresie depopulacji. Problem wyludniania się wsi w wielu regionach Polski znajdował się na pograniczu badań geografów wsi oraz geografów ludności. Depopulacja była zagadnieniem szczegółowym i nie operowano tu oryginalnym podejściem do pojęcia wsi czy obszarów wiejskich, pozostając przy kryteriach formalnych (administracyjnych). Studia te łączyły się również z koncepcją obszaru problemowego, a ubytek ludności był rozważany w kategoriach zagrożeń dla struktur gospodarczych i osadniczych (por. Stasiak 1980, Stasiak 1983b, Eberhardt 1989, Bański 2002b).

Dyskusje na temat zakresu pojęcia „urbanizacja wsi” i pojęć alternatywnych wzbudziły większą refleksję badawczą takich procesów. Studia nad urbanizacją stopniowo ograniczano do stref podmiejskich (suburbanizacja). Zakres merytoryczny badań suburbanizacji znajduje się w większym stopniu w obrębie geografii miast, choć niektóre zagadnienia leżą w kompetencjach geografii rolnictwa lub szerzej – geografów obszarów wiejskich (por. Gałczyńska, Kulikowski 2000). Specyfika spojrzenia na procesy kształtujące strukturę społeczno-gospodarczą wsi podmiejskiej zależy od punktu widzenia subdyscypliny. W większości przypadków całościowego opisu charakteru terenów przejściowych między miastem a wsią dokonali geografowie miast (por. Straszewicz 1985, Dziewoński 1987, Liszewski 1987a), natomiast rzadziej specjaliści od przemian obszarów wiejskich (por. np. Bański 2008b).

Jedną z prób wyjścia z impasu teoretycznego (lata 80. XX w.) w studiach nad urbanizacją jest koncepcja kontinuum wiejsko-miejskiego. W naukach społecznych, zwłaszcza w socjologii, ma ona bardzo długą tradycję (por. Gorlach 2004, s. 18). W geografii koncepcja ta związana była z rewolucją ilościową i fascynacją metodami kwantyfikacji zjawisk osadniczych (por. Chojnicki, Czyż 1989)²³. Zdaniem Z. Chojnickiego i T. Czyż (1989) kontinuum może być ujęte w dwóch modelach, tzn. jako zbiór jednostek o charakterze przejściowym pomiędzy dwoma przeciwstawnymi sobie formami osadnictwa – wsią i miastem (skala obustronnie zamknięta) lub jako ciąg jednostek osadniczych o różnym nasileniu cech wiejskich lub miejskich (skala obustronnie otwarta).

²³ W niektórych publikacjach pojęcie „kontinuum” jest synonimem „strefy podmiejskiej” jako obszar przejściowy pomiędzy miastem a wsią (por. Bański 2008b, Falkowski, Brodowski 2009).

W geografii próbę ilościowego określenia kontinuum wiejsko-miejskiego w zbiorze małych miast i większych wsi w Polsce podjął D. Sokołowski (1999). Struktura kontinuum została zidentyfikowana na przykładzie osiedli przejściowych pod względem charakteru funkcjonalnego. W koncepcji tej wieś interpretuje się jak przedmiot (rzecz), której charakter (głównie funkcjonalny) opisywany jest za pomocą metod ilościowych (wskaźniki rozwoju lub struktury). Zmienność i stan charakteru funkcjonalnego osiedli wyraża się za pomocą takich określeń, jak np. „przemieszczanie się na osi”, „posiadanie atrybutów zurbanizowania” itp. (Sokołowski 1999, s. 36, por. rys. 3.21). Pozycja jednostki osadniczej w kontinuum jest wynikiem procedury statystycznej, w której najważniejszym elementem jest sumaryczny wskaźnik urbanizacji.

Rys. 3.21. Atrybuty urbanizacji według D. Sokołowskiego
Źródło: D. Sokołowski (1999)

Natężenie miejskości jednostki osadniczej ma charakter względny, tzn. zależy od arbitralnego ustalenia punktu odniesienia, w tym przypadku modelu wsi. D. Sokołowski (1999, s. 37) pisał o tym w następujący sposób:

O ile w okresie istnienia silnie zarysowanej dychotomii osadniczej biegun miejski znajdował się w innym miejscu niż obecnie, to wieś ówczesna tradycyjna odpowiada wsi modelowej. Można zatem przyjąć, że „**ideal” wsi nie podlega ewolucyjnym przemianom**. W obecnych realiach europejskich wieś tradycyjna jest już modelem abstrakcyjnym, do którego poszczególne miejscowości mogą być tylko bardziej lub mniej podobne. W proponowanym modelu kontinuum miejski biegun „przemieszcza się”, oddalając od wiejskiego w miarę upływu czasu i ewolucji czynników kształtujących osiedla, podczas gdy **wiejski biegun pozostaje niezmienny**, w rezultacie skala kontinuum wydłuża się [podkreślenia M.W].

Ustalenie wzorca w kontinuum wiejsko-miejskim jest pochodną formalizmu procedury badawczej (ilościowego opisu zmienności zjawisk osadniczych). Z założeń autora wynika, że idealna wieś (model) jest antywzorcem przeszłych i współczesnych form osadnictwa miejskiego oraz współczesnych form wsi. Bez

tego modelu (idealnej wsi) koncepcja kontinuum traci moc wyjaśniającą. Z perspektywy oceny przemian społeczno-gospodarczych wsi w koncepcji tej, podobnie jak w ogólnej koncepcji urbanizacji, neguje się zmiany wsi wynikające z procesu modernizacji, który nie zawsze ma związek z bezpośrednim wpływem miasta. Inna wątpliwość koncepcyjna wiąże się z brakiem szerszego ujęcia systemowego zjawisk, tzn. nie uwzględnia się roli społecznego i terytorialnego podziału pracy, a tym samym nie identyfikuje się związków funkcjonalnych w kontinuum osadniczym (organizacja systemu). Wsie nie stanowią współcześnie układów izolowanych i mają określone funkcje zewnętrzne, łączące je z określonymi podsystemami i systemami osadniczymi. Relacje funkcjonalne miasto-wieś są zmienne w rozwoju cywilizacyjnym, a co za tym idzie mają wpływ na zmianę wzorca kontinuum. Koncepcja kontinuum, podobnie jak wiele ujęć funkcjonalnych, jest ahistoryczna, tzn. schemat teoretyczny ma założenia uniwersalne, co przekłada się na formalne ujęcie zmiany społecznej (postępu). Modelem kontinuum w określonym pomiarze powinien być średni punkt odniesienia. W takim ujęciu (ilościowym) można precyzyjniej określić, czym jest wiejskość na danym etapie przemian funkcjonalnych osadnictwa wiejskiego.

Koncepcja ta wyjaśnia zmienność osadniczą z formalnego, pewnego punktu widzenia. Kontinuum może być również przedstawione za pomocą metod jakościowych, a jego wyjaśnienie powinno uwzględniać społeczno-kulturowy wymiar zmiany. W podejściu jakościowym można wówczas wytłumaczyć powszechnie występującą sytuację, kiedy część ludzi rezygnuje z życia w idealnych typach osadniczych kontinuum (miasta) i przenosi się do jednostek teoretycznie słabiej rozwiniętych, czyli mniej zurbanizowanych (wsie). Ujęcie kontinuum jako ujęcie klasyfikacyjne form osadniczych powinno być zatem uzupełnione podejściem, w którym jest ono narzędziem opisu przemian społecznych (Maik 2008, s. 55).

Osobnego przedstawienia wymaga koncepcja urbanizacji turystycznej, dla której sformułowano odrębny system pojęć w wyjaśnieniu specyfiki procesu. Nie można obecnie rozstrzygnąć, które prace stanowiły pierwotny „impuls” dla opracowania koncepcji urbanizacji turystycznej, ponieważ wiele badań toczyło się równolegle w kilku ośrodkach naukowych (Uniwersytety: Jagielloński, Warszawski, Łódzki). Większe zainteresowanie geografów zjawiskiem turystyki (turystyki) wiejskiego odnotowano w drugiej połowie lat 70. XX w. (Liszewski 2008b). Istotny wkład w opracowanie koncepcji urbanizacji turystycznej wsi, jako pochodnej szerszego zainteresowania osadnictwem turystycznym, ma łódzki ośrodek geograficzny. Od momentu powołania ówczesnego Zakładu Geografii Miast i Turystyki (S. Liszewski) zaczęto systematycznie publikować prace z tego zakresu, początkowo głównie empiryczne, a później syntetyzujące doro-

bek w formie modeli i teoretycznych uogólnień. Z uwagi na dużą liczbę prac (artykułów, monografii, ekspertyz) z zakresu wiejskiej turystyki, skoncentrowano się na studiach poświęconych koncepcji i metodom badań zjawisk turystycznych zachodzących we wsiach.

Próby opracowania syntetycznych wniosków odnoszących się do zakresu i mechanizmu przemian wsi pod wpływem turystyki zostały podjęte w połowie lat 80. XX w. (por. np. Matczak 1986, 1987, 1991, Dziegieć 1988). E. Dziegieć (1987, s. 23), na podstawie przeglądu literatury oraz własnych badań twierdziła, że oddziaływanie turystyki i rekreacji na tereny wiejskie jest jednym z najbardziej znaczących czynników przemian, a zmienność osadnictwa wiejskiego lub genezę nowych form osadnictwa turystycznego można przedstawić w postaci etapów zmian związanych z nasileniem odpowiednich zjawisk (ruchu turystycznego). Zachodni model przemian (od wsi rolniczej, przez rolniczo-turystyczną po wiejskie osiedle turystyczne), opisany głównie na podstawie prac geografów francuskich (por. Dziegieć 1987), został wykorzystany jako pewien punkt odniesienia w porównaniu z odpowiednimi procesami rozwoju wiejskiej przestrzeni turystycznej w Polsce (por. Dziegieć 1987, 1995). Jednym z czynników sformułowania podstaw teoretycznych urbanizacji turystycznej były studia S. Liszewskiego i zespołu badawczego nad genezą i rozwojem osadnictwa wypoczynkowego w otoczeniu dużego miasta, zrealizowane na przykładzie aglomeracji łódzkiej. S. Liszewski (1987b, s. 33) określił pewien schemat badań, który zawierał dyrektywy sposobu wyjaśnienia genezy form osiedli turystycznych. Autor określił także etapy rozwojowe i wskazał kierunki przekształceń osadnictwa wypoczynkowego (głównie funkcjonalno-przestrzenne). Pojęcie funkcji turystycznej i wypoczynkowej odgrywało zasadniczą rolę w rekonstrukcji mechanizmu zmienności w osadnictwie wiejskim. Ważnym elementem, syntetyzującym takie badania, było wypracowanie nie tylko modelu przemian w czasie, ale przede wszystkim modelu transformacji form przestrzennych (por. np. Dziegieć 1995, Liszewski 2005, Włodarczyk 2009). Pierwsze badania nad strefą podmiejską Łodzi, zdaniem S. Liszewskiego (1987b, s. 49), dowiodły, choć stanowisko to było początkowo wyrażane ostrożnie, że

[...] osadnictwo letniskowe w okolicach dużych miast było i jest etapem w procesie urbanizacji terenów podmiejskich. Często poprzedza ono ten proces, ale wyznacza również kierunek przestrzenny, a w konsekwencji przyszły kierunek rozwoju miasta czy aglomeracji.

Urbanizacja turystyczna jest zatem jednym z przejawów ogólnej, czyli pełnej urbanizacji wsi.

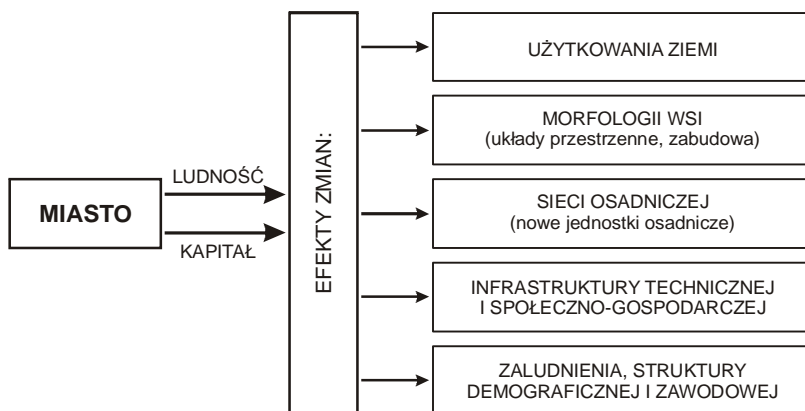
Próbę opracowania mechanizmu ewolucji turystycznej obszarów wiejskich opracował S. Liszewski (1995) w ramach rozważań nad koncepcją przestrzeni

turystycznej. S. Liszewski (1995, s. 91) uważał, że podstawowym przedmiotem badań geografii turystyki jest przestrzeń turystyczna, a badania jej charakteru i zmienności konstytuują tożsamość tej subdyscypliny nauk geograficznych. Istotnym elementem dla krystalizacji koncepcji badań było określenie kryterium wyróżniania podprzestrzeni turystycznej z przestrzeni geograficznej. Przyjęto, że kryterium to opiera się na specyfice działalności ludzi i form użytkowania środowiska (funkcjonalne). I tak S. Liszewski (1995, s. 94) pisał:

Przestrzeń turystyczna jest funkcjonalnie wyróżniającą się częścią (podprzestrzenią) przestrzeni geograficznej rozumianej w sensie *largo*, to znaczy jako przestrzeń, na którą składają się elementy przyrodnicze powłoki ziemi (środowisko naturalne), trwałe efekty działalności ludzkiej w tym środowisku (środowisko gospodarcze), a także środowisko człowieka w rozumieniu społecznym [podkreślenie M.W.].

Rozwój przestrzeni turystycznej został ujęty jako proces funkcjonalnego dopasowania lub funkcjonalnej zmiany innych podprzestrzeni na skutek oddziaływania form aktywności turystycznej ludzi. Typy przestrzeni turystycznej zostały wydzielone na podstawie kryterium charakteru działalności turystycznej i stopnia kształtowania przez nią przestrzeni geograficznej (Liszewski 1995, s. 95). Typy przestrzeni są zatem zarazem etapami jej przekształceń, od eksploatacji, penetracji i asymilacji turystycznej po kolonizację i urbanizację. Sposób rozpatrywania problemu przekształceń turystycznych ma silne umocowanie w ogólnej koncepcji urbanizacji. Proces ekspansji turystycznej ukazuje się jako pewną teleologię, tzn. finałem przekształceń jest opanowanie przestrzeni przez jednostki o określonych celach i sposobach użytkowania środowiska. Zakłada się również, że przemiana zachodzi na skutek oddziaływania czynników zewnętrznych. Funkcja turystyczna ma zatem charakter allochtoniczny, a jej rozwój przedstawia się jako przestrzenną dyfuzję innowacji. E. Dziegieć (1995, s. 34–35 i 45, por. rys. 3.22) tak opisuje mechanizm postępu urbanizacji turystycznej:

[...] nośnikiem tych procesów są mieszkańcy miast. To ich migracje pozamiejskie w celach wypoczynkowych dokonują transferu kapitału z miast na tereny wiejskie, powodując szereg zmian zarówno w obrębie wsi, jak i na terenach rolniczych czy leśnych. Transfer pieniędzy i wzorów zachowań życia dokonuje się w tym przypadku przez ludność miejską. [...] **Urbanizacja turystyczna terenów wiejskich jest procesem złożonym, kilkufazowym, zmierzającym do ich funkcjonalnego przekształcenia.** [...] Urbanizację turystyczną charakteryzują te same cechy, które są właściwe procesom urbanizacji wywołanej industrializacją. Przybierają one jednak swoiste formy, zwłaszcza morfologiczne (układy przestrzenne, zabudowa). Urbanizacja turystyczna wyraża się w podobnym zestawie aspektów, lecz o odmiennych miernikach [podkreślenie M.W.].

Rys. 3.22. Przekształcenia terenów wiejskich pod wpływem urbanizacji turystycznej według E. Dziegieć
Źródło: E. Dziegieć (1995, s. 45)

Szczególne znaczenie dla utrwalenia funkcji turystycznej w wiejskiej przestrzeni ma etap kolonizacji turystycznej – proces intensywnego użytkowania i trwałego zagospodarowania turystycznego (Liszewski 1995, s. 97–98). Urbanizacja turystyczna kończy etap kolonizacji, a przemiany mają wówczas charakter wielopłaszczyznowy. Opanowanie obszaru przez kolonizatorów turystycznych kończy się fazą stałego zamieszkiwania. Weryfikację hipotezy o kluczowej roli kolonizacji turystycznej w zmianach przestrzenno-funkcjonalnych podjęło wielu autorów w ośrodku łódzkim (por. Wojciechowska 1998, Włodarczyk 1999, Szkup 2003), jak i w innych ośrodkach. W ośrodku warszawskim udokumentowano i opracowano model przekształceń wsi pod wpływem rozwoju funkcji rezydencjalnej, tzw. drugich domów (Kowalczyk 1993, 1994).

O funkcjonalnym zakorzenieniu koncepcji urbanizacji turystycznej świadczy przede wszystkim wybór i konstrukcja zmiennych wyjaśniających proces, tzn. natężenie ruchu turystycznego, zagospodarowanie turystyczne, główna funkcja turystyczna, wpływ funkcji turystycznej na środowisko naturalne (Liszewski 1995, s. 99). Choć w koncepcji przestrzeni turystycznej podkreśla się związek pomiędzy rozwojem funkcji turystycznej a otoczeniem społecznym, to kategoria społeczeństwa ma charakter instrumentalny (zredukowane jest do sfery ludzkich działalności, czyli inaczej funkcji) i właściwie nie wyjaśnia się tu, w jaki sposób zachodzi jego oddziaływanie (społeczeństwa), czy to w kategoriach np. pewnej idei postępu, modernizacji społecznej, czy istnienia związków społecznych m.in. w układzie przestrzenno-ekologicznym lub społeczności lokalnej. Wyjaśnienie społeczne mechanizmu kolonizacji jest niemożliwe bez określania relacji władzy w społecznościach. Samo zagospodarowanie i użytkowanie turystyczne może,

ale w wielu wypadkach nie musi, prowadzić do dominacji w podejmowaniu decyzji o kierunkach rozwoju przestrzennego, społeczno-gospodarczego itd. Kwestie te od wielu lat są przedmiotem studiów geograficznych na zachodzie, gdzie wyjaśnia się niuanse polityki lokalnej i współzarządzania wsią (por. Woods 2005). Koncepcja urbanizacji turystycznej ma obecnie dużo większe konotacje społeczne, tak jak pogłębiania jest społeczna interpretacja przestrzeni turystycznej, np. o kategorię „aktorów” oraz relacji współpracy i konfliktu w kreowaniu funkcji turystycznych (por. Włodarczyk 2009, s. 131–139, Bednarek-Szczepańska 2010).

Geograficzne przedstawienia urbanizacji wsi zmierzały w większości przypadków do ukazania jej jako wszechogarniającego, wszechwładnego i dynamicznego procesu zmian, który wypiera stare struktury, zwłaszcza w wymiarze przestrzennym i krajobrazowym. Idee urbanizacji negowała w dużej mierze wiejskość w rozumieniu pewnej tradycji kulturowej, poczucia tożsamości, odmienności społeczno-kulturowej, gospodarczej i krajobrazowej. Pod pozorami potrzeby modernizacji struktur wsi zbudowano koncepcję imitacji miasta, nieprzystającą najczęściej do tradycji kształtowania wiejskiego krajobrazu, funkcji gospodarczych itd., a nauki społeczne, w tym geografia ekonomiczna, i ich praktyczne funkcje (planowanie) sytuację tę w dużej mierze usankcjonowały. W większości geograficznych prac z tego zakresu nie było refleksji nad podstawami teoretycznymi, a tym bardziej filozoficznymi, urbanizacji jako pewnej społecznej idei postępu. Interpretacja geografów czy przedstawicieli innych nauk służyła przedstawianiu wsi jako środowisk zacofanych, nienadążających za społeczną zmianą w społeczeństwie masowym. W geografii refleksja taka jest w dużej mierze szczątkowa i jeśli wyrażane są krytyczne opinie o urbanizacji jako sposobie kierunkowego myślenia, to pochodzi ona z zainteresowania sferą społeczną i kultury (por. Rembowska 1995). Urbanizacja, deruralizacja, niezależnie jak nazwiemy zespół zjawisk związanych z oddziaływaniem wzorca miejskiego, wymaga dziś większej refleksji, przede wszystkim nad tworzeniem się autonomicznego modelu życia wobec współczesnych przemian w miastach w kontekście zjawisk globalizacji, unionizacji itp.

3.9. Podsumowanie

W scjentystycznym wzorcu wyjaśniania struktur i procesów kształtujących wieś (osiedla i sieci osadnicze) oraz obszary wiejskie przeważały programy badawcze oparte na funkcjonalnym modelu pojęciowym. Badania funkcjonalne

wsí w geografii, pomimo znacznego zróżnicowania koncepcyjnego, reprezentowały w większości zawężony sposób widzenia problemów przemian społeczno-gospodarczych. Ograniczenia te wynikały z dwóch podstawowych wzajemnie ze sobą powiązanych uwarunkowań, tzn.:

1) przyjęcia określonej orientacji teoretyczno-metodologicznej, tzn. orientacji scjentystycznej, w znacznej mierze w ujęciu modelu empiryczno-indukcyjnego (por. Chojnicki 1999, s. 64–67, Rembowska 2006, s. 37–38);

2) wprowadzenia specjalizacji badawczej w geografii ekonomicznej i w konsekwencji podziału badań wsi pomiędzy geografíę osadnictwa i geografíę rolnictwa, które przyjęły odmienne sposoby ujęcia przedmiotu badań, różną metodykę oraz interpretację struktur społeczno-gospodarczych.

Funkcjonalizm w geograficznych badaniach wsi i obszarów wiejskich był najważniejszym nurtem identyfikacji i interpretacji zjawisk społeczno-gospodarczych. Refleksja teoretyczno-metodologiczna myśli funkcjonalnej w geografii, w przeciwieństwie do nauk społecznych, ograniczała się przede wszystkim do sfery metodycznej. Krytycy tego nurtu uważają, że wynikało to z ogólnej słabości funkcjonalizmu w naukach społecznych, który uważany był często za system pojęciowy, a nie teorię społeczną (Szacki 1983, s. 801). Biorąc pod uwagę popularność funkcjonalizmu jako systemu wyjaśniającego rzeczywistość oraz liczbę prac, które powstały w jego różnych nurtach, był to kierunek, który w ramach panującego paradygmatu charakteryzował się również licznymi zaletami (por. Sztompka 1971). W. Maik (1992a, s. 238) uważa, że trudno przesądzić, czy nowe modele (np. dialektyczne) trafniej wyjaśniają mechanizm kształtowania się przestrzeni. Nie podejmowały one problemów, które stoją współcześnie w centrum uwagi społeczeństwa, natomiast z pewnością dobrze ukazywały pewne aspekty zjawisk, którymi interesowali się geografowie, np. kształtowania się sieci (systemów) osadniczych, różnicowania się struktur funkcjonalno-przestrzennych. A. Suliborski (2010, s. 42, za Sztompką 1971) uważa, że kluczową rolę w modelach badań funkcjonalnych odgrywa metoda funkcjonalna, która ma trzy podstawowe aspekty, tzn.:

- heurrezę, czyli sposób osiągnięcia rezultatów, które są niedostępne przy zastosowaniu innych metod poznawczych;
- technikę badawczą, czyli szczegółowy sposób pozyskiwania danych empirycznych (również metody pracy terenowej);
- wyjaśnianie i opisywanie zjawisk w kontekście określenia roli zjawiska w stosunku do całości – systemu społecznego lub gospodarczego.

Funkcjonalizm preferował wyjaśnienia teleologiczne, tzn. koncentrowano się tu na skutkach przekształceń struktury. Określenie funkcji elementu w całości było tożsame z wyjaśnieniem istnienia zjawisk. Określanie prawidłowości

odbywało się na podstawie stosowania metody porównawczej. Wskazywano w ten sposób pewne wzorcowe (pożądane) typy struktury funkcjonalnej oraz te, które w jakiś sposób się od nich różnią. Zastosowanie typologii funkcjonalnej (osiedli, obszarów) było związane z realizacją jednego z najważniejszych celów badań, tzn. identyfikacji systemowych całości na różnych poziomach organizacji terytorialnej. Funkcjonowanie pewnej całości tzn. sieci osadniczej lub systemu produkcji (sposoby użytkowania przestrzeni) wyjaśniano poprzez określenie roli poszczególnych części (osiedli, typów produkcji) do całości (układu osadniczego, systematyka rolnictwa). W badaniach geograficznych zredukowanie rzeczywistości społeczno-gospodarczej głównie do sfery materialno-technicznej (funkcjonalno-przestrzennej) i przyjęcie metod badań funkcjonalnych uwydatniało te właściwości systemu (struktury), które odpowiadały za jego harmonijne działanie (ład przestrzenny). Sposób wyjaśniania funkcjonowania danej struktury był ahistoryczny, a zmiana roli elementów w czasie była interpretowana formalnie, jako pewna sekwencja ruchu („stopklatka”). Badania koncentrowały się na formach („faktach”) zewnętrznych, czyli na opisie pewnych cech, przedstawianych jako konsekwencja (rezultat) działań człowieka, lub form przestrzennych (materialnych), które odgrywają określone role dla aktywności społeczno-gospodarczej ludzi.

Badania funkcjonalne wsi i sieci osadniczych były silnie związane z planowaniem przestrzennym i ekonomiką regionalną. W studiach funkcjonalnych geografii osadnictwa, wieś (obszary wiejskie) przedstawiano jako strefę zaplecza miasta lub dojazdów do pracy, zlewnię migracyjną, tereny zamieszkania siły roboczej, strefę obsługi funkcjonalnej miasta (ośrodka lokalnego), peryferia itd. W większości studiów odwołujących się do założeń funkcjonalizmu i pojęcia funkcji, rozumianej jako działalność (dobro) centralna lub czynnik zespołotwórczy (funkcja systemotwórcza), przyjmowano ekonomiczny (formalny) punkt widzenia. Funkcja wsi traktowana była jako czynnik rozwoju lub czynnik wyjaśniający jej pozycję w całości (zespole, układzie, systemie). Funkcje wsi interpretowano zatem jako specyficzny rodzaj relacji, które powstają w efekcie specjalizacji elementów wchodzących w skład całości.

Dla geografii rolnictwa wieś była obszarem rolniczym, którego właściwości rozpatruje się z punktu widzenia możliwości produkcyjnych. Funkcjonalizm w geografii rolnictwa, a później obszarów wiejskich, koncentrował się na cechach działalności gospodarczej (głównie efektach produkcyjnych lub w zagospodarowaniu obszaru), które ujmowano w funkcjonalnym związku (współwystępowania i współzmienności). Formą tego związku był określony typ produkcji lub struktury wielofunkcyjnej. W studiach geograficzno-rolniczych (obszarów wiejskich) pomijano społeczeństwo jako podmiot badań. Analiza

koncentrowała się nie na ludziach, ale na różnych strukturach funkcjonalnych, np. zawodowej, kierunkach użytkowania ziemi, systemach rolnictwa. Dominującym celem badań było wyjaśnienie struktury przestrzennej obszarów oraz prawidłowości rozwojowych. Podstawowym sposobem badań funkcjonalnych był statystyczny opis jednostek przestrzennych oparty na zbiorze wskaźników diagnostycznych oraz konstrukcji typologii obszarów (np. typów rolnictwa, organizacji produkcji, typów funkcjonalnych). Wiejską rzeczywistość zredukowano do typów struktury przestrzennej (gospodarki rolnej lub wielofunkcyjnej) z ich wizualizacją w formie map.

Charakterystyka wsi i obszarów wiejskich w kategoriach pełnionych funkcji zacierała ich społeczno-kulturowe zróżnicowanie, wyjątkowość miejsca życia i pracy ludzi oraz indywidualność środowisk społecznych. Wieś przedstawiano najczęściej jako jednostkę, w której zachodzi przemiana funkcjonalna, ale bez kontekstu historyczno-kulturowego i poza pewną tożsamością regionalną i lokalną. Człowiek zredukowany został do roli (funkcji) producenta, „nosiciela funkcji”, racjonalnego bytu, którego ruch w przestrzeni regulowany jest bodźcem pracy i odpoczynku. Mieszkańcy wsi (społeczność lokalna) pozbawieni zostali w badaniach funkcjonalnych sfery wartości, religii, pamięci i historii, a tym samym odmienności kultury dnia codziennego, specyfiki życia w środowisku wsi (społecznym i naturalnym).

Strukturalny funkcjonalizm zaadaptowano do geografii w wersji naturalistycznego pozytywizmu. Zwulgaryzowano w ten sposób formę przedstawiania rzeczywistości do analizy przestrzennej (organizacji przestrzennej). Rozwój scjentyzmu w pracach geograficznych doprowadził do redukcji człowieka jako podmiotu badań. Związek funkcjonalizmu i racjonalizmu badawczego wzmocnił wymiar aplikacyjny studiów geograficznych (scjentyzm i geografia stosowana), ale w konsekwencji doszło do zaniku refleksji nad społeczno-kulturowym wymiarem badań obszarów wiejskich.

4. WIEŚ W POSTSCJENTYSTYCZNYCH WZORCACH BADAWCZYCH GEOGRAFII

4.1. Nowe podejścia w geograficznych badaniach wsi (perspektywa geografii anglosaskiej)

Geografia społeczno-ekonomiczna (człowieka) w większości państw kształtuje się pod wpływem wzorców badawczych wprowadzanych i rozwijanych w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. Związane jest to z wieloma uwarunkowaniami zarówno o charakterze genetyczno-historycznym (zależność od ścieżki utrwalonej już przewagi), jak i współczesnego potencjału intelektualnego i instytucjonalno-organizacyjnego (por. Bajerski 2010). Upowszechnianie się wzorców i podejść badawczych, ukształtowanych w „zachodnim” kręgu kulturowym, wynika z utrwalenia zależności, które można interpretować w kategoriach centrum – peryferia. Relacje przewagi „centrum” budowane są współcześnie według reguł funkcjonowania nauki tam stworzonych i przyjęciu ich przez państwa peryferyjne („rynek” publikacji, cytowań, kierownictwa projektów, rad redakcyjnych itd.). Model ten, w dużej mierze wymusza naśladownictwo teoretyczno-metodologiczne i utrwała relacje podległości względem „mainstreamu” działań naukowo-badawczych, niezależnie od istniejącej dużej różnorodności koncepcyjnej badań światowej geografii człowieka i pluralizmu podejść.

Polska geografia społeczno-ekonomiczna w największym zakresie korzysta obecnie z dorobku badań brytyjskich i amerykańskich oraz innych, których wyniki publikowane są w czasopismach umiejscowionych w tym kręgu naukowym. Ogromną rolę w latach 80. XX w. w upowszechnianiu geografii anglosaskiej miały tłumaczenia wykonane w periodyku „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej” (PZLG). Zainteresowanie nowymi nurtami geografii społeczno-ekonomicznej i ogólny wzrost świadomości teoretycznej dyscypliny na skutek większego otwarcia naukowego na świat w latach 80. XX w. jest trwałym dorobkiem i ważnym etapem przemiany paradygmatycznej polskiej geografii społeczno-ekonomicznej. Brak tłumaczeń kluczowych współczesnych prac

(również podręczników) wydanych w językach obcych, głównie angielskim, sprawia, że w wielu wypadkach polscy autorzy stosunkowo często przywołują artykuły, fragmenty prac przetłumaczone w tamtym okresie w zeszytach PZLG. Powszechny dostęp do czasopism światowych daje dziś dużo większe możliwości zapoznania się z postępami geografii człowieka (*human geography*). Problemem natomiast jest małe zainteresowanie tworzeniem wielokontekstowych interpretacji nowych prac zagranicznych (syntez, podsumowań, skryptów i podręczników), w których wskazywano by przede wszystkim tło teoretyczno-metodologiczne, związki z innymi dziedzinami wiedzy, a także wpływ różnic kulturowych poszczególnych środowisk naukowych na konstrukcję problemu badawczego. Wszystkie te uwarunkowania wpływają na charakter teoretyczno-metodologiczny nowych prac i bez takiej interpretacji w naszych warunkach są one często niezrozumiałe.

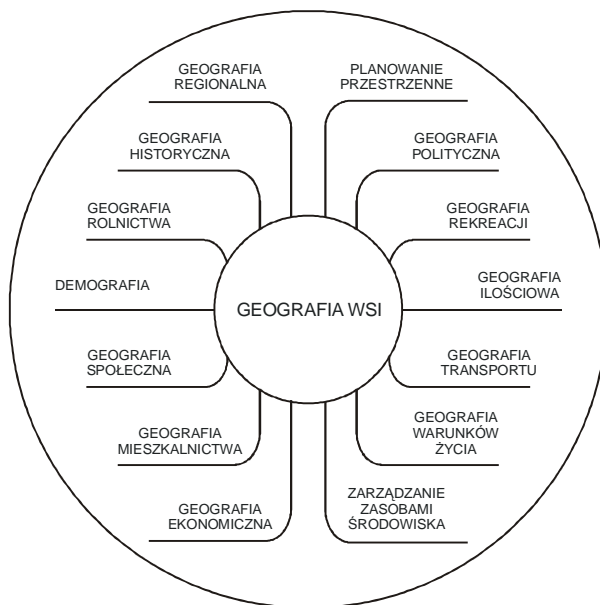
Od ponad 30 lat w Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych i w innych krajach, znajdujących się pod wpływem opracowanych tam koncepcji badań, intensywnie rozwija się subdyscyplina geografii człowieka o nazwie geografia wsi (*rural geography*). Pierwsze próby określenia celów i przedmiotu zainteresowań geografii wsi wykonano w latach 70. XX w. (por. Clout 1972). Rozkwit teoretyczno-metodologiczny subdyscypliny przypadł na przełom lat 80. i 90. ubiegłego stulecia. W przeglądach dorobku i opisie postępu geografii anglosaskiej, głównie dokonywanego na łamach PZLG, subdyscyplina ta w latach 80. nie została zauważona¹. W przybliżaniu problemów rozwoju geografii człowieka na „zachodzie” koncentrowano się głównie na społecznych i kulturowych podejściach, przede wszystkim w zakresie problematyki miejskiej (*social and cultural urban geography*). Większe zainteresowanie rozwojem anglosaskiej geografii wsi widoczne było dopiero na przełomie wieków (por. Bański 2002a).

Ważną płaszczyzną krystalizacji subdyscypliny geografia wsi była refleksja teoretyczno-metodologiczna, ogniskująca się na nowych interpretacjach wsi i wiejskości. Wyjaśnienia przemian w zainteresowaniach geografów wsi nie można oderwać od ogólnej zmiany paradygmatu uprawiania geografii człowieka. Pojawienie się wzorców krytycznych, zwłaszcza geografii społecznej, nurtów behawioralnych i kulturowych (także radykalnych), w zasadniczy sposób zmieniło formułowanie problemów badawczych oraz sposobów ich rozwiązywania (metodologia). Geografia wsi od połowy lat 80. XX w., czyli z ponad dziesięcioletnim opóźnieniem w stosunku do geografii miasta, zaczęła budować

¹ Zarys problemu przemian geografii wsi przedstawił W. Rozłucki (1991) w krótkiej notatce będącej pokłosiem przeglądu literatury przygotowanej na konferencję metodologiczną w Rydzynie.

nowe programy badań, które koncentrowały się m.in. na problemie nierówności społeczno-przestrzennych i ich aspektach moralnych, zróżnicowaniu klasowym, konfliktach, marginalizacji różnych grup społecznych, zawodowych i wzroście patologii. Współczesna geografia wsi podejmuje się analizy przedstawień wsi w nauce, planistyce, kulturze, mediach i polityce (por. Cloke i in. 1998, Baylina, Berg 2010). Ważnym elementem stało się również badanie potocznego rozumienia wsi (*lay discourses*). Pewne wyobrażenia o zmianach, które nastąpiły w studiach geografów wsi na skutek systematycznego poszerzania zainteresowań subdyscypliny, daje analiza zawartości podręczników akademickich do nauczania tego przedmiotu. Od lat 70. XX w. geografia wsi ewoluowała od klasycznych zainteresowań funkcjami obszarów wiejskich (rolnictwo, funkcje osiedli i urbanizacja, planowanie wsi, struktura społeczno-zawodowa itp.) w kierunku fascynacji naukami społecznymi, ich metodologią i problemami, na których się koncentrują (rys. 4.1, tab. 4.1).

Wysiłek geografii wsi od 30 lat koncentruje się m.in. na ukazaniu potencjału społeczno-kulturowego wsi oraz siły jego oddziaływania na społeczeństwo w warunkach spadku znaczenia ekonomicznego rolnictwa. Geografowie wsi czynią to, interpretując na nowo takie pojęcia, jak „przestrzeń”, „krajobraz”, „lokalność”, „osiedle” (wieś), „peryferia” itp. Włączają się w ten sposób w dyskusję nauk społecznych nad codziennością wiejskiego życia.

Rys. 4.1. Specyfika geografii wsi
Źródło: M. Pacione (1984, s. 2, uproszczone)

Tabela 4.1. Treści zawarte w podręcznikach do geografii wsi
(1972, 1984, 1998, 2005)

H. D. Clout (1972)	M. Pacione (1984)
Przedmiot badań geografii wsi Przemiany demograficzne Urbanizacja wsi Planowanie przestrzenne Użytkowanie ziemi Zmiany w rolnictwie Gospodarka leśna Ochrona przyrody Wiejski przemysł Zagospodarowanie transportowe Zarządzanie przestrzenią wiejską	Przedmiot badań geografii wsi Morfogeneza wsi Organizacja wiejskiej sieci osadniczej Planowanie przestrzenne Typy rolnictwa Przemiany strukturalne w rolnictwie Gospodarka żywnościowa Przemiany demograficzne Suburbanizacja Osadnictwo sezonowe Mieszkalnictwo i warunki życia Rynek pracy Rozwój usług Zagospodarowanie transportowe Ochrona przyrody i zrównoważony rozwój Rekreacja Polityka lokalna
B. Ilbery (1998)	M. Woods (2005)
Wielowymiarowy rozwój wsi, Zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym Modernizacja rolnictwa Rozwój nieprodukcyjnych funkcji wsi Ochrona środowiska, Polityka agrośrodowiskowa Gospodarka leśna Przemiany demograficzne i migracje Uprzemysłowienie wsi Turystyka i rekreacja Planowanie przestrzenne i polityka rozwoju Usługi na wsi Społeczne problemy wsi	Wieś – problemy definicji w geografii i innych naukach Restrukturyzacja gospodarki rolnej Wieś i rolnictwo w procesie globalizacji Przemiany demograficzne Przemiany rynku pracy Problemy społeczności lokalnych Restrukturyzacja rynku usług Polityka rozwoju wsi Odnowa (rewitalizacja) wsi Polityka lokalna Konsumpcja wiejskiej przestrzeni Ochrona krajobrazu wsi Konflikty przestrzenne Style życia na wsi Warunki i jakość życia Przemiany społeczne Bieda i wykluczenie społeczne Tożsamość kulturowa mieszkańców wsi

Źródło: M. Wójcik (2011a).

Geografia wsi ukształtowała się pod wpływem czterech zasadniczych, wzajemnie powiązanych, uwarunkowań, tzn.:

- zmniejszenie się znaczenia funkcji produkcyjnej, zwłaszcza rolnictwa, oraz roli tej działalności w strukturze dochodowej ludności wiejskiej oraz wzrost nieprodukcyjnych form działalności i zagospodarowania przestrzeni; konsekwencją jest poszukiwanie przez geografów nowych podejść i metod badań, które mogą zarejestrować i wyjaśnić nowe zjawiska (próby identyfikacji struktur ukrytych środowiska wsi);

- stopniowe odejście od programów rozwoju społeczno-gospodarczego opartych na industrializacji i urbanizacji; zwrócenie uwagi na rolę uwarunkowań endogenicznych, potencjału społecznego, kulturowego oraz rozwój podmiotowych ujęć działalności ludzi i społeczności lokalnych (renesans społeczności lokalnych); pluralizm modeli rozwoju społecznego (glokalizacja);

- wpływ nowych podejść, metod, rozwój nowych programów badawczych w geografii miast, lub szerzej w geografii człowieka, związanych z kontestacją naturalistycznych ujęć teoretyczno-metodologicznych (np. empiryzmu logicznego); geografia wsi dokonała prób adaptacji nowych podejść (społeczno-kulturowych) dla specyficznego przedmiotu badań (wieś, wiejskość);

- zapotrzebowanie na wiedzę dla interdyscyplinarnych zespołów badawczych, a także dla celów planowania rozwoju układów lokalnych w nowym paradygmacie przemian gospodarczych (decentralizacja, liberalizacja, globalizacja).

Geografia wsi ukształtowała się w stosunkowo krótkim czasie jako ważna subdyscyplina geografii człowieka. Początki jej rozwoju związane były ściśle z realizacją funkcji pragmatycznych. Geografowie zajmujący się obszarami wiejskimi zaangażowali się m.in. w tworzenie ocen i prognoz zagospodarowania przestrzeni (por. Cloke 1979). Próby wykonania kompleksowych charakterystyk funkcjonalno-przestrzennych budziły jednocześnie kontestację formalizmu w sposobach opisu (statystyka) oraz ich niedopasowania do procesów obserwowanych w terenie, zwłaszcza w zakresie przemian społecznych. W praktyce geografów zaczęły się pojawiać próby weryfikacji wyników badań w postaci zastosowania metod społecznych („surveyowych”). Efekty takich studiów wzbudziły duże zainteresowanie problemami społecznymi, a także społecznymi uwarunkowaniami zjawisk ekonomicznych (por. Ilbery 1998). M. Woods (2009) w próbie podsumowania dorobku geografii wsi (przede wszystkim brytyjskiej) wyróżnia 12 głównych pól badawczych, w tym osiem tradycyjnych (ewoluujących) oraz cztery nowe (tab. 4.2).

Tabela 4.2. Pola badawcze geografii wsi

Zagadnienia tradycyjne	
Produkcja rolnicza	Tradycyjny przedmiot zainteresowania geografii wsi. Geograficzne studia nad rolnictwem ewoluują w kierunku określania wpływu polityki rolnej państwa, a także wspólnotowej (UE), na modernizację gospodarki rolnej
Zarządzanie zasobami naturalnymi i ochrona przyrody	Ujęcie geograficzne ewoluuje w tej płaszczyźnie od badania zmian wielkości wydobywania czy pozyskiwania surowców naturalnych (kopalin, drewna) w kierunku np. określania wpływu zróżnicowania przyrodniczego i form ochrony krajobrazu na rozwój turystyki rekreacji, a także rozwoju nowej funkcji wsi – konserwacji (pielęgnacji) krajobrazu
Użytkowanie ziemi i planowanie przestrzenne	Jeden z tradycyjnych kierunków zainteresowań geografii wsi odchodzi od badań polegających tylko na rejestrowaniu zmian w użytkowaniu ziemi na rzecz szerszego ujęcia, jakim jest planowanie przestrzeni wsi pod kątem wielofunkcyjnego rozwoju oraz polityki zarządzania przestrzenią w różnych typach obszarów (np. strefy podmiejskie, obszary chronione, zainwestowania przemysłowego)
Ruch naturalny, migracje i struktury społeczne	Ambicje geografów wsi w tym przypadku zmierzają do szerszego spojrzenia na problem zmian w ruchu naturalnym i migracyjnym. Tradycyjne badania dynamiki ludnościowej wraz z analizą przestrzenną rozmieszczenia składowych ruchu rzeczywistego poszerzone zostały o wieloaspektowe ujęcia zmienności struktury społecznej, w tym rosnącego znaczenia nowych grup społecznych (np. <i>service class</i>) i co za tym idzie wzrostu roli wsi jako środowiska rezydencjalnego (kontrurbanizacja, gentryfikacja wsi)
Rozwój lokalny	Gospodarka wiejska w tej płaszczyźnie widziana jest szerzej niż tylko w kategoriach oceny znaczenia rolnictwa i innych działalności I sektora w rozwoju wsi, ale także współczesnej serwicyzacji wiejskiej przestrzeni, zmienności zawodowej, profesjonalizacji pracy na wsi i dywersyfikacji źródeł utrzymania. Całość przemian lokalnej gospodarki oceniana jest w odniesieniu do neoliberalizmu jako ideologii globalizacji, w tym różnych form obrony przed wpływami globalnymi (autonomizacja lokalnych układów społeczno-ekonomicznych, endogeniczne czynniki wzrostu)
Osadnictwo wiejskie i problemy społeczności lokalnych	Studia nad powstawaniem i ewolucją form osadnictwa wiejskiego mają jedną z najdłuższych tradycji jako kierunek geograficznych badań wiejskich. Współcześnie podejmowane są przede wszystkim jako część studiów nad planowaniem i ochroną krajobrazu wiejskiego. Coraz częściej odchodzi się od badania materialnych form zagospodarowania przestrzeni

	<p>wsi na rzecz dostrzegania przemian krajobrazu jako efektu działalności lokalnych wspólnot społecznych wsi. Społeczno-przestrzenny wymiar badań osadniczych polega na ocenie roli przestrzeni w integracji społecznej (wpływy koncepcji ekologii ludzkiej i koncepcji interakcjonistycznych)</p>
Infrastruktura	<p>Studia nad przestrzennym zróżnicowaniem wyposażenia w infrastrukturę interpretowane są współcześnie jako jeden z czynników zmiany (poprawy) warunków życia na wsi. W efekcie, różnice w dostępności do infrastruktury (zwłaszcza mediów elektronicznych) oceniane są w kategoriach włączenia (lub wykluczenia) ludzi, grup społecznych żyjących na wsi w obrębie społeczeństwa informacyjnego.</p>
Turyzm i rekreacja	<p>Geograficzne badania zmierzają do podkreślania znaczenia turystyki wiejskiej w rozwoju lokalnym. Ewolucja w podejściach geograficznych polega na odejściu od ukazywania roli turystyki i rekreacji w strukturze gospodarczej wraz z analizą dyfuzji zjawisk turystycznych na rzecz ujęć krytycznych. Geografowie interpretują współcześnie ruch turystyczny jako rodzaj konsumpcji wiejskiej przestrzeni oraz czynnika prowadzącego do zderzeń kulturowych (swój-obcy). Badania geograficzne koncentrują się także na percepcji wsi przez turystów oraz na opisie przeżyć ludzi, które towarzyszą turystyce jako pewnemu przeżyciu, doświadczeniu poznawczemu</p>
Zagadnienia nowe	
Kontrasty społeczne w przestrzeni wiejskiej	<p>Kierunek tradycyjnie rozwijany przez socjologię wsi. Od początku lat 80. XX w. społeczne dysproporcje, ich przyczyny i skutki są jednym z najczęściej podejmowanych problemów badawczych w geografii wsi. Studia te są bardzo szerokie, gdyż obejmują krytyczną analizę konstrukcji (reprezentacji) wsi w literaturze naukowej, planistycznej, interpretację języka potocznego i politycznego oraz medialnego dyskursu o wsi. Badania społecznych geografów wsi koncentrują się przede wszystkim na wiejskim wykluczeniu, bezdomności, mniejszościach etnicznych, seksualnych, zdrowotności mieszkańców</p>
Polityka i współzarządzanie wsią	<p>Kierunek, który powstał na fali społecznej krytyki systemów politycznych i ich zmiany w kierunku wzrostu znaczenia samorządności i partnerstwa publiczno-prywatnego (<i>governance</i>). Geograficzne badania zmierzają do określania aktorów w procesie podejmowania decyzji oraz sieci powstających między nimi powiązań. Geografowie wsi starają się ocenić rolę środowiska, przestrzeni wsi w powstawaniu konfliktów jako efektu coraz większych napięć społecznych związanych z różnicami w dostępie do dóbr, pozycji ekonomicznych i władzy</p>

Społeczne zróżnicowanie i codzienność życia wiejskiego	Podstawowym aspektem badań geograficznych jest identyfikacja zróżnicowań społecznych i kulturowych w różnych dziedzinach życia i pracy na wsi. Płaszczyzna badawcza obejmuje wiele nowych zagadnień obecnych we wszystkich naukach społecznych, takich jak tożsamość kulturowa płci (<i>gender studies</i>), problemy dzieci i młodzieży, style życia, marginalizacja oraz społeczna reprezentacja (przedstawienie) wsi jako forma wytwarzania wiejskiej przestrzeni
Kultura wsi i obrazy wsi w mass mediach	Studia geograficzne w tym zakresie dotyczą kształtowania się wiejskiej tożsamości, szczególnie w okresie osłabiania identyfikacji budowanej wokół wartości związanych z rolnictwem i życiem rodzin rolniczych. Tożsamość wsi interpretowana jest z różnych perspektyw, ponieważ kształtuje się ona obecnie w bardzo różnorodny sposób i w trakcie wielu praktyk społeczno-kulturowych, włączając w to sposoby przedstawienia (reprezentacji) wsi w gazetach, programach telewizyjnych, filmie, literaturze itd. Wiejskość widziana jest dziś jako rodzaj pewnego lokalnego doświadczania przestrzeni, krajobrazu, przyrody, jako swoisty krajobraz życia codziennego (<i>lifescape</i>)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: M. Woods (2009).

Wśród nowych ujęć geografii wsi można wyróżnić przynajmniej dwa duże programy badań, oparte na różnych podstawach teoretyczno-metodologicznych, tzn.:

1) krytyczne studia wsi oparte na wzorcu neomarksistowskiej ekonomii politycznej;

2) studia społeczno-kulturowe wsi będące przejawem ogólnego „zwrotu kulturowego” w geografii człowieka (humanizm w geografii).

Krytyczne studia wsi bazujące na wzorcu ekonomii politycznej zostały zaadaptowane w geografii z socjologii obszarów wiejskich na przełomie lat 70. i 80. XX w. (por. Buttel, Newby 1980). Przedmiotem badań geografii wsi były w tym przypadku problemy związane z przemianami w zakresie pierwotnej produkcji i nierównomiernego rozwoju regionalnego. Jednym z aspektów przemian teorii socjologii było zainteresowanie geograficznymi koncepcjami przestrzeni (Newby 1980). Krytyczne podejście socjologów do koncepcji ekologii ludzkiej polegało na podkreślaniu wpływu określonego sposobu produkcji względem relacji pomiędzy przestrzenią a kulturą. Taki sposób myślenia nie tylko w socjologii, ale we wszystkich naukach społecznych, w tym geografii wsi, prowadził do przedstawienia roli działalności rolniczej w tworzeniu specyfiki wsi, niezależnie od jej znaczenia gospodarczego.

Ujęcie neomarksistowskiej ekonomii politycznej koncentrowało się na czterech kluczowych zagadnieniach, tzn.:

1) postrzeganiu gospodarstw rolnych w kategoriach firm (przedsiębiorstw) kierujących się logiką zysku oraz określeniu warunków, mechanizmów i efektów prowadzących do urynkwienia działalności rolniczej i maksymalizacji zysków; przedsiębiorców rolnych badano jako pracodawców na wsi, podobnie jak właścicieli innych firm, i starano się przedstawiać relacje społeczne (również konflikty) pracownik–pracodawca wynikające ze stosunków produkcji;

2) postrzeganiu grup społeczno-zawodowych w kategoriach konkurencji budowanej na różnych źródłach dochodu, a tym samym przedstawianiu konfliktów społecznych powstających w wyniku różnic majątkowych (pozycji społecznej), zwłaszcza w sytuacji napływu nowych mieszkańców na wieś;

3) identyfikacji warunków, jakie stwarza wieś w obniżaniu kosztów produkcji (renty gruntowej, kosztów pracy itp.); w nurcie tym identyfikowano również formy konsumpcji wiejskich zasobów (np. ekologiczno-krajobrazowych), które były odpowiednio przygotowane do sprzedaży (np. produkt turystyczny, regionalny);

4) postrzeganiu państwa (władzy) jako jednego z „graczy” w przestrzeni wsi, które oddziałuje na przemiany (wymusza je) różnymi instrumentami prawnymi (Woods 2005).

Największy przełom w światowej geografii wsi dokonał się w pierwszej połowie lat 90. XX w., kiedy na szerszą skalę zaczęto wykorzystywać podejścia społeczno-kulturowe i humanistyczne. Zainteresowanie problemami społecznymi i kulturowymi wsi w geografii anglo-amerykańskiej (a później w innych państwach zachodnioeuropejskich) wynikało m.in. z charakteru przekształceń społeczno-gospodarczych. Wejście wsi w postproduktywistyczny etap przekształceń w krajach wysoko rozwiniętych spowodowało zmniejszenie zainteresowania sferą produkcji (rolnictwo, leśnictwo) na rzecz problemów związanych z szeroko pojętą konsumpcją wiejskiej przestrzeni (np. zamieszkiwanie, turystyka i rekreacja, infrastruktura społeczna). Wieś w wysoko rozwiniętych krajach kapitalistycznych stawała się coraz bardziej zróżnicowana nie tylko pod względem funkcjonalnym (działalności zawodowej, użytkowania przestrzeni), ale także w płaszczyźnie stylów życia i struktury społecznej. Jednocześnie wielu problemów życia społecznego i kulturowego mieszkańców wsi nie można było dłużej opisywać przy użyciu informacji i metod statystycznych, gdyż te nie oddawały istoty zmiany, która dokonywała się we wsiach. Wśród geografów wsi wzrosło zainteresowanie jakościowymi metodami badań, których szeroki wybór był adaptowany z nauk społecznych i nauk o kulturze. Celem podejść społeczno-kulturowych było przedstawienie mozaiki stylów życia osadzonych

w coraz bardziej zróżnicowanej przestrzeni (krajobrazie), a także potrzeb mieszkańców wsi, ich wyobrażeń środowiska zamieszkania, jak i społecznego rozumienia wsi. Ujęcia społeczne i kulturowe ukazywały rozbieżność pomiędzy tradycyjnym wyobrażeniem wsi, przesyconym często wizją sielankowości życia i krajobrazu, a współczesnym charakterem wsi, której mieszkańcy coraz częściej wchodzi w konflikty powstające na tle społecznym (pozycji społecznej) i politycznym (władzy).

Problemy przemian społecznych wsi, już od początku lat 80. XX w. zaczęły być płaszczyzną interesujących debat naukowych. Początkowo uwagę zwracano przede wszystkim na zróżnicowanie warunków życia, kontekst dostępności do infrastruktury społecznej i technicznej, nowe formy pracy i funkcje wsi (por. Clout 1972, Pacione 1984). Z czasem, coraz więcej miejsca poświęcano rosnącej różnorodności społeczno-przestrzennej i kulturowej, w tym również tożsamości kulturowej i formom identyfikacji społecznej i terytorialnej w okresie szybkich przemian strukturalnych (por. Woods 2005). Geografia wsi, włączając się do naukowej dyskusji o istocie przemian społeczno-kulturowych w okresie globalnych przemian, przestała być subdyscypliną niszową w rodzinie nauk geograficznych. Jej ranga wzrastała w związku z zainteresowaniem teorią i metodologią nauk społecznych i nauk o kulturze. Korzystając z ich dorobku teoretyczno-metodologicznego, geografia wsi wносиła interesującą interpretację zmienności regionów peryferyjnych, krajobrazu kulturowego, a także nowe spojrzenie na wieś w kategorii „miejsca” czy środowiska życia (por. Cloke, Little 1997, Woods 2005).

Pionierskie prace, podejmujące problematykę przemian społecznych, powstały na przełomie lat 60. i 70. oraz w drugiej połowie lat 70. XX w. i były związane z koncepcją badań społeczności zurbanizowanych (urbanizujących się). Studiów tych nie prowadzili jeszcze zdeklarowani geografowie wsi, a raczej pierwsza generacja geografów społecznych. Koncentrowali się oni głównie na zachowaniach przestrzennych ludności (geografia behawioralna). Geografowie w studiach zbiorowości terytorialnych przyjmowali wytyczne orientacji funkcjonalistycznej, wzbogacone w elementy różnych koncepcji ekologii ludzkiej (społeczno-przestrzennych). Zakładano wówczas, że zbiorowości terytorialne stają się stopniowo układami społecznie otwartymi, a przyczyną tej zmiany jest rozpowszechnianie się miejskiego stylu życia (Pahl 1966, Lewis, Maund 1976). Obserwowano wówczas procesy migracji i ich wpływ na wzrost potencjału demograficznego, ekonomicznego nowych grup społecznych w środowisku wsi, głównie na peryferiach regionów miejskich (*edge, urban fringe, suburbs, metropolitan village*). Wobec zmniejszającego się przyrostu naturalnego i pierwszych symptomów starzenia się demograficznego społeczeństw, w ruchach

migracyjnych upatrywano przyczyn zmienności struktur społecznych. Uważano, że przewaga ludności nowo przybyłej jest czynnikiem determinującym zmiany społeczno-kulturowe wśród grup ludności zasiedziałej. Przejmowanie wzorców zachowań wzmocnione było oddziaływaniem mediów oraz rozpowszechnianiem się m.in. za ich pomocą kultury masowej. Celem geografów było m.in. określenie zróżnicowania przestrzennego nasilenia procesów urbanizacji oraz mechanizmu dyfuzji przestrzennej (Lewis, Maund 1976). Przedmiotem zainteresowania były zatem migracje wahadłowe, wzrost motoryzacji, dostępność komunikacyjna oraz badania związków przestrzennych pomiędzy nimi a nasileniem określonych cech społecznych. Ważnym elementem prac były badania jakościowe, przede wszystkim identyfikacji terytorialnej, przywiązania do określonych wartości środowiska wsi, zarówno przyrodniczych, jak i funkcjonalnych, a także próby określenia cech stylu życia klasy średniej (*ethos of village life*).

Nowe podejścia w geograficznych badaniach wsi wiązały się z obserwacją renesansu społecznego zainteresowania wsią, zwłaszcza jej walorami przyrodniczo-ekologicznymi i społeczno-funkcjonalnymi (warunki życia). Celem badań geograficznych było poznanie uwarunkowań i konsekwencji procesu migracji na obszary wiejskie, tym bardziej, że na przełomie lat 70. i 80. XX w. zauważono wzrost zainteresowania terenami wiejskimi położonymi w większej odległości od dużych ośrodków miejskich (por. Boyle, Halfacree 1998). Zespół zjawisk związanych ze wzrostem potencjału społeczno-gospodarczego wiejskich obszarów peryferyjnych określono mianem kontrurbanizacji (por. Grzeszczak 1996).

Pierwsza poważna dyskusja odnosząca się do ujęć społeczno-kulturowych w obrębie wzrastającej subdyscypliny „geografia wsi” dotyczyła problemu społecznych wyobrażeń środowiska wsi oraz określenia istoty wsi (również definicji) w okresie malejącego znaczenia rolnictwa. Przełom lat 80. i 90. XX w. był owocny dla rozważań teoretycznych i badań empirycznych dotyczących społecznego wyobrażenia wsi. Zaczęto wówczas odchodzić od definiowania wsi poprzez aspekt funkcjonalny, koncentrując się na ujęciu normatywnym, czyli odwołującym się do postrzegania wsi przez jej mieszkańców (*social representations*). Wieś zaczęto wówczas badać przez odczytywanie stanów ludzkiej psychiki (identyfikacja stanów mentalnych). Wizja wiejskości była interpretowana w kontekście życia codziennego mieszkańców. Studia te, szczególnie w Wielkiej Brytanii, odwoływały się do stereotypowego postrzegania wsi jako sielankowego życia, krajobrazu (*rural idyll*). W badaniach społecznych prowadzonych przez geografów wsi podkreślono pozytywne wartościowanie wsi jako środowiska, w którym człowiek żyje w większej harmonii z naturą (w „zdrowym”, estetycznym otoczeniu), a także gdzie panuje bliskość społeczna, bezpieczeń-

stwo, jedność celów wiejskiej wspólnoty (Halfacree 1993, 1995). Geografowie wsi, podejmując takie studia, byli zafascynowani pracami antropologii społecznej, a także psychologii środowiskowej. Dzięki inspiracji metodologią nauk społecznych, geografia wsi na nowo zinterpretowała pojęcie środowiska, krajobrazu wsi (w kategoriach symbolicznych), a także bliżej zainteresowała się sferą lokalności (swojskości przestrzeni). Geografia wsi starała się podważyć teorie zakładające uniwersalizm procesów urbanizacji czy metropolizacji.

Studia nad wyobrażeniem wsi i próby definiowania wsi na podstawie takich badań były często krytykowane za tworzenie sztucznej granicy pomiędzy miastem i wsią. Geografowie wsi wkładali ogromny wysiłek w udowodnienie, że w warunkach społeczeństwa masowego (unifikacji zachowań) istnieją różnice mentalne pomiędzy mieszkańcami miast i wsi. Krytycy takich ujęć podkreślali bezsilność geografów wsi w próbach zdefiniowania współczesnej wsi jako konsekwencji rosnącego zróżnicowania społecznego, spadku znaczenia rolnictwa, wyrównywania dysproporcji ekonomicznych itd. Geografowie, którym bliskie były poglądy neomarksistowskiego poststrukturalizmu, zachęcali do porzucenia koncepcji wsi (wiejskości) jako formy opisywania i interpretacji zjawisk zachodzących w tym środowisku na rzecz bardziej pojemnych i relatywnych ujęć wywodzących się z teorii układów lokalnych, małych struktur społecznych itp. (por. Hoggart 1990). Niektórzy geografowie, obserwujący z zewnątrz kierunki badań geografii wsi, uważali, że stworzono bardzo zgeneralizowany społecznie obraz wsi. C. Philo (1992) podkreślał, że obraz ujednolicił przekaz do ukazania stylu życia klasy średniej, a zapomniano, że współczesna wieś jest o wiele bardziej zróżnicowana pod względem społecznym, a w jej środowisku żyją grupy zmarginalizowane przez współczesne procesy ekonomiczne lub ludzie poszukujący azylu wobec globalnej homogenizacji lub odrzucający promowane powszechnie liberalne wzorce kulturowe. W geografii wsi zaczęto coraz powszechniej uzupełniać przedstawienia idylliczne o inne obrazy, zwłaszcza te, o których we współczesnych warunkach kultury medialno-masowej („kult młodości” i „kultura powierzchowności”) nie mówi się często (Cloke, Little 1997). Dyskusja nad marginalizacją społeczną („przestrzenie marginalne”), wykluczeniem społecznym, biedą, bezdomnością, mniejszościami społecznymi, starością i dzieciństwem jako specyficznym rodzajem doświadczania wsi, dewiacjami i patologiami, przyczyniła się do intensyfikacji badań społeczno-kulturowych (por. Cloke, Little, 1997, Cloke i in. 1998, Cloke 2003). Zróżnicowanie problemów badawczych wsi w ujęciu społeczno-kulturowym jest dziś ogromne (tab. 4.3), a geografowie wsi podejmują się dyskusji z przedstawicielami innych nauk społecznych o np. ideologii rozwoju wsi, wpływie mediów na kreowanie społecznego odbioru wsi.

Tabela 4.3. Główne problemy badań społecznych w geografii wsi na podstawie przeglądu artykułów „Journal of Rural Studies”

Uwarunkowania i społeczne konsekwencje zmian w rolnictwie
społeczny odbiór zasad polityki rolnej UE i programów rozwoju rolnictwa wpływ polityki rolnej na społeczne różnicowanie się rolników
Współczesne rozumienie „wsi” i „wiejskości”
społeczne wyobrażenie wsi wieś jako „miejsce” drogi społecznego rozwoju wsi, alternatywna wizja rozwoju wsi
Społeczności lokalne – struktura, organizacja i działanie
samorządność i zarządzanie społecznościami działania i samoorganizacja w społecznościami różnicowanie i konflikty w społecznościami identyfikacja terytorialna
Społeczne uwarunkowania i konsekwencje migracji na wieś, przemiany struktury społecznej
motywy migracji na wieś, rola migracji w społecznym różnicowaniu się wsi klasa średnia w środowiskach wiejskich, struktura społeczna
Mniejszości społeczne w środowisku wsi, patologie społeczne
mniejszości seksualne marginalizacja grup społecznych, problem biedy i bezdomności przestępczość
Wieś w procesach globalizacji
informatyzacja wsi, nowe formy pracy, wieś w mass mediach, globalizacja w rozwoju lokalnym
Inne (przykładowe)
rola i pozycja kobiet w środowisku wiejskim problemy uczniów i młodzieży nowe formy integracji społecznej wpływ uregulowań prawnych na zmiany struktury społeczno-przestrzennej wsi

Źródło: M. Wójcik (2011c)².

² Przykłady konkretnych prac podejmujących wymienione problemy można odnaleźć w publikacji: M. Wójcik (2011c).

Geografowie wsi (np. Halfacree 2009, Cloke 2003) ogniskują współcześnie rozważania nad wsią (wiejskością) wokół czterech głównych aspektów przemian, tzn.:

1) koncepcji wsi, która budowana jest na bazie cech społeczno-kulturowych, przy słabnącej roli rolnictwa (rolniczego stylu życia) w wyjaśnianiu jej specyfiki strukturalno-rozwojowej i społecznej;

2) rosnącej popularności wsi w społeczeństwie, jako wyraz wzmacniania pozytywnego odbioru tego środowiska życia (*rural idyll*);

3) oddziaływania wsi (wiejskości) na kulturę masową, m.in. na literaturę, muzykę, sztukę, kulinaria, krajobraz (np. rustyfikacja form krajobrazu miast);

4) odkrywania wsi (przestrzeni, krajobrazu) jako źródła przeżyć zmysłowych, duchowych.

Współczesne rozumienie wsi i wiejskości jest wielopłaszczyznowe i można je opisać w kategoriach kształtowania się polimorficznej struktury pojęciowej i koncepcyjnej. W ostatnich latach próbę wielowymiarowego opisu wsi w geografii podjął K. Halfacree (np. 2004, 2009). Koncepcja „potrójnie złożonej” przestrzeni wiejskiej została oparta na teorii uprzestrzennienia H. Lefebvre (rys. 4.2). Program badań wsi jest kombinacją (połączeniem) trzech perspektyw, z których można ją opisać, tzn.:

1) wiejskiej lokalności (*rural locality*), tzn. praktyk (zachowań, działań) o charakterze miejscowym;

2) przedstawień wsi (*social representations*), tzn. konstrukcji obrazów wsi, głównie zinstytucjonalizowanych;

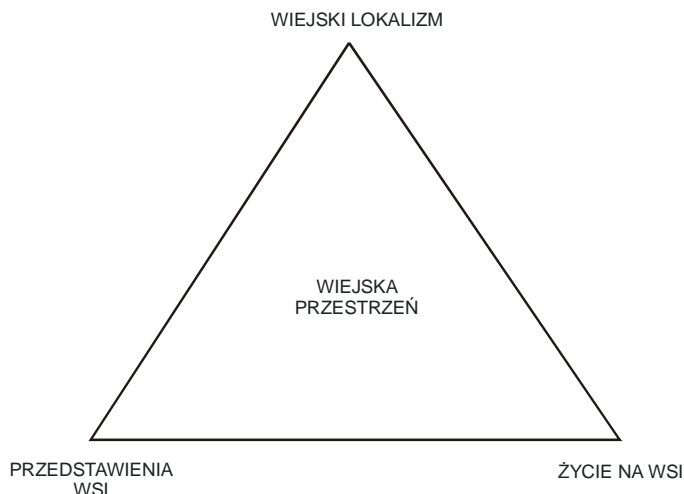
3) codzienności życia wiejskiego (*everyday lives*), tzn. form potocznej dyskusji o wsi oraz specyficznego doświadczania wiejskiej przestrzeni.

Nowe podejścia, głównie pochodzące z brytyjskiej i amerykańskiej geografii wsi, mają specyficzny kontekst kulturowy, tzn. powstają na zupełnie innym podłożu historyczno-kulturowym, w tym również w odmiennej tradycji kształtowania się geografii człowieka (społeczno-ekonomicznej). Specyfika tych badań polega przede wszystkim na:

– koncentracji wysiłków interpretacji wyników badań w kontekście istniejącej teorii nauk społecznych, zwłaszcza socjologii; konstruowane koncepcje stanowią często przeniesienia rozwiązań stosowanych w geografii miast, inspirowane pracami z zakresu geografii moralności oraz kontestacji neoliberalnych zasad rozwoju gospodarczego (problematyka marginalizacji społeczno-kulturowej);

– uznaniu przemian struktury społecznej za centralny problem badawczy; podział klasowy społeczeństwa i relacje międzygrupowe rozpatrywane są w tradycji badawczej wywodzącej się z nurtów marksistowskich, przez co zmienność

społeczna postrzegana jest jako efekt napięć i konfliktów oraz dążenia do zajęcia jak najlepszej pozycji w społeczeństwie i przestrzeni.

Rys. 4.2. Płaszczyzny badań wiejskiej przestrzeni w geografii
Źródło: K. Halfacree (2009, s. 455)

Nowe koncepcje badań proponowane przez geografę wsi (głównie brytyjską) budowane są przede wszystkim na jej związku z naukami społecznymi. Dążenie do oryginalnego (wyszukanego) sposobu przedstawienia problemu badań, a także poszukiwanie nowych wyzwań (np. kontrowersyjnych, wzbudzających zainteresowanie), sprawia, że geografowie wsi przekraczają często granicę pomiędzy tradycyjnie określonymi polami badań nauk społecznych. W geografii społeczno-ekonomicznej i w innych naukach społecznych dochodzi do hybrydyzacji wiedzy, tworzenia twórczych twórców naukowych wysoce eklektycznych pod względem problemowym i teoretyczno-metodologicznym (por. Lisowski 2011). Koncentracja geografów wsi na wybranych problemach i wykorzystywanie metodologii nauk społecznych, sprawia, że charakter niektórych badań jest bliższy socjologii, antropologii, kulturoznawstwu itd. niż tradycji badań geografii człowieka. Geografowie przyjmują często koncepcję podmiotową dyscypliny, uważając, że geografiami wsi jest to, co robią geografowie wsi. Przykładem takich działań są np. niektóre definicje geografii wsi. M. Woods (2009) zdefiniował geografę wsi jako subdyscyplinę, która prowadzi studia nad ludźmi, krajobrazem, miejscami na obszarach wiejskich oraz wszelkimi procesami, które je kształtują. Niezależnie od ogromnego zróżnicowania badań geografów wsi, zaawansowania teoretyczno-metodologicznego, do badań tych powinno podchodzić się z dużą refleksją i krytycznie. Wynika to przede wszystkim z odmienno-

ści wsi w poszczególnych krajach (regionach), i co za tym idzie z całej gamy różnorodnych uwarunkowań historycznych i współczesnych kształtujących jej tożsamość kulturową oraz przestrzenną (krajobrazową), a także z tradycji rozwoju geografii narodowych.

4.2. Ewolucja geograficznych badań wsi w Polsce

Od początku lat 80. XX w. geografia społeczno-ekonomiczna podlega paradygmatycznej zmianie. Zmiany te zaczęły zachodzić bardziej intensywnie w okresie przemian ustrojowych, od początku lat 90. XX w. Przemiana geografii społeczno-ekonomicznej zachodzi w zupełnie odmienny sposób niż w latach 50. XX w. W przeciwieństwie do okresu powojennego ma ona współcześnie charakter „pełzającej rewolucji”, bez wyraźnego wpływu ideologiczno-politycznego (odgórnego sterowania), która prowadzi do powstania wielu modeli teoretyczno-metodologicznych.

K. Dziewoński (1992) zauważył, że polską myśl geograficzną zawsze charakteryzował eklektyzm teoretyczno-metodologiczny oraz narastający pluralizm w sposobach naukowej interpretacji rzeczywistości. Autor ten pisze o kształtującym się pluralizmie totalnym, tzn. takim, w którym pluralizm (tematyczny) identyfikowany jest z policentryzmem wiedzy (ośrodki i szkoły naukowe). Zdaniem K. Dziewońskiego do początku lat 90. XX w. taki rozwój geografii społeczno-ekonomicznej (pluralistyczno-policentryczny) przeważał nad tendencjami do powstawania pluralizmu w obrębie jednego ośrodka (środowiska geografów). K. Dziewoński (1992) uważał, że oprócz okresu silnego wpływu polityki (w warunkach oddziaływania ideologii marksizmu-leninizmu), pluralizm wyrażał się w różny sposób, np. w podejmowanej tematyce, metodyce, szkoł naukowych, ośrodków, a zmienność przeważającego wzorca badań wynika głównie z przemiany pokoleniowej. Zmiana paradygmatu jest wynikiem ewolucji przekonań środowiska naukowego, w którym pojawia się coraz większa liczba zwolenników innego spojrzenia na sposób wyjaśniania odpowiednich struktur i procesów społeczno-gospodarczych. K. Dziewoński (1992, s. 9–10) podkreślał, że innym ważnym źródłem pluralizmu i eklektyzmu jest naśladownictwo. Autor ujął to w następujący sposób:

Chodzi o modę, lub używając mniej pejoratywnego, a bardziej pasującego do działalności naukowej wyrażenia, idzie o pożądanie i poszukiwanie nowości. [...] Niestety moda i poszukiwanie nowości oznaczają mniej lub więcej naśladownictwo. Dlatego w nauce prowadzą nieuchronnie do eklektyzmu – do łączenia posiadanego zasobu pojęć, metod i wiadomości z nowymi, zaczerpniętymi od innych, podświadomie uznanych za lepszych, czy lepiej poinformowanych, wartych naśladowania.

Obserwując przemiany polskiej geografii społeczno-ekonomicznej, można obecnie zauważyć, że na dawny policentryzm szkół naukowych nakłada się pluralizm wewnątrz określonych środowisk, co związane jest z większą ruchliwością badaczy w przestrzeni naukowej oraz dostępem do wielu ośrodków myśli polskiej i zagranicznej (wielozródłowość wiedzy) przy spadku znaczenia autorytetów naukowych. Współczesny pluralizm prowadzi raczej do zamiany układu hierarchicznego nauki na układ sieciowy, co jest jednym z przejawów ogólnej dyferencjacji postaw (wartości) społecznych we współczesnym świecie.

Pluralizm i eklektyzm może mieć zarówno oddziaływanie pozytywne, jak i negatywne. Z jednej strony pluralizm jest źródłem inspiracji naukowych i twórczych poszukiwań. Jeśli nie jest obiciem antagonizmów personalnych, może być podstawą naukowego konsensusu. Z drugiej strony nakładanie się na siebie różnych wymiarów pluralizmu w geografii może przyczyniać się do jej dezintegracji. Dezintegracja dyscypliny wynika z oddziaływania zbyt wielu czynników tworzących różnorodność naukową, np. branżowego, szkół naukowych, teoretyczno-metodologicznego, postaw indywidualistycznych i kolektywnych (pokoleniowy, grup interesu), poziomów funkcjonowania naukowego (krajowy i międzynarodowy). W małych środowiskach naukowych, a do takich należy zaliczyć geografów społeczno-ekonomicznych, pluralizm prowadzi do powstawania wąskich grup naukowych mówiących odmiennymi językami teoretycznymi, o zróżnicowanych problemach (umiejscowionych w różnych przestrzeniach) oraz na wielu forach wymiany myśli naukowej. Wobec braku naukowych płaszczyzn porozumienia, społeczność geograficzna może zamieniać się w układy zbiorowości, których funkcjonowanie opiera się na grupowym interesie. Gry interesów mogą prowadzić do stałej rekonfiguracji tych grup na różnych poziomach – ośrodka naukowego, krajowym i międzynarodowym. Zanika w ten sposób refleksja historyczna nad dyscypliną, która w świecie społecznych działań opartych na strategii „tu i teraz” staje się niewygodna i w efekcie zbędna.

Przejście od paradygmatu scjentyistycznego do paradygmatu postscjentyistycznego, zdaniem W. Maika (1992a, s. 237), jest o wiele bardziej złożona niż w przypadku unicestwienia paradygmatu klasycznego po II wojnie światowej. Kryzys paradygmatu scjentyistycznego z naukowego punktu widzenia był przejawem bezsilności funkcjonalistycznych modeli pojęciowych w wyjaśnianiu przemian społeczno-gospodarczych (Maik 1992a, s. 237).

Rozwój modeli dialektycznych i personalistycznych od początku lat 80. XX w. jest odpowiedzią na formułowanie nowych problemów badawczych, dla których modele funkcjonalistyczne nie dawały satysfakcjonujących rozwiązań. Problemy te odnosiły się bowiem do pogłębiania samowiedzy społeczeństwa (wzrostu świadomości) odnoszącej się do procesu kształtowania przestrzeni

(Maik 1992a, s. 238, rys. 4.3). Przemiany społeczno-polityczne w Polsce z początku lat 80., zahamowanie później na kilka lat przez władze państwa, rozbudziły w społeczeństwie zainteresowanie kwestiami odpowiedzialności społeczności lokalnych za własne miejsca pracy i życia, samorządności, pluralizmu światopoglądowego. Orientacja na społeczeństwo w nauce była częścią ogólnospołecznego sprzeciwu wobec centralizmu społeczno-gospodarczego, braku wolności słowa i działań, arogancji władzy i jej terenowych agentur.

PODSTAWOWE UJĘCIA WYJAŚNIAJĄCE MECHANIZM ORGANIZACJI PRZESTRZENI	REZULTATY PROCESU KSZTAŁTOWANIA PRZESTRZENI	
	POZYTYWNE	NEGATYWNE
MODELE FUNKCJONALISTYCZNE	teza o pozytywnej roli relacji "centrum–peryferie"	teza o eksploatacji peryferii przez centrum
MODELE STRUKTURALISTYCZNE	teza o przestrzeni jako wartości	teza o dominacji przestrzeni politycznej

Rys. 4.3. Cztery poglądy (modele) dotyczące mechanizmu kształtowania i organizacji przestrzeni w Polsce po II wojnie światowej
 Źródło: za W. Maik (1992a, s. 239)

„Nowa fala” w nauce polskiej, głównie reprezentowana przez młodych badaczy, związana była z potrzebą spełniania funkcji zorientowanych na społeczeństwo. W naukach społecznych zapoczątkowany został wielki, ambitny jak na ówczesne realia lat 80. XX w., program badań układów lokalnych. W powołanych wówczas czasopiśmie pt. „Polska lokalna i samorząd terytorialny w warunkach reformy i rekonstrukcji gospodarki przestrzennej”³ podjęto się oceny kondycji społeczności lokalnych, analizy potrzeb społecznych, rozpoznania sytuacji pod kątem powołania form samorządności itp. Socjologowie, geografowie, ekonomiści dokonali w miarę całościowej (interdyscyplinarnej) diagnozy sytuacji społecznej na szczeblu lokalny, w ramach której podjęto m.in. temat rozwoju lokalnego (Jałowiecki 1989), dostępności do usług (Grochowski 1988), samorządu terytorialnego (Sobczak i in. 1987) i inne⁴.

W geografii społeczno-ekonomicznej przejście paradygmatyczne wiązało się z zakwestionowaniem prawomocności funkcjonalnych opracowanych we

³ Później „Rozwój regionalny, rozwój lokalny, samorząd terytorialny”, obecnie kontynuowane pod nazwą „Studia regionalne i lokalne”.

⁴ Dyskusję o potrzebach społecznych w warunkach długotrwałego kryzysu i propozycji reformy można prześledzić w interdyscyplinarnych studiach pod red. A. Kuklińskiego (1983b, 1984).

wzorcu scjentyistycznym. Rozwój paradygmatu postscjentyistycznego związany jest z nową generacją modeli, przede wszystkim strukturalistycznych wzorców wyjaśniania (Maik 1992a, s. 240). W latach 80. i na początku lat 90. XX w. wzorce te uwydatniały źródła konfliktów przestrzennych oraz ich konsekwencje (wzorzec dialektyczny). Na krytyce paradygmatu scjentyistycznego powstała nowa subdyscyplina geografii, tzn. geografia społeczna. W polskich warunkach przejście to miało zabarwienie polityczne, gdyż było zsynchronizowane z transformacją ustrojową państwa. Ujęcie dialektyczne czerpało inspiracje z prac marksistowskich (m.in. francuskich), które wykorzystano do skonstruowania na naszym gruncie koncepcji społecznego wytwarzania przestrzeni (Jałowicki 1988). Koncepcja ta uwydatniała rolę czynników politycznych oraz strukturalnego pochodzenia sprzeczności i konfliktów przestrzennych (por. Maik 1992a). Ze względu na panujący system polityczny i jego oddziaływanie na sferę nauki, ujęcia krytyczne, w tym również kształtowanie się orientacji scjentyizmu krytycznego, upowszechniły się po 20 latach od fermentu intelektualnego przełomu lat 60. i 70. w krajach zachodnich (por. Harvey 1973) i nie bez oporów w środowisku naukowym (por. Rykiel 2011, Wilczyński 2011). W geografii społeczno-ekonomicznej weryfikacja orientacji funkcjonalistycznej została przedstawiona m.in. na podbudowie teorii systemów, w postaci koncepcji terytorialnego systemu społecznego (Chojnicki 1988). Koncepcja ta, jak i wyrażające z podobnych prądów, jak np. koncepcja realistycznego ujęcia zjawisk osadniczych (Maik 1988a), funkcji miejsca (Suliborski 2001, 2010), opowiadają się za kumulatywizmem wiedzy i włączaniem ujęć społecznych oraz humanistycznych w tradycję badań funkcjonalno-strukturalnych.

Jeszcze z większym opóźnieniem w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej zaistniała metodologia humanistyczna. Rozwijane w Europie Zachodniej i w Stanach Zjednoczonych od lat 70. XX w. podejścia humanistyczne i kulturowe (por. Buttner 1971, Tuan 1977) utorowały sobie drogę dopiero na przełomie XX i XXI w. (por. Jędrzejczyk 2001, Rembowska 2002a). Orientacja na wartości w geografii i zwrócenie uwagi na potrzebę badań aspektu świadomościowego oraz kultury dnia codziennego mają w dalszym ciągu w naszych warunkach, podobnie jak na początku lat 90. XX w. (por. Maik 1992a, s. 240), raczej charakter postulatyczny niż realny. Pojawianie się nowej generacji badaczy, zainteresowanych tymi nurtami (por. Madurowicz 2002, Czepczyński 2008), pozwala sądzić, że humanistyczny wzorzec badań ma szansę umocnić się w przyszłości.

Zmiany wzorców badawczych widoczne są w geograficznych badaniach wsi i obszarów wiejskich (por. W. Rożucki (1991). W przypadku geografii osadnictwa wiele programów badań wywodzących bądź ze wzorca klasycznego (np.

morfogeneza wsi), bądź scjentystycznego (np. funkcje osiedli wiejskich) znalazło się w regresie. Wynikał on z jednej strony ze zmniejszenia zainteresowania osadnictwem wiejskim, zaniku programów badań (brak również następców), kryzysu wiejskiej przestrzeni interpretowanej w kategoriach produkcyjnych, z drugiej zaś z kryzysu badań związanym z osiągnięciem pewnego pułapu poznawczego w obrębie dotychczasowych modeli pojęciowych (morfologicznych i funkcjonalnych). W wydanym przed kilku laty tomie poświęconym kluczowym problemom przemian geografii osadnictwa i ludności (Liszewski, Maik 2005), autorzy prezentują różne podejścia w zakresie określenia przedmiotu badań dyscypliny oraz jej podstaw metodologicznych, a także perspektyw dalszego rozwoju⁵. Czytając wypowiedzi polskich geografów o przedmiocie i celach badawczych geografii osadnictwa, zauważa się stosunkowo małe zainteresowanie osadnictwem wiejskim. W geograficznych studiach nad osadnictwem wiejskim brakuje współcześnie głębszej refleksji nad istotą badań wsi w nowych uwarunkowaniach społeczno-gospodarczych. Nawet wśród geografów osadnictwa dziedzina ta jest nie zawsze zauważana, a ci, którzy pamiętają o tradycjach takich badań, rzadko precyzują przedmiot badań tej dziedziny. W wypowiedziach badaczy na temat miejsca i roli geografii osadnictwa w systemie nauk geograficznych opinie o geografii osadnictwa wiejskiego są bardzo zróżnicowane (Liszewski, Maik 2005). Można wyróżnić następujące przykładowe typy opinii:

1. Geografia osadnictwa wiejskiego ma własną oryginalną tradycję badań, jednak w przeciwieństwie do studiów miejskich brakuje refleksji nad redukcją rzeczywistości wiejskiej do aspektów materialnych. Geografia osadnictwa wiejskiego powinna dążyć do uspołecznienia interpretacji zachodzących przemian (A. Suliborski). Nie ma zgodności, co do sposobów odbudowy całościowego spojrzenia na osiedle wiejskie. Część geografów wyrażających potrzebę antropocentrycznego widzenia problemów wsi, rozwoju dziedziny upatruje w ewolucyjnym poszerzaniu zakresu badań o aspekty społeczne i integrację różnych podejść (morfologicznych, funkcjonalnych, społecznych), np. „dualizm zjawisk osadniczych” (W. Maik), koncepcja „funkcji miejsca” (A. Suliborski). Niektórzy natomiast proponują zmianę paradygmatu badań w geografii osadnictwa, w tym również wiejskiego, tzn. zastosowanie podejścia humanistycznego (K. Rembowska, D. Jędrzejczyk).

⁵ Zagadnienia współczesnych i perspektywicznych problemów badawczych geografii osadnictwa są stosunkowo częstym przedmiotem dyskusji geografów, np. podczas cyklicznych konferencji w Łodzi – Konwersatorium Wiedzy o Mieście (Kaczmarek 1998, Jażdżewska 2007).

2. Geografia osadnictwa wiejskiego może współcześnie być częścią kompleksowej dyscypliny podejmującej różne problemy badawcze, np. z zakresu gospodarki rolnej, agroturystyki, wielofunkcyjnego rozwoju (J. Rajman, W. Kusiński). Dyscyplina badawcza – geografia wsi – w zakresie badań osadniczych powinna kontynuować rozważania nad funkcjonowaniem lokalnych systemów osadniczych (J. Rajman). Badania osadnictwa wiejskiego w geografii wymagają obecnie większej dbałości teoretyczno-metodologicznej oraz promocji wobec wielu podejmowanych zagadnień w obrębie geografii wsi (J. Rajman, P. Korcelli).

3. Podział geografii osadnictwa na geografie osiedli miejskich i wiejskich jest ustabilizowany, a specyfika badawcza obu dziedzin wynika z charakteru środowiska geograficznego (miejskiego i wiejskiego). Rozbudowana problematyka badawcza geografii osadnictwa predysponuje ją do odgrywania szczególnie ważnej roli w opracowaniu programów interdyscyplinarnych badań miast i wsi (S. Kaczmarek). Refleksji teoretycznej i pobudzenia badań empirycznych wymaga geografia osadnictwa wiejskiego, która w odróżnieniu od geografii miast przeżywa kryzys (I. Sagan).

W okresie przemian paradygmatu geografii społeczno-ekonomicznej i transformacji ustrojowej państwa, w obu głównych subdyscyplinach zajmujących się badaniami struktur i procesów wiejskich zachodziły zmiany w różnych płaszczyznach, tzn. metodologicznej, merytorycznej (problemowej) oraz instytucjonalno-organizacyjnej. Pomimo ogólnego kryzysu badań osadnictwa wiejskiego i rolnictwa w geografii, większa zapaść dotknęła studia geograficzno-osadnicze. Wynikała ona w znacznej mierze z braku kontynuacji badań osadnictwa wiejskiego po odejściu badaczy w różnych ośrodkach akademickich (np. A. Zagożdżon we Wrocławiu, S. Zajchowska w Poznaniu, E. Kwiatkowska w Toruniu) oraz w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (M. Kiełczewska-Zaleska, H. Szulc). Trudno w tej sytuacji było rozwijać badania osiedli wiejskich o nowe problemy, tak jak miało to miejsce w geografii miast (zagadnienia społeczne i kulturowe). Lepiej natomiast, pomimo problemów, czego m.in. przejawem była likwidacja na ok. 10 lat jednostki naukowo-badawczej zajmującej się problematyką przemian obszarów wiejskich w strukturze Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, rozwijały się badania w tradycji geograficzno-rolniczej (obszarów wiejskich)⁶. Dla uzyskania przewagi studiów geograficzno-rolniczych istotny wpływ miała formalna

⁶ Po likwidacji Zakładu Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich PAN (2001 r.) powstał międzyzakładowy Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich (później Zespół Badań Obszarów Wiejskich) pod kierownictwem J. Bańskiego.

organizacja zespołów badawczych nie tylko w IGiPZ PAN (R. Szczęsny, R. Kulikowski, W. Stola, J. Bański), ale także dużych zakładów naukowych w Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu (B. Głębocki) oraz w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu (J. Falkowski, R. Rudnicki)⁷.

Wśród problemów związanych w badaniami osadnictwa wiejskiego, przejawem kształtowania się nowego paradygmatu badań była twórcza refleksja nad możliwościami rozwoju funkcjonalizmu. Zaowocowało to koncepcją lokalnych systemów osadniczych autorstwa W. Maika (1992b, 1993). Poszerzenie założeń i perspektyw badawczych koncepcji lokalnych systemów osadniczych nastąpiło na przełomie lat 80. i 90. XX w. (Maik 1992b, 1993). Tradycyjnym rdzeniem koncepcji W. Maika były teorie funkcjonalno-przestrzenne. Postęp metodologiczny polegał na wprowadzaniu nowych pojęć z zakresu nauk społecznych (społeczności lokalnych, przestrzeni społecznej). W. Maik (1988a) sformułował „realistyczną koncepcję ujęcia dualizmu zjawisk osadniczych”, odwołując się do kluczowych prac nurtu krytycznego w amerykańskiej i brytyjskiej geografii człowieka (np. D. Harvey, D. Gregory, I. Duncan, D. Ley). Realistyczna koncepcja zjawisk osadniczych tworzy fundament zintegrowanego programu badawczego systemu osadniczego (podejście systemowe). W wymiarze jednostkowym podstawą wyjaśniania jest interpretacja społeczna, skierowana na identyfikację celów i motywów działań człowieka (podejście interakcjonistyczne). Na poziomie ponadjednostkowym dokonuje się strukturalizacji wyników globalnych (Maik 1988a, s. 100–101).

Przydatność i atrakcyjność **koncepcji lokalnych systemów osadniczych** w wyjaśnianiu całości osadniczych polega na wiązaniu w lokalnym systemie, a tym samym w jednostkach osadniczych, dwóch składników, tzn. zbiorowości terytorialnej oraz układu materialno-technicznego. Podstawy teoretyczne tej koncepcji wywodzą się z teorii funkcjonalnej zaadaptowanej przez geografę ekonomiczną do opisu zróżnicowań działalności gospodarczej w przestrzeni (teoria sieci osadniczej) oraz z teorii przestrzeni społecznej (Maik 1993).

Funkcja lokalna określa domknięcie określonych podsystemów (Maik 1993). Zdaniem W. Maika (1993, s. 20)

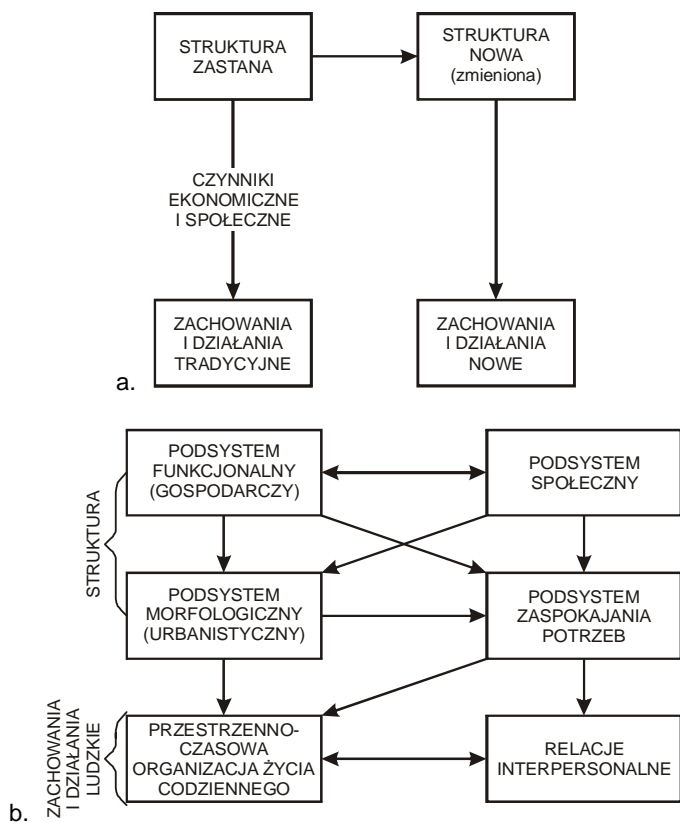
funkcje lokalne, związane z cyklem życia codziennego, mają charakter endogeniczny i określają domknięcie tych systemów, natomiast funkcje regionalne

⁷ Ważnymi ośrodkami studiów geograficzno-rolniczych były także Wrocław, Lublin, Kraków, Słupsk i Kielce, gdzie koncentrowały się grupy geografów prowadzących takie badania. Istotną rolę w kształtowaniu przewagi badań „obszarowych” miały prace geografów ekonomicznych oraz ekonomistów wykorzystujących metody analizy przestrzennej (K. Heffner, A. Rosner) wykonywane w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

i ponadregionalne, przejaw zewnętrznych oddziaływań i czynników rozwoju, stanowią składnik egzogeniczny systemów lokalnych [podkreślenie M.W.].

Atrakcyjność koncepcji badawczej w wyjaśnianiu całości osadniczych polega na powiązaniu interpretacji funkcjonalnej i społecznej osadnictwa, tzn.:

- zbiorowości (społeczności) – podstawy teoretyczne wywodzą się z koncepcji społecznych i społeczno-przestrzennych wyrażających struktury i procesy społeczne w miejscu zamieszkania i zaspokajania potrzeb;
- układu materialno-technicznego – podstawy teoretyczne wywodzą się z koncepcji funkcjonalno-przestrzennych (Maik 1993, por. rys. 4.4).

Rys. 4.4. Schemat zmiany strukturalnej w lokalnym systemie osadniczym (a) oraz główne elementy lokalnego systemu osadniczego (b) według W. Maika
Źródło: W. Maik (1993, s. 24–25)

Zdaniem W. Maika (1993), włączenie do koncepcji lokalnych systemów osadniczych szerokiego pojęcia systemu osadniczego i szerokiego pojęcia lokalności może stanowić narzędzie analizy życia codziennego, które toczy się

w określonej jednostce osadniczej. Poszerzenie koncepcji lokalnych systemów osadniczych opiera się na wprowadzeniu czterech założeń i pojęć:

- pola jednostkowo-strukturalnego jako trzeciego poziomu rzeczywistości, obok pojedynczych jednostek ludzkich i struktur ponadjednostkowych;
- zdarzenia jako działania w ramach struktur systemu osadniczego;
- praktyki społeczno-historycznej jako syntetycznego stopu działań i warunków, w jakich zachodzą;
- podmiotowości jako syntetycznej własności społeczności lokalnej lub pola jednostkowo-strukturalnego do samoprzekształcania się (Maik 1993).

Koncepcja lokalnego systemu osadniczego, jak każdy projekt konstruowany na wysokim poziomie abstrakcji, ma zalety i ograniczenia. Jego zaletą jest traktowanie jednostek osadniczych jako społeczno-terytorialnych całości i wskazanie ich roli (funkcji) w całościach na wyższych poziomach organizacji systemu osadniczego. W pracach W. Maika (np. 1988a, 1993) zwraca się również uwagę na lokalność jako czynnik strukturyzujący pewne zachowania przestrzenne, ludzkie motywacje, zmienność społeczną oraz świadomość historyczną i terytorialną. W koncepcji tej wyraźnie widoczne są wpływy popularnych w latach 80. XX w. w literaturze angloamerykańskiej koncepcji behawioralnych (Maik 1988a).

Pewnym ograniczeniem dla interpretacji społecznej jest przyjęcie funkcji jako kategorii wyjaśniającej rzeczywistość społeczno-gospodarczą. Ewolucyjna ciągłość rozwoju teorii funkcjonalno-strukturalnej w geografii osadnictwa, charakteryzująca się m.in. wprowadzeniem społecznej interpretacji funkcji, przekłada się na dość mechaniczne traktowanie działalności człowieka i społeczności lokalnych. Społeczeństwo opisywane jest jako pewien czynnik równoważny innym czynnikom (głównie materialno-technicznym), a jego sprawcza rola (funkcja) ogranicza się do podejmowania działań widzianych w kategorii elementu uzupełniającego inne części struktury lub podtrzymujących funkcjonowanie systemu. Koncepcja ta w małym stopniu wyjaśnia konflikty, ścieranie się społecznych interesów, kładąc nacisk na współpracę elementów, w tym społeczeństwa, w pewnej lokalnej całości (osadniczej).

Reasumując, koncepcja systemu lokalnego jest pewnym modelem pojęciowym, w którym uwagę zwraca się na rolę człowieka w organizacji systemu osadniczego. Lokalny system osadniczy funkcjonuje w wyniku sił przypisywanych ludziom, ale siły te charakteryzują się bezosobowością w wyjaśnianych relacjach systemowych. Koncepcja nie wyjaśnia, w jaki sposób ludzie tworzą lub przekształcają własne środowisko życia, a nacisk kładzie się przede wszystkim na zewnętrzny wobec tych środowisk punkt opisu rzeczywistości społeczno-gospodarczej (dążenie do obiektywizmu badawczego). W koncepcji

lokalnych systemów osadniczych brakuje podkreślenia kulturowych uwarunkowań zmienności społeczno-gospodarczej. Uwagę koncentruje się na pojęciu organizacji społecznej i działania, co ściślej wiąże się z tradycją badań strukturalno-funkcjonalnych w polskiej geografii osadnictwa. K. Dziewoński (1990a, s. 277) podkreślał nieczytelność relacji pomiędzy koncepcją lokalnych systemów osadniczych i wiejskim systemem osadniczym oraz brak pomysłów na przewyższenie branżowego podziału badań wsi. Autor problem sformułował w następujący sposób:

zagadnienia teoretyczne lokalnych systemów osadniczych, zwłaszcza systemów wiejskich, mimo kilku interesujących prób pozostają nadal nie w pełni wyjaśnione. Jest to chyba wynikiem ograniczenia się w badaniach geografów osadnictwa do problematyki miejskiej – do analizy spraw wsi brakowało im bliższej znajomości spraw gospodarki rolnej. Równocześnie geografowie rolnictwa, którzy niewątpliwie mieli ambicje wyjaśnienia spraw osadnictwa rolnego oraz – w momencie identyfikacji obszarów wiejskich jako obszarów wielofunkcyjnych – również całości osadnictwa wiejskiego, zaniedbywali dorobek teoretyczny, zwłaszcza koncepcyjny – w zakresie rozwoju i kształtowania się systemów osadniczych.

W polskiej literaturze geograficznej brakuje weryfikacji empirycznych koncepcji lokalnych systemów osadniczych, a także konstruktywnej krytyki, która przyczyniłaby się do rozwoju nowych propozycji metodologicznych oraz poszerzania wiedzy na temat roli (funkcji) wsi w kształtowaniu relacji między- i wewnątrzosiadkowych. Jedną z niewielu prac podejmujących wyzwania koncepcji realistycznego ujęcia zjawisk osadniczych w badaniach wsi (podmiejskiej) jest praca M. Wójcika (2008a), nt. przemian społeczno-gospodarczych wsi aglomeracji łódzkiej w nowych warunkach ustrojowych. W pracy tej wyznaczono dwa główne cele badawcze. Pierwszy cel dotyczył określenia kierunków, tempa i typów odpowiednich procesów oraz wskazania ich uwarunkowań strukturalnych i społecznych. Drugim celem była próba weryfikacji koncepcji realistycznego ujęcia dualizmu zjawisk osadniczych, która zakłada możliwość połączenia dwóch perspektyw badawczych (ponadjednostkowej i jednostkowej). Wykazano, że zrozumienie zjawisk osadniczych wymaga budowy piętrowego systemu wyjaśnień (Wójcik 2008a). Potwierdzono teoretyczne założenia W. Maika (1988), że zachowania jednostek w ramach makrostruktur osadniczych (funkcjonalnych) można wyjaśniać dwoma czynnikami: subiektywnym (cele i warunki działania) oraz obiektywnym (stan rozwoju systemu osadniczego). Na działania człowieka (jego rolę w kształtowaniu zjawisk osadniczych) wpływa stan rozwoju i typ systemu osadniczego. Natomiast poziom rozwoju systemu osadniczego jest odbiciem rozmaitych ról ludzi (społecznych i gospodarczych) działających w ramach tego systemu.

Duży związek z koncepcją lokalnych systemów osadniczych mają geograficzne badania nad aktywizacją wiejskich społeczności, zwłaszcza w kontekście wykorzystywania na ten cel środków z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej. W większości przypadków geografowie identyfikują inicjatywy, ich zakres działania oraz ustalają wpływ wykorzystania środków na szeroko pojęty rozwój lokalny (np. Czapiewska 2010a, 2010b, Kołodziejczak 2011). Dużo rzadziej realizowane są badania, które próbują zidentyfikować rzeczywiste społeczne uwarunkowania i konsekwencje realizacji inwestycji ze środków europejskich przy użyciu metod socjologicznych i antropologicznych, ukazujących fakty jednostkowe (por. Wójcik 2010b).

W obrębie geografii osadnictwa rozwojowym kierunkiem, zwłaszcza w latach 90. XX w., były badania osadnictwa turystycznego i rekreacyjnego. Zainteresowanie tym problemem wiązało się z rosnącą presją turystyki na obszary wiejskie, pod wpływem której zmieniały się funkcje wsi, co uzewnętrzniało się w fizjonomii, użytkowaniu ziemi, wiejskich osiedli itd. W przeciwieństwie do studiów z lat 80., większą uwagę zaczęto zwracać na społeczny wymiar presji (kolonizacji) turystycznej, np. opinie różnych grup ludzi związanych z obszarem turystycznym (por. np. Wojciechowska 1998, Bednarek-Szczepańska 2010), cech psychospołecznych kreatorów funkcji wypoczynkowej (por. np. Kowalczyk 1994, Szkup 2003, Wojciechowska 2009), analizy zachowań „aktorów” rozwoju turystyki (por. Bednarek-Szczepańska 2010).

W tradycji badań geograficzno-rolniczych, a obecnie w obrębie koncepcji obszaru wiejskiego, najwięcej pomysłów dotyczących formułowania nowych problemów badawczych oraz sposobów ich rozwiązywania powstało w kręgu osób związanych z Instytutem Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Od końca lat 90. XX w. zaczęto rozszerzać interpretacje przemian gospodarczych obszarów wiejskich opartych na materiale statystycznym o uwarunkowania (czynniki) społeczne oraz wprowadzać weryfikację uzyskanych wyników na podstawie badań opinii ludności na wybranych z jakiegoś względu obszarach (studia przypadku). Zmiany te z jednej strony były przejawem poszerzania problematyki badawczej i przyjmowania wzorców płynących z innych subdyscyplin (np. geografii miast) lub nowych podejść (społecznych). Z drugiej strony wynikało to ze zmiany paradygmatu rozwoju państwa i regionów, gdzie badania opinii społecznej, społeczne konsultacje, stały się jednym z obowiązujących elementów idei współzarządzania procesem rozwoju układów lokalnych i regionalnych w warunkach demokratyzacji i samorządności. Praktyczne funkcje geografii społeczno-ekonomicznej, realizowane od początku istnienia Instytutu Geografii PAN, ewoluowały razem ze zmieniającym się modelem tworzenia wizji rozwoju układów terytorialno-osadniczych. Wśród najważniejszych no-

wych sposobów identyfikacji i interpretacji zjawisk na obszarach wiejskich, widzianych głównie w kategoriach ich modernizacji, można wymienić:

1) próby określenia społecznych uwarunkowań (wśród innych czynników, np. ekonomicznych, technicznych) tworzenia się obszarów regresu i progresu rozwojowego (por. np. Rydz 2004, Bański 2008a, Bański, Mazur 2009, Czapiewski 2010);

2) próby interpretacji cech społeczno-zawodowych ludności w kategoriach kapitału ludzkiego i społecznego (por. Bański, Czapiewski 2009, Kamińska, Heffner 2010);

3) identyfikację przestrzennego zróżnicowania cech społecznych, np. bezrobocia, dostępności do usług, wykształcenia (por. np. Bański, Rydz 2002, Janc, Czapiewski 2005, Czapiewski, Janc 2009);

4) próby interpretacji cech obszarów wiejskich w kategoriach warunków życia ludności (por. np. Czapiewski 2004, Kaczmarek 2006, Gierańczyk 2008, Szyda 2008);

5) wskazanie roli uwarunkowań endogenicznych w rozwoju obszarów wiejskich (por. np. Bański, Czapiewski 2009);

6) percepcję przemian gospodarczych (por. np. Duś, Malinkiewicz 2004, Falkowski, Kluba 2004, Nowak 2010);

7) określenie zachowań wyborczych ludności obszarów wiejskich (por. np. Bański, Czapiewski 2003, Kowalski 2004).

Tabela 4.4. Przykłady badań obszarów wiejskich poza głównymi nurtami studiów geograficzno-rolniczych i geograficzno-rolniczych

Autor, rok wydania wybranej (reprezentatywnej) pracy	Problem badawczy
K. Rembowska (1990) M. Wójcik (2008a) L. Kozłowski (2006)	Jakość życia Percepcja przemian społeczno-gospodarczych
M. Grochowski (2004) D. Mantey (2009) R. Jaroszewska-Brudnicka (2009) J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz i in. (2010) G. Masik (2010)	Społeczne uwarunkowania i konsekwencje procesu suburbanizacji Polityka lokalna a jakość życia Kształtowanie się struktury społeczno-przestrzennej
I. Sagan (1992)	Przemiany aktywności życiowej mieszkańców wsi
J. Kotus (2001)	Procesy rozwojowe społeczności lokalnych Partycypacja społeczna w procesach rozwoju

A. Suliborski (1999) A. Suliborski i in. (2000) K. Rembowska (2002b) R. Matkowski (2004)	Społeczna percepcja podziałów administracyjnych Identyfikacja terytorialna, preferencje przynależności administracyjnej Kształtowanie się regionalizmów
W. Kałamucka (2002)	Styl życia wiejskich społeczności Typy kulturowe społeczności lokalnych
W. Kałamucka (2001) S. Bernat (2005) S. Bernat, W. Kałamucka (2011)	Społeczna percepcja krajobrazów wiejskich, Doświadczenie krajobrazu wiejskiego Społeczno-kulturowe związki człowiek – krajobraz

Źródło: opracowanie własne.

Oprócz prac związanych z dwoma tradycyjnymi nurtami geograficznych badań wsi, w których badacze w mniejszym lub większym stopniu identyfikują się z szeroko pojętą geografią obszarów wiejskich, studia nad wsią prowadzone w ramach innych subdyscyplin i podejść geograficznych. W większości związane są one z rozwojem geografii społecznej lub wykorzystaniem metod społecznych w badaniach zróżnicowania przestrzenno-krajobrazowego (por. tab. 4.4).

Tabela 4.5. Prace magisterskie dotyczące przemian (transformacji) obszarów wiejskich w mikroskali społeczno-przestrzennej realizowane w Katedrze Geografii Regionalnej i Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego.
Przykłady badań studentów w ramach prac magisterskich

Opiekun merytoryczny prac	Przykładowe tematy prac magisterskich z lat 2001–2011
A. Suliborski	<i>Monografia społeczno-geograficzna sołectwa Biała</i> <i>Przemiany krajobrazu kulturowego w Skoszewach Starych</i>
K. Rembowska	<i>Przemiany społeczno-gospodarcze w gminie Żarnów w okresie transformacji</i> <i>Przedsiębiorczość w gminie Stąporków w okresie przemian społeczno-gospodarczych w latach 1989–2002</i>
M. Wójcik	<i>Przemiany gospodarcze w gminie Chaśno i ich społeczna percepcja</i> <i>Środowisko mieszkaniowe Starowej Góry</i>
D. Walkiewicz	<i>Społeczność lokalna Ujazdu</i> <i>Przemiany społeczne i przestrzenno-funkcjonalne Paradyża w okresie transformacji systemowej</i>

Źródło: opracowanie własne na podstawie archiwum prac Katedry Geografii Regionalnej i Społecznej UŁ.

Przegląd geograficznych badań wsi, szczególnie z ostatnich lat, ukazuje, że badania te są bardzo zróżnicowane i wychodzą często z odmiennych tradycji teoretyczno-koncepcyjnych. Wspólną cechą nowych ujęć problemów badań wsi w polskiej geografii jest zwrócenie uwagi na podmiotowość człowieka i społeczeństwa oraz jego kreacyjną rolę w środowisku życia (przestrzeni, krajobrazie, miejscu). Dominującą podstawą teoretyczno-metodologiczną jest strukturalizm, co w większości przypadków rzadko jest uświadomione w kręgach naukowych podejmujących badania. Cechą strukturalizmu w badaniach wsi, zwłaszcza w nurcie geograficzno-rolniczym (obszarów wiejskich) jest przewaga analiz formalnych, opartych na materiale statystycznym, który próbuje się interpretować w kategoriach społecznych (np. warunków, poziomu życia, dostępności do usług, potencjału i kapitału społecznego). Weryfikacja badań obiektywnych przedstawiana jest zazwyczaj w postaci struktur odpowiedzi respondentów (wyniki zbiorcze), gdzie poszukuje się pewnych zależności (przyczynowo-skutkowych pomiędzy zmiennymi, typów odpowiedzi itd.).

Celem większości opracowań jest analiza empiryczna i prezentacja wyników badań. W małym stopniu rozwijany jest natomiast wątek teoretyczno-metodologiczny, który mógłby być podstawą do prezentacji faktów jednostkowych, czy to o charakterze mechanizmów przemian zbiorowości terytorialnych (społeczności lokalnych), czy w wymiarze egzystencjalnym (człowiek wobec świata, „miejsce” jako wartość). Perspektywa ta mogłaby stanowić doskonałe uzupełnienie wiedzy o przemianach społecznych widzianych w kategoriach makrostrukturalnych. Wiele takich badań prowadzonych jest w ośrodkach geograficznych w postaci prac magisterskich, gdzie prezentowany jest problem przemian społecznych i kulturowych w małej skali, np. osiedli wiejskich (społeczności wiejskich), miejsc pracy, organizacji społecznych, krajobrazów kulturowych (por. tab. 4.5).

4.3. Geografia wsi – komplementarny program badań

Przegląd koncepcji badań wsi w obrębie odpowiednich paradygmatów geografii społeczno-ekonomicznej pokazał, że studia te są bardzo zróżnicowane pod względem przedmiotowym, a także modeli pojęciowych, metod i sposobów prezentacji badań. Zróżnicowanie to, będące przede wszystkim wynikiem redukcjonizmu w badaniach geografii społeczno-ekonomicznej, sprawia, że powinno się poszukiwać sposobów integracji studiów nad wsią.

Współczesna dyskusja nad rozwojem teoretyczno-metodologicznym geografii, zwłaszcza geografii społeczno-ekonomicznej, zmierza w kierunku uznania pluralizmu postaw i metod badawczych. Od lat 80. XX w. część zwolenników orientacji naturalistycznej w geografii społeczno-ekonomicznej rewidowało założenia tradycyjnych modeli empirycznych (koncepty scjentyzmu krytycznego). Zdaniem W. Maika (np. 1992a, 2005), rozwój modeli pojęciowych w okresie kształtowania się wzorca postscjentyistycznego polega na nakładaniu się na siebie kolejnych rozwiązań teoretyczno-metodologicznych. Scjentyzm krytyczny wiązał się z rozwojem ujęć relatywistycznych (m.in. socjologii wiedzy). Wzrost znaczenia scjentyzmu krytycznego wynikał z przekonania, że

modele scjentyistyczne nie realizują w pełni koncepcji poznania pojęciowego jako podstawowej wartości, głównie na skutek niewłaściwej interpretacji nauki, na której gruncie rodzą się różne sprzeczności niezadowolająco rozwiązywane, np. pomiędzy poznaniem a praktyką poznawczą, faktami a teoriami, opisem a wartościowaniem, strukturą wiedzy a jej rozwojem (Chojnicki 1999, s. 73).

W najlepiej rozwiniętej pod względem teoretyczno-metodologicznym subdyscyplinie geografii społeczno-ekonomicznej, tj. geografii osadnictwa, dokonano udanej modyfikacji warsztatu metodologicznego. W jej wyniku osłabiono paradygmat scjentyistyczny (odwołujący się głównie do funkcjonalnych modeli pojęciowych), wzmocniono natomiast rolę społecznych i humanistycznych wzorców badawczych (por. Maik 1988b). Dla przemiany tej charakterystyczne jest przejście od modeli strukturalnych do substancjalnych oraz od ujęć ponadjednostkowych do jednostkowych (rys. 4.5).

	UJĘCIE JEDNOSTKOWE	UJĘCIE PONADJEDNOSTKOWE
UJĘCIE STRUKTURALNE	STRUKTURALIZM FIZYKALISTYCZNY	STRUKTURALIZM MAKROFUNKCJONALNY
UJĘCIE SUBSTANCJALNE	SUBSTANCJALIZM HUMANISTYCZNY	SUBSTANCJALIZM MAKROFUNKCJONALNY

Rys. 4.5. Podstawowe ujęcia badawcze współczesnej geografii osadnictwa
Źródło: W. Maik (1988b, s. 146)

W polskiej geografii społeczno-ekonomicznej przykładami krytycznych i konstruktywnych weryfikacji modeli badań scjentystycznych są koncepcje:

1) terytorialnego systemu społecznego i regionu terytorialnego (por. Chojnicki 1988, 1999);

2) realistycznego ujęcia dualizmu zjawisk osadniczych (Maik 1988a, 1998);

3) funkcji miejsca (Suliborski 2001, 2010).

Oprócz modyfikacji, które proponują modele tworzone przez orientację scjentyzmu krytycznego, ważnych argumentów za rozwojem pluralizmu w geografii społeczno-ekonomicznej dostarcza geografia humanistyczna. Zdaniem geografów humanistycznych, scjentyzm geograficzny niewiele mówi o roli człowieka w świecie w ujęciu jednostkowym. Oparcie się na głównych pojęciach Heideggerowskiego humanizmu przenosi myśl geograficzną w kierunku orientacji na sensy i wartości bytu (Jędrzejczyk 2011).

Przemyślenia odnoszące się zarówno do możliwości opisu rzeczywistości tkwiących w scjentyzmie krytycznym, jak i ujęciu humanistycznym są podstawą do budowy komplementarnego modelu badań geografii wsi w Polsce. Przedstawiony w pracy rozwój koncepcji badawczych i teorii badań osiedli (sieci osadniczych) oraz obszarów wiejskich pokazał, że w większości przypadków mieliśmy do czynienia z redukcją wsi do określonych jej wymiarów (aspektów). Było to związane przede wszystkim z utrwaleniem wśród geografów myślenia specjalistycznego, jako konsekwencji branżowego podziału geografii społeczno-ekonomicznej, oraz panowania modeli scjentystycznych, opartych na zdehumanizowanych pojęciach funkcji i struktury funkcjonalnej (por. Suliborski 2010, s. 139). Przejście od paradygmatu scjentystycznego do paradygmatu postscjentystycznego w geograficznych badaniach wsi charakteryzuje się wprowadzeniem próbami budowy ujęć całościowych, ale w znaczeniu sumacyjnego rozpatrywania widocznych elementów przestrzeni fizycznej, stąd trudno je uznać za oddające całość pola poznawczego geografii wsi. Składa się na to przede wszystkim bardzo silna pozycja geografii rolnictwa (obszarów wiejskich), zwerbalizowana w postaci dominujących wcześniej programów badawczych (zdjęcie użytkowania ziemi, typologia rolnictwa), a także, choć w mniejszym stopniu, tradycja funkcjonalno-morfologicznych studiów osadnictwa wiejskiego. Te ostatnie, choć bardziej zaawansowane w sensie teoretyczno-metodologicznym, nie oddają również wszystkich możliwości poznawczych kształtującej się geografii wsi. **Sformułowane do tej pory w literaturze przedmiotu propozycje teoretyczno-metodologiczne należy przyjąć jako pewne komponenty składające się na komplementarny program badawczy geografii wsi** (propozycje Maika 1993, Bańskiego 2002a).

Próbie konceptualizacji modelu badań geografii wsi należy rozpocząć od refleksji nad jej zdefiniowaniem. Większość proponowanych definicji przyjmuje ujęcie podmiotowe i określa geografę wsi jako subdyscyplinę geografii społeczno-ekonomicznej (człowieka), w zakresie zainteresowania której leżą różne procesy gospodarcze, społeczne i kulturowe zachodzące na obszarach wiejskich (por. np. Bański 2002a, Woods 2009). Wiejskość natomiast rozumiana jest jako zespół cech charakterystycznych dla obszaru wiejskiego. Chaotyczność koncepcji obszaru wiejskiego (Woods 2009) prowadzi do przekonania, że geografą wsi jest to, co robią geografowie wsi, oraz zakreślenie granic obszaru wiejskiego według kryterium prawno-administracyjnego (obszar wiejski nie ma praw miejskich)⁸.

Wydaje się, że pewnym rozwiązaniem może być przyjęcie szerokiej definicji geografii wsi, której przedmiotem badań jest życie na obszarach wiejskich. W ten sposób rozumiana geografii wsi swój zakres poznawczy wywodzi wprost z regionalnej tradycji studiów geograficznych. Geografia wsi, eksponując antropocentryzm poznawczy, bliska jest francuskiej tradycji uprawiania geografii regionalnej oraz geografii człowieka. Swoisty charakter życia wiejskiego odwzorowuje się w krajobrazie (przestrzeni), który jak pisze P. George (1959, s. 15) jest wynikiem, efektem rozumnego i celowego oddziaływania człowieka na środowisko przyrodnicze. Specyfika tego życia jest zmienna w różnych wymiarach czasu i przestrzeni. Dawniej była identyfikowana przez relacje rolnik–przyroda (geografia człowieka P. Vidala de la Blache’a oraz J. Brunhesa) i egzemplikowana w indywidualności określonych obszarów (krajobrazów). Współcześnie, wobec zróżnicowania stylów życia na wsi, relacje te są bardziej skomplikowane, co jednocześnie manifestuje się w różnych rodzajach przestrzeni, w tym w strukturach krajobrazowych (przestrzeni fizycznej).

Geografię wsi pojmowaną jako kompleksową naukę o geograficznym środowisku wiejskim można wyprowadzić z geografii regionalnej, dla której istotą jest synteza wiedzy geograficznej. Synteza regionalna, jak twierdzi A. Suliborski (por. 2006, 2008b), stanowi sens istnienia geografii jako zintegrowanej nauki i podstawę całościowego wyjaśnienia i zrozumienia środowiska geograficznego, obszarów, regionów i miejsc. Synteza regionalna spełnia bowiem szereg funkcji, do których przede wszystkim można zaliczyć:

- 1) całościowe ujęcie środowiska człowieka i jego zrozumienie;

⁸ Separatyzm podmiotowy upatruje odrębności wiedzy geograficznej w sferze badań prowadzonych przez geografów (Chojnicki 1999). Problemy te omówiono w części poświęconej kształtowaniu się geografii wsi w kręgu anglosaskim.

2) rozpatruje środowisko człowieka na różnych poziomach organizacji przestrzennej;

3) weryfikuje pojęcia teoretyczne i procesy jednostkowe sformułowane przez specjalistyczną wiedzę geograficzną, ale także przez inne nauki szczegółowe;

4) unifikuje całość wiedzy geograficznej przez konkretyzację różnych treści materialnych i mentalnych: przyrodniczych, antropogenicznych i społecznych (Suliborski 2006, podkreślenia M.W.).

W historii myśli geograficznej geografia regionalna do lat 50. XX w. miała kluczowe znaczenie dla istoty i tożsamości dyscypliny. Francuska tradycja uprawiania geografii regionalnej nadała jej głęboki humanistyczny sens. Geografia regionalna i geografia człowieka stworzyły we Francji nierozzerwalny związek (przełom XIX i XX w.), którego egzemplifikacją były studia środowisk życia ludzi (*milieu*) – społeczno-przyrodniczych kompleksów czynników wpływających na kształtowanie się krajobrazów. Uczeń P. Vidala de la Blache’a – J. Brunhes – w następujący sposób streścił zadanie geografii regionalnej:

W wywoływaniu konkretnego wyobrażenia fizjonomji ziemi, jako modyfikowanej przez człowieka, spostrzeganiu nie tylko interwencji, w equilibrium natury nieorganicznej, lecz również tej klasy stosunków, która daje człowiekowi przewagę w konkurencji z innymi istotami żyjącymi, **w studiowaniu faktów ludzkich jedynie w ich stosunku z powierzchnią, z której rozwinęły one swoje przeliczne czynności, nieustannie powtarzane**, w użytkowaniu metody nauk biologicznych, w użytkowaniu udoskonalonych narzędzi dla swej pracy (dokładne mapy, wyniki eksploracji, weryfikowanie danych), w dawaniu sprawozdania, jako punkt wyjściowy, ogólnych faktów rozdziału, **w dochodzeniu do rodzaju „ekologii”, czyli koncepcji skomplikowanych węzłów, istniejących pomiędzy krajami a jego mieszkańcami** (cytat za S. Nowakowskim 1934–1935, s. 33–34 [podkreślenia M.W.]).

Kryzys geografii regionalnej po II wojnie światowej, przede wszystkim na skutek rozwoju specjalizacji geograficznych oraz rozwoju ujęć ilościowych, spowodował postrzeganie jej w wąskich kategoriach, np. wiedzy turystyczno-krajoznawczej, haseł w encyklopediach odnoszących się do regionów formalnych.

Dopiero pod koniec lat 80. XX w. zaczęto poszukiwać utraconego sensu geografii regionalnej, ale już w odmiennych warunkach rozwoju teoretyczno-metodologicznego geografii (podejścia społeczne i kulturowe) oraz społeczno-gospodarczych (globalizacja). Jak podają W. Wilczyński (2003, s. 57) oraz M. Wójcik (2011d) w literaturze dotyczącej tzw. „nowej” geografii regionalnej, wyróżnić można przynajmniej trzy podejścia, tj. ekonomiczne, społeczne i kulturowe (por. tab. 4.6).

Tabela 4.6. Podejścia „nowej” geografii regionalnej

<p>Podejście geograficzno-ekonomiczne. Region jako system krążenia kapitału KOOPERACJA</p> <p>Przedmiotem badań „nowej” geografii regionalnej w ujęciu ekonomicznym jest przestrzenna organizacja procesów społecznych związana z określonymi wzorcami (formami) produkcji. Geografia regionalna stara się zidentyfikować zjawiska i procesy związane z przemianami gospodarczymi na świecie oraz określić reakcje regionów na skutek globalnego krążenia kapitału. Zainteresowania tak pojętej geografii regionalnej koncentrują się na procesie:</p> <ul style="list-style-type: none"> – regionalizacji społecznego podziału pracy, regionalnych przemianach rynków pracy – regionalizacji procesów koncentracji kapitału, identyfikacji sieci powiązań (kierunki przepływu kapitału) jako pewnego rodzaju bazy rozwoju regionów (rozwój regionalny) – identyfikacji specyfiki rynków pracy i regionalizacji w światowym podziale pracy – regionalizacji władzy politycznej i ideologicznej opartej na dominacji kapitału jako środka w kształtowaniu porządku globalnego
<p>Podejście geograficzno-społeczne. Region jako system relacji społecznych KOMUNIKACJA</p> <p>Przedmiotem badań „nowej” geografii regionalnej są relacje społeczne w procesie wytwarzania i odtwarzania struktur społecznych. W podejściu geograficzno-społecznym „nowa” geografia regionalna określa wzajemne powiązania działań jednostkowych (indywidualnych) i grupowych wewnątrz społeczeństwa, w ramach którego rozważa się różne aspekty życia ludzi – polityczne, ekonomiczne, kulturowe. Zagadnieniem interesującym geografów jest określenie wpływu podłoża fizycznego (terytorium) dla społecznych interakcji. Zainteresowania tak pojętej geografii regionalnej koncentrują się na analizie społecznych zachowań grup i jednostek w określonych układach terytorialnych. Celem tak formułowanej „nowej” geografii regionalnej jest m.in. identyfikacja:</p> <ul style="list-style-type: none"> – roli podłoża fizycznego (terytorium) w kształtowaniu relacji społecznych – ograniczeń dla relacji społecznych wynikających z czasu i przestrzeni – roli działań społecznych w odtwarzaniu struktury regionalnej
<p>Podejście geograficzno-kulturowe. Region jako system znaczeń KONSOLIDACJA</p> <p>Przedmiotem badań „nowej” geografii regionalnej w podejściu kulturowym jest specyficzny rodzaj kulturowych związków pomiędzy ludźmi a określonymi terytoriami. Istotą badań regionalnych w tym przypadku jest identyfikacja tożsamości kulturowej, w tym form świadomości społeczno-kulturowej i terytorialnej mieszkańców. Region jest środkiem symbolicznego wyodrębnienia z przestrzeni na podstawie ludzkich wyobrażeń i istnieje jako podstawa regionalnej identyfikacji społeczno-kulturowej. Zainteresowania tak pojętej geografii regionalnej koncentrują się na:</p> <ul style="list-style-type: none"> – znaczeniach przypisanych do pewnej specyficznej przestrzeni – kulturze jako systemie znaczeń i podstawie trwałości danych zbiorowości – wspólnych sposobach myślenia o przestrzeni – wzorcach kulturowych w procesie różnicowania regionów – stylach życia w procesie wytwarzania regionalnej specyfiki – historyczności jako źródle identyfikacji społecznej

Źródło: M. Wójcik (2011d). W publikacji tej zamieszczony jest wykaz literatury z zakresu koncepcji „nowej” geografii regionalnej.

Zdaniem W. Wilczyńskiego (2003, s. 57), pomiędzy ekonomicznym, społecznym i humanistycznym (kulturowym) definiowaniem regionu nie ma sprzeczności. Autor w następujący sposób uzasadnia komplementarność podejść:

[...] **warunkiem sprawnego funkcjonowania regionu jest jego spójność**, będąca wynikiem jednocześnie istnienia silnych **powiązań gospodarczych (kooperacja), społecznych (komunikacja) oraz wewnętrznego poczucia przynależności (konsolidacja)**. Społeczności regionalne są tylko wówczas zwarte, gdy ich członkowie ze sobą kooperują, intensywnie się komunikują, a jednocześnie konsolidują się poprzez wzmacnianie istniejących więzi duchowych [podkreślenia M.W.].

Wywodząca się z ujęcia chorograficznego tradycyjna geografia regionalna, nie wyjaśnia współczesnych, skomplikowanych procesów kształtujących przestrzeń regionów. W jej ujęciu zajmowano się relacją człowiek–środowisko przyrodnicze bez szerokiego kontekstu społecznego (struktury i zmiany społecznej). Modernizacja geografii regionalnej z lat 80. XX w. była m.in. wynikiem procesu włączania w obręb geografii człowieka teorii nauk społecznych, zwłaszcza przemyśleń dotyczących roli czasu oraz przestrzeni w kształtowaniu i zmianie organizacji społeczeństwa. Sformułowania nowego zakresu przedmiotowego i celów poznawczych „nowej” geografii regionalnej polegały przede wszystkim na jej odniesieniu do teorii nauk społecznych. Kategoria regionu postrzegana jest jako określona struktura i proces ją kształtujący, ale także w kontekście nowego myślenia o przyrodzie i jej współczesnej roli w rozwoju społeczno-gospodarczym zglobalizowanego świata (por. Macnaghten, Urry 2005).

Nowy sposób ujęcia problemów badawczych odpowiada koncepcji przedmiotowej regionu, w której jest on traktowany jako realny obiekt społeczny lub składnik rzeczywistości społecznej w postaci określonej całości wyodrębnionej przestrzennie (Chojnicki 1999, s. 328). Różne sposoby widzenia właściwości regionu, rozwijane na gruncie „nowej” geografii regionalnej, Z. Chojnicki (1999, s. 328–329) określa mianem orientacji społecznej w przedmiotowej koncepcji regionu.

Region rozpatruje się tu w kontekście społecznym jako element struktury i rozwoju społecznego, co uwarunkowane jest przestrzeganiem trzech podstawowych zasad, tzn.:

- rozpatrywania regionu jako wytworu działalności społeczeństwa (por. Chojnicki 1996, 1999);
- ujęcia całościowego i syntetycznego (por. Suliborski 2006, 2008b);
- konstruowania dominanty badań w postaci relacji człowiek (społeczeństwo)–środowisko przyrodnicze (por. Macnaghten, Urry 2005).

Różne tradycje geograficznych badań wsi – geograficzno-rolnicze i geograficzno-osadnicze – można zintegrować, przyjmując wymienione wyżej zasady

warunkujące rozpatrywanie regionu w orientacji społecznej. Tradycyjna i nowa problematyka badawcza musi być ujęta według charakterystycznych dla nowej geografii regionalnej wzorców wyjaśniania np. dialektycznego i personalistycznego (według podziału Z. Rykla 1991).

W geografii wsi na dalszy plan schodzi zainteresowanie procedurami regionalizacji, natomiast uwaga kierowana jest na wyjaśnienie mechanizmu społecznej zmiany wsi i jej skutków przestrzennych, kształtowania się tożsamości terytorialnej mieszkańców na pewnym, wybranym z jakiegoś powodu obszarze (zależnie od skonstruowanej dominanty problemowej). Kluczowym zagadnieniem jest „regionalizm” i „lokalizm”, rozumiane jako pewne działania, procesy kształtujące współczesną specyfikę społeczno-gospodarczą obszaru oraz ruchy społeczne dążące do krytycznego rozwoju dziedzictwa regionalnego i wzrostu poczucia regionalnej tożsamości (por. Latoszek 1993). W geografii wsi preferowane są małe obszary (mikroregiony) i podobnie jak we współczesnej socjologii coraz większą uwagę zwraca się na problem kształtowania się „małej struktury społecznej” i jej rolę w wytwarzaniu porządków makrospołecznych (por. Starosta 1995, Turowski 2001, Sztompka 2008). Badania powinny mieć charakter wyczerpujący, tzn. monograficzny, i odnosić się zarówno do całych obszarów wiejskich, jak i pojedynczych wsi – studia przypadku. Z analitycznego punktu widzenia obszarami takimi mogą być jednostki podziału terytorialnego, które odpowiadają pewnym utrwalonym w czasie całościom społeczno-gospodarczym i przestrzennym, tj. sołectwa, gminy, powiaty, ale także pewne obszary spójne społecznie, kulturowo lub ekonomicznie (regiony). Badania powinny prowadzić do weryfikacji i wyjaśnienia mechanizmów tworzenia globalnych rezultatów ludzkich działań oraz przedstawione w postaci odpowiednich makrostruktur lub makroprocesów zmiennych w przestrzeni i czasie. W geografii społeczno-ekonomicznej są one prezentowane za pomocą map i modeli obrazujących strukturę przestrzenną lub w postaci czasowych szeregów liczbowych (por. Maik 1988a, Wójcik 2008a, 2010b).

W skład komplementarnego programu badań tak pojętej geografii wsi wchodziły problemy badawcze odpowiadające różnym aspektom rzeczywistości społecznej, tzn.:

1) **problem określenia specyfiki stosunków produkcji i rynku pracy** oraz ich roli kształtowaniu zagospodarowania przestrzennego obszaru wiejskiego i stosunków społeczno-kulturowych;

2) **problem określenia specyfiki środowiska społecznego** oraz jego roli w kształtowaniu relacji społecznych i struktury społeczno-przestrzennej oraz form morfo-funkcjonalnych jednostek osadniczych;

3) problem określenia identyfikacji terytorialnej (wartości i znaczenia de-sygnatów przestrzeni wiejskiej) jako jednego z czynników kształtujących spójność środowiska życia wiejskiego.

Ad 1. Problem określenie specyfiki stosunków produkcji i rynku pracy wynika ze zjawisk społecznego i terytorialnego podziału pracy. Charakter gospodarczy środowiska wsi był efektem istnienia działalności związanych z produkcją pierwotną (rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo). Zmniejszenie znaczenia gospodarczej roli rolnictwa odwróciło uwagę badaczy od uwarunkowań przyrodniczych gospodarowania w środowisku wsi. Dezagraryzacja wsi nie oznacza adekwatnego znaczenia roli przyrody w kształtowaniu specyfiki ekonomicznej. Przykładami takich działań są lokalizacje zakładów produkcyjnych wymagających „czystego” środowiska (deglomeracja przemysłu). Rolnicy w wielu przypadkach stają się „ogrodnikami krajobrazu”, wykonując działalności zmierzające do ekstensyfikacji wykorzystania wiejskiej przestrzeni w wymiarze rolno-produkcyjnym przy rozwoju funkcji ochrony walorów krajobrazowych (np. zalesianie użytków rolnych). Szybko wzrastająca rola turystyki prowadzi do traktowania zasobów środowiska wsi jako różnego rodzaju walorów turystycznych. Interakcje człowieka ze środowiskiem pod kątem jego wykorzystywania jako źródła zarobkowania lub czystej satysfakcji są współcześnie bardzo złożone i trudne w wielu przypadkach do identyfikacji. Dywersyfikująca się gospodarka wsi tworzy nowy charakter „wiejskości”, gdzie działalność pierwotna stanowi jedno z wielu możliwych sposobów utrzymywania się lub wręcz schodzi na plan dalszy. Istotnym elementem interpretacyjnym staje się zagadnienie własności ziemi oraz ponownie typów jej użytkowania, a także sposobów posługiwania się ziemią przez mieszkańców wsi. Ziemia, dawniej główny filar tożsamości kulturowej wsi, obecnie staje się towarem, inwestycją, przedmiotem handlu prowadzonym często przez podmioty spoza lokalnego środowiska. Zamiana kapitału na ziemię przez ludność migrującą czasowo lub na stałe na wieś oraz ziemi na kapitał przez autochtonów jest specyficzną relacją wymiany o różnych, pozytywnych i negatywnych, konsekwencjach. Istotne dla współczesnych przemian rynków pracy, we współczesnych warunkach komunikacji, jest ponowne łączenie miejsca zamieszkania i miejsca pracy, co staje się podstawą wytwarzania nowego stylu życia. Nowe stosunki produkcji (nowoczesny przemysł na wsi, wysokotowarowe, specjalistyczne, wielkopowierzchniowe rolnictwo) i współczesny elastyczny rynek pracy prowadzą do rekonfiguracji grup społecznych. Gentryfikacja wsi, czyli wzrost znaczenia pewnych grup społecznych (zarówno napływowych, jak i autochtonicznych) oraz obniżenie znaczenia innych (deprywacja społeczna), prowadzi do nowego kształtu struktury klasowej.

W programie badań geograficznych ważne miejsce powinny zajmować studia nad użytkowaniem ziemi, które mają znaczny dorobek koncepcyjny i empiryczny (J. Kostrowicki). Badania struktury wykorzystania wiejskiej przestrzeni oraz jej zmian ukazują bowiem przemiany w relacji społeczeństwo–środowisko na różnych etapach rozwoju cywilizacyjnego (poziom antropopresji). Współczesna dynamika zmian użytkowania ziemi (przeznaczenie, podziały, intensywność, własność, degradacja lub rewitalizacja) stanowi naoczny efekt transformacji społeczno-gospodarczej wsi. Interpretacja tego procesu powinna jednak odsłaniać pewien mechanizm zmiany w kategoriach ekonomicznych i społeczno-kulturowych. Celowe wydaje się również łączenie aspektu funkcjonalno-strukturalnego badań (struktura przestrzenna) z aspektem krajobrazowym (wizualnym), czego doskonałych przykładów dostarczają prace geograficzne (np. atlasy) wydawane za granicą (por. Grillotii di Giacomo 2005). Ważnym kierunkiem rozwoju badań w geografii wsi jest koncepcja wiejskich obszarów problemowych, w której uwarunkowania naturalne są przedstawiane jako istotna zmienna wyjaśniająca deformacje struktury gospodarczej (por. Bański 1999). Wśród najważniejszych zadań badawczych wpisujących się w problem określenia stosunków produkcji i rynku pracy wymienić można następujące:

- określenie struktury społeczno-zawodowej ludności, w tym również jej zróżnicowania przestrzennego;
- określenie zmiany struktury społeczno-zawodowej oraz jej uwarunkowań i konsekwencji dla kształtowania się stosunków społeczno-kulturowych;
- identyfikacja bazy instytucjonalnej rozumianej jako zbiór podmiotów gospodarczych (rolniczych i pozarolniczych) oraz relacji, które między nimi zachodzą;
- określenie wpływu przyrody na kształtowanie się specyfiki gospodarczej obszaru i relacji zwrotnych tzn. oddziaływania nowych form zagospodarowania na przyrodę;
- określenie charakteru działalności ekonomicznej w podziale na sektor lokalny i ponadlokalny;
- określenie relacji ekonomicznych wiążących obszar wiejski ze światem zewnętrznym w zakresie przepływu kapitału i siły roboczej oraz wewnętrznych (lokalnych) związków pomiędzy podmiotami;
- określenie wpływu specyfiki stosunków produkcji na kształtowanie się struktury społecznej (zróżnicowania poziomu życia ludności) i wynikających z niej relacji pomiędzy pracodawcami a pracownikami;
- określenie wpływu stosunków produkcji na zmiany zagospodarowania przestrzennego, w tym identyfikacja zmian użytkowania ziemi i fizjonomii obiektów;

– określenie specyfiki gospodarczej obszaru wiejskiego w warunkach globalizacji ekonomicznej.

Ad. 2. Problem kształtowania się specyfiki środowiska społecznego powinien być formułowany w obrębie systemowej koncepcji osadnictwa. Rozważania o swoistych cechach wiejskich wymagają w tym przypadku przyjęcia bardziej abstrakcyjnych i relatywnych założeń. Wynika to z współczesnego charakteru sieci osadniczej, którą interpretuje się w kategoriach kontinuum. W przypadku osiedli wiejskich, lub wiejskich systemów osadniczych, problem ujęcia ich w kategoriach codzienności działań wymaga uwzględnienia cech społeczno-kulturowych. Wynikają one bowiem w dużej mierze ze znacznego domknięcia lokalnych systemów osadniczych, zarówno jako struktur funkcjonalnych, jak i społecznych (por. Maik 1993). Szczególną uwagę kieruje się w takim przypadku na zachowania społeczno-przestrzenne wynikające z historycznej ciągłości pewnych swoistych cech funkcjonowania w strukturze lokalnej, do których można zaliczyć np. bliskość miejsc zamieszkania i pracy, małą anonimowość, presję środowiska społecznego, praktyki przestrzenne związane z bliskością natury oraz niewielki zasięg ruchliwości przestrzennej. Koncepcje funkcjonalne opisujące zróżnicowanie osiedli w zakresie struktur społeczno-zawodowych ewoluują w kierunku dostrzegania społecznych potrzeb i wynikających z nich zachowań przestrzennych. Z geograficznego punktu widzenia, dla integracji koncepcji funkcjonalnych (sieci osadniczej) ze społecznymi (przestrzeni społecznej) istotne jest pojęcie „węzłowości” działań, które zafascynowany Hägerstrandską „geografią czasu” – socjolog A. Giddens (2003) – nazywa regionalizacją czasoprzestrzenną zachowań ludzkich. Regiony węzłowe rozumiane są zatem nie tylko w kategoriach istnienia miejsc (węzłów) koncentracji przepływów („potoków”) towarowych i ludzkich, ale również jako pewnych terytoriów, gdzie „ścieżki życia” (szlaki codziennych działań, biografie) spotykają się ze strukturami społecznymi (por. np. Thrift 1983, Kaczmarek 2005). Wsie, podobnie jak miasta, są „areną” procesów społecznych (por. Lisowski 1998), przy czym jednostki (ludzie) spotykają się tu nie tylko ze strukturami społecznymi, ale również ze strukturami przyrodniczymi. W tym tkwi zasadnicza różnica w kształtowaniu się i interpretacji swoistości cech życia wiejskiego w warunkach coraz mniejszego znaczenia funkcji produkcyjnych (głównie rolnictwa).

Rozwój nowych funkcji obszarów wiejskich trudno obecnie identyfikować na podstawie modeli pojęciowych odwołujących się do działalności ekonomicznej. W geografii osadnictwa problem nowej interpretacji funkcji osiedli podjął A. Suliborski (2001, 2010). Mimo że założenia tej koncepcji powstały na gruncie geografii miast, to zawiera ona w sobie na tyle dużo uniwersalnych

przemyśleń, że może być również wykorzystywana w badaniach osadnictwa wiejskiego. Specyfika takich studiów polega przede wszystkim na traktowaniu jednostki osadniczej w kategorii „miejsca” rozumianego jako pewna całość społeczno-terytorialna (Suliborski 2001). Wieś, podobnie jak małe miasto, jest miejscem na poziomie lokalnym, a jego trwałość i wewnętrzna organizacja oparta jest na więziach społecznych. Jednostka osadnicza (w tym przypadku wieś) jako część społecznej przestrzeni jest miejscem mieszkania (bycia), działania i przeżywania. Miejsce spełnia dla ludzi w nim przebywających i innych elementów systemu osadniczego pewną formę przestrzenną oraz pochodną zmieniających się stylów życia (Suliborski 2001). W koncepcji „funkcji miejsca” podkreśla się społeczno-kulturowy charakter funkcji miejsca. Prowadzi to „od ujęć makrofunkcyjnych do ujęć mikrofunkcyjnych – od funkcji jako działalności społeczno-gospodarczej do funkcji miejsca, wynikających zarówno z tych działalności, jak i ze społecznych interpretacji istniejących form materialnych” (Suliborski 2001, s. 55). Funkcja miejsca zawiera się zatem w czterech jego atrybutach: formie (informacja zawarta w treści materialnej i organizacyjno-przestrzennej), działalności (zaspokajanie potrzeb społecznych i wartość rynkowa), społecznej percepcji oraz społecznym znaczeniu (Suliborski 2001). Funkcja miejsca (funkcja wsi jako miejsca) jest pojęciem wieloaspektowym i łączącym różnorodne podejścia geograficzne (funkcjonalne, morfologiczne, społeczno-kulturowe).

Istotna różnica pomiędzy miastem a wsią, interpretowanymi w kategoriach funkcji miejsca, polega na znaczeniu roli przyrody w tworzeniu jego indywidualności społeczno-terytorialnej. Relacja człowieka z otoczeniem, w którym przyroda nie została przez niego w dużym stopniu przetworzona, jest podstawą do kształtowania się odmiennego stylu życia. Takie ujęcie problemu poszerza dotychczasowe programy badań geograficznych o rozumienie wsi w kategoriach środowiska życia człowieka.

W geograficznych badaniach wsi wątek zróżnicowania społeczno-przestrzennego nigdy nie został poważnie rozpatrzony. Geografowie koncentrowali się przede wszystkim na zróżnicowaniu struktury społeczno-przestrzennej miast. Prace te, podobnie jak zbliżone merytorycznie studia socjologiczne, wpisywały się w silny nurt badań ekologii społecznej miast (por. Pióro 1982, Węclawowicz 2007, Jałowiecki, Szczepański 2009). Mniejsze zainteresowanie ekologią społeczną wsi wynikało przede wszystkim z homogeniczności środowisk wiejskich (Pióro 1982, s. 42). Z geograficznego punktu widzenia, istotną przeszkodą była niewielka rozciągłość przestrzenna jednostek osadniczych, co uniemożliwiało przedstawienie zróżnicowania przestrzennego obszarów ekologicznych według dominującego wzorca badań, czyli ekologii czynnikowej. Większym zaintereso-

waniem cieszył się wątek typologii społeczności wioskowych, zwłaszcza w okresie rozwoju osadnictwa robotniczego w regionach uprzemysławianych. Geografia ekonomiczna, skoncentrowana na czynnikach i efektach produkcyjnych obszarów wiejskich, nie podejmowała w szerszym zakresie problemu różnicowań społeczno-przestrzennych, pozostawiając go badaniom socjologicznym i antropologicznym (por. np. Piotrowski 1982).

Brak zainteresowania koncepcją ekologii społecznej w geograficznych badaniach wsi jest jednym z największych zaniedbań zarówno pod względem teoretyczno-metodologicznym, jak i poznawczym. Z. Pióro (1982, s. 48) twierdził, że w stosunku do badań miejskich, ekologia społeczna wsi wymaga poszerzenia zainteresowań i pola obserwacji. Kluczowym elementem w identyfikacji i interpretacji różnicowania społeczno-przestrzennego jest tło stosunków prawnobyczajowych władania ziemią. W przestrzeni wiejskiej koncepcja ekologii społecznej ma realny sens, w myśl pierwotnych założeń H. Barrowsa (1923), wynikających z relacji pomiędzy strukturami przyrodniczymi, społecznymi i materialnymi.

Wieś jest siedliskiem zbiorowego i indywidualnego życia, a sam termin „siedlisko”, choć używany najczęściej w geografii społeczno-ekonomicznej w odniesieniu do lokalizacji części wsi zamieszkaanej przez ludzi, ma głęboki sens społeczny i kulturowy. Procesy różnicowania społecznego wsi, w każdej z epok, feudalnej, przemysłowej i współczesnej – postprodukcyjnej, odbijają się w osadnictwie wiejskim, jego zmienności, narastaniu i dekompozycji. Z. Pióro (1982, s. 49) historycznie ukształtowane kompleksy przestrzenne o odmiennych cechach materialnych (fizjonomicznych, standardów zabudowy) i społecznych nazywa „gniazdami ekologicznymi”. Cechą „gniazda” jest homogeniczność cech fizyczno-przestrzennych siedlisk oraz ekonomiczno-społecznych ludności. W odróżnieniu od „miejskiej” tradycji badania obszarów społecznych, w przypadku wsi termin „gniazdo” odpowiada lepiej skali badań (mikro), liniowo-punktowym sposobom generalizacji układów społeczno-przestrzennych i przed wszystkim lepiej oddaje istotę zjawiska „wtapiania się” wsi w środowisko naturalne. Współczesne procesy społecznego różnicowania struktur wiejskich, zwłaszcza osiedli podmiejskich oraz wypoczynkowych, mogłyby znaleźć w tej koncepcji doskonałą płaszczyznę interpretacji wiejskiego środowiska życia. Wśród kluczowych zadań badawczych, które wchodzą w zakres rozwiązywania tego problemu badań, należy przykładowo wymienić:

- określenie genezy wsi oraz charakterystyka jej kształtu jako świadectwa procesów społeczno-gospodarczego rozwoju w środowisku przyrodniczym;
- określenie roli jednostek osadniczych (funkcji) w strukturze funkcjonalnej podsystemu osadniczego obszaru oraz zmian morfo-funkcjonalnych w czasie

wraz ze wskazaniem ich uwarunkowań przyrodniczych i społeczno-gospodarczych;

- określenie struktury społecznej oraz kierunków jej przemian w wiejskich jednostkach osadniczych;

- identyfikacja struktury społeczno-przestrzennej w osiedlu wiejskim przez identyfikację „gniazd” ekologicznych (powiązanie cech fizjonomicznych zabudowy i zagospodarowani działek siedliskowych z cechami społecznymi mieszkańców);

- określenie przestrzenno-czasowej aktywności mieszkańców wsi („dziennej ścieżki życia”);

- określenie relacji społecznych istniejących pomiędzy mieszkańcami wsi (form współpracy i płaszczyzn powstających antagonizmów i konfliktów);

- określenie podstaw zachowań wspólnotowych, w tym uczestnictwa społecznego w formowaniu i funkcjonowaniu samorządu lokalnego.

Ad 3. Wiejskie środowisko życia ma charakter zupełny (totalny), tzn. tylko w nim człowiek żyje w relacji równowagi względem sił naturalnych i społecznych. Współczesny powrót do idei wiejskości i poszukiwanie w tym środowisku życia źródeł egzystencjalnego spełnienia jest odkryciem wszelkich korzyści płynących z „zamieszkiwania” jako pewnego stanu ducha, radości z przebywania w określonym miejscu, w którym realizowane są potrzeby biologiczne i społeczno-kulturowe.

Idea wiejskości i swoistości cech wiejskiego życia jest silnie związana z tradycją badań geograficznych okresu klasycznego. Francuska szkoła geografii człowieka i geografii regionalnej P. Vidala de la Blache’a zbudowała program badań społeczności rolniczych, których codzienne działania w specyficznych warunkach otoczenia społecznego i przyrodniczego prowadziły do wytworzenia się niepowtarzalnych całości – *civilisation* i *milieu*. Wyjątkowość stworzonej koncepcji polegała na poszukiwaniu jedności powstającej w wyniku współpracy człowieka i przyrody. A. Buttimer (1971, 1990), rekonstruuując założenia koncepcji P. Vidala de la Blache’a, podkreślała wyjątkowość badań geografii człowieka, która za cel stawia sobie badanie wzajemnego wpływu na siebie i połączenia różnorodnych zjawisk i sił w ramach ograniczonych możliwości istniejących w danym czasie i miejscu. Autorka ta jednocześnie zauważała, że ponowne odkrycie zalet badania całości społeczno-terytorialnych i mądrości płynącej ze studiów Vidalowskich następuje po prześledzeniu całej, stuletniej, zawilej drogi, którą podążała geografia człowieka – od fascynacji całością po specjalizację wiedzy geograficznej.

Odkryciem i wkładem geografii człowieka do nauk społecznych był opis życia codziennego w poszczególnych środowiskach. P. Vidal de la Blache

uważał, że wynikiem relacji człowieka ze środowiskiem jest zróżnicowanie krajobrazów rolniczych Francji. Twórca geografii człowieka twierdził, że stosunek człowieka do środowiska można badać empirycznie przez identyfikację *genres de vie* (stylów życia). Styl życia jest produktem historycznym, odzwierciedleniem *civilisation* (kultury), efektem wpływów przyrodniczych, społecznych, kulturowych w danym miejscu. *Milieu* utożsamiano natomiast z fizycznym i biotycznym środowiskiem życia ludzi. Dialektyka kultury ludzi (zawarta jest w stylu życia) i środowiska była kluczową kwestią w zrozumieniu procesu kreacji miejsca (Buttimer 1990, s. 14). Środowisko (*milieu*) w rozumieniu Vidalowskim nie jest ani kategorią przyrodniczą, ani kulturową. Stanowi rodzaj rzeczywistości geograficznej zawierającej w sobie idee i ich odzwierciedlenie w codziennych sytuacjach i krajobrazie.

Geografia wsi powinna zajmować się także stosunkiem ludzi do ich środowiska życia, wynikającym ze sposobów „zamieszkiwania”. Związki te materializują się w postaci określonych form krajobrazów kulturowych. P. Vidal de la Blache i jego uczniowie koncentrowali się przede wszystkim na zewnętrznym wyrazie życia wsi – formach krajobrazu (Buttimer 1990). A. Buttimer (1990, s. 14) wyraziła to w następujący sposób:

Na styku *milieu* i *civilisation* został wyrzeźbiony żywy krajobraz – *paysage humanisé* – mówiący o tym, w jaki sposób poszczególne grupy, bogate w doświadczenie, interpretują, oceniają i wykorzystują swoje środowisko.

Pomimo że przełom XIX i XX stulecia był już czasem przyspieszającej industrializacji, P. Vidal de la Blache skupił się przede wszystkim na „sielskiej” prowincji. Istotnym aspektem studiów krajobrazów rolniczych było umiłowanie dla ojczyzny, próba wyrażenia uczuć rodzących się pod wpływem obserwacji społecznych form życia wiejskiego w krajobrazie regionów (Archer 1993, Buttimer 1993). Kluczową kwestią dla oryginalności myśli Vidalowskiej było skupienie się na relacji człowieka do jego otoczenia (środowiska) w określonych sytuacjach życiowych. Duże zróżnicowanie środowiska przyrodniczego Francji oraz historyczna trwałość wspólnot regionalnych i lokalnych, rozwijających się na tym podłożu, dawało francuskim geografom ogromne możliwości w przedstawianiu efektów (krajobrazów, miejsc) różnych kombinacji uwarunkowań naturalnych, historycznych, społeczno-kulturowych. Związek geografii człowieka i historii stworzył podstawę dla rozwoju metody monograficznej dla przedstawienia określonych środowisk życia (miast, wsi, regionów).

P. Vidal de la Blache (np. 1922) stworzył uniwersalny model analizy środowiska życia, którego źródłem była obserwacja społeczności rolniczych, ich stosunku do przyrody i odzwierciedlenia relacji ludzi ze środowiskiem z krajo-

brazem. Uczniowie P. Vidala de la Blache'a i wszyscy jemu potomni, którzy czerpali inspiracje z myśli twórcy geografii człowieka (por. Buttimer 1990, 1993, Jędrzejczyk 2001, Rembowska 2005, Wilczyński 2005), podkreślają próbę poszukiwania w interpretacji środowiska życia ludzi równowagi pomiędzy konserwatyzmem a postępem społecznym. A. Buttimer (1990, s. 15) ujęła tę myśl w następujący sposób:

Istota podejścia Vidala do badań geograficznych polegała na dialogu *milieu* i *civilisation*: ***milieu*, różnorodna mozaika fizycznie zróżnicowanych układów**, z których każdy posiada określoną dynamikę, ***civilisation*, źródło kreatywnych i konserwatywnych idei**, które przenikają społeczne *genres de vie*. W okresach równowagi, za sprawą pośrednictwa procesów ekologicznych, ani *milieu* ani *civilisation* nie były w pełni elementem zdominowanym lub dominującym. Zmiany w środowisku zewnętrznym często burzyły istniejącą równowagę i rozpoczynały reakcję łańcuchową zmian, dopóki nowa równowaga nie była osiągnięta. Podobnie, związane z *civilisation*, takie przemiany, jak migracje ludzi bądź idee, nowe środki transportowe czy postęp technologiczny, poprzez redefiniowanie znaczenia przestrzeni i zasobów, były potencjalnymi generatorami nowej równowagi. W ramach każdej cywilizacji współdziałały kreatywne i potencjalne niszczące siły postępu oraz zachowawcze siły tradycji i zwyczaju. **Stąd każdą sytuację można było rozpatrywać jako „powstające” lub istniejące napięcie między tym co utrwalone a innowacją** [podkreślenia M.W.].

Współcześni interpretatorzy myśli Vidalowskiej uważają, że *genre de vie* (styl życia) to sposób „zamieszkiwania”, a jego istotą jest wzajemne dopasowanie się społeczeństwa i warunków otoczenia (Wilczyński 2005, s. 95 za Buttimer 1993). *Milieu* (miejsce lub środowisko życia) jest odwzorowaniem codziennych problemów, wartości, stereotypów przypisywanym poszczególnym elementom otoczenia i narosłym w historycznym rozwoju (Wilczyński 2005, s. 95). K. Rembowska (2005, s. 104) środowiskiem życia nazywa

[...] świat, w którym człowiek zamieszkuje, które kształtuje, któremu nadaje znaczenia, które postrzega, z którym utożsamia się lub w stosunku do którego czuje obecność.

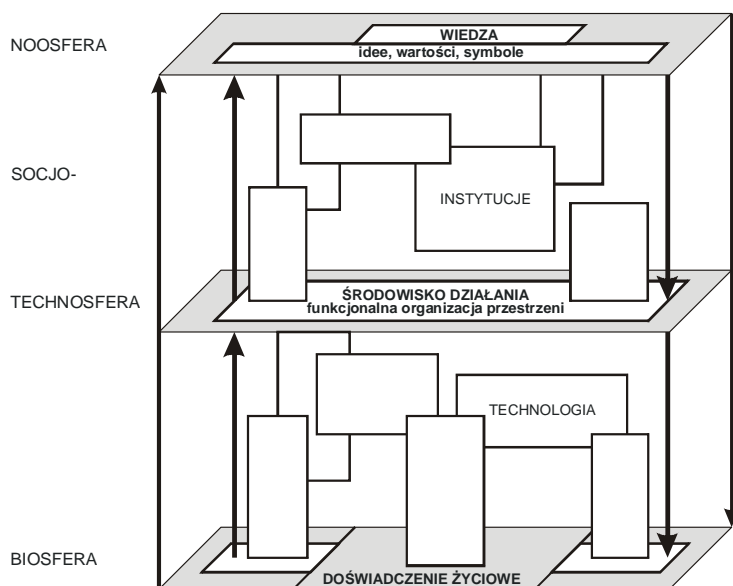
Środowisko życia nie istnieje poza historią (czasem) i jest wynikiem pewnej dziejowości (Rembowska 2005, s. 111). Czas społeczny ma właściwości utrwalające i niszczące. W czasie wytwarza się tradycja – historyczne brzemie odpowiedzialności za kontynuację miejsca. Środowisko życia, jak argumentuje K. Rembowska (2005, s. 110),

[...] ujęte jest w ramy konkretnego krajobrazu tworzącego swoistą konfigurację elementów przyrody miejscowej i śladów ludzkiej egzystencji zmieniającej się w czasie.

A. Buttimer (1990, s. 21–26), uznając niepodważalne wartości prac P. Vidala de la Blache’a, nadaje nowe, dopasowane do współczesnych realiów, znaczenie dla myśli zawartych we francuskiej tradycji badań geografii człowieka⁹. Osnową dla koncepcji autorki jest wprowadzenie potrójnie złożonego modelu pojęciowego, który określa strukturę przestrzeni w ujęciu geograficznym. I tak na strukturę tę składa się:

- noosfera (*civilisation* u Vidala), cechy świadomości (wiedza) – idee, wartości, symbole, wyobrażenia;
- socjo-technosfera (sztuczne elementy Vidalowskiego *milieu*) – środowisko, w którym działa człowiek, utożsamiane z krajobrazem (elementy fizyczne);
- biosfera (naturalne elementy Vidalowskiego *milieu*).

Cechą współczesnych badań geografii człowieka jest identyfikacja relacji (interakcji) między poziomami (rys. 4.6). Kluczowe znaczenie ma zatem *genre de vie*, w którym znajdują odbicie trzy poziomy doświadczenia – percepcyjny (noosfera), interpodmiotowy (socjo-technosfera) i organiczno-terytorialny (biosfera).

Rys. 4.6. Struktura przestrzeni w ujęciu geograficznym

Źródło: A. Buttimer (1990, s. 23)

⁹ A. Buttimer (1990) odnosiła nową interpretację do miasta, jednak koncepcja ta, jak późniejsze przemyślenia autorki (np. Buttimer 1993) mają charakter uniwersalny.

Model pojęciowy zaproponowany przez A. Buttimer (1990) można doskonale wykorzystać w identyfikacji i interpretacji swoistych cech życia wiejskiego oraz wyróżniania różnych sposobów powstawania tej swoistości. P. Vidal de la Blache ukazywał współlistnienie stylu życia tradycyjnych, rolniczych społeczności i ich środowiska.

Współcześnie w badaniach wsi istotne jest przedstawienie, jak w tym samym środowisku przyrodniczym funkcjonują różne style życia i jakie relacje łączą poszczególne grupy mieszkańców wsi z naturą. Sfera „zamieszkiwania” łączy wszystkie sposoby życia wiejskiego. Dezagraryzacja wsi i erozja związku człowieka z przyrodą, opartego na traktowaniu natury jako sposobu zapewnienia w pierwszej kolejności przetrwania (bytu), powoduje, że wzrasta znaczenie innych relacji wynikających z realizacji potrzeb duchowych. Współczesne „zamieszkiwanie” we wsi (sposób życia), zgodnie z modelem A. Buttimer (1990), zawiera trzy wzajemnie powiązane ze sobą płaszczyzny, tj.:

- ideę „bycia”, „zamieszkiwania”, która łączy się z waloryzacją środowiska wsi oraz świadomością społecznych i indywidualnych potrzeb, które wieś pozwala zrealizować;
- materialną organizację przestrzeni wraz z jej wymiarem krajobrazowym;
- doświadczanie wsi, w którym zawiera się ocena elementów środowiska wsi jako pewnych wartości i znaczeń oraz pamięć jako wyraz społecznego „zakorzenienia” w „miejscu”.

Idea „zamieszkiwania” ma głęboki sens humanistyczny. Odzworowuje się w różnych koncepcjach nauk społecznych, w tym również w geografii społeczno-ekonomicznej (por. Jędrzejczyk 2004, s. 25–31). „Zamieszkiwanie” jest podstawą budowania ludzkich więzi z ziemią i światem (Rembowska 2008, s. 68) i realizuje jedną z najważniejszych potrzeb egzystencjalnych ludzi – pragnienia posiadania własnego „miejscu”. Idea „zamieszkiwania” ma wymiar ponadczasowy i niezależnie od zmieniających się uwarunkowań, zwłaszcza współczesnego postępu technologicznego, odzwierciedla się w procesie zakładania rodziny, budowy domu, zagospodarowania bliskiej przestrzeni według własnych zasad i przekonań. Sens ten, jak pisał Y.F. Tuan (1977), wpisuje się w humanistyczną interpretację przestrzeni, która w procesie „uczłowieczenia” (oswojenia się z nią ludzi) staje się „miejscem”. Szczególny i indywidualny sens „zamieszkiwania” odnosimy zwłaszcza do środowiska wsi, gdzie osvajanie środowiska jest aktem doświadczania na pograniczu świata ludzi i świata przyrody. Właściwości związane z przekształcaniem i dostosowaniem do własnych potrzeb i wyobrażeń fragmentu ziemi przypisane są do dwóch ważnych i nierozzerwalnych, jak twierdzi M. Heidegger (1977) czynności – „budowania” oraz „mieszkania”. Budowanie ma na celu zamieszkiwanie i samo w sobie jest

zamieszkiwaniem (Heidegger 1977, s. 317). W środowisku wsi budowanie, które zastępowane jest bardziej technicznym terminem „zagospodarowanie”, było od zawsze procesem „wydzierania” pewnego obszaru spod władania przyrody i przekształcania go we władanie człowieka – miejsce jego życia. Trwanie w zmienności jest nieustannym „dialogiem” człowieka z naturą. M. Heidegger (1977, s. 326) pisze, że „zamieszkiwanie” jest przyznaniem przestrzeni ujętej w pewne granice. Niemiecki filozof w następujący sposób formułuje tę myśl: „Przeto przestrzenie otrzymują swą istotę od miejsc, a nie od «przestrzeni»” (Heidegger 1977 s. 326).

„Zamieszkiwanie” jest ideą konstruowania światów życia ludzi. Przez zajmowanie określonego miejsca człowiek uczy się „zamieszkiwać”. Niespełnienie potrzeby „zamieszkiwania” stwarza, jak twierdzi M. Heidegger (1977, s. 334) poczucie głodu straszniejsze od wojen i zniszczeń.

„Zamieszkiwanie” we wsi (nie „na wsi”) jest tym, co łączy dziś ludzi różnych profesji, poglądów i potrzeb. Te same warunki i ta sam przestrzeń osvajana jest obecnie na różne sposoby i w odmienny sposób dostosowywana do indywidualnych i zbiorowych potrzeb. Do czasów intensywnej industrializacji związek człowieka z przyrodą był widoczny również w miastach. Ich rozrost przestrzenny, intensywność przekształceń urbanizacyjnych spowodowały wytworzenie się środowiska sztucznego, w którym rytm życia indywidualnego i społecznego przestał nawiązywać w dużej mierze do rytmu wyznaczanego przez siły natury. Mieszkańcy miast, najpierw elita (np. artystyczna), a za nią inne grupy społeczne, nie mogąc zrealizować potrzeby kontaktu z naturą w mieście, zaczęli czasowo zmieniać środowisko zamieszkania (wypoczynek, „drugie domy” itp.). Idealizacja wsi nie następowała w większości przypadków z powodu zachwyty ciężką pracą rolnika, ale przede wszystkim z dostrzegania walorów płynących z harmonii życia w specyficznym *milieu* – małej społeczności wtopionej w naturę, która była dla niej źródłem wiedzy, pracy, obyczajowości i siły.

Dzisiaj wieś stała się synonimem tradycji, natury, prostoty; wieś tworzy równowagę w funkcjonowaniu społecznym; wieś jest „ucieczką i wytchnieniem”; wieś w wielu przypadkach staje się „sumieniem” cywilizacji opartej na działaniach merkantylistycznych. Dlatego myśląc o wsi, niezależnie jak współczesna cywilizacja zmienia ramy naszego życia, wracamy zawsze do naszych wiejskich korzeni, poszukując tego, co zostało zapomniane lub utracone. Powroty te są już inne, tak jak inna w swoich treściach i znaczeniach jest sama wieś.

Wieś nie może być wobec tego traktowana jako „dopełnienie” miasta, ale stanowi dla niego alternatywę. Idea wsi, swoistość cech wiejskiego życia,

odzwierciedla się w sposobie, w jaki ludzie zamieszkują ziemię, a „zamieszkiwanie” to bardziej się odczuwa niż definiuje. Wśród wielu możliwych do realizacji zadań badawczych do najważniejszych można zaliczyć:

- określenie postrzegania wiejskiego środowiska życia, jego znaczeń i wartości (waloryzacja przestrzeni wiejskiej);
- określenie zmienności obrazów wsi w świadomości mieszkańców jako desygnatów pamięci, ciągłości i trwania;
- określenie zmian roli przyrody w historycznym i współczesnym doświadczeniu i identyfikacji krajobrazu wsi przez mieszkańców;
- przedstawienie środowiska wsi w perspektywie historyczno-kulturowego doświadczenia (wieś w doświadczeniu międzypokoleniowym);
- określenie form świadomości terytorialnej, a także świadomości ekologicznej (stosunku do przyrody) jako czynnika zwiększającego spójność społeczną wsi;
- określenie stylów życia mieszkańców oraz wpływu ich na kreowanie przestrzeni zbiorowej (publicznej) i indywidualnej (dom) – środowiska życia;
- poszukiwanie reliktyw („śladów” dawnej aktywności mieszkańców) w krajobrazie oraz w tekstach kultury (pamiętniki, listy, zdjęcia, obrazy) i istniejących w indywidualnej oraz zbiorowej świadomości („pamięć” wsi).

Przedstawione w postaci problematyki badawczej trzy aspekty rzeczywistości społecznej i ich interpretacja w kontekście wsi stanowią propozycją komplementarnego programu badań polskiej geografii wsi. Wszystkie omówione aspekty odnoszą się do problemów współczesnego kształtowania środowiska życia wiejskiego, dla którego rolę kluczową spełnia relacja człowiek–przyroda. Stanowi ona równocześnie sens i istotę bycia geografii w rodzinie nauk o człowieku oraz nauk o ziemi.

Program uwzględnia cztery wielkie tradycje badań geografii: 1 – jako nauki przestrzennej, 2 – jako nauki o obszarach, 3 – jako nauki o relacjach człowiek–środowisko lub przestrzeń, 4 – jako nauki o ziemi (Maik 1992c, s. 12). W pierwszej tradycji zawiera się m.in. identyfikacja układów lokalizacyjnych i oddziaływań przestrzennych, w obrębie drugiej mieści się odwołanie do nurtu regionalnego i koncepcji „miejsca”, w trzeciej wykorzystanie ekologicznej koncepcji środowiska życia, natomiast w tradycji czwartej rozpatrywanie globalnych zróżnicowań przestrzeni wiejskiej.

5. UWAGI KOŃCOWE

Celem niniejszego opracowania było dokonanie całościowej oceny geograficznych badań wsi, uporządkowanie ich według kryterium wzorca teoretyczno-metodologicznego oraz wypracowanie na tej podstawie próby określenia komplementarnego modelu badań subdyscypliny geograficznej w Polsce – geografii wsi w kontekście współczesnej przemiany paradygmatu geografii społeczno-ekonomicznej.

Geograficzne badania wsi mają stuletnią tradycję, a teoretyczno-metodologiczne „ścieżki” rozwoju takich studiów można zinterpretować w odniesieniu do zmieniających się dominujących wzorców wyjaśniania. Kluczową rolę dla ukształtowania się kierunków badań wsi w geografii miała rewolucja paradygmatyczna w latach 50. XX w. Polityczno-ideologiczne uwarunkowania przemiany antropogeografii w geografie ekonomiczną dały początek dezintegracji badań obszarów wiejskich w ramach subdyscypliny geografii rolnictwa i geografii osadnictwa. Jednym z biegunów rozwoju metodologicznego geografii ekonomicznej była geografia rolnictwa, która charakteryzowała się konsekwentnie realizowanymi programami badań: użytkowania ziemi, typologii rolnictwa, typologii wielofunkcyjnego obszaru wiejskiego. W przypadku geografii osadnictwa wiejskiego badania prowadzono przede wszystkim na podstawie programu badań funkcji i struktury funkcjonalnej. Studia nad kształtami wsi, ich typologią i regionalizacją, kontynuujące w dużej mierze główny wątek badawczy wsi międzywojennej antropogeografii, realizowane były w obrębie geografii historycznej. Dezintegracja przedmiotowa doprowadziła do wykształcenia się rozmaitych modeli pojęciowych wsi, wśród których do najważniejszych można zaliczyć: morfologię (układ przestrzenny) siedliska i rozłogu, funkcję osiedli wiejskich, typ rolnictwa, organizację przestrzenną wsi, wiejski obszar wielofunkcyjny. Z jednej strony cechą geograficznych studiów wsi paradygmatu scjentyistycznego był brak teoretyczno-filozoficznej refleksji nad statusem ontologicznym przedmiotu badań, prymat metody nad problemem, koncentracja na funkcjonalnych modelach pojęciowych, empiryzm oraz pragmatyzm badawczy. Z drugiej strony badania obszarów wiejskich charakteryzowały się znaczną konsekwencją działań w ramach przyjętych modeli poję-

ciowych i koncepcji, wizją oraz strategią rozwoju poszczególnych subdyscyplin, programów badawczych, karier naukowych itp. Efektem wieloletnich studiów i organizacji badań było wytworzenie się instytucjonalnej tożsamości naukowej w postaci szkół, na miano których w największym zakresie zasługują zespoły ukształtowane przez J. Kostrowickiego i M. Dobrowolską, oraz w pewnym stopniu M. Kiełczewską-Zaleską. Studia geograficzno-osadnicze charakteryzowały się dużo większym pluralizmem badawczym i policentrycznością instytucjonalno-organizacyjną. Konsekwencją większego pluralizmu w geografii osadnictwa była różnorodność koncepcyjna, twórcza konkurencja naukowa oraz wzrost znaczenia składnika teoretyczno-metodologicznego. Ważnym czynnikiem rozwoju świadomości teoretyczno-metodologicznej w geografii osadnictwa wiejskiego była możliwość odwołania się do tradycji badań geografii człowieka (antropogeografii), poczucie pewnej ciągłości rozwoju myśli geograficznej oraz, co bardzo istotne, wpływ zmiany paradygmatycznej zachodzącej w geografii miast, związanej z rozwojem koncepcji podmiotowych. W przeciwieństwie do geograficznych badań miast, w geografii osadnictwa wiejskiego brakuje nowych propozycji metodologicznych, zwłaszcza tych, które związane są z dynamicznym rozwojem studiów społecznych i kulturowych. Niedostatecznie eksploatuje się również tradycyjne koncepcje badawcze (morfologiczne i funkcjonalne), zwłaszcza w zakresie oryginalnej metodyki badań. Pomimo dużo mniejszej liczby publikacji z zakresu geografii osadnictwa wiejskiego niż np. w dziedzinie badań geografii rolnictwa, zagadnienia morfologii i funkcji osiedli wiejskich były zróżnicowane pod względem problemowym i metodycznym, a w przypadku polskiej geografii osadnictwa wiejskiego należy dodatkowo podkreślić oryginalność wielu koncepcji badawczych (np. semiurbanizacji, zespołów osadniczych, lokalnych systemów osadniczych).

Ogólny impas w badaniach wsi i obszarów wiejskich w geografii społeczno-ekonomicznej związany był przede wszystkim z osiągnięciem pewnego pułapu poznawczego w obrębie scjentystycznego wzorca wyjaśniania i kryzysem funkcji produkcyjnej wiejskiej przestrzeni. Wśród dwóch najważniejszych tradycji studiów wsi w geografii, tzn. geograficzno-rolniczej i geograficzno-osadniczej, lepiej z kryzysem badań poradziła sobie bardziej scentralizowana pod względem organizacyjnym i programów badawczych geografia rolnictwa. Z tej subdyscypliny geografii społeczno-ekonomicznej wyszła propozycja przekształcenia jej w geografę wsi, co odbyło się ze wszystkimi konsekwencjami związanymi z cechami programów naukowych realizowanych przez szkołę J. Kostrowickiego. Zanik bardziej refleksyjnych pod względem teoretyczno-metodologicznym badań geografii osadnictwa wiejskiego spowodował zmniejszenie siły oddziaływania na kształtowanie się założeń geografii wsi w Polsce.

Kształtowanie się postscjentyistycznych wzorców wyjaśniania w geografii społeczno-ekonomicznej odbywa się przez nakładanie nowych rozwiązań teoretyczno-metodologicznych na tradycyjne sposoby interpretacji struktur i procesów kształtujących zróżnicowanie przestrzenne. Współczesna przemiana paradygmatyczna jest procesem stopniowego przekształcania teoretyczno-metodologicznego dyscypliny i wiąże się przede wszystkim ze zmianą pokoleniową. Rozwój kierunków scjentyzmu krytycznego, bazujących głównie na metodologii strukturalistycznej, oraz podejść antynaturalistycznych tworzą nową perspektywę badań dla geografii wsi. Refleksja nad tradycją różnych badań wsi w geografii oraz nowych nurtów geografii człowieka (społecznych i kulturowych) prowadzi do przekonania, że powinno się podejmować próby integracji geograficznych badań wsi oraz jednocześnie poszukiwać sposobów odkrywania swoistych cech życia wiejskiego w warunkach zaawansowanej dezagraryzacji wsi.

Zaproponowany w pracy komplementarny program badań geografii wsi łączy w sobie różne tradycje badań wiejskich struktur i procesów, przy podkreśleniu specyfiki takich studiów wynikających z analizy relacji człowiek–środowisko. Geografia wsi jest częścią geografii regionalnej, która współcześnie stara się naświetlić indywidualność regionów oraz miejsc z różnych perspektyw i w ramach różnych podejść, ekonomicznego, społecznego i kulturowego. Każde z nich uwydatnia inny aspekt wiejskiej rzeczywistości, ale niezmiennie podstawą syntezy powinny być interakcje człowiek–społeczeństwo–przyroda oraz ich efekty w przestrzeni (krajobrazie). Analiza podejmowanych obecnie badań wskazuje, że większość prac wykonywanych jest w obrębie wzorca scjentyistycznego z wykorzystaniem elementów metod społecznych. Wiele badań nad wsią i jej mieszkańcami prowadzonych jest w obrębie innych subdyscyplin i podejść geograficznych, np. w geografii społecznej, w geografii kultury, w ekologii krajobrazu. W samej geografii wsi brakuje studiów faktów jednostkowych, tzn. pogłębionych studiów przypadku gmin, sołectw, gospodarstw rolnych, rodzin. Kluczowe z tego punktu widzenia jest rozwijanie koncepcji ekologii społecznej oraz koncepcji kulturowych, które mogą wnieść nową jakość i spojrzenie do badań współczesnej zmienności wsi, w tym przede wszystkim opisać współczesną specyfikę wiejskiego środowiska życia. Wielokontekstowa, wielowymiarowa geografia wsi powinna przedstawiać całość zarówno pod względem przedmiotu, jak i sposobów poznania wiejskiej rzeczywistości oraz jednocześnie kontynuować bogatą tradycję badań geografii regionalnej.

LITERATURA

- Archer K., 1993, *Regions as Social Organisms: The Lamarckian Characteristics of Vidal de la Blache's Regional Geography*, „Annals of American Geographers”, 83 (3), s. 498–514.
- Babicz J., 1965, *Tendencje integracyjne i dezintegracyjne w geografii XIX i XX wieku*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, 3.
- Bajerski A., 2010, *Anglo-amerykańska dominacja w geografii: główne wątki dyskusji prowadzonej w ramach geografii krytycznej*, „Przegląd Geograficzny”, 82 (2), s. 143–155.
- Bański J., 1997, *Przemiany użytkowania ziemi w Polsce w latach 1975–1988*, Prace Geograficzne, 168, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Bański J., 1998, *Gospodarka ziem w Polsce w okresie restrukturyzacji*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Bański J., 1999, *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*, Prace Geograficzne, 172, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Bański J., 2002a, *Geografia wsi – nową dyscypliną badawczą polskiej geografii*, „Przegląd Geograficzny”, 74 (3), s. 367–379.
- Bański J., 2002b, *Typy ludnościowych obszarów problemowych*, [w:] Bański J., Rydz E. (red.), *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 41–52.
- Bański J., 2005, *Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 9, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Bański J., 2008a, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego*, Studia Obszarów Wiejskich, 14, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Bański J., 2008b, *Odrębność obszaru podmiejskiego w kontinuum miejsko-wiejskim*, „Czasopismo Geograficzne”, 80 (4), s. 210–228.
- Bański J. (red.), 2009, *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.

- Bański J., Bednarek M. (red.), 2008, *Contemporary Changes of Agriculture in East-Central Europe*, Studia Obszarów Wiejskich, 15, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Bański J., Bednarek-Szczepańska M., Czapiewski K., 2009, *Miejsce obszarów wiejskich w aktualnych strategiach rozwoju województw – kierunki i cele rozwoju a rzeczywistość*, Studia Obszarów Wiejskich, 19, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Bański J., Czapiewski K., 2003, *Referendum na wsi a opinie na temat Unii Europejskiej – wybrane wyniki badań ankietowych*, [w:] Kowalski M. (red.), *Przestrzeń wyborcza Polski*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa, s. 73–85.
- Bański J., Czapiewski K., 2009, *Obszary o znaczącym endogenicznym potencjale rozwojowym*, [w:] Bański J. (red.), *Analiza różnicowania i perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 55–78.
- Bański J., Mazur M., 2009, *Identyfikacja obszarów o silnej koncentracji problemów społecznych*, [w:] Bański J. (red.), *Analiza różnicowania i perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 79–94.
- Bański J., Rydz E. (red.), 2002, *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Barrows H., 1923, *Geography as Human Ecology*, „Annals of the Association of American Geographers”, 13, s. 1–14.
- Batorowicz Z., 1965, *Stosunki gospodarczo-społeczne w kaszubskim rybołówstwie przybrzeżnym*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław.
- Batorowicz Z. (oprac.), 1967, *Dyskusja*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Ośrodki lokalne*, Katedra Geografii Ekonomicznej, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 136–148.
- Batorowicz Z., Suliborski A., 1993, *Geografia ekonomiczna Polski. Ujęcie regionalne*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Baylina M., Berg N.G., 2010, *Selling the Countryside: Representation of Rurality in Norway and Spain*, „European Urban and Regional Studies”, 3, s. 277–292.
- Bednarek-Szczepańska M., 2010, *Rola podmiotów lokalnych w rozwoju turystyki wiejskiej na wybranych obszarach Lubelszczyzny*, Studia Obszarów Wiejskich, 23, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Berezowski S., 1976, *Urbanizacja wsi czy deruralizacja?*, „Czasopismo Geograficzne”, 47 (1), s. 85–87.

- Bernat S., 2005, *Ewolucja związków człowieka z krajobrazem na wschodnim pograniczu Polski – rola wielkiej własności ziemskiej*, [w:] Skowronek E. (red.), *Wpływ działalności gospodarczej wielkich majątków ziemskich na stan współczesnego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 131–146.
- Bernat S., Kałamucka W., 2011, *Krajobraz w doświadczeniu mieszkańców wiejskich obszarów peryferyjnych*, [w:] Wesołowska M. (red.), *Wiejskie obszary peryferyjne – uwarunkowania i czynniki aktywizacji*, Studia Obszarów Wiejskich, 26, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 189–202.
- Biderman E., 1967, *Kryteria hierarchizacji osiedli centralnych w badaniach na Pomorzu Zachodnim*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Ośrodki lokalne*, Katedra Geografii Ekonomicznej, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 32–49.
- Biderman E., 1993, *Problemy genezy koncepcji lokalnych systemów osadniczych w polskiej geografii*, [w:] Maik W. (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 9–18.
- Biegajło W., 1957, *Szachownica gruntów i gospodarka trójpolewa na terenie województwa białostockiego*, „Przegląd Geograficzny”, 29 (1), s. 143–158.
- Biegajło W., 1962, *Sposoby gospodarowania w rolnictwie województwa opolskiego*, Prace Geograficzne, 35, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Bielecka K., 1970, *Metody określania elementów wiodących w strukturze*, „Przegląd Geograficzny”, 42 (3), s. 487–503.
- Bielecka K., Parzycki M., Piasecki Z., 1977, *Badania nad stosowalnością metod ilościowych w typologii rolnictwa. Refleksje metodologiczne*, „Przegląd Geograficzny”, 49 (4), s. 807–817.
- Bielecka K., Parzycki M., Piasecki Z., 1980, *Stosowalność metod taksonomii numerycznej w typologii rolnictwa. Problem metody oceny ich efektywności*, „Przegląd Geograficzny”, 52 (2), s. 303–317.
- Bieńkowski A., 1993, *Rolnictwo polskie na drodze do gospodarki rynkowej. Studium teoretyczno-empiryczne*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Oeconomica, 134.
- Błaszczak A., 1924, *Osady podmiejskie w pobliżu Poznania (charakterystyka antropogeograficzna)*, „Kronika m. Poznania”, 1, s. 1–14, 2, s. 29–37.
- Boczworow M.P., 1958, *Województwo łódzkie jako strefa żywicielska Łodzi*, maszynopis, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Bourdieu P., 2001, *Science de la science et réflexivité*, Raisons d’Agir, Paris.
- Boyle P., Halfacree K. (red.), 1998, *Migrations into Rural Areas. Theories and Issues*, J. Wiley and Sons, Chichester.
- Braudel F., 1971, *Historia i trwanie*, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa.
- Bromek K., 1947, *Układ przestrzenny ośrodków usługowych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem województwa krakowskiego*, „Przegląd Geograficzny”, 21 (3–4), s. 286–291.
- Bromek K., 1955, *Opracowanie szczegółowej mapy użytkowania ziemi dla Krakowa*, „Przegląd Geograficzny”, 27 (3–4), s. 589–604.
- Bromek K., 1966, *Użytkowanie ziemi w Krakowie i przyległych częściach powiatu krakowskiego około 1960 r.*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, 128, Prace Geograficzne, 14, Kraków.

- Buckle T.H., 1862, *Historia cywilizacji w Anglii*, t. 1–2, Karol Wild, Lwów.
- Buttel F., Newby H. (red.), 1980, *The Rural Sociology of Advanced Societies: Critical Perspectives*, Montclair, Allanheld, Osmun, New Jersey.
- Buttimer A., 1971, *Society and Milieu in the French Geographic Tradition*, The Association of American Geographers by Rand McNally and Company, 6, Chicago.
- Buttimer A., 1990, *Charyzmat i kontekst: wyzwanie „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”*, 4, s. 11–28 (tłumaczenia z jęz. ang. I. Sagan, Buttimer A., 1978, *Charism and Context: The Challenge of: “La géographie humaine”*, [w:] Ley D., Samuels M. (red.), *Humanistic Geography*, Maaraufa Press, Chicago, s. 58–76.
- Buttimer A., 1993, *Geography and the Human Spirit*, Johns Hopkins University Press, Baltimore–London.
- Chilczuk M., 1963, *Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce*, Prace Geograficzne, 45, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Chilczuk M., 1970, *Osadnictwo wiejskie Polski. Formy i układy przestrzenne*, Instytut Podstawowych Problemów Planowania Przestrzennego Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Chilczuk M., 1972, *Wiejskie ośrodki usługowe typu ponadpodstawowego w Polsce na tle wyników NSP 1970 r.*, „Miasto”, 2, s. 7–16.
- Chojnicki Z., 1970a, *Podstawowe tendencje metodologiczne we współczesnej geografii ekonomicznej*, „Przegląd Geograficzny”, 42 (2), s. 199–214.
- Chojnicki Z., 1970b, *Podstawy teoretyczne zastosowania metod matematycznych w badaniach przestrzennych rolnictwa*, [w:] *Metody matematyczne i taksonomiczne w badaniach struktury przestrzennej rolnictwa*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, 61, s. 7–42.
- Chojnicki Z., 1973, *Założenia i perspektywy rozwoju geografii ekonomicznej*, „Przegląd Geograficzny”, 45 (1), s. 3–27.
- Chojnicki Z., 1985, *Orientacje filozoficzno-metodologiczne geografii – ich koncepcje i modele*, „Przegląd Geograficzny”, 57 (3), s. 255–281.
- Chojnicki Z., 1988, *Koncepcja terytorialnego systemu społecznego*, „Przegląd Geograficzny”, 60 (4), s. 491–510.
- Chojnicki Z., 1996, *Region w ujęciu geograficzno-systemowym*, [w:] Czyż T. (red.), *Podstawy regionalizacji geograficznej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 7–43.
- Chojnicki Z., 1999, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Chojnicki Z., 2000, *Filozofia nauki. Orientacje, koncepcje, krytyki*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Chojnicki Z., 2001, *Dualizm metodologiczny w geografii społeczno-ekonomicznej*, [w:] Rogacki H., *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 17–25.
- Chojnicki Z. (red.), 2004, *Geografia wobec problemów teraźniejszości i przyszłości*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.

- Chojnicki Z., Czyż T., 1989, *Charakterystyka małych miast regionu poznańskiego a koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego*, [w:] Korcelli P., Gawryszewski A. (red.), *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, Prace Geograficzne, 152, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa, s. 139–157.
- Ciok S., 1979, *Próba określenia stopnia zurbanizowania obszarów wiejskich w Polsce*, „Wieś i Rolnictwo”, 3, s. 47–54.
- Cloke P., 1979, *Key Settlements in Rural Areas*, Methuen, London.
- Cloke P., 2003, *Country Visions*, Pearson, Prentice Hall.
- Cloke P., Goodwin M., Milbourne P., 1998, *Inside Looking out; Outside Looking in, Different Experiences of Cultural Competence in Rural Lifestyles*, [w:] *Migrations into Rural Areas. Theories and Issues*, J. Wiley and Sons, Chichester, s. 135–150.
- Cloke P., Little J. (red.), 1997, *Contested Countryside Culture*, Routledge, London.
- Clout H.D., 1972, *Rural Geography, An Introductory Survey*, Pergamon Press, Oxford.
- Czapiewska G., 2010a, *Rola lokalnych społeczności i organizacji w procesie rozwoju obszarów wiejskich (na przykładzie Lokalnej Grupy Działania „Wrzeciono”*, [w:] Rudnicki R. (red.), *Fundusze Unii Europejskiej jako czynnik modernizacji rolnictwa polskiego*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 201–210.
- Czapiewska G., 2010b, *Aktywność i integracja społeczna mieszkańców wsi województwa pomorskiego*, [w:] Kacprzak E., Kołodziejczak A. (red.), *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 24, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 202–214.
- Czapiewski K., 2004, *Zmiany warunków życia ludności wiejskiej*, [w:] Bański J. (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 89–112.
- Czapiewski K., 2010, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, Studia Obszarów Wiejskich, 22, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Czapiewski K., Janc K., 2009, *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu wykształcenia rolników. Europa – Polska – Mazowsze*, [w:] Rydz E., Rudnicki R. (red.), *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 17, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 21–32.
- Czapiewski K., Kulikowski R. (red.), 2005, *Dorobek naukowy geografii rolnictwa w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 7, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Czarnecka I., 1966, *Dojazdy do pracy jako czynnik więzi w tworzeniu się zespołów produkcyjno-osadniczych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 47, Studia Geograficzne, 8.
- Czarnecki A., 2009, *Rola urbanizacji w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Warszawa.

- Czepczyński M., 2007, *Podjęcia badawcze w nowej geografii kultury*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Geografia a przemiany współczesnego świata*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 3, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 203–212.
- Czepczyński M., 2008, *Cultural Landscape of Post-Socialist Cities*, Representation of Power and Needs, Ashgate, Adlershot.
- Czerny M., 2005, *Globalizacja a rozwój*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Dobrowolska M. (Mrazkówna), 1922, *Z antropogeografii ziemi krakowskiej*, „Przegląd Geograficzny”, 2, s. 105–127.
- Dobrowolska M., 1931, *Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej między Wisłą a Sanem*, Krakowskie Odczyty Geograficzne PTG, Kraków, s. 1–26.
- Dobrowolska M., 1948, *Dynamika krajobrazu kulturowego*, „Przegląd Geograficzny”, 21 (3–4), s. 151–204.
- Dobrowolska M., 1953, *Przedmiot i metoda badań geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny”, 25 (1), s. 57–77.
- Dobrowolska M., 1958, *Badania nad geografją osiedli południowej Małopolski*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, 8, s. 93–124.
- Dobrowolska M., 1959, *Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi Małopolskiej*, „Przegląd Geograficzny”, 31 (1), s. 3–32.
- Dobrowolska M., 1962, *Dynamika kształtowania się regionów w Polsce południowej po drugiej wojnie światowej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, 10, s. 89–101.
- Dobrowolska M., 1964, *Strefa podmiejska*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, 22, s. 101–164.
- Dobrowolska M., 1970, *Dynamika struktur osadniczych i ich układów przestrzennych*, „Folia Geographica”, Series Geographica-Oeconomica, 3, s. 5–34.
- Dobrowolska M., 1976, *Ośrodki sieci osadniczej i więzi społeczno-gospodarczej wsi w ich funkcjonalnych i przestrzennych przemianach*, „Przegląd Geograficzny”, 48 (4), s. 613–625.
- Dobrowolska M., 1985, *Procesy osadnicze w dorzeczu Wisłoki i Białej Dunajcowej*, Prace Monograficzne, 69, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków.
- Dobrowolska M., Prochownik A., 1971, *Urbanizacja wsi a przemiany układów osadniczych*, „Folia Geographica”, Series Geographica-Oeconomica, 4, s. 5–52.
- Dobrowolska M., Rajman J., 1965, *Socio-economic Structure and Dynamic of the Suburban Zone*, „Geographia Polonica”, 7, s. 115–132.
- Dobrowolski K., 1952, *Badania historyczno-terenowe. Zagadnienia rekonstrukcji procesów historycznych na podstawie materiałów terenowych*, „Sprawozdanie z posiedzeń i czynności PAU”, 6, s. 424–429.
- Domańska L., Kittel P., Forysiak J. (red.), 2009, *Środowiskowe uwarunkowania lokalizacji osadnictwa, Środowisko – Człowiek – Cywilizacja*, t. 2, Seria Wydawnicza Stowarzyszenia Archeologii Środowiskowej, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Dramowicz K., 1975, *Symulacja cyfrowa i analiza systemowa w badaniach procesów urbanizacji wsi*, Prace Geograficzne, 112, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.

- Drobek W., Heffner K., 1994, *Koncepcja wsi kluczowych a procesy osadnicze na obszarach wiejskich*, „Przegląd Geograficzny”, 66 (1–2), s. 19–31.
- Duś E., Malinkiewicz D., 2004, *Aktywność zawodowa mieszkańców górskiej gminy Mucharz*, [w:] Pałka E. (red.), *Alternatywne źródła dochodów gospodarstw rolnych*, Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej, Kielce, s. 145–153.
- Dylik J., 1931, *Osadnictwo epoki kamiennej w przełomowej dolinie Warty pod Poznaniem*, Badania Geograficzne, Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Poznańskiego, 6–7, Poznań.
- Dylik J., 1935, *O najważniejszych elementach kształtujących obraz przedhistorycznego osadnictwa*, „Przegląd Geograficzny”, 15, s. 105–117.
- Dylik J., 1936, *Analiza geograficznego położenia grodzisk i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznym Wielkopolski*, Badania Geograficzne, Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Poznańskiego, 16–17, Poznań.
- Dylik J., 1939a, *Położenie geograficzne Tumu i Łęczycy*, Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego, Łódź, s. 109–128.
- Dylik J., 1939b, *Łódź i okolice. Przewodnik geograficzny*, Łódź.
- Dylik J., 1946, *Geografia Ziemi Odzyskanych*, Wydawnictwo Książka, Bydgoszcz.
- Dylik J., 1948a, *Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi*, „Acta Geographica Universitatis Lodziensis”, 2.
- Dylik J., 1948b, *Ukształtowanie powierzchni i podział na krainy podłódzkiego obszaru*, „Acta Geographica Universitatis Lodziensis”, 1.
- Dylik J., 1970, *Województwo ze stolicą bez antenatów. Geografia historyczna województwa łódzkiego*, ŁTN, Łódź.
- Dziegieć E., 1967, *Usługi handlowe jako kryterium wyznaczania zasięgu wpływów ośrodka lokalnego*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Ośrodki lokalne*, Katedra Geografii Ekonomicznej, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 61–68.
- Dziegieć E., 1976, *Wyposażenie byłych wsi gromadzkich w województwie łódzkim na tle ich stażu administracyjnego*, [w:] Zajchowska S. (red.), *Współczesna problematyka osadnictwa wiejskiego*, Seria Geografia, 10, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań.
- Dziegieć E., 1987, *Przemiany osadnictwa wiejskiego pod wpływem turystyki i wypoczynku w świetle literatury*, „Turystyka”, 3, s. 7–32.
- Dziegieć E., 1988, *Przemiany wsi Chatupy i Kuźnica pod wpływem rozwoju turystyki*, „Turystyka”, 4, s. 69–95.
- Dziegieć E., 1995, *Urbanizacja terenów wiejskich w Polsce*, „Turystyka”, 5 (1), s. 5–56.
- Dziewoński K., 1957, *Rozwój problematyki badań geograficznych nad małymi miastami*, [w:] Dziewoński i in. (red.), *Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast*, Prace Geograficzne, 9, Instytut Geografii PAN, Warszawa, s. 19–36.
- Dziewoński K., 1962, *Zagadnienie typologii morfologicznej miast w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne”, 33 (4), s. 441–457.
- Dziewoński K., 1971, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań*, Prace Geograficzne, 87, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.

- Dziewoński K., 1972, *Emerging Patters of Urbanization in Poland*, „Geographia Polonica”, 24, s. 21–30.
- Dziewoński K., 1977, *Jerzy Kostrowicki, geograf, uczony i człowiek*, „Przegląd Geograficzny”, 49 (4), s. 621–623.
- Dziewoński K., 1983, *Geografia osadnictwa i ludności w Polsce – 1945–1982. Mechanizmy rozwoju*, „Przegląd Geograficzny”, 55 (3–4), s. 547–565.
- Dziewoński K., 1987, *Strefa podmiejska – próba ujęcia teoretycznego*, „Przegląd Geograficzny”, 59 (1–2), s. 55–63.
- Dziewoński K., 1990a, *Geografia osadnictwa i ludności w Polsce (1945–1989). Mechanizmy rozwoju*, [w:] Dziewoński K., *Koncepcje i metody badawcze w dziedzinie osadnictwa*, Prace Geograficzne, 154, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, s. 264–285.
- Dziewoński K., 1990b, *Specjalizacja a systemy miast*, [w:] Dziewoński K., *Koncepcje i metody badawcze w dziedzinie osadnictwa*, Prace Geograficzne, 154, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, s. 132–138.
- Dziewoński K., 1992, *Pluralizm i eklektyzm w polskiej myśli geograficznej*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, 159, s. 7–12.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne, 148, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Ernst J., 1932, *Regiony geograficzno-rolnicze*, „Czasopismo Geograficzne”, 4, s. 143–168.
- Ernst J., 1969, *Dynamika zmian struktury głównych upraw w Europie w latach 1935–1962*, „Czasopismo Geograficzne”, 40 (1), s. 27–43.
- Falkowski J., 1977, *Struktura przestrzenna rolnictwa miasta i strefy podmiejskiej Torunia*, PWN, Warszawa.
- Falkowski J., 1985, *Funkcja rolnicza strefy podmiejskiej*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica, 5, s. 273–286.
- Falkowski J., 1990, *Rolnicze obszary problemowe Polski, (przyczyna powstania, diagnoza stanu, kierunki przekształceń*, [w:] Jedut R. (red.), *Obszary problemowe rolnictwa Polski ze szczególnym uwzględnieniem regionu lubelskiego*, UMCS, PTG, Lublin, s. 5–10.
- Falkowski J., Brodowski P., 2009, *Ocena kontinuum miejsko-wiejskiego obszarów metropolitalnych Polski metoda potencjału społeczno-gospodarczego*, [w:] Gierańczyk W., Kluba M. (red.), *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Falkowski J., Jezierska A., 1996, *Przemiany społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich Pomorza Nadwiślańskiego*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, 28, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, 97, s. 165–191.
- Falkowski J., Kluba M. (red.), 1995, *Restrukturyzacja funkcjonalno-przestrzenna obszarów wiejskich Polski*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Komisja Geografii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PTG, Toruń.

- Falkowski J., Kluba M., 2004, *Uwarunkowania aktywności pozarolniczej gospodarstw rolnych w świetle badań ankietowych*, [w:] Pałka E. (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 151–161.
- Falkowski J., Kostrowicki J., 2001, *Geografia rolnictwa świata*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gadomski W., 1968, *Strefa podmiejska Warszawy w świetle przeglądowego zdjęcia użytkowania ziemi*, Dokumentacja Geograficzna, 4, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa, s. 93–105.
- Gałczyńska B., 1988, *Wykształcenie ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym w Polsce. Analiza przestrzenna*, „Przegląd Geograficzny”, 60 (3), s. 367–378.
- Gałczyńska B., Kulikowski R., 1982, *Struktura przestrzenna rolnictwa indywidualnego w województwie stołecznym warszawskim*, Dokumentacja Geograficzna, 5–6, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Gałczyńska B., Kulikowski R., 2000, *Wieś i rolnictwo strefy podmiejskiej Warszawy. Zróżnicowania przestrzenne i procesy transformacji*, Dokumentacja Geograficzna, 20, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Gałęski B., 1962, *Struktura społeczna wsi. Problematyka i metody badań*, Państwowe Wydawnictwa Rolnicze i Leśne, Warszawa.
- Gałęski B., 1966, *Socjologia wsi. Pojęcia podstawowe*, PWN, Warszawa.
- George P., 1959, *Wieś. Problemy rolnictwa światowego*, PWN, Warszawa.
- Giddens A., 2003, *Stanowienie społeczeństwa*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań.
- Gierańczyk W., 2008, *Warunki życia ludności województwa kujawsko-pomorskiego w aspekcie kontinuum miejsko-wiejskiego*, [w:] Gierańczyk W., Kluba M. (red.), *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 139–151.
- Gierasimow I.P., 1960, *Zadania geografii w badaniach nad rolniczym użytkowaniem ziemi*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, 4, s. 198–213.
- Głębocki B., 1979, *Czynniki kształtujące przestrzenną strukturę produkcyjną rolnictwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań.
- Głębocki B. (red.), 1998, *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Głębocki B. (red.), 2005, *Struktura przestrzenna rolnictwa Polski u progu XXI w.*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Głębocki B., Kaczmarek U. (red.), 2005, *Obszary sukcesu na polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 8, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Golachowski S., 1966, *Urbanizacja wsi w województwie opolskim*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, PWN, Warszawa, s. 45–66.

- Golachowski S., 1969, *Studia nad miastami i wsiami śląskimi*, Instytut Śląski w Opolu, Wrocław–Opole.
- Golachowski S., 1971a, *Modele sieci osadniczej oparte na syntezie miasta i wsi*, „Poznańskie Roczniki Ekonomiczne”, 24, s. 39–56.
- Golachowski S., 1971b, *Osadnictwo robotnicze na wsi na tle przemian struktury społeczno-zawodowej*, [w:] Golachowski S., Goldzamt E. (red.), *Problemy osadnictwa robotniczego na wsi*, PWN, Warszawa, s. 7–18.
- Golachowski S. (red.), 1971c, *Struktury i procesy osadnicze*, Instytut Śląski w Opolu, PWN, Opole–Wrocław.
- Golachowski S., Goldzamt E. (red.), 1971, *Problemy osadnictwa robotniczego na wsi*, Instytut Podstawowych Problemów Planowania Przestrzennego Politechniki Warszawskiej, PWN, Warszawa.
- Golachowski S., Kostrubiec B., Zagożdżon A., 1974, *Metody badań geograficzno-osadniczych*, PWN, Warszawa.
- Golachowski S., Szulc H., 1963, *Rozłogi miejskie jako przedmiot badań historyczno-geograficznych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 9, *Studia Geograficzne*, 1, s. 37–53.
- Gorlach K., 2004, *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Gorzela G., Smętkowski M., 2005, *Metropolia i jej region w gospodarce informacyjnej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Górz B., 1970, *Wpływ elektryfikacji na postęp modernizacji technicznej rolnictwa w Tarnobrzeskim Rejonie Siarkowym*, „Folia Geographica”, Series Geographica-Oeconomica, 3, s. 129–149.
- Górz B., Guzik Cz. (red.), 2003, *Współczesne przekształcenia i przyszłość wsi polskiej*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 4, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Grigg D., 1983, *An Introduction to Agricultural Geography*, Hutchinson, London.
- Grilotti di Giacomo M., 2005, *The Italian Rural Systems Atlas*, Brigati, Genova.
- Grochowski M., 1988, *Rejonizacja służby zdrowia a dostępność usług. Rozwój lokalny, Rozwój Regionalny – Rozwój Lokalny – Samorząd Terytorialny*, t. 15, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Grochowski M., 2004, *Suburbanizacja – w poszukiwaniu lepszych warunków życia (przykład strefy podmiejskiej Warszawy)*, [w:] Jażdżewska I. (red.), *Zróżnicowanie warunków życia ludności w mieście*, XVII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 87–96.
- Grykień S., 2005, *Transformacja rolnictwa w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, „Przegląd Geograficzny”, 77 (2), s. 213–233.
- Grykień S., Hasiński W. (red.), 2007, *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 12, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.

- Grzeszczak J., 1996, *Tendencje kontrurbanizacyjne w krajach Europy Zachodniej*, Prace Geograficzne, 167, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Halfacree K., 1993, *Locality and Social Representation: Space, Discourse, and Alternative Definitions of the Rural*, „Journal of Rural Studies”, 9, s. 23–37.
- Halfacree K., 1995, *Talking About Rurality: Social Expressed by Residents of Six English Parishes*, „Journal of Rural Studies”, 11, s. 1–20.
- Halfacree K., 2004, *Rethinking 'Rurality'*, [w:] Champion T., Graeme H. (red.), *New Form of Urbanization. Beyond the Urban-Rural Dichotomy*, Ashgate, Burlington, s. 285–306.
- Halfacree K., 2009, *Rurality and Post-rurality*, [w:] Kitchin R., Thrift N. (red.), *International Encyclopedia of Human Geography*, 9, Elsevier, Amsterdam, s. 449–456.
- Harvey D., 1973, *Social Justice and the City*, Edward Arnold, London.
- Heffernan M., 2003, *Histories of Geography*, [w:] Holloway S.L., Rice S.P., Valentine G. (red.), *Key Concepts in Geography*, Sage Publications, London–Thousand Oaks–New Delhi, s. 3–22.
- Heffner K., 1991, *Śląsk Opolski. Proces przekształceń ludnościowych i przestrzennych systemu osadnictwa wiejskiego*, Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Heffner K., 2008, *Zmiany roli i kierunków rozwoju małych miast w strefach metropolitalnych*, [w:] Heffner K., Marszał T. (red.), *Ośrodki lokalne w strefie oddziaływania wielkich miast*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, 238, s. 6–23.
- Heffner K., Solga B., 2006, *Lokalne centra rozwoju obszarów wiejskich – znaczenie i powiązanie małych miast*, [w:] Rydz E. (red.), *Rola małych miast w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 11, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 25–38.
- Heidegger M., 1977, *Budować, mieszkać, myśleć*, [w:] *Eseje wybrane*, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa.
- Herma J., 1970, *Funkcje migracji w procesach urbanizacji obszarów przemysłowych*, „Folia Geographica”, Series Geographica-Oeconomica, 3, s. 33–62.
- Hoggart K., 1990, *Let's do Away with Rural*, „Journal of Rural Studies”, 6, s. 245–257.
- Holloway S. L., Rice S. P., Valentine G. (red.), 2003, *Key Concepts in Geography*, Sage Publications, London–Thousand Oaks–New Delhi.
- Ilbery B., 1985, *Agricultural Geography*, Oxford University Press, Oxford.
- Ilbery B., 1998, *The Geography of Rural Change*, Pearson, Harlow.
- Jackowski A., 1981, *Typologia funkcjonalna miejscowości turystycznych (na przykładzie województwa nowosądeckiego)*, Rozprawy Habilitacyjne Uniwersytetu Jagiellońskiego, 53, Kraków.
- Jankowski T., 1968, *Wyznaczanie strefy żywicielskiej miasta na przykładzie Wrocławia*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1991, *Zróżnicowanie urbanizacji wsi w strefie podmiejskiej Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Geographica, 13, s. 75–99.

- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1998, *Przeobrażenia stref podmiejskich dużych miast. Studium porównawcze strefy podmiejskiej Warszawy, Łodzi i Krakowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 2002, *Główno i jego związki z regionem*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 4, s. 117–129.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 2008, *Procesy urbanizacji*, [w:] Liszewski S. (red.), *Geografia urbanistyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 155–186.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., Liszewski S., 1993, *Badania geograficzne nad osadnictwem i zaludnieniem prowadzone w łódzkim ośrodku geograficznym*, [w:] Liszewski S. (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. 1: *Ośrodki naukowo-badawcze i ich dorobek*, Sekcja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź, s. 161–186.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., Marcińczak Sz., Siejkowska A., 2010, *Dynamika i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich po 1990 roku na przykładzie regionu miejskiego Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Jakubowicz E., 1977, *Lokalne zespoły osadnicze na przykładzie regionu opolskiego*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 359, Studia Geograficzne, 29.
- Jałowiecki B., 1965, *Proces urbanizacji wsi jako czynnik zmienności układu osadniczego*, „Roczniki Socjologii Wsi”, 4, s. 91–109.
- Jałowiecki B., 1988, *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Jałowiecki B., 1989, *Rozwój lokalny*, *Rozwój Regionalny – Rozwój Lokalny – Samorząd Terytorialny*, t. 16, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Jałowiecki B., Szczepański M.S., 2009, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Janc K., Czapiewski K., 2005, *Wykształcenie czynnikiem wspierającym rozwój gospodarczy obszarów wiejskich*, [w:] Głębocki B., Kaczmarek U. (red.), *Obszary sukcesu na polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 8, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 69–84.
- Jaroszewska-Brudnicka R., 2009, *Przemiany społeczno-przestrzenne obszarów wiejskich w przestrzeni metropolitalnej Bydgoszczy i Torunia*, [w:] Maik W. (red.), *Aglomeracje miejskie w Polsce na przełomie XX i XXI w.*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 315–331.
- Jarowiecka T., 1962, *Struktura zatrudnienia mieszkańców województwa krakowskiego*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, 10, s. 143–157.
- Jarowiecka T., 1970, *Z badań nad organizacją wiejskiej sieci osadniczej*, „Folia Geographica”, Series Geographica-Oeconomica, 3, s. 151–168.
- Jasiulewicz M., 1999, *Przemiany społeczno-gospodarcze obszarów wiejskich Pomorza Środkowego*, Politechnika Koszalińska, Koszalin.
- Jażdżewska I., 1999, *Przemiany funkcjonalne i morfologiczne przestrzeni geograficznej wsi Rzęgów w świetle metod numerycznych*, ŁTN, Łódź.
- Jażdżewska I. (red.), 2007, *Polska geografia osadnictwa. Dotychczasowy dorobek. Program badań*, XX Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Instytut Geografii Miast i Turyzmu, ŁTN, Łódź.

- Jerczyński M., Grzeszczak J., Muzioł A., Nowosielska E., Rozłucki W., Węclawowicz G., 1991, *Główne orientacje badawcze w geografii społecznej i gospodarczej*, [w:] Chojnicki Z. (red.), *Podstawowe problemy metodologiczne rozwoju polskiej geografii*, Seria Geografia, 48, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, s. 7–26.
- Jezierski A., Leszczyńska C., 2001, *Historia gospodarcza Polski*, Key Text, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 1989, *Główne koncepcje pojęcia układu osadniczego we współczesnej myśli geograficzno-ekonomicznej*, Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 1992, *Procesy osadnicze w strefie podmiejskiej Warszawy*, Prace Geograficzne, 13, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 21–38.
- Jędrzejczyk D., 1997, *Antropogeografia polska XIX i XX w.*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 2001, *Wprowadzenie do geografii humanistycznej*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 2004, *Geografia humanistyczna miasta*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 2008, *Przestrzeń i czas w perspektywie geograficznej*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Terytorium, region, miejsce – czas i przestrzeń w geografii*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 4, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 13–39.
- Jędrzejczyk D., 2011, *Od scjentyzmu do humanizmu. Geografia w poszukiwaniu nowego paradygmatu*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Ujęcia i problemy badawcze we współczesnej geografii*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 5, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 13–22.
- Johnston R., 2003, *Geography and the Social Science Tradition*, [w:] Holloway S.L., Rice S.P., Valentine G. (red.), *Key Concepts in Geography*, Sage Publications, London–Thousand Oaks–New Delhi, s. 51–72.
- Kacprzak E., 2002, *Zmiany przestrzenno-organizacyjne sadownictwa w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kacprzak E., 2006, *Problemy funkcjonowania hurtowego rynku rolnego w Wielkopolsce – sukcesy i niepowodzenia Wielkopolskiej Gildii Rolno-Ogrodniczej S.A.*, [w:] Głębocki B., Kacprzak E. (red.), *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa – sukcesy i niepowodzenia*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 195–206.
- Kacprzak E., Kołodziejczak A. (red.), 2010, *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 24, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Kaczmarek J. (red.), 1998, *Metodologia geografii osadnictwa na przełomie wieków*, X Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Katedra Geografii Miast i Turyzmu, ŁTN, Łódź.
- Kaczmarek J., 2005, *Podejście geobiograficzne w geografii społecznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kaczmarek U., 2006, *Zmiany warunków życia na wsi w Polsce – blisko czy daleko od szosy*, [w:] Głębocki B., Kacprzak E. (red.), *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa – sukcesy i niepowodzenia*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 57–66.

- Kałamucka W., 2001, *Doświadczenie i ocena krajobrazu kulturowego mieszkańców Lubelszczyzny (na wybranych przykładach)*, [w:] Myga-Piątek U. (red.), *Krajobraz kulturowy – idee, programy, wyzwania*, Prace Wydziału Nauk o Ziemi, 12, Sosnowiec, s. 31–37.
- Kałamucka W., 2002, *Styl życia społeczności wiejskich*, [w:] Orłowska E. (red.), *Kulturowy aspekt badań geograficznych*, PTG, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 225–233.
- Kamińska W., 1997, *Przemiany struktury przestrzennej pozarolniczej indywidualnej działalności gospodarczej w Polsce w latach 1991–1994*, „Przegląd Geograficzny”, 59 (1–2), s. 77–91.
- Kamińska W. (red.), 2002, *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*, Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej, Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce.
- Kamińska W., Heffner K. (red.), 2010, *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 76, Warszawa.
- Kamińska W., Heffner K. (red.), 2011, *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji. Czynniki peryferyzacji*, Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 88, Warszawa.
- Kamiński W., 1989, *Gospodarka żywnościowa w ujęciu przestrzennym*, Państwowe Wydawnictwa Rolnicze i Leśne, Warszawa.
- Kamiński Z., 1982, *Przestrzenna dyfuzja innowacji rolniczych*, Seria Geografia, 25, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań.
- Kania Cz., 1966, *Ośrodki więzi społeczno-gospodarczej osiedli w województwie opolskim a problem urbanizacji*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, PWN, Warszawa, s. 129–167.
- Kapler H., 1983, *Procesy urbanizacji wsi w strefie wpływów aglomeracji warszawskiej i łódzkiej na przykładzie województwa skierniewickiego*, „Czasopismo Geograficzne”, 54 (4), s. 509–522.
- Kiełczewska M., 1931, *Osadnictwo wiejskie Wielkopolski*, „Badania Geograficzne nad Polską północno-zachodnią”, Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Poznańskiego, 6–7, Poznań, s. 1–54.
- Kiełczewska M., 1934, *Osadnictwo wiejskie Pomorza*, „Badania Geograficzne nad Polską północno-zachodnią”, Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań, s. 1–41.
- Kiełczewska-Zaleska M., 1956, *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, Prace Geograficzne, 5, Instytut Geografii PAN, Warszawa, s. 5–178.
- Kiełczewska-Zaleska M., 1964, *Rozwój badań geograficznych osadnictwa wiejskiego w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne”, 35, s. 337–353.
- Kiełczewska-Zaleska M., 1970, *Rozmieszczenie wiejskich osiedli rozproszonych w Polsce*, „Przegląd Geograficzny”, 42 (1), s. 225–234.
- Kiełczewska-Zaleska M., 1972, *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, PWN, Warszawa.
- Kiełczewska-Zaleska M. (red.), 1974, *Studia nad strukturą lokalnej sieci osadniczej wybranych obszarów w Polsce*, Dokumentacja Geograficzna, 2, Instytut Geografii PAN, Warszawa.

- Kiełczewska-Zaleska M., 1976, *Głos w dyskusji*, [w:] Zajchowska S. (red.), *Współczesna problematyka osadnictwa wiejskiego*, Seria Geografia, 10, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, s. 218–219.
- Kmita J., 1980, *Z problemów epistemologii historycznej*, PWN, Warszawa.
- Kolarska-Bobińska L., Rosner A., Wilkin J., 2001, *Przyszłość wsi polskiej. Wizje, strategie, koncepcje*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Kołodziejczak A., 2010, *Modele rolnictwa a zróżnicowanie przestrzenne sposobów gospodarowania w rolnictwie polskim*, Seria Geografia, 90, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Kołodziejczak A., 2011, *Lokalne Grupy Działania jako czynnik rozwoju wiejskich obszarów peryferyjnych w województwach lubelskim i podlaskim*, [w:] Wesołowska M. (red.), *Wiejskie obszary peryferyjne – uwarunkowania i czynniki aktywizacji*, Studia Obszarów Wiejskich, 26, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 203–216.
- Konferencja w sprawie geografii historycznej*, 1953, „Przegląd Geograficzny”, 25 (1), s. 3–4.
- Korcelli P., 1981, *Regiony miejskie w systemie osadniczym Polski*, [w:] *Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce*, Prace Geograficzne, 140, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa, s. 189–212.
- Kosiński L., 1954, *Funkcja rolnicza strefy podmiejskiej*, „Przegląd Geograficzny”, 26 (4), s. 170–181.
- Kostrowicki A.S., 1978, *Interactions between natural environment and the forms of environmental management in rural areas*, [w:] *Transformations of Rural Areas*, Proceedings of the 1st Polish-Yugoslav Geographical Seminar, Ohrid, Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences, Warsaw, s. 214–228.
- Kostrowicki J., 1952, *O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast*, „Przegląd Geograficzny”, 24 (1–2), s. 7–64.
- Kostrowicki J., 1953, *Problematyka małych miast w Polsce w związku z badaniami nad warunkami ich aktywizacji*, „Przegląd Geograficzny”, 25 (4), s. 12–52.
- Kostrowicki J., 1954, *Rozwój geografii ekonomicznej w okresie dziesięciolecia Polski Ludowej*, „Przegląd Geograficzny”, 26 (3), s. 53–79.
- Kostrowicki J., 1957a, *Studia nad warunkami aktywizacji małych miast w ramach badań geograficznych nad warunkami rozwoju regionów*, [w:] Dziewoński i in. (red.), *Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast*, Prace Geograficzne, 9, Instytut Geografii PAN, Warszawa, s. 11–18.
- Kostrowicki J., 1957b, *Badania geograficzne w województwie białostockim*, „Przegląd Geograficzny”, 29 (3), s. 449–465.
- Kostrowicki J., 1957c, *O kierunkach rozwojowych geografii rolnictwa i zadaniach geografii rolnictwa w Polsce*, „Przegląd Geograficzny”, 29 (1), s. 3–19.
- Kostrowicki J., 1959, *Polskie zdjęcie użytkowania ziemi. Instrukcja szczegółowego zdjęcia użytkowania ziemi*, Dokumentacja Geograficzna, 2, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Kostrowicki J., 1968, *Agricultural Typology, Agricultural Regionalization, Agricultural Development*, „Geographia Polonica”, 14, s. 265–274.

- Kostrowicki J., 1969, *Typologia rolnictwa. Założenia, kryteria, metody*, „Przegląd Geograficzny”, 41 (4), s. 599–621.
- Kostrowicki J., 1972, *Próba typologii rolnictwa świata*, „Przegląd Geograficzny”, 44 (3), s. 395–435.
- Kostrowicki J., 1973, *Zarys geografii rolnictwa*, PWN, Warszawa.
- Kostrowicki J., 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, „Przegląd Geograficzny”, 48 (4), s. 601–611.
- Kostrowicki J. (red.), 1978, *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski 1950–1970*, Prace Geograficzne, 127, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Kostrowicki J., 1980, *Układ hierarchiczny typów rolnictwa świata*, „Przegląd Geograficzny”, 52 (2), s. 271–303.
- Kostrowicki J., 1982a, *Zakład Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN 1956–1981*, „Przegląd Geograficzny”, 54 (4), s. 385–397.
- Kostrowicki J., 1982b, *Systemy użytkowania ziemi. Próba klasyfikacji*, „Przegląd Geograficzny”, 54 (4), s. 401–426.
- Kostrowicki J., 1983, *Polska geografia rolnictwa. Mechanizmu rozwoju*, „Przegląd Geograficzny”, 55 (3–4), s. 597–631.
- Kostrowicki J., 1985, *Mapa typów rolnictwa Europy. Koncepcja, realizacja, doświadczenia*, „Przegląd Geograficzny”, 57 (1–2), s. 105–113.
- Kostrowicki J., 1988, *Badania porównawcze rolnictwa światowego. Przegląd metodologiczny*, „Przegląd Geograficzny”, 60 (4), s. 511–571.
- Kostrowicki J., Kulikowski R., 1971, *Przeglądowe zdjęcie użytkowania ziemi. Projekt instrukcji*, Dokumentacja Geograficzna, 2, Warszawa.
- Kostrubiec B., 1971, *Analiza matematyczna zbioru osiedli województwa opolskiego*, [w:] Golachowski S. (red.), *Struktury i procesy osadnicze*, Instytut Śląski w Opolu, PWN, Opole–Wrocław, s. 9–66.
- Koter M., 1969, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Prace Geograficzne, 79, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Koter M., 1976, *Relikty osadnictwa średniowiecznego w planie współczesnej Łodzi*, „Przegląd Geograficzny”, 48 (4), s. 667–687.
- Koter M., 1985, *Kształtowanie się strefy podmiejskiej w świetle badań historyczno-geograficznych*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica, 5, s. 61–74.
- Koter M., 1994, *Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast*, [w:] Koter M., Tkocz J. (red.), *Zagadnienia geografii historycznej w Polsce*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Uniwersytet Łódzki, Toruń–Łódź, s. 22–32.
- Kotlicka J., 1976, *Kształtowanie się oraz układ przestrzenny sieci powiatu bełchatowskiego*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, seria II, 7, s. 137–146.
- Kotus J., 2001, *Spółeczności lokalne wybranych gmin Wielkopolski wobec zagadnień rozwoju społeczno-gospodarczego*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Prace Komisji Geograficzno-Geologicznej, 32, Poznań.

- Kotus J., 2007, *Natura wielkomiejskich sąsiedztw*, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Seria Geografia, 77, Poznań.
- Kowalczyk A., 1993, *Miejsce „drugich domów” w lokalnych układach osadniczych*, [w:] Maik W. (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 134–142.
- Kowalczyk A., 1994, *Geograficzno-społeczne problemy zjawiska „drugich domów”*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Kowalik-Bodzak S., 1964, *Wpływ podziału spadkowego, komasacji i parcelacji na zmianę układów przestrzennych wsi w powiecie puławskim od połowy XIX w.*, Dokumentacja Geograficzna Instytutu Geografii PAN, 4, Warszawa.
- Kowalski M., 2003, *Polaryzacja zachowań wyborczych w Polsce jako rezultat cywilizacyjnego rozdarcia kraju*, [w:] Kowalski M. (red.), *Przestrzeń wyborcza Polski*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Warszawa, s. 11–48.
- Kowalski M., 2004, *Zachowania wyborcze ludności wiejskiej, a sytuacja społeczno-ekonomiczna wsi – identyfikacja procesów*, [w:] Bański J. (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 131–144.
- Kozłowska H., 1969, *Sieć ośrodków lokalnych w powiecie brzezińskim*, Katedra Geografii Ekonomicznej, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Kozłowski L., 2006, *Społeczne uwarunkowania sukcesu na obszarach wiejskich na przykładzie okolic Nowego Miasta Lubawskiego*, [w:] Głębocki B., Kacprzak E. (red.), *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa – sukcesy i niepowodzenia*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 221–232.
- Krzywicki L., 1937, *Społeczeństwo pierwotne i jego wzrost*, Kasa im. Mianowskiego, Warszawa.
- Kuhn T., 2009, *Struktura rewolucji naukowych*, Wydawnictwo Aletheja, Warszawa.
- Kukliński A., 1983a, *Mechanizmy rozwoju geografii polskiej w latach 1945–1982*, „Przegląd Geograficzny”, 40 (3–4), s. 521–546.
- Kukliński A. (red.), 1983b, *Diagnoza stanu gospodarki przestrzennej Polski. Wstępne wyniki badań*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania PAN”, 123.
- Kukliński A. (red.), 1984, *Gospodarka przestrzenna Polski. Diagnoza – Rekonstrukcja – Prognoza*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania PAN”, 125.
- Kulesza M., 2001, *Morfologia miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przed-rozbiorowym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kulesza M. (red.), 2008, *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kulesza M., Koter M., 1998, *Kształtowanie się sieci miast na obszarze Polski Środkowej*, [w:] Werwicki A. (red.), *Transformacja społeczno-ekonomiczna Polski Środkowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 17–37.
- Kulikowski R., 1982, *Przestrzenne różnicowanie produkcji rolniczej w Polsce*, „Przegląd Geograficzny”, 49 (4), s. 689–702.

- Kulikowski R., 1984, *Gospodarka żywnościowa w Polsce – zakres pojęcia i próba analizy przestrzennej*, I Ogólnopolskie Seminarium Geograficzno-Rolnicze, Komisja Geografii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Toruń, s. 13–56.
- Kulikowski R., 1992, *Obszary problemowe rolnictwa w Polsce*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, 158.
- Kulikowski R., 2003, *Syntetyczne metody badań produktywności i towarowości rolnictwa*, Prace Geograficzne, 187, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Kulikowski R., 2005, *Dorobek Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w zakresie geografii rolnictwa*, [w:] Czapiewski K., Kulikowski R. (red.), *Dorobek naukowy geografii rolnictwa w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 7, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PAN, Warszawa, s. 11–15.
- Kusiński W., 1993, *Regionalne zróżnicowanie poziomu urbanizacji w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne”, 64 (1), s. 43–58.
- Kwiatkowska E., 1976a, *Nowe formy osadnictwa wiejskiego w województwie toruńskim w okresie XXX-lecia PRL*, „Przegląd Geograficzny”, 48 (4), s. 635–648.
- Kwiatkowska E., 1976b, *Wiejskie ośrodki usługowe w świetle nowego podziału administracyjnego (na podstawie wybranych przykładów woj. bydgoskiego)*, [w:] Zajchowska S. (red.), *Współczesna problematyka osadnictwa wiejskiego*, Seria Geografia, 10, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, s. 125–134.
- Labuda G., 1953, *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny”, 25 (1), s. 5–56.
- Latoszek M. (red.), 1993, *Regionalizm jako folklorizm, ruch społeczny i formuła ideologiczno-polityczna*, Wydawnictwo Gdańskie, Gdańsk.
- Leszczycki S., 1932, *Badanie geograficzne nad osadnictwem w Beskidzie Wyspowym*, Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, 14, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Leszczycki S., 1938, *Region Podhala. Podstawy geograficzno-gospodarcze planu regionalnego*, Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, 20, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Leszczycki S., 1953, *Stan geografii w Polsce i perspektywy jej rozwoju*, „Przegląd Geograficzny”, 23, s. 3–49.
- Leszczycki S., 1956, *Kilka uwag o geografii ekonomicznej*, „Przegląd Geograficzny”, 28 (3), s. 463–483.
- Leszczycki S., 1958, *Nowsze kierunki i prądy w geografii*, „Przegląd Geograficzny”, 30 (4), s. 543–568.
- Leszczycki S., 1987, *Na siedemdziesięciolecie profesora Jerzego Kostrowickiego*, „Przegląd Geograficzny”, 59 (4), s. 467–470.
- Leszczycki S., Eberhardt P., Heřman S., 1971, *Aglomeracje miejsko-przemysłowe w Polsce (1966–2000)*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, 67.
- Lewis G., Maund D.J., 1976, *The Urbanisation of the Countryside: a Framework for Analysis*, „Geografiska Annaler”, B, 58, s. 17–27.

- Lienau C., 1989, *Geographie der ländlichen Siedlungen*, „Geographische Rundschau”, 3, s. 134–140.
- Lisocka-Jaegermann B., 2006, *Podmiotowość człowieka w badaniach nad rozwojem*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Człowiek w badaniach geograficznych*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 2, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 95–108.
- Lisocka-Jaegermann B., 2011, *Kultura w rozwoju lokalnym*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Lisowski A., 1990, *Wstęp do geografii społecznej*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Lisowski A., 1998, *Postmodernistyczna dekonstrukcja geografii miast*, [w:] Kaczmarek J. (red.), *Metodologia geografii osadnictwa na przełomie wieków*, X Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Katedra Geografii Miast i Turyzmu, ŁTN, Łódź, s. 31–38.
- Lisowski A., 2003, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Lisowski A., 2005, *Geografia jako nauka chorologiczna*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 1, ŁTN, Łódź, s. 25–49.
- Lisowski A., 2011, *Geografia i nauki społeczne w nauce transdyscyplinarnej*, [w:] Marciniak K., Sikora K., Sokołowski D. (red.), *Koncepcje i problemy badawcze geografii*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Liszewski S., 1967, *Dojazdy ludności jako kryterium wyznaczania zasięgu wpływu ośrodka lokalnego*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Ośrodki lokalne*, Katedra Geografii Ekonomicznej, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 69–78.
- Liszewski S., 1978, *Tereny miejskie. Podział i klasyfikacja*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, seria II, 15, s. 3–33.
- Liszewski S., 1985, *Użytkowanie ziemi jako kryterium strefy podmiejskiej*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica, 5, s. 75–90.
- Liszewski S., 1987a, *Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy*, „Przegląd Geograficzny”, 59, s. 1–2, s. 65–79.
- Liszewski S., 1987b, *Geneza i rozwój osadnictwa wypoczynkowego w otoczeniu Łodzi*, „Turyzm”, 3, s. 33–54.
- Liszewski S., 1993, *Dorobek łódzkiego ośrodka geograficznego w zakresie badania ośrodków lokalnych. Próba syntezy, kierunki dalszych prac*, [w:] Maik W. (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 29–40.
- Liszewski S., 1995, *Przestrzeń turystyczna*, „Turyzm”, 5 (2), s. 87–103.
- Liszewski S., 2005, *Przestrzeń turystyczna w ujęciu podmiotowym. Przyczynek do dyskusji o przestrzeni w geografii*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 1, ŁTN, Łódź, s. 50–60.

- Liszewski S., 2008a, *Geografia osadnictwa w XX i na początku XXI w.*, [w:] Jackowski A., Liszewski S., Richling A. (red.), *Historia geografii polskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 161–175.
- Liszewski S., 2008b, *Powstanie i rozwój geografii turystyki*, [w:] Jackowski A., Liszewski S., Richling A. (red.), *Historia geografii polskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 206–219.
- Liszewski S. (red.), 2008c, *Geografia urbanistyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Liszewski S., Łoboda J., Maik W. (red.), 2008, *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Liszewski S., Maik W. (red.), 2000, *Osadnictwo*, [w:] *Wielka encyklopedia geografii świata*, t. 19, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
- Liszewski S., Maik W. (red.), 2005, *Rola i miejsce geografii osadnictwa i ludności w systemie nauk geograficznych*, Studia i Materiały Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, 1, Bydgoszcz.
- Macnaghten P., Urry J., 2005, *Alternatywne przyrody. Nowe myślenie o przyrodzie i społeczeństwie*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Madurowicz M., 2002, *Sfera sacrum w przestrzeni miejskiej Warszawy*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Maik W., 1968, *Niektóre problemy badań nad układami osadniczymi*, „Czasopismo Geograficzne”, 39 (2), s. 157–171.
- Maik W., 1976a, *Analiza funkcjonalna sieci osadniczej podregionu kalisko-ostrowskiego*, Seria Geografia, 11, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań.
- Maik W., 1976b, *Zastosowanie koncepcji układów osadniczych do analizy funkcjonalnej sieci osadniczej*, [w:] Zajchowska S. (red.), *Współczesna problematyka osadnictwa wiejskiego*, Seria Geografia, 10, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, s. 35–55.
- Maik W., 1985, *Charakterystyka strefy podmiejskiej w kategoriach funkcjonalnych. Próba rekonstrukcji modelu pojęciowego i metody badawczej*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Geographica, 5, s. 41–60.
- Maik W., 1988a, *Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadnictwa*, Seria Geografia, 37, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań.
- Maik W., 1988b, *Refleksje dotyczące stanu i rozwoju geografii osadnictwa w Polsce*, Seria Geografia, 42, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. 135–152.
- Maik W., 1992a, *Problematyka rozwoju polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w świetle paradygmatycznych modeli pojęciowych*, „Przegląd Geograficzny”, 44 (3–4), s. 231–246.
- Maik W., 1992b, *Rola koncepcji lokalnych systemów osadniczych w badaniach organizacji przestrzenno-czasowej życia codziennego*, [w:] Chojnicki Z., Czyż T. (red.), *Współczesne problemy geografii społeczno-ekonomicznej Polski*, Seria Geografia, 55, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, s. 111–120.
- Maik W., 1992c, *Podstawy geografii miast*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.

- Maik W., 1993, *Koncepcja lokalnych systemów osadniczych. Założenia i perspektywy badawcze*, [w:] Maik W. (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 19–28.
- Maik W., 1998, *Metodologia polskiej geografii osadnictwa*, [w:] Kaczmarek J. (red.), *Metodologia geografii osadnictwa na przełomie wieków*, X Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Katedra Geografii Miast i Turyzmu, ŁTN, Łódź, s. 7–14.
- Maik W., 2005, *Wprowadzenie*, [w:] Liszewski S., Maik W. (red.), *Rola i miejsce geografii osadnictwa i ludności w systemie nauk geograficznych*, Studia i Materiały Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, 1, Bydgoszcz, s. 9–17.
- Maik W., 2006, *Problematyka człowieka w geografii w świetle tradycji i rozwoju myśli geograficznej*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Człowiek w badaniach geograficznych*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 2, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 11–26.
- Maik W., 2008, *Kontinuum wiejsko-miejskie jako układ dynamiczny i rezultat zmian*, [w:] Jezierska-Thöle A., Kozłowski L. (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum wiejsko-wiejskiego w Polsce*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 55–61.
- Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), 2005, *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 1, ŁTN, Łódź, s. 25–49.
- Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), 2006, *Człowiek w badaniach geograficznych*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 2, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), 2008, *Terytorium, region, miejsce – czas i przestrzeń w geografii*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 4, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Malisz B., 1966, *Zarys teorii kształtowania układów osadniczych*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Mantey D., 2009, *Wybrane społeczne aspekty żywiołowej suburbanizacji w południowo-zachodniej strefie podmiejskiej Warszawy*, [w:] Maik W. (red.), *Aglomeracje miejskie w Polsce na przełomie XX i XXI w.*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 363–377.
- Marchacz W., 1936, *Śląski krajobraz przemysłowy*, „Czasopismo Geograficzne”, 14 (4), s. 331–349.
- Marcinić Sz., 2009, *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej Łodzi w latach 1988–2005*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Martin G., James P., *All Possible Worlds, A History of Geographical Ideas*, John Wiley and Sons, New York.
- Masik G., 2010, *Wpływ polityki lokalnej na warunki i jakość życia. Przykład strefy suburbanizacji Trójmiasta*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Matczak A., 1985, *Funkcja wypoczynkowa strefy podmiejskiej Łodzi*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica, 5, s. 299–312.

- Matczak A., 1986, *Budownictwo lotniskowe w strefie podmiejskiej Łodzi*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica, 7, s. 137–165.
- Matczak A., 1987, *Próba określenia funkcji wypoczynkowej osiedli podmiejskich na przykładzie Kolumny*, „Turyzm”, 3, s. 55–85.
- Matczak A., 1991, *Przemiany przestrzenne wsi położonych w strefie podmiejskiej Łodzi na przykładzie rejonu Grotnik*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica, 14, s. 33–46.
- Matczak A., 1999, *Studia nad strukturą funkcjonalno-przestrzenną miasta. Przykład Łasku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Matczak A., 2011, *Identyfikacja regionu społeczno-ekonomicznego małego miasta. Przykład Sępólno Krajeńskie*, [w:] Marciniak K., Sikora K., Sokołowski D. (red.) *Koncepcje i problemy badawcze geografii*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Matczak A., Szymańska D., 1997, *Studia nad strukturą przestrzenno-funkcjonalną miasta. Przykład Brodnica*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Matykowski R., 2004, *Świadomość regionalna mieszkańców w kontekście społeczno-geograficznym i kulturowym. Analiza wybranych obszarów Polski*, [w:] Orłowska E. (red.), *Kulturowy aspekt badań geograficznych, Studia teoretyczne i regionalne*, t. 4, s. 71–84.
- Michalski W., Suliborski A., 1989, *Region miejski Nysy w świetle powiązań społeczno-gospodarczych*, Studia Społeczno-Ekonomiczne, t. 14, Opole.
- Mikołajewicz Z., 1971, *Obszary urbanizacji w województwie opolskim*, [w:] Gołachowski S. (red.), *Struktury i procesy osadnicze*, Instytut Śląski w Opolu, PWN, Opole–Wrocław, s. 257–330.
- Miszewska B., 1971, *Osiedla jako układy liniowe*, [w:] Gołachowski S. (red.), *Struktury i procesy osadnicze*, Instytut Śląski w Opolu, PWN, Opole–Wrocław, s. 125–142.
- Miszewska B., 1976, *Morfologia sieci osadniczej jako układu linii*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 302, Prace Geograficzne, 22.
- Miszewska B., 1985, *Przemiany morfologiczne osadnictwa wiejskiego w strefie podmiejskiej Wrocławia*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica, 5, s. 103–122.
- Mittelhäusser K., 1961, *Typy funkcjonalne osiedli wiejskich na podstawie statystyki*, [w:] *Nowe kierunki badań osadnictwa wiejskiego*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, 2, s. 131–149.
- Młynarczyk W., 1970, *Metody taksonomiczne w przestrzennym badaniu rolnictwa*, [w:] *Metody matematyczne i taksonomiczne w badaniach struktury przestrzennej rolnictwa*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, 61, s. 43–105.
- Mochnacki R., 1968, *Maria Dobrowolska – 45 lat twórczości naukowej i działalności dydaktycznej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP”, 30, Prace Geograficzne, 4, Wydawnictwo WSP, Kraków, s. 9–22.
- Morgan W.B., Munton R.J.C., 1971, *Agricultural Geography*, Methuen, London.

- Musiał W., 1967, *Badania nad ośrodkami lokalnymi w polskiej literaturze geograficznej*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Ośrodki lokalne*, Katedra Geografii Ekonomicznej, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 8–17.
- Nałkowski W., 1907, *Zarys geografii rozumowej*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa.
- Nałkowski W., 1911, *Co to jest geografia*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa.
- Newby H., 1980, *Rural Sociology*, „Current Sociology”, 28, s. 1–141.
- Nowak E., 2010, *Wykorzystanie unijnych programów pomocowych a problemy rozwoju gospodarstw rolnych w opinii ich właścicieli (wyniki badań ankietowych)*, [w:] Rudnicki R. (red.), *Fundusze Unii Europejskiej jako czynnik modernizacji rolnictwa polskiego*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 189–200.
- Nowakowski S., 1928, *Marksizm a geografia gospodarcza*, Biblioteka Ruchu Prawnego, Ekonomicznego i Socjologicznego, t. 12, Poznań.
- Nowakowski S., 1929–1930, *Geografia gospodarcza Polski Zachodniej*, t. 1–2, Magistrat m. Poznania, Poznań.
- Nowakowski S., 1934–1935, *Geografia jako nauka i dzieje odkryć geograficznych*, Wydawnictwo Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa.
- Olszewski T., 1962, *Rejony rolnicze północnego obszaru województwa łódzkiego*, „Acta Geographica Lodziendzia”, ŁTN, Łódź.
- Ormicki W., 1927, *Rozprzestrzenienie uprawy ziemniaka w Polsce na tle kultury materialnej*, „Przegląd Geograficzny”, 7 (1–2), s. 53–71.
- Ormicki W., 1937, *Rola geografii rolnictwa w planowaniu obrony państwa*, [w:] *Nauka a obrona państwa*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Pacione M., 1984, *Rural Geography*, Harper and Row, London.
- Pacione M., 1986, *Progress in Agricultural Geography*, Croom Helm, London.
- Pahl R.E., 1966, *Urbs in Rure*, London School of Economics and Political Science, London.
- Pakuła L., Rajman J., 1975, *Profesor Maria Dobrowolska – w 80 rocznicę urodzin*, „Czasopismo Geograficzne”, 46 (4), s. 407–419.
- Pałka E. (red.), 2004a, *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Pałka E. (red.), 2004b, *Alternatywne źródła dochodów gospodarstw rolnych*, Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej, Kielce.
- Parysek J., 2004, *Praktyczne funkcje polskiej geografii*, [w:] Chojnicki Z. (red.), *Geografia wobec problemów teraźniejszości i przyszłości*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 119–132.
- Parysek J., 2007, *Geografia i jej praktyczne funkcje*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Geografia a przemiany współczesnego świata*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 3, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 73–85.
- Pawłowski S. 1918a, *Antropogeografia*, „Przegląd Geograficzny”, 1, s. 121–128, 311–321.
- Pawłowski S., 1918b, *Geografia Polski*, Książnica Polska, Lwów.

- Pawłowski S., 1938, *O znaczeniu geografii i jej stanowisku w rzędzie nauk*, [w:] *Geografia jako nauka i przedmiot nauczania*, Wydawnictwo Książnica-Atlas, Lwów-Warszawa.
- Pączka S., 1967, *Z problematyki badań ośrodków i funkcji lokalnych*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Ośrodki lokalne*, Katedra Geografii Ekonomicznej, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 18–31.
- Philips M., 2005, *Differential Productions of Rural Gentrifications: Illustrations from North and South Norfolk*, „Geoforum”, 36, s. 477–494.
- Philo C., 1992, *Neglected Rural Geographies: A Review*, „Journal of Rural Studies”, 8, s. 193–207.
- Piotrowski W., 1982, *Struktury społeczno-przestrzenne gmin*, [w:] Pióro Z. (red.) *Przestrzeń i społeczeństwo*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa.
- Pióro Z. (red.), 1982, *Przestrzeń i społeczeństwo. Z badań ekologii czynnikowej*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa.
- Piskozub A., 1968, *Gniazdo orla białego*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Prochownik A., 1962, *Rozdrabnianie gospodarstw a emigracja ze wsi. Studium wsi Piotrowice Wielkie w powiecie proszowskim*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, 10, s. 159–176.
- Prochownik A., 1965, *Przemiany struktury osadniczo-rolniczej wsi powiatu proszowskiego od połowy XIX wieku do 1960 r. (na wybranych przykładach)*, Dokumentacja Geograficzna Instytutu Geografii PAN, t. 6, Warszawa.
- Prochownik A., 1968a, *Z badań nad przeobrażeniami struktur osadniczo-rolniczych w południowej Polsce*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”, 30, s. 109–116.
- Prochownik A., 1968b, *Przemiany w strukturze osadniczo-rolniczej w zapleczu Tarnobrzkiego Ośrodka Siarkowego*, „Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych”, 29, s. 71–89.
- Prochownik A., 1975, *Urbanizacja wsi czy deruralizacja?*, „Czasopismo Geograficzne”, 46 (4), s. 399–405.
- Prochownik A., 1976, *Struktura funkcjonalna wiejskich ośrodków gminnych na tle innych wsi (na wybranych przykładach)*, [w:] Zajchowska S. (red.), *Współczesna problematyka osadnictwa wiejskiego*, Seria Geografia, 10, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, s. 105–124.
- Racine J., Raymond H., 1977, *Analiza ilościowa w geografii*, PWN, Warszawa.
- Radlińska H., 1948, *Przenikanie wsi i miasta*, „Wiedza i Życie”, 10, s. 896–902.
- Radliński T., 1924, *Geografia Rzeczypospolitej Polskiej*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa.
- Rajman J., 1994, *Przemiany społeczno-gospodarcze osadnictwa wiejskiego (przegląd problematyki badawczej)*, [w:] Liszewski S. (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. 2: *Kierunki badań naukowych*, PTG, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź, s. 93–109.
- Rajman J., Wójtowicz M., 2010, *Maria Dobrowolska – geograf, nauczyciel, wychowawca*, [w:] Jackowski A., Michno A. (red.) *Pamiętamy... Geografia polska w latach II wojny światowej*, IGiGP UJ, Kraków.

- Rakowski W., 1975, *Procesy urbanizacji wsi. Na przykładzie województwa warszawskiego*, Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 50, Warszawa.
- Rembowska K., 1990, *Wsie depopulacji w oczach ich mieszkańców*, [w:] Michalski W. (red.), *Wyludnianie się wsi w Polsce centralnej (na przykładzie województwa piotrkowskiego)*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa, s. 206–222.
- Rembowska K., 1994, *Kulturowy i społeczny aspekt geografii osadnictwa*, [w:] Koter M., Tkocz J. (red.), *Zagadnienia geografii historycznej w Polsce*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Uniwersytet Łódzki, Toruń–Łódź, s. 33–38.
- Rembowska K., 1995, *Urbanizacja wsi a wartości*, [w:] Kamiński Z. (red.), *Urbanizacja wsi na obrzeżach miejsko-wiejskich*, Politechnika Śląska w Gliwicach, Uniwersytet Śląski, Katowice, s. 51–54.
- Rembowska K., 2002a, *Kultura w tradycji i we współczesnych nurtach badań geograficznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Rembowska K., 2002b, *Tożsamość regionalna mieszkańców województwa łódzkiego*, [w:] Jewtuchowicz A., Suliborski A. (red.), *Struktury i procesy kształtujące łódzki region społeczno-gospodarczy*, Zakład Ekonomiki Regionalnej i Ochrony Środowiska, Fundacja Inkubator, Łódź, s. 61–76.
- Rembowska K., 2005, *Środowisko człowieka – nowe perspektywy badawcze*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 1, ŁTN, Łódź, s. 103–115.
- Rembowska K., 2006, *Człowiek w geograficznych obrazach świata. Próba rekonstrukcji*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Człowiek w badaniach geograficznych*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 2, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 27–46.
- Rembowska K., 2007, *Kulturowy zwrot w geografii*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Geografia a przemiany współczesnego świata*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 3, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 189–202.
- Rembowska K., 2008, *Człowiek – czas – przestrzeń. Erozja więzi człowieka z Ziemią*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Terytorium, region, miejsce – czas i przestrzeń w geografii*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 4, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 57–70.
- Rogacki H., 2001, *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Rolnictwo w planach zagospodarowania przestrzennego gmin i regionów*, 1985, II Ogólnopolskie Seminarium Geograficzno-Rolnicze, Akademia Rolnicza we Wrocławiu, Komisja Geografii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Wrocław.
- Rosner A. (red.), 1999, *Typologia wiejskich obszarów problemowych*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
- Rosner A. (red.), 2000, *Lokalne bariery rozwoju obszarów wiejskich*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa (FAPA), Warszawa.

- Rozłucki W., 1991, *Główne orientacje metodologiczne w geografii wsi i rolnictwa*, [w:] Chojnicki Z. (red.), *Podstawowe problemy metodologiczne rozwoju polskiej geografii*, Seria Geografia, 48, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, s. 35–40.
- Rudkowski T. (red.), 1991, *Wieś i miasteczko u progu zagłady*, PWN, Warszawa.
- Rudnicki R., 2009, *Renty strukturalne jako czynnik przemian agrarnych i demograficznych w rolnictwie polskim w latach 2004–2006*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Rudnicki R. (red.), 2010a, *Fundusze Unii Europejskiej jako czynnik modernizacji rolnictwa polskiego*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Rudnicki R., 2010b, *Zróżnicowanie przestrzenne wykorzystania funduszy Unii Europejskiej przez gospodarstwa rolne w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Rydz E., 2004, *Współczesne przemiany na obszarach wiejskich w regionach nadmorskich*, [w:] Bański J. (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 219–248.
- Rydz E. (red.), 2006, *Rola małych miast w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 11, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Rydz E., Rudnicki R. (red.), 2009, *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 17, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Rykiel Z., 1977, *Urbanizacja – ujęcie teoretyczne oraz aspekty procesu. Próba oceny*, „Przegląd Geograficzny”, 49 (1), s. 27–42.
- Rykiel Z., 1988, *The Functioning and the Development of Polish Human Geography*, „Progress in Human Geography”, 12, s. 391–408.
- Rykiel Z., 1991, *Koncepcje geografii społecznej*, [w:] Rykiel Z. (red.), *Studia z geografii społecznej*, Dokumentacja Geograficzna, 3–4, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa, s. 9–17.
- Rykiel Z., 1994, *Główne kierunki i metody badań w polskiej geografii osadnictwa*, [w:] Liszewski S. (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. 2: *Kierunki badań naukowych*, PTG, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź, s. 251–264.
- Rykiel Z., 2002, *Koncepcje i delimitacje wielkomiejskich form osadniczych w Polsce*, [w:] Jazdzewska I. (red.), *Współczesne formy osadnictwa miejskiego i ich przemiany*, Katedra Geografii Miast i Turyzmu UŁ, Łódź, s. 8–19.
- Rykiel Z., 2011, *Krytyka krytyki czyli elementy socjologii geografii*, „Przestrzeń Społeczna”, 1, s. 211–221.
- Sagan I., 1992, *Zmiany przestrzeni aktywności życiowej mieszkańców wsi Kartoszyńskie spowodowane przesiedleniem*, [w:] Chojnicki Z., Czyż T. (red.), *Współczesne problemy geografii społeczno-ekonomicznej Polski*, Seria Geografia, 55, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, s. 133–148.

- Sagan I., 2000, *Miasto. Scena konfliktów i współpracy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Sasinowski H., Rudnicki R. (red.), 1998, *Gospodarka przestrzenna obszarów wiejskich. Materiały XV Ogólnopolskiego Seminarium Geograficzno-Rolniczego*, Politechnika Białostocka, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, PTG, Białystok–Toruń.
- Sasinowski H., Rudnicki R. (red.), 2008, *Gospodarka przestrzenna obszarów wiejskich Polski*, Politechnika Białostocka, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Białystok–Toruń.
- Schwartz A., 1976, *Analiza funkcjonalna sieci osadniczej powiatów nadnoteckich województwa poznańskiego*, [w:] Zajchowska S. (red.), *Współczesna problematyka osadnictwa wiejskiego*, Seria Geografia, 10, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, s. 56–68.
- Skawińska E., 1993, *Wstęp do badań nad rolniczymi obszarami problemowymi*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Sobczak K., Niewiadomski Z., Dutkiewicz P., 1987, *Prawne problemy funkcjonowania władzy lokalnej i samorządu terytorialnego, Rozwój lokalny, Rozwój Regionalny – Rozwój Lokalny – Samorząd Terytorialny*, t. 7, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Sokołowski D., 1999, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Starosta P., 1995, *Poza metropolią. Wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospołecznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Stasiak A., 1970, *Zmiany ludnościowe jako miernik procesów urbanizacji*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, 57, s. 25–41.
- Stasiak A. (red.), 1980, *Wieś Polska 2000*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, 110.
- Stasiak A. (red.), 1983a, *Wieś Polska 2000 (II)*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, 122.
- Stasiak A., 1983b, *Struktury społeczno-demograficzne wsi polskiej i jej przemiany*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, 122, s. 53–67.
- Stasiak A., 1994, *Przedmowa*, [w:] Zgliński W., *Kształtowanie się strefy żywicielskiej aglomeracji warszawskiej*, Prace Geograficzne, 162, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa, s. 7–9.
- Stasiak A. (red.), 2000, *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską – aspekty regionalne*, Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, t. 60, Warszawa.
- Staszewski J., 1966, *Historia nauki o Ziemi w zarysie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Stemplowski R., 1987, *Rozwój jako przedmiot dyskusji*, [w:] *Ameryka Łacińska. Dyskusja o rozwoju*, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa.
- Stoła W., 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, Prace Habilitacyjne, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.

- Stola W., 1993, *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, Dokumentacja Geograficzna, 3, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Stola W., 2005, *Jerzy Samuel Kostrowicki*, [w:] Czapiewski K., Kulikowski R. (red.), *Dorobek naukowy geografii rolnictwa w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 7, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PAN, Warszawa, s. 17–52.
- Straszewicz L., 1954, *Strefa podmiejska Łodzi*, „Przegląd Geograficzny”, 26 (4), s. 182–197.
- Straszewicz L., 1957a, *Kompleks przemysłowy Łodzi*, „Przegląd Geograficzny”, 29 (4), s. 741–777.
- Straszewicz L., 1957b, *Problemy rolnicze strefy podmiejskiej Łodzi*, „Przegląd Geograficzny”, 29 (1), s. 87–110.
- Straszewicz L. (red.), 1967, *Ośrodki lokalne*, Katedra Geografii Ekonomicznej, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Straszewicz L., 1985, *Strefa podmiejska. Pojęcia i definicje*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica, 5, s. 7–16.
- Strykiewicz T., 1988, *Czynniki lokalizacji i funkcjonowania przemysłu rolno-spożywczego oraz jego struktura przestrzenna w regionie poznańskim*, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań.
- Sujkowski A., 1921, *Geografia ziem dawnej Polski*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa.
- Suliborski A., 1985, *Delimitacja strefy podmiejskiej Łodzi. Analiza pojęć i założeń metodologicznych*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica, 5, s. 213–229.
- Suliborski A. (red.), 1999, *Zasięg regionu łódzkiego w świetle badań społecznych preferencji przynależności administracyjnej i powiązań społeczno-gospodarczych*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 1.
- Suliborski A., 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Suliborski A., 2002, *Funkcjonalne przemiany i integracja systemu miast w regionie łódzkim*, [w:] Jewtuchowicz A., Suliborski A. (red.), *Struktury i procesy kształtujące łódzki region społeczno-gospodarczy*, Zakład Ekonomiki Regionalnej i Ochrony Środowiska, Fundacja Inkubator, Łódź, s. 168–210.
- Suliborski A., 2006, *Geografia regionalna i jej znaczenie dla istoty geografii*, [w:] Kostrzewski A. (red.), *Geografia regionalna jako przedmiot badania i nauczania*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 15–27.
- Suliborski A., 2008a, *Funkcje miast*, [w:] Liszewski S. (red.), *Geografia urbanistyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 235–282.
- Suliborski A., 2008b, *O znaczeniu syntezy naukowej w geografii*, [w:] Liszewski S., Łoboda J., Maik W. (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 79–90.
- Suliborski A., 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

- Suliborski A., Klima E., Rykała A., Walkiewicz D., 2000, *Funkcjonowanie powiatów w aglomeracji łódzkiej*, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych, Łódź.
- Swianiewicz P., 1989, *Spoleczno-ekonomiczna typologia miast i gmin w Polsce*, Rozwój Regionalny – Rozwój Lokalny – Samorząd Terytorialny, t. 19, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Szacki J., 1983, *Historia myśli socjologicznej*, PWN, Warszawa.
- Szajnowska A., 1976, *Charakterystyka systemu agrodemograficznego Polski*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, 135, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Szczepański J., 1965, *Zagadnienia socjologii współczesnej*, PWN, Warszawa.
- Szczepański J., 1972, *Zagadnienia socjologii współczesnej*, Wydawnictwo Omega, Warszawa.
- Szczęsny R., 1992, *Produktywność ziemi w rolnictwie indywidualnym w Polsce. Przestrzenne zróżnicowanie i przemiany w latach 1938–1988*, „Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN”, 7, s. 5–31.
- Szczęsny R., 1996a, *Zakład Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN 1956–1996*, „Przegląd Geograficzny”, 58 (1–2), s. 3–18.
- Szczęsny R., 1996b, *Gospodarka żywnościowa Polski w okresie restrukturyzacji – 1989–1993*, „Przegląd Geograficzny”, 58 (3–4), s. 303–316.
- Szczęsny R., 1999, *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski w latach 1988–1996*, „Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN”, 59.
- Szczęsny R., Piskorz H., Rakowicz J., 1959, *Studia nad użytkowaniem ziemi w powiecie mławowskim (materiały z badań 1955–56)*, Dokumentacja Geograficzna, 1, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Szkup R., 2003, *Kształtowanie podmiejskiej przestrzeni wypoczynkowej. Przykład zachodniego sektora strefy podmiejskiej Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Sztandar-Sztanderska K., 2010, *Teoria praktyki i praktyka teorii. Wstęp do socjologii Pierre’a Bourdieu*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Sztompka P., 1971, *Metoda funkcjonalna w socjologii i antropologii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Sztompka P., 2005, *Socjologia zmian społecznych*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Sztompka P., 2008, *Życie codzienne – temat najnowszej socjologii*, [w:] Sztompka P., Boguni-Borowska M. (red.), *Socjologia codzienności*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Szulc H., 1963, *Osiedla podwrocławskie na początku XIX w.*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Szulc H., 1968, *Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX w. i ich geneza*, Prace Geograficzne, 66, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Szulc H., 1978, *Wpływ typu własności na przemiany przestrzenne wsi na Pomorzu Zachodnim w okresie 1945–1975*, „Przegląd Geograficzny”, 50 (1), s. 87–99.
- Szulc H., 1988, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, Prace Geograficzne, 149, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.

- Szulc H., 1994a, *Osadnictwo wiejskie Polski w pracach geograficzno-historycznych w latach 1918–1993*, [w:] Liszewski S. (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. 2: *Kierunki badań naukowych*, PTG, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź, s. 77–92.
- Szulc H., 1994b, *Geografia historyczna osadnictwa dawniej i dziś*, [w:] Koter M., Tkocz J. (red.), *Zagadnienia geografii historycznej w Polsce*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Uniwersytet Łódzki, Toruń–Łódź, s. 13–21.
- Szulc H., 1995, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, *Prace Geograficzne*, 163, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Szyda B., 2008, *Wpływ infrastruktury na warunki życia mieszkańców kontinuum miejsko-wiejskiego Częstochowy (na przykładzie gminy Kłomice)*, [w:] Gierańczyk W., Kluba M. (red.), *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 13, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 153–162.
- Szymańska D., 2009, *Geografia osadnictwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Szyrmer J., 1980, *Przemiany struktury przestrzennej produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego w Polsce w latach 1960–1970*, *Prace Geograficzne*, 134, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Świderski B., 1948, *Wpływ form terenu na położenie osiedli wiejskich w Polsce*, „Przegląd Geograficzny”, 21 (3–4), s. 275–283.
- Tarkowski M., 2008, *Centra i peryferie rozwoju społeczno-gospodarczego Polski w okresie transformacji ustrojowej*, Wydawnictwo Bernardinum, Gdańsk.
- Thrift N., 1983, *On the Determination of Social Action in Space and Time*, „Environment and Planning”, D, Society and Space, 1, s. 23–57.
- Tkocz J., 1966, *Z badań nad dziewiętnastowiecznymi rozłogami miast województwa opolskiego*, „Kwartalnik Opolski”, 1 (45), s. 45–55.
- Tkocz J., 1970, *Empiryczna charakterystyka ludności wsi zurbanizowanej województwa śląskiego w 2000 r.*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Tkocz J., 1971a, *Rozłogi województwa opolskiego. Studium genezy i oceny*, Instytut Śląski, Wrocław–Opole.
- Tkocz J., 1971b, *Niektóre teoretyczne problemy rolniczego osadnictwa*, Instytut Śląski, Opole.
- Tkocz J., 1980, *Osiedle rolnicze na Śląsku Opolskim w procesie uspołeczniania ziemi*, Instytut Śląski, Opole.
- Tkocz J., 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Tkocz J., 2005, *Empiryczna charakterystyka ludności wsi zurbanizowanej województwa śląskiego w 2000 r.*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Tobjasz J., 1957, *Przegląd i ocena dorobku polskiej geografii rolnictwa*, „Przegląd Geograficzny”, 29 (1), s. 67–86.
- Tobjasz J., 1959, *Wykorzystanie środowiska geograficznego dla hodowli w województwie białostockim*, *Prace Geograficzne*, 20, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Tuan H.F., 1977, *Space and Place. The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press, Minneapolis.

- Turner J.H., 2004, *Struktura teorii socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Turowski J., 2000, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
- Turowski J., 2001, *Socjologia. Małe struktury społeczne*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
- Uhorczak F., 1932, *Z metodyki badań nad osadnictwem*, „Czasopismo Geograficzne”, 10 (1–3), s. 11–28.
- Vidal de la Blache P., 1922, *Principes de géographie humaine*, Armand Colin, Paris.
- Warakomska K., 1985, *Funkcja transportowa strefy podmiejskiej Lublina*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Geographica, 5, s. 249–260.
- Wąsowicz J., 1934, *Z geografii osiedli wiejskich na Wołyniu*, „Czasopismo Geograficzne”, 12 (3–4), s. 284–293.
- Werwicki A., 1962, *Przemiany funkcji osiedlotwórczych w okręgach Wałbrzycha, Świdnicy i Dzierżoniowa*, maszynopis pracy doktorskiej w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Węclawowicz G., 1982, *Struktury wewnętrzne wybranych miast Polski w świetle ekologii czynnikowej*, [w:] Pióro Z. (red.), *Przestrzeń i społeczeństwo. Z badań ekologii czynnikowej*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa.
- Węclawowicz G., 2007, *Geografia społeczna miast. Zróżnicowania społeczno-przestrzenne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wich U., 1983, *Struktura funkcjonalno-przestrzenna terenów wiejskich*, maszynopis, Instytut Rozwoju Gospodarczego SGPiS, Warszawa.
- Więclaw-Michniewska J., 2006, *Krakowskiej suburbia i ich społeczność*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Wilczyński W., 1996, *Idea przyrody w historii myśli geograficznej*, Wydawnictwo Jedność, Kielce.
- Wilczyński W., 2003, *Autonomia i jedność geografii. Studium metodologiczne*, ŁTN, Łódź.
- Wilczyński W., 2005, *Ewolucja poglądów geograficznych na środowisko*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 1, ŁTN, Łódź, s. 73–102.
- Wilczyński W., 2011, *Tradycyjne i nowe poglądy na tożsamość geografii*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Ujęcia i problemy badawcze we współczesnej geografii*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 5, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 23–36.
- Winid W., 1937, *Miasto i wieś w krajobrazie geograficznym i ich rola w życiu gospodarczym i społecznym*, „Czasopismo Geograficzne”, 15 (1), s. 4–18.
- Włodarczyk B., 1999, *Przemiany aktywności turystycznej. Przykład krawędzi Wyżyny Łódzkiej*, ŁTN, Łódź.
- Włodarczyk B., 2009, *Przestrzeń turystyczna. Istota, koncepcje, determinanty rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wojciechowska J., 1998, *Kolonizacja turystyczna terenów nadpilicznych*, ŁTN, Łódź.

- Wojciechowska J., 2009, *Procesy i uwarunkowania rozwoju agroturystyki w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Woods M., 2005, *Rural Geography*, Sage, London.
- Woods M., 2009, *Rural Geography*, [w:] Kitchin R., Thrift N. (red.), *International Encyclopedia of Human Geography*, 9, Elsevier, Amsterdam, s. 429–441.
- Woods M., 2011, *Rural*, Routledge, New York.
- Wójcik M., 2006, *Przemiany siedlisk wsi pod wpływem urbanizacji we wschodnim paśmie aglomeracji łódzkiej (koluszkowsko-brzezińskim)*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 7, s. 201–213.
- Wójcik M., 2008a, *Przemiany społeczno-gospodarcze wsi w okresie transformacji ustrojowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wójcik M., 2008b, *Spółeczna geografia wsi*, „Czasopismo Geograficzne”, 80 (1–2), s. 42–62.
- Wójcik M., 2008c, *Pozarolnicze funkcje obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej*, [w:] Gierańczyk W., Klubka M. (red.), *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 125–137.
- Wójcik M., 2008d, *Identyfikacja terenów suburbanizacji w strukturze przestrzennej obszarów wiejskich regionu łódzkiego*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, 69, s. 140–149.
- Wójcik M., 2009, *Środowiskowe uwarunkowania lokalizacji osadnictwa wiejskiego w okolicach Łowicza (XI–XIV w.)*, [w:] Domańska L., Kittel P., Forysiak J. (red.), *Środowiskowe uwarunkowania lokalizacji osadnictwa*, Środowisko – Człowiek – Cywilizacja, t. 2, Seria Wydawnicza Stowarzyszenia Archeologii Środowiskowej, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 257–264.
- Wójcik M., 2010a, *Zmiany funkcji obszarów wiejskich w województwie łódzkim w ujęciu koncepcji bazy ekonomicznej (1999–2007)*, [w:] Wójcik M. (red.), *Studia nad bazą ekonomiczną miast i rynkiem pracy w województwie łódzkim*, Karpacki Instytut Rozwoju Regionalnego w Nowym Sączu, Zakład Geografii Regionalnej i Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego, Nowy Sącz–Łódź, s. 57–69.
- Wójcik M., 2010b, *Struktura i działanie – geograficzno-społeczna interpretacja oddziaływania funduszy Unii Europejskiej na przykładzie programu „Odnowa wsi”*, [w:] Kacprzak E., Kołodziejczak A. (red.), *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 24, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 186–201.
- Wójcik M., 2011a, *Współczesne kierunki i podejścia badawcze w geografii wsi*, „Przegląd Geograficzny”, 83 (2), s. 163–186.
- Wójcik M., 2011b, *Wiejski obszar peryferyjny w koncepcjach geograficznych*, [w:] Wesółowska M. (red.), *Wiejskie obszary peryferyjne – uwarunkowania i czynniki aktywizacji*, Studia Obszarów Wiejskich, 26, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 19–34.
- Wójcik M., 2011c, *Geografia wsi – stare i nowe koncepcje i problem badawcze*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Ujęcia i problemy badawcze we*

- współczesnej geografii, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 5, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 63–82.
- Wójcik M., 2011d, *Koncepcje „nowej” geografii regionalnej*, [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Geografia regionalna – scalenie i synteza wiedzy geograficznej*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 6, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 53–71.
- Wrzosek A., 1945, *Nad Odrą i Nysą*, Wydawnictwa Instytutu Śląskiego, Katowice.
- Zaborski B., 1926, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Prace Komisji Etnograficznej PAU, 1, Kraków.
- Zaborski B., Wrzosek A., 1937–1939, *Antropogeografia*, Wydawnictwo Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa.
- Zagożdżon A., 1964, *Problematyka zespołów osadniczych*, „Czasopismo Geograficzne”, 35 (3–4), s. 387–397.
- Zagożdżon A., 1966, *Zespoły osadnicze o funkcjach nierolniczych jako forma urbanizacji wsi*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, PWN, s. 103–128.
- Zagożdżon A., 1970, *Metody grafowe w badaniach osadniczych ze szczególnym uwzględnieniem morfologii siedlisk*, „Przegląd Geograficzny”, 42 (2), s. 335–347.
- Zagożdżon A., 1971, *Morfologia osiedli województwa opolskiego*, [w:] Gołachowski S. (red.), *Struktury i procesy osadnicze*, Instytut Śląski w Opolu, PWN, Opole–Wrocław, s. 331–372.
- Zagożdżon A., 1974, *Rozwój sieci osadniczej w Legnicko-Głogowskim Okręgu Miedziowym*, [w:] Gołachowski S., Zagożdżon A. (red.), *Dolnośląski Okręg Miedziowy 1960–1970. Początki przemian społeczno-ekonomicznych*, Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych, Wrocław–Warszawa, s. 201–237.
- Zagożdżon A., 1975, *Układy osadnicze w rejonach uprzemysławianych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 237, Prace Geograficzne, Seria B, s. 73–84.
- Zajac F., 1967, *Poddębice jako ośrodek lokalny*, [w:] Straszewicz L. (red.), *Ośrodki lokalne*, Katedra Geografii Ekonomicznej, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 50–60.
- Zajchowska S., 1953, *Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania*, „Przegląd Zachodni”, 9 (6–8), s. 101–141.
- Zajchowska S. (red.), 1976, *Współczesna problematyka osadnictwa wiejskiego*, Seria Geografia, 10, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań.
- Zborowski A., 2005, *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej regionu miejskiego w okresie realnego socjalizmu i transformacji ustrojowej (na przykładzie Krakowa)*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Zgliński W., 1994, *Kształtowanie się strefy żywicielskiej aglomeracji warszawskiej*, Prace Geograficzne, 162, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Żabko-Potopowicz A., 1956, *Z dziejów geografii rolnictwa przed I wojną światową*, „Przegląd Geograficzny”, 28 (1), s. 33–59.
- Żabko-Potopowicz A., 1957, *Z dziejów geografii rolnictwa po I wojnie światowej*, „Przegląd Geograficzny”, 29 (1), s. 21–46.

OD REDAKCJI

Doktor Marcin Wójcik jest absolwentem XXIX Liceum Ogólnokształcącego w Łodzi. Studia geograficzne podjął i ukończył w Uniwersytecie Łódzkim (specjalność: geografia regionalna społeczno-ekonomiczna). Obecnie pracuje w Katedrze Geografii Regionalnej i Społecznej (Wydział Nauk Geograficznych UŁ). Pracę magisterską i doktorską wykonał pod kierunkiem prof. dr. hab. Andrzeja Suliborskiego. Pracę doktorską pt. *Przemiany społeczno-gospodarcze wsi aglomeracji łódzkiej w okresie transformacji ustrojowej* obronił w 2006 r., w 2008 r. praca została opublikowana w Wydawnictwie UŁ. Zainteresowania naukowe Marcina Wójcika koncentrują się na geografii wsi, geografii społecznej oraz geografii regionalnej Polski. Jest autorem ok. 80 publikacji, w tym monografii autorskiej, redakcji (*Studia nad bazą ekonomiczną miast i rynkiem pracy w województwie łódzkim*) i współredakcji pracy zbiorowej (*Łódzka Metropolia. Problemy integracji gospodarczej*). Pełni funkcję redaktora tematycznego czasopisma „Folia Geographica Socio-Oeconomica” (UŁ) oraz jest członkiem Rady Redakcyjnej serii Studia Obszarów Wiejskich (IGiPZ PAN w Warszawie). Doktor Marcin Wójcik uczestniczył w pięciu projektach finansowanych ze środków na naukę, w tym kierował własnym tematem badawczym (NCN). Sprawował opiekę merytoryczną nad projektem finansowanym ze środków UE (EFS). Wykonywał opracowania i konsultacje na rzecz instytucji planowania rozwoju województwa łódzkiego. Jest członkiem Zespołu Problematycznego ds. Obszarów Wiejskich KPZK PAN oraz Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Za pracę naukową otrzymał nagrodę indywidualną i nagrodę zbiorową Rektora Uniwersytetu Łódzkiego oraz nagrodę zbiorową Prezydenta m. Łodzi.

Od 2006 r. współpracuje z Wydawnictwem Szkolnym PWN. Jej efektem jest opracowanie koncepcji programu nauczania geografii w szkołach ponadgimnazjalnych oraz współautorstwo 8 podręczników (seria „Geografia na czasie” oraz „Czas na geografię”). Sprawuje funkcję recenzenta podręczników w Ministerstwie Edukacji Narodowej oraz programów nauczania w Ośrodku Rozwoju Polskiej Edukacji za Granicą.

W latach 2008–2009 przebywał na stażach naukowych w Uniwersytecie w Padwie (stypendium Rządu Republiki Włoskiej) oraz w Uniwersytecie w Heidelbergu (stypendium DAAD). Prowadził również wykłady w ramach wymiany naukowej z Uniwersytetem w Preszowie.

Podziękowania

Na zakończenie składam podziękowanie wszystkim pracownikom Katedry Geografii Regionalnej i Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego za udzieloną pomoc i wsparcie w czasie pisania pracy. Szczególne podziękowania składam Panu Profesorowi Andrzejowi Suliborskiemu za wszystkie uwagi oraz nieustrudzone wyjaśnianie zawłośc dyscypliny „geografia”. Praca ta nigdy by nie powstała bez wsparcia mojej rodziny: żony Marty, dzieci Adasia i Zosi oraz rodziców, za co im w tym miejscu bardzo dziękuję.

Pragnę również podkreślić wkład w przygotowanie tej pracy wszystkim osobom, które od prawie 10 lat mierzą się z niełatwą materią teorii i metodologii geografii w ramach cyklu kolokwiiw teoretyczno-metodologicznych „Podstawowe idee i koncepcje w geografii” oraz uczestnikom dorocznych spotkań geografów wsi i rolnictwa pod nazwą „Seminarium Geograficzno-Rolnicze”. Ich poglądy, uwagi, krytyka, wpłynęły w dużym stopniu na powstanie pracy w takim kształcie.

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
Wydanie I. Nakład 100 + 41 egz. Ark. druk. 17,25.
Zam. 5018/2012. Cena zł 36,– + VAT

Druk: ESUS Tomasz Przybylak
62-064 Plewiska, ul. Południowa 54